

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

151
2012

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2012

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2012

Τόμος 151 (2012)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax 210 3644996 - τηλ. 210 3609689 - secr@archetai.gr - www.archetai.gr

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

151
2012

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Alexandra Alexandridou:	The North nekropolis of Vari revisited	1-73
Βάντας Παπαευθυμίου:	Τὸ Ἀσκληπιεῖο τῶν Ἀθηνῶν στοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	75-116
Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου:	Δύο ταφῆς στὸ Θύρρειο Ἀκαρνανίας	117-126
Ἑλένης Παπαγιάννη:	Ἀνάγλυφο Ρωμαίου ἱππέα ἀπὸ τὸ Δίον	127-139
Κωνσταντίνας Καζᾶ-Παπαγεωργίου - Ἑλίνας Καρδαμάκη:	Κοντοπήγαδο Ἀλίμου. Ὁ οἰκισμὸς τῶν ΥἚ χρόνων	141-199
Μαρίας Σ. Μπρούσκαρη:	Ἔργασίες συντηρήσεως στὸν Παρθενῶνα, τὰ Προπύλαια, τὸ Θησεῖο, τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους. Ἡμερολόγια 1971-1976	201-280

THE NORTH NECROPOLIS OF VARI REVISITED

INTRODUCTION

The study of the North necropolis of Vari was until today exclusively based on the brief archaeological reports, published in the period 1936-1940 in the *Archäologischer Anzeiger* and the *Bulletin de Correspondence Hellénique*, where the information provided was often unclear and confusing¹. A more systematic approach of the mortuary practices and in particular the trench-ceremonies was attempted a few years ago², but the lack of a detailed publication impeded the confirmation of the conclusions, leaving a number of questions open.

Fortunately the access to the excavation diary, a typed excavation report of 1939, the photos of the excavated necropolis and some of the unpublished vessels and stone markers, kept at the archives of the Athens Archaeological Society, allowed for a thorough examination of the necropolis, even though most of the excavated material, predominantly pottery, is yet to be published. The unpublished manuscript of the excavator Phoivos Stavropoulos, entitled *Αναγυράσιοι νεκροί*, which contained in detail the results of the excavation and his conclusions, importantly contributed to this study.

The new data retrieved from Stavropoulos' diary and manuscript disproves the context of a number of vessels, as it has been assumed in the article of 2009³. Furthermore, it is now evident that the general plan of the necropolis firstly published in the *Archäologischer Anzeiger* of 1940⁴ and thereafter reproduced by scholars is incomplete (fig. 1)⁵. The exca-

---

I am more than grateful to the Athens Archaeological Society and its General Secretary Vasileios Petrakos for granting me the permission to study the diary and the manuscript of Phoivos Stavropoulos and to consult the photos of the unpublished vessels. I would also like to thank Professor Alexander Mazarakis Ainian for his valuable help with the final version of the general plan of the necropolis published here.

1. Karo 1936, 123-125; Lemerle 1936, 460; 1937, 451; 1939, 287-288; Riemann 1937, 121-124; Walter 1940, 175-178.

2. Alexandridou 2009.

3. In particular, a number of vessels coming from

tumulus 1 have been wrongly associated with a trench running parallel to the wall of the enclosure. Moreover many of the vases connected to this long trench come from different contexts. Despite these misconceptions, the conclusions concerning the trench-ceremonies in the necropoleis of the Attic countryside are not affected. For the study of the necropolis solely based on the excavation reports and the published vessels, cf. Alexandridou 2009.

4. Walter 1940, 178.

5. Karouzou and Humphreys reproduced this particular plan: Karouzou 1963, 47, fig. 40; Humphreys 1980, 109, fig. 2.

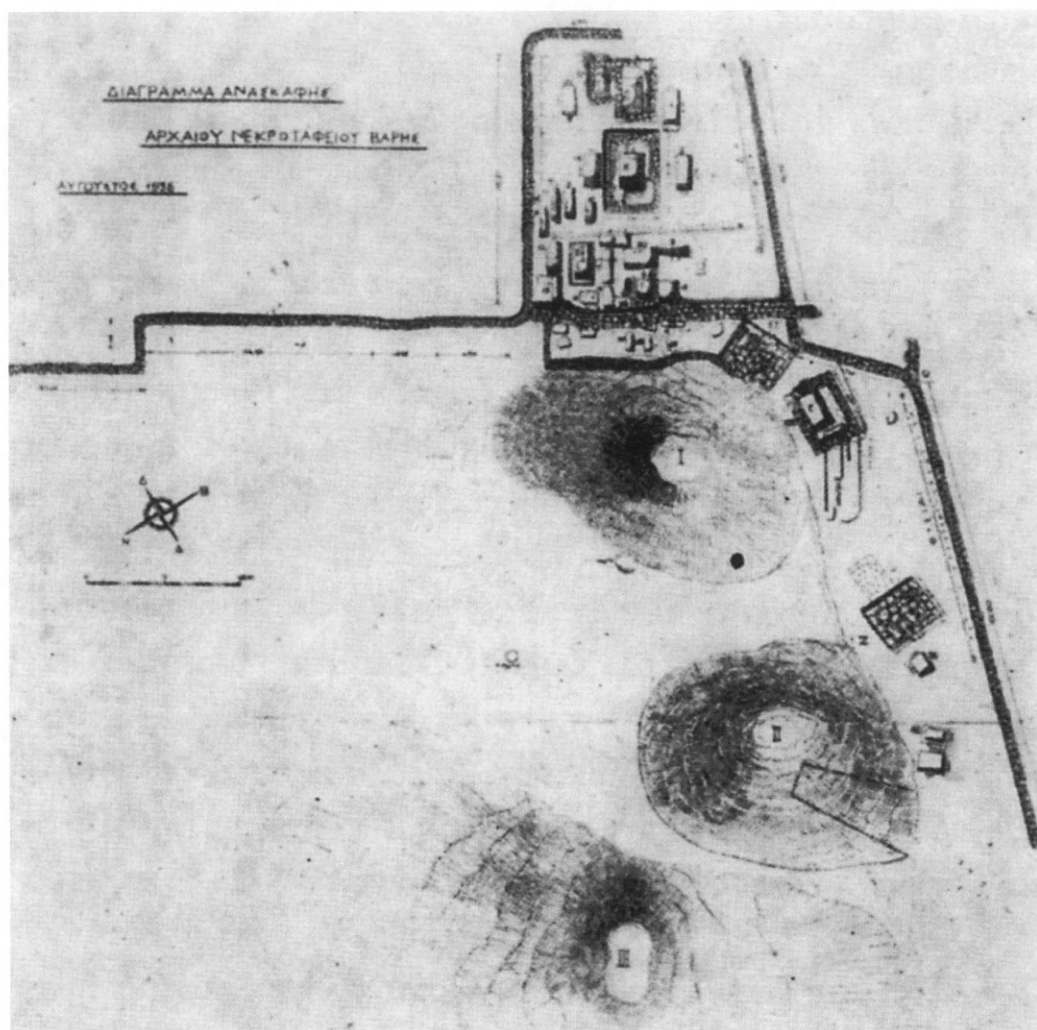

Fig. 1. Published plan of the North necropolis of Vari after Karouzou 1963, 47, fig. 40.

vated large tumuli and burial plots have not been inserted, while the three tumuli marked on the published plan are formed of small stones and have not been investigated. Therefore, based on the excavator's drawings, a complete plan of the excavated necropolis was attempted and is here published (fig. 2)⁶.

6. The plan is based on the diary's drawings. However, only tumulus 2 and the adjacent burial plot could be placed in their correct position in relation to the funerary enclosures. The positions of tumuli 1, 3 and

of funerary enclosure III is based on the descriptions of the excavator and their position as shown on the plan of the expropriated land found at the beginning of the diary (fig. 3).

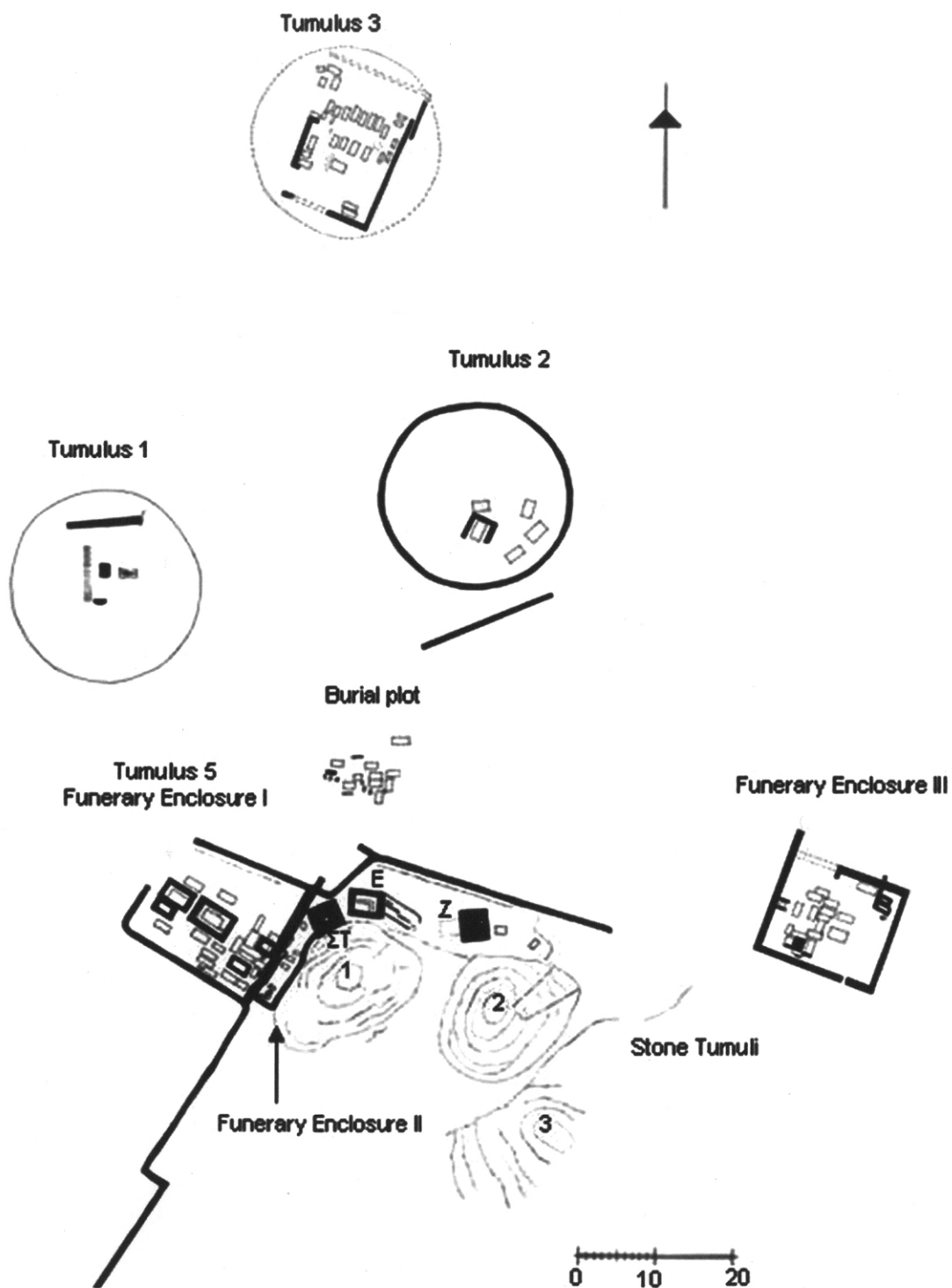

Fig. 2. Plan of the North necropolis of Vari, including all the excavated tumuli and plots.

I. THE EXCAVATION (Table 1)

In the spring of 1934, the National Museum of Athens acquired a bulk of figure-decorated vessels in a very fragmentary state, mostly dated to the late seventh century B.C., originally destined to be illegally sold. Thanks to Michalis Vlastos, director of the Society of the Friends of the National Museum, the original provenance of the vases was revealed and a systematic excavation of the North necropolis of Vari, funded by the Foundation Signer-Polignac was undertaken by Phoivos Stavropoulos under the direction of Georgios Oikonomos⁷. Five tumuli were detected at the expropriated land, of which only four were systematically explored (fig. 3). The excavation lasted for a few months in 1936 (May-August), four more in 1937 (July-August, October-November) and was repeated in 1939 (March to July).

Table 1: Distribution of burial types in the excavated tumuli and funerary enclosures

Tumuli/ Funerary Enclosures	Adult Cremations	Adult Inhumations	Child Urns	Child Inhumations	Child Cremations	Total No of Burials
Tumulus 1	—	1	—	—	—	1
Tumulus 2	5	—	—	—	—	5
South of Tumulus 2	9	—	7	—	—	16
Tumulus 3	19	3	3	8	—	33
Funerary Enclosure I	18	3	2	—	1	24
Funerary Enclosure II	2	1	6	—	6	15
Funerary Enclosure III	15	2	1	3	—	21

Tumulus 1: the burial of a “genarches” (fig. 4)

Indeed the joining fragments that came to light verified that the vases bought by the National Museum were illegally removed from the monumental tumulus 1 of the necropolis⁸. The round tumulus, situated opposite tumuli 2 and 5 on the other side of the Koropi avenue was firstly explored in July of 1936 (fig. 2)⁹. Stavropoulos omitted to report the diameter

7. Αναγγράστοι νεκροὶ 1.

8. Excavation Diary 13.7.1937, 80.

9. *Ibid.* 1-3.7.1937, 77.

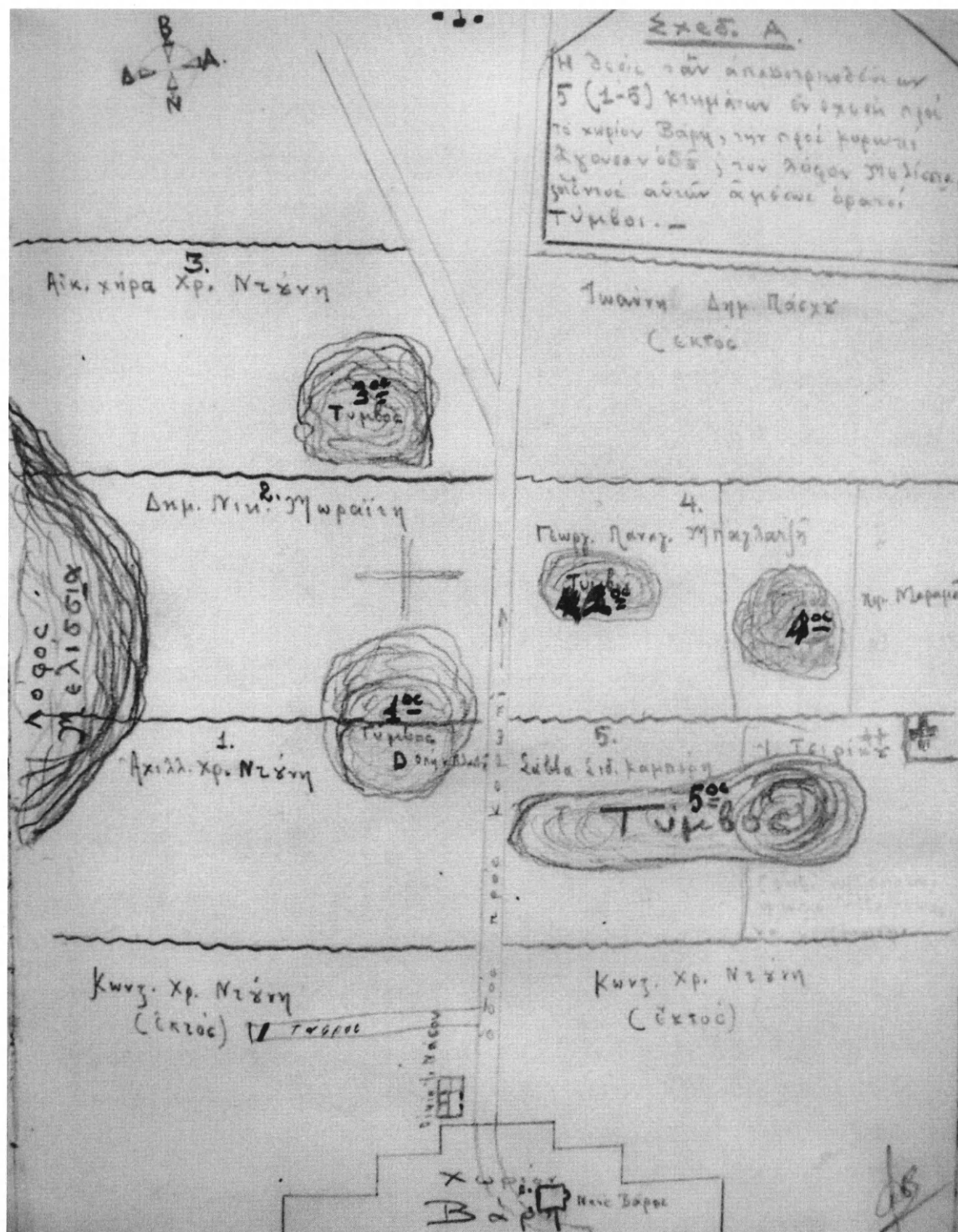

Fig. 3. Plan of the expropriated land with the five tumuli.

and height of the tumulus, but according to the plan included in the diary its diameter can be calculated to 25 m.¹⁰

An urn burial placed inside an amphora was found on the top of the tumulus at its north side. The fine-decorated vessels acquired by the National Museum have been removed through the hole opened at its center (1.50×1.20 m., 1.30 m. deep)¹¹. The exploration of the tumulus brought to light an exceptionally long mud-brick offering trench with a north-south orientation of 14 m. (fig. 5). Its north part did not preserve any signs of fire, while its central was largely destroyed with only the burnt layer of the soil being preserved¹². The trench yielded fourteen vessels, as well as a pair of bronze earrings and a clay fragment with a graffito (IIE)¹³. Based on the manuscript, the discovered vases included a kantharos by the Anagyrus Painter (fig. 6a)¹⁴, a plate, a tankard (fig. 6b), an oinochoe and two hydriai by the Lotus Painter¹⁵, two lekanai decorated with animal friezes, a skyphos with sirens and lions, a krater, an SOS amphoriskos by Sophilos¹⁶, an exaleiptron by the Gorgon Painter (fig. 6c)¹⁷, a black-glazed aryballoid lekythos and three small thick-walled vessels. According to Stavropoulos, the confiscated vessels could have been removed from the illegally explored part of this trench or from another destroyed by the looters¹⁸.

Except for the trench, parts of a stone pavement were discovered, covering a square shallow cavity and a shaft grave¹⁹. The grave, with an east-west orientation, contained an adult inhumation, with the head of the deceased turned to the west²⁰. A small skeleton, probably of an animal, as well as two or more broken vessels with linear decoration were detected at its northwest corner²¹. The removal of the stones over the grave revealed a layer of clean earth full of vase fragments.

The investigation of the tumulus in 1939 brought to light a sacrificial pyre, running parallel to the west side of the long mud-brick trench. The pyre contained charcoal, ashes and small bones of birds and animals, as well as nine partly burnt vessels in a fragmentary state,

10. *Ibid.* 15.

11. A wide variety of shapes was recovered, the earliest of which have been assigned to the Nessos Painter and his circle. Many of these vessels were published by Karouzou: Karouzou 1963; 1982; 1985. For a detailed presentation of the finds from this tumulus, including unpublished material too: Alexandridou 2009; 2011, 34-36.

12. Excavation Diary 79, Plan Ia.

13. *Αναγνώσεις νεκρῶν* 65-66; Excavation Diary 20.8.1936, 71.

14. Athens, National Museum 19174.

15. Athens, National Museum 19173, 19050 and 18883, *Para* 22, 3bis; Athens, National Museum no inv. no; Athens, National Museum 19193.

16. Stavropoulos mentions an aryballoid lekythos, decorated with a lotus-palmette cross flanked by lions. He could mean the SOS amphoriskos: Athens,

National Museum 19179. The photo in the archive shows only its frontal part bearing a lotus-palmette cross. It cannot be said whether there were lions too. It can be assigned to Sophilos. Compare the lotus-palmette cross to: Athens, National Museum 995, *ABV* 39.11, Bakır 1981, pl. 55. The amphoriskos is not a common shape in the early black-figure shape repertory. A number of examples have been attributed to the Painter of Istanbul 7314. This is the only known by Sophilos. The shape is more elegant and slender than those of the Painter of Istanbul 7314. The shoulder ornament can be compared to: Berlin, Antikenmuseum F3983, Bakır 1978, figs 24-26.

17. Athens, National Museum 19172.

18. *Αναγνώσεις νεκρῶν* 69-70.

19. Excavation Diary 20.7.1937, 80.

20. *Ibid.* 27.7.1937, 82.

21. *Ibid.* 23.7.1937, 81.

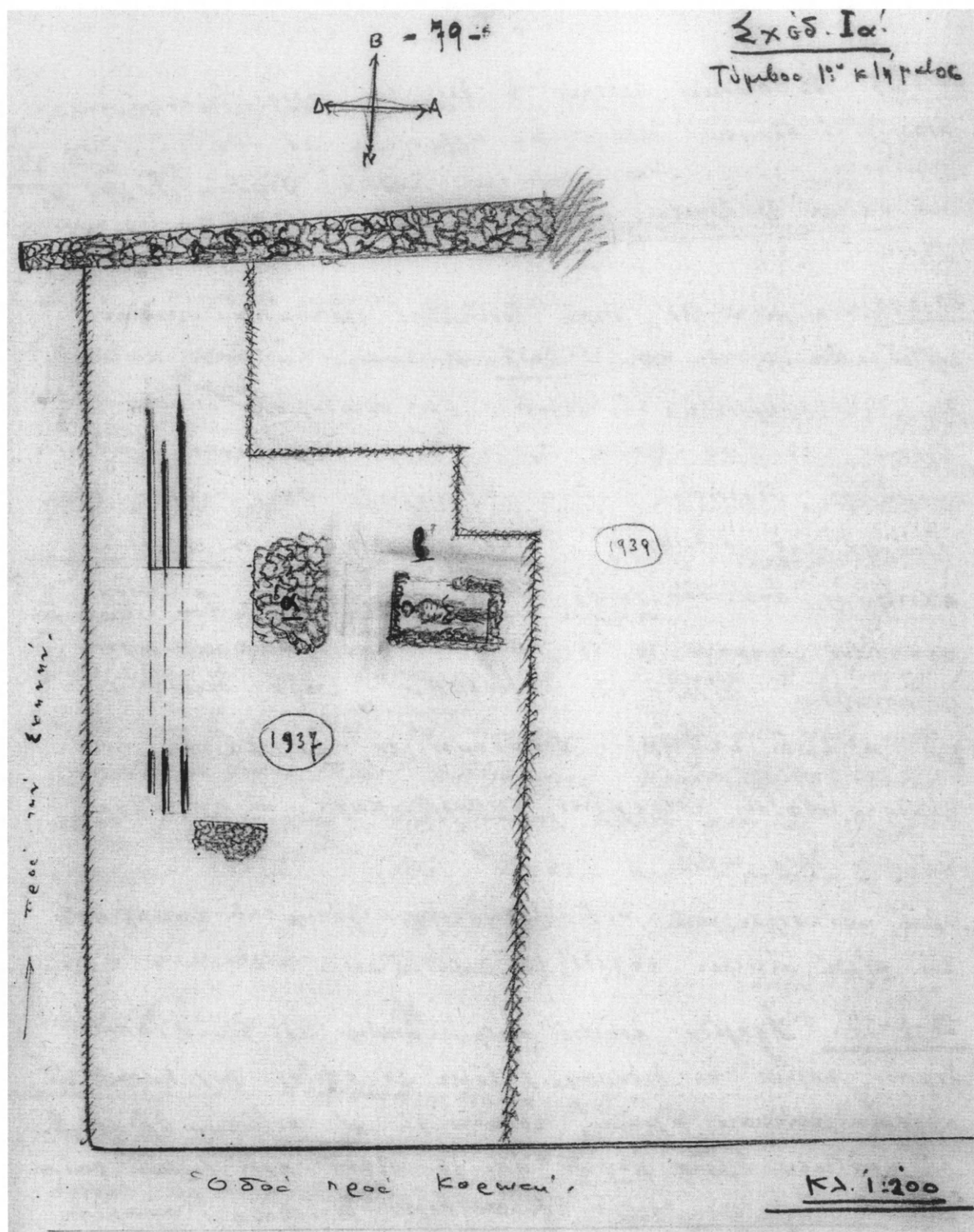

Fig. 5. The adult inhumation and the offering trench covered by tumulus 1.

Fig. 6. a. Kantharos by the Anagyrus Painter. Athens, National Museum 19174. Courtesy National Museum of Athens. b. Tankard. Athens, National Museum 19050. Photo author. c. Exaleiptron by the Gorgon Painter. Athens, National Museum 19172. After BCH 61, 1937, pl. 33c.

set in alignment, in some distance from each other²². Two large decorated pithoi, two pyre plates, a lekane, two pyxides or lekanidai, as well as two plates or lekanai came to light. An iron knife was placed next to one of the pyre plates²³. A detailed description of the finds is missing and therefore they could not be identified with any of the known vases from the necropolis. Stavropoulos dated them between 575 and 550 B.C.²⁴

Part of an enclosure wall appeared at the north side of the tumulus²⁵. At some point, probably towards the middle of the sixth century, the tumulus was partly covered by a thick

22. Excavation Diary 22.5-1.3.1939, 126-128. The finds were laid on the soil occupying an area 0.45-0.50 m. wide and 10.40 m. long. Stavropoulos defines it as “ἀνοιχτή θυσία”. Although in the report of 1939, it is mentioned that the vessels were placed in a shallow trench, the information contradicts the excavation

diary, as well as the plan of the excavated tumulus, where a second trench is absent.

23. *Ibid.* 22.5-1.3.1939, 126-128.

24. Ἀναγυράσιοι νεκροὶ 70.

25. Part of this wall is shown on the plan of the tumulus.

layer of small stones, part of which was also found over the later sacrificial pyre, which followed the long mud-brick trench, the burial and the tumulus²⁶.

As indicated by the confiscated vases, the excavated burial should be placed early in the last quarter of the seventh century B.C. The shapes differ significantly from those found in the long trench. Most of them are monumental, elaborately decorated and more importantly, they lack signs of secondary burning. Even if actually removed from the same trench, they were definitely part of a funerary ceremony of different character, which included only intentional breaking but excluded fire²⁷. The chronological span of these shapes, the subsequent use of the trench, as well as the pyre, reaching the middle of the sixth century, if the dating of the nine vessels is to be accepted, point to the development of a funerary cult addressed to a deceased of special importance, identified by the excavator as a local "genarches"²⁸.

Tumulus 2 and adjacent burials (figs 7, 8)

The round tumulus 2, with a diameter of 24-25 m. and a preserved height of 0.95 m., covered five graves, all found looted²⁹. It was surrounded by a circular wall, constructed in the polygonal system. Part of an archaic statue was found in a secondary use³⁰. According to the excavator, the tumulus contained family members, with the male leader of the *oikos* cremated in **grave 1**, since it was marked by a grave construction. **Graves 2 and 3** contained primary cremations too. A number of early black-figured fragments, found in association with grave 2 and the west side of the tumulus, were thought of coming from sacrificial pyres³¹. Stavropoulos dated the tumulus to the sixth century B.C. without being more precise³².

Seven urn burials (*enchytrismoi*) and nine graves were explored south of the tumulus. The urns, supported by small stones, are placed in pits opened in the ground. With the exception of a relief pithos (4), plain amphorae, one of which with banded decoration (7), served as urns. In two cases (4, 7), the urns were sealed with stone slabs and preserved remains of bones³³. Four urns contained miniature vessels. The first was furnished with a lidded pyxis with animal decoration and an one-handed cup, the second with a skyphos, an one-handed cup and a miniature round-mouthed oinochoe, the third, with a skyphos and a Phaleron cup, while a Corinthian skyphos decorated with birds was placed outside. A skyphos and an one-handed cup came from the interior of urn 6.

26. Excavation Diary 14.4.1939, 106-107. Removal of the stones and conclusions, *ibid.* 15.5-20.5.1939, 124-126.

27. Alexandridou 2011, 35-36.

28. *Αναγνώσεις νεκρῶν* 70; Walter 1940, 176. For the shapes and the special character of the trench ceremony associated with this tumulus and the importance of the deceased, cf. Alexandridou 2009.

29. Excavation Diary 8.10-23.10, 93-95.

30. *Αναγνώσεις νεκρῶν* 64, n. 1.

31. Since Stavropoulos refers to an animal-frieze decoration, a date in the first quarters of the sixth century might be deduced for these black-figured shapes.

32. *Αναγνώσεις νεκρῶν* 64.

33. Excavation Diary 13.8.1937, 87ff.

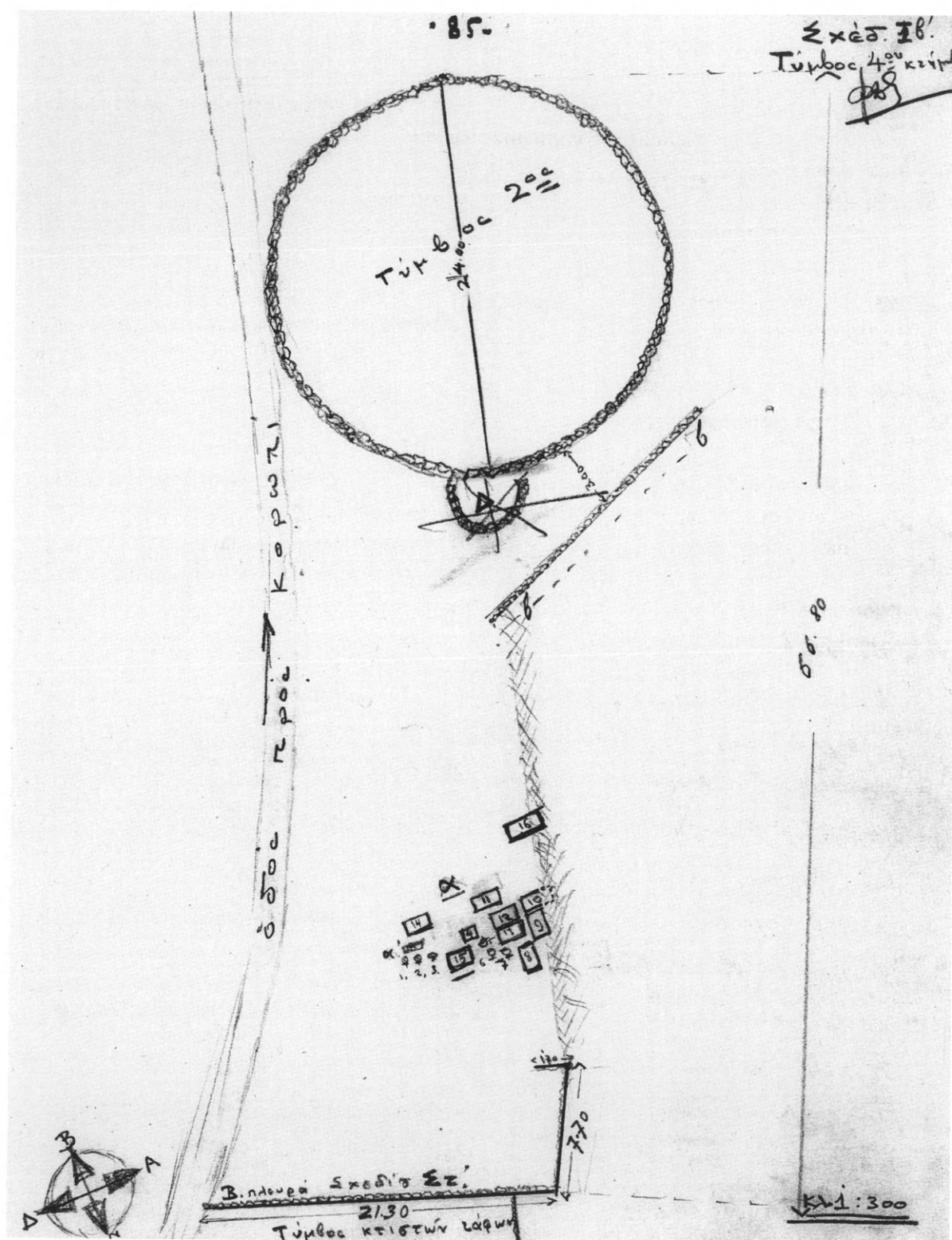

Fig. 7. Stavropoulos' plan of tumulus 2 and adjacent burials.

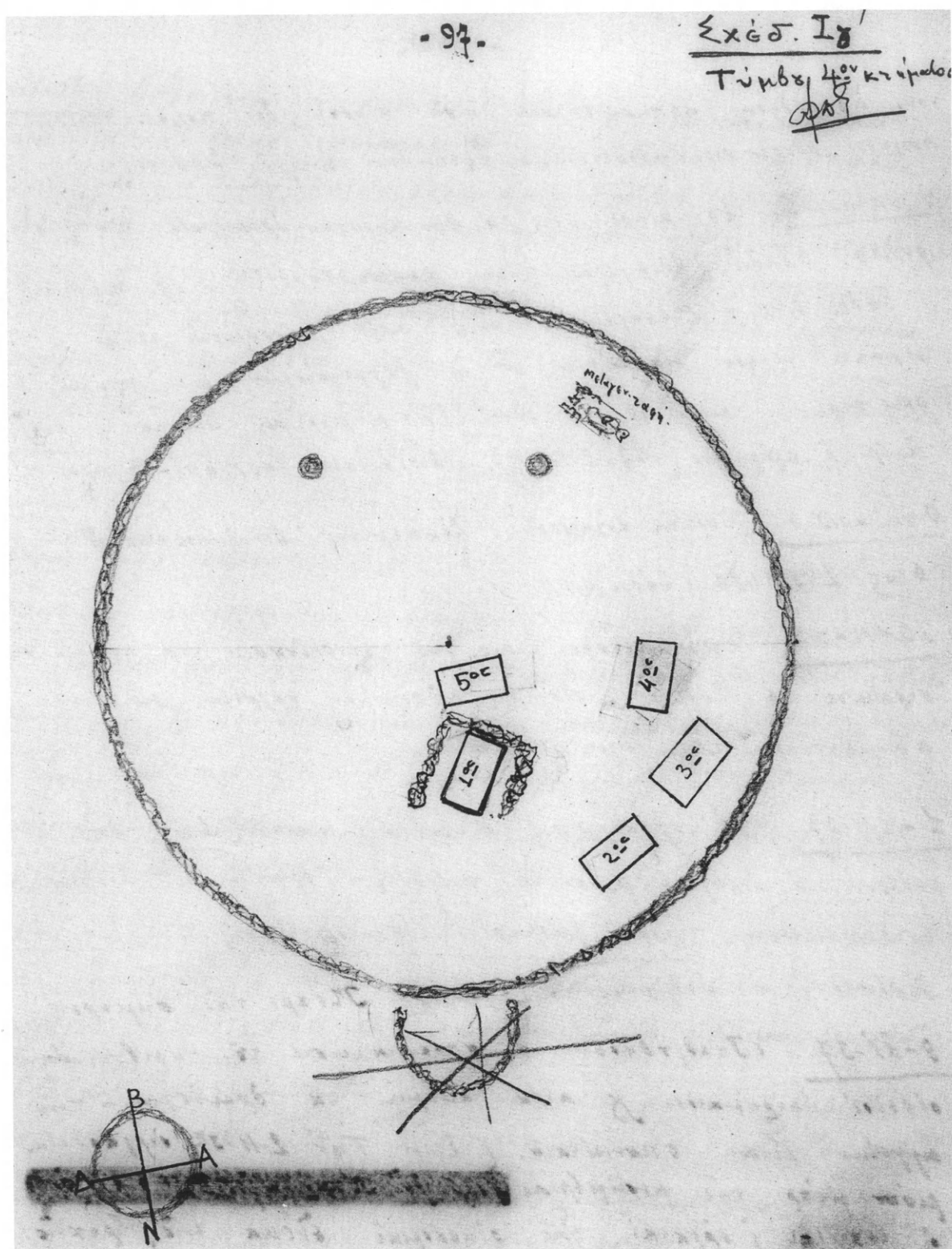

Fig. 8. Burials covered by tumulus 2.

Urns 1, 2 and 3 were found in contact with a small wall, while a second wall separated them from **urns 5, 6 and 7**. Wall $\beta\beta$, excavated northeast of the burials, was probably part of an enclosure wall³⁴. A large number of vase fragments from the adjacent area were remains of sacrificial pyres³⁵.

Graves 8-16 contained adult primary cremations. Except for the layer of ashes and charcoal, covered by large stones, only two graves preserved part of their furnishing: **grave 15** yielded black-figured fragments, while **grave 16** contained fragments of plates (pyre-plates?)³⁶. A body fragment of an archaic marble male statue covered together with stones the burnt layer found inside the grave³⁷.

Except for these two adult cremations which could belong to the sixth or early fifth century the rest cannot be dated. Based on the poor descriptions of the excavator, a dating can be inferred for three of the urns (**1, 3, 7**). A date in the early seventh century is implied by the description of the Protocorinthian pyxis found inside the first urn. The Phaleron cup, decorated with a wavy line from **urn-burial 3**, points to the late eighth or the early seventh century B.C.³⁸ Banded amphorae are occasionally used for burials during Late Geometric period, as in the case of **urn 7**. They are still produced by seventh-century Attic workshops, but they serve as utility ware³⁹. The urn can be then placed in the late eighth or the transition to the seventh century B.C.⁴⁰ Whether the rest of the urns are contemporary cannot be said. The grave offerings find close parallels among those from the Phaleron cemetery⁴¹ and therefore the *enchytrismoι* must be earlier than the adult cremations 15 and 16, which revealed black-figured pottery dating most probably to the sixth century. Anything more precise on the chronological sequence of the urn burials and the adult graves cannot be deduced.

Tumulus 3 (figs 9-10)

This tumulus, 23 m. long and 18 m. wide, was preserved to a height of 4 m. and covered 33 graves. According to Stavropoulos, **graves 1, 5, 6, 7, 8, 29, 30, 31** were covered by a layer of small stones, extending to the west reaching a wall 6.5 m. long, 0.55-0.65 m. wide and 0.25 m. high. Remains of walls were also detected 3 m. to the east⁴².

34. *Αναγυράσιοι νεκροὶ* 63.

35. Excavation Diary 18.8.1937, 86.

36. *Ibid.* 17.8.1937, 89-90. *Αναγυράσιοι νεκροὶ* 63.

37. *Αναγυράσιοι νεκροὶ* 63.

38. For the shape: Young 1942, 46; Brann 1962, 53.

39. The earliest banded amphorae belong to the Late Protogeometric, with examples serving funerary purposes until Middle Geometric I. For the shape: Brann 1961, 99, 115-116; Brann 1962, 34; Kourou 2002, 15-16.

40. For contemporary examples: Young 1939, 25, fig. 12. Banded amphorae of the same date served as child urns at the site of the Academy of Plato: Mazarakis Ainian - Alexandridou 2011.

41. For the finds from the child cemetery at Phaleron: Young 1942. For recently excavated vessels of Phaleron ware, cf. Parlama - Stampolidis 2000, 276-290.

42. Excavation Diary 3; *Αναγυράσιοι νεκροὶ* 4.

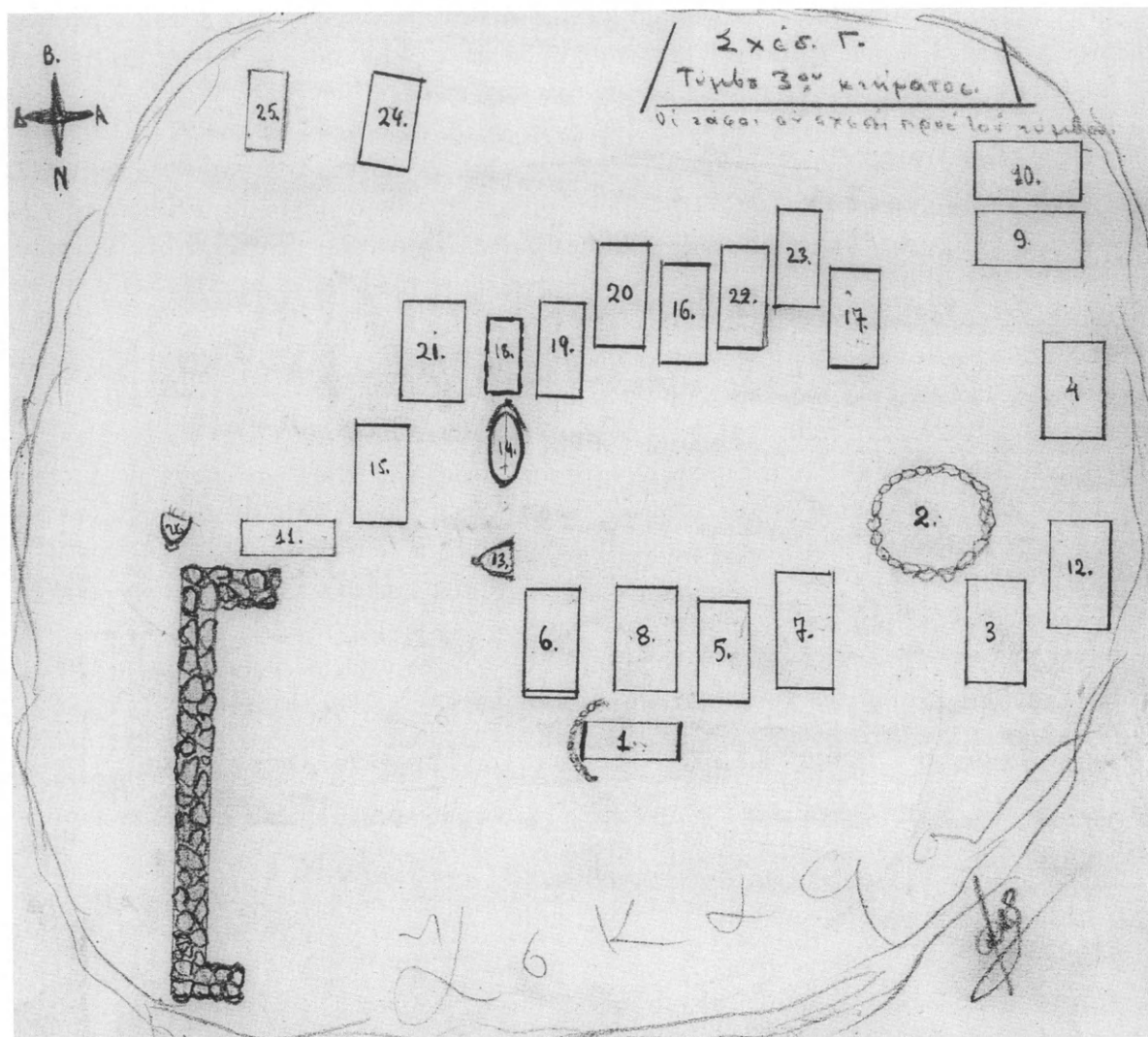

Fig. 9. Tumulus 3. Stavropoulos' plan of the graves.

Only ten of the excavated graves were found intact. They extend to a square area (20×14.70 m.), defined by walls at the east and south sides. They are placed in close proximity to each other and are mainly disposed in two rows. The majority is oriented from north to south, with the head of the deceased placed to the north. Almost all the graves contained primary cremations, of which a thick layer of ashes, charcoal and stones remained. The sex of the deceased can be inferred only in one case: the strigil of **grave 17** points to a male adult. Unlike cremations, adult inhumations are very few (**11, 19, 31**). The bodies were placed in simple square pits opened to the ground (1.70-1.90 m. long, 0.70-0.90 m. wide and 0.40-0.95 m. deep). Except for adult graves, three *enchytrismoi* (**5, 13, 26**) and

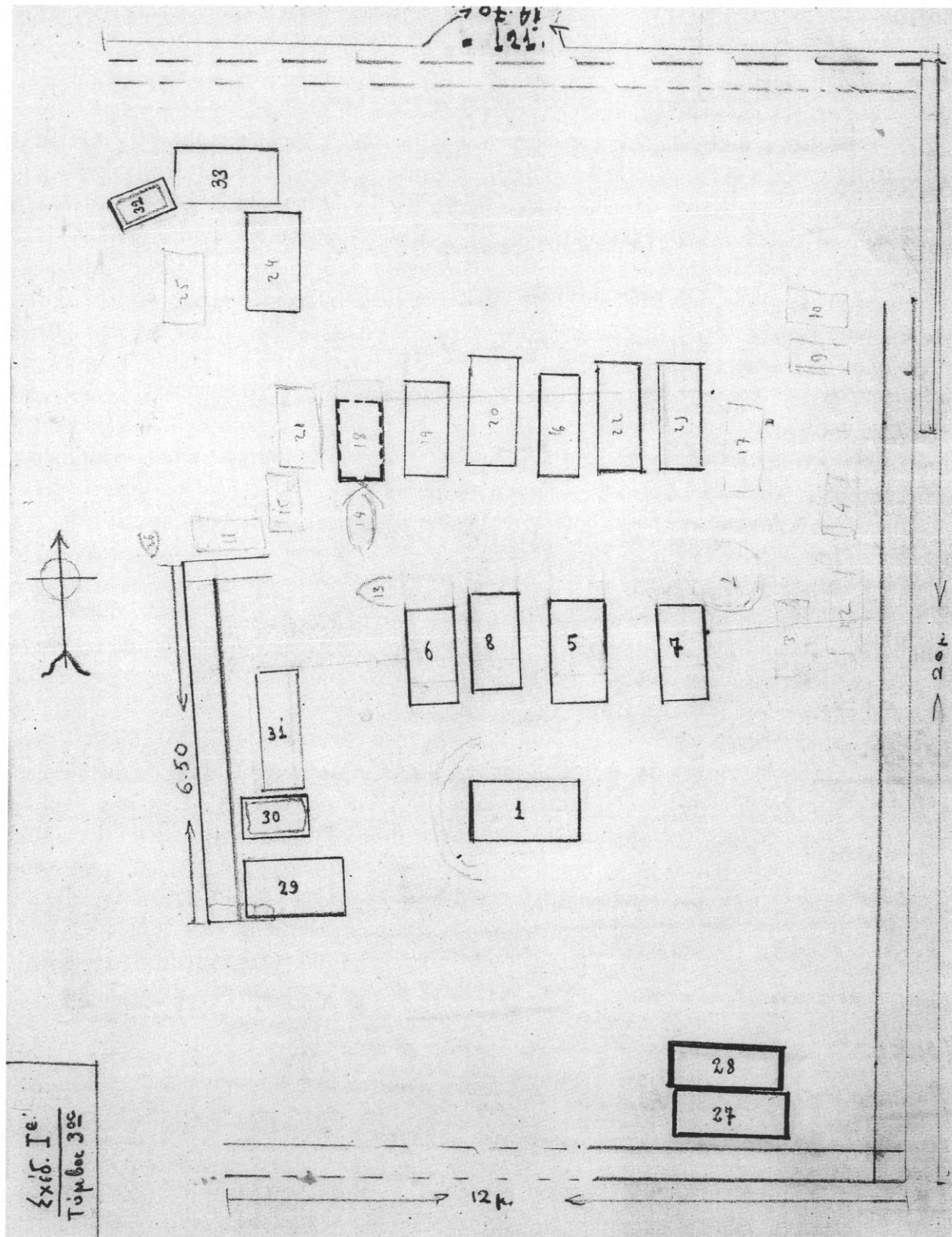

Fig. 10. Final plan of tumulus 3 including all the excavated graves.

eight children graves (14, 18, 20, 21, 22, 23, 30, 32), four of which placed in clay basins, were explored.

The adult cremation of **grave 1** was marked by a partly preserved circular row of stones and contained remains of bones, fragments of a black-figured and a white lekythos, a small marble alabastron, as well as heads of bronze nails. Part of a marble funerary relief came to light⁴³. **Grave 2** is a circular stone construction with a diameter of 1.8 m. It was furnished with black-figured lekythoi. **Grave 3** contained a red-figured lekythos too, while **grave 4** was richer with two white lekythoi, one of which intact and decorated with two figures flanking a funerary stele. The grave revealed fragments of a marble alabastron and a black-glazed pointed amphoriskos with stamped palmettes⁴⁴. **Graves 6 and 7** were furnished with black-figured lekythoi, while the latter also contained a white lekythos and a clay alabastron. A lekane and a hydria were found inside **grave 8**, both decorated with animal friezes⁴⁵. Only a few fragments were recovered from **grave 9**, while **cremations 10 and 12** did not preserve anything. **Grave 11** contained a richly furnished inhumation: fragments of black-figured and white-ground lekythoi, an undecorated plate, four smaller, a vase with cylindrical body, a lidded pyxis and a pyxis' lid, a large black-figured lekythos and a spindle whorl were found. A strigil was yielded from **grave 17**. The inhumation of **grave 19** included ten intact black-figured lekythoi, some of which decorated with chariot races. Iron nails remained from the wooden coffin.

At the north side of the tumulus four graves were clustered together. **Grave 24** contained white-ground lekythoi with black-figured decoration, pyxides and a small exaleiptron together with remains of burnt bones. Black-figured fragments were found inside **graves 25 and 29**. Two black-figured lekythoi with chariot races were all next to the left arm of the cremated deceased of **grave 33**.

Transport amphorae served as urns for two children (13, 26). Four older children were interred into clay basins (14, 23, 30, 32). A hole on the lower part of one of the basins implies that it was previously used as a bathtub (14). Half of it was placed inside a stamnos, which covered the head of the deceased. Outside the basin three lekythoi, one of which decorated with a sphinx among eyes⁴⁶, were found on its left side and two skyphoi on its right. The basin's holed part has been removed and found inside a 14 cm. deep circular hole, made 0.25 m. far from the basin⁴⁷. Another basin (32) was furnished with four intact lekythoi, one of which red-figured showing a female figure holding a tainia (?)⁴⁸, a red-figured lekanis

43. Excavation Diary 7; *Αναγνώσεις νεκρῶν* 5.

44. There is a photo of this vase in the archive but no inventory number is given.

45. The lekane could be identified among the known vessels: Athens, National Museum 19051.

46. Athens, National Museum 18994, *Para* 211.

47. Excavation Diary 11; *Αναγνώσεις νεκρῶν* 7.

48. This lekythos might be associated with one of the three examples included in Beazley's *Paralipomena*, assigned to the Karlsruhe Painter and decorated with female figures spinning or holding mirrors: Athens, National Museum 15436, *Para* 412, 51bis; Athens, National Museum T.50, *Para* 412, 60bis; Athens, National Museum 15436, *Para* 412, 60ter.

and a miniature black-glazed lidded pyxis in the interior of a smaller open vessel and a sea shell were found. The clay basin of **burial 23** was lidded with an identical basin. Five lekythoi with ivy or floral decoration, as well as badly preserved clay figurines were placed outside the basin. On its right side, eight lekythoi were discovered. A white-ground lekythos decorated with an ivy pattern and a miniature skyphos were found next to the legs of the child.

Four more children were buried inside graves. **Grave 18**, covered with stone slabs contained fragmentary circular lidded pyxides, fragments of lekythoi, a head of a clay female figurine and a black-glazed fragment with the graffito EO. A small clay pigeon figurine and a fragmentary lekythos were found inside **grave 20**. Clay figurines of seated and standing figures, a clay turtle, a horse and a pigeon furnished **grave 22**. The unfurnished primary cremation of **grave 21** could belong to a child or rather an adolescent, due to its close association with the child burials.

Grave 8 seems to be the earliest, dating to 570 B.C., as indicated by the discovered lekane with the animal friezes. **Urn burial 5** might also belong to the first decades of the same century, judging from the discovery of "orientalizing" fragments. Almost all graves contained black-figured lekythoi. **Child burial 14** can be placed to the late sixth century, as implied by the discovery of a lekythos decorated with a sphinx shown among eyes, which can be assigned to the Cock Group⁴⁹. Black-figured lekythoi decorated with low-quality scenes of chariot races found inside **graves 19** and **33** should be associated with the Haimon Group and date to the first decades of the fifth century⁵⁰. **Graves 24** and **32** contained lekythoi decorated with ivy leaves, which should be probably associated with the Beldam Workshop and be dated to the second quarter of the fifth century. This workshop has been assigned a very large number of white-ground pattern lekythoi decorated with the motif of the ivy-berry, common in the late phase of the production of this type of lekythoi. They are used as grave offerings and are widely distributed within Attika and elsewhere⁵¹. The examples with black-figured scenes on white ground are contemporary. Only two red-figured vases are mentioned: two lekythoi from **graves 3** and **32**. The latter could belong to the Karlsruhe Painter⁵².

49. Compare to: Moore - Philippides 1986, pl. 78, 862; CVA Geneva, Musée d'Art et d'Histoire 2, pl. 72, 9-11. On the Cock Group, cf. Haspels 1936, 67-68; ABV 466-472, 699; Para 208-212; Add² 117-118; Kurtz 1975, 118-199, 145-146; Moore - Philippides 1986, 45-46.

50. In Beazley's *Paralipomena* five lekythoi of the Haimon Group are decorated with chariot scenes. Three show a goddess mounting a chariot and two a speeding chariot in a presence of a warrior or Athena running: Athens, National Museum 18942, 19080 and T.50, Para 272; Athens National Museum 18943 and 19025, Para 275. Scenes with chariots are common on the chimney lekythoi of the Haimon Group: ABV 539.1-124; 543.125-210; Para 271-276. For the chimney

shape of lekythoi: Haspels 1936, 137, 178-179. On Haimon Painter and his group, cf. Haspels 1936, 130-141, 241-246; ABV 538-571, 705-708, 716; Para 269-287; Add² 133-137; Kurtz 1975, 150-153; Malagardis-Psachoulia 1986, 311-318; Jubier-Galinier 2003, 79-89.

51. For some comparable examples, cf. Grammenos - Tiverios 1984, pl. 7a and 8; Parlama - Stampolidis 2000, 345 no. 372; Mylonas 1975, pl. 204a, B17-56. For the Beldam Group, cf. Haspels 1936, 170-191; ABV 586-587, 709; Para 292-294; Add² 139, 266-269; Kurtz 1975, 19, 153-155.

52. This lekythos might be associated with one of the three examples included in Beazley's *Paralipomena*, assigned to the Karlsruhe Painter and decorated with female figures spinning or holding mirrors:

A number of graves contained white lekythoi (1, 4, 7, 11). The intact example from **grave 4** depicted the visit to the grave. Scenes of funerary themes on white lekythoi appear after the second quarter of the fifth century⁵³. The black-glazed amphoriskos can be securely dated to the late fifth century and the decade 430-420 B.C.⁵⁴

According to the ceramic evidence from the graves, the tumulus must have been in use from the second quarter of the sixth to the late fifth century, with most of the graves dating to the late sixth or more positively to the first decades of the fifth century.

Funerary enclosure I (figs 11-12)

According to Stavropoulos, **tumulus 5**, situated almost opposite tumulus 1, covered a funerary enclosure with a number of built graves (I), a smaller enclosure attached to the east part of the larger (II), as well as three small tumuli formed of stones (1, 2, 3)⁵⁵.

Funerary enclosure I (15×19 m.) contained 24 rectangular graves, five of which were marked by a grave construction [A1(22), A2(21), B(24), Γ(8), Δ(23)]. Many of the graves were looted. The majority contained adult cremation burials, although there are a few inhumations [3, 4, B(24)], as well as two child urn burials (10, 14) and a child cremation inside a grave (11).

The adult cremation Γ(8) is the earliest burial of the enclosure. The grave construction was made of small stones, with its outer face well-constructed. It was 0.50 m. high and its interior was filled with soil. According to the excavator, it must have been made much later than the grave, since it did not cover its south part⁵⁶. The grave contained two louteria and a two-handled vessel with banded decoration. One of the louteria, decorated with animal friezes, can be assigned to Sophilos or his circle and dates to the late first quarter of the sixth century⁵⁷. The placement of the grave in the first decades of the sixth century can be also deduced by the lekythos found next to the legs of the deceased, which has a circular body. A large relief pithos, decorated with rosettes, spirals and animals in friezes, was placed next to the head of the deceased. It was furnished with two Corinthian aryballoi, a miniature pyxis, two miniature kotylai, an Athenian miniature oinochoe, a support, two louteria and a lekane of the Ragusa Group⁵⁸. No bones were found in its interior, but the miniature vessels suggest that the pithos was an urn for a child burial.

Athens, National Museum 15436, *Para* 412, 51bis;
Athens, National Museum T.50, *Para* 412, 60bis;
Athens, National Museum 15436, *Para* 412, 60ter.

53. Tzachou-Alexandri 1998, 81-86; Oakley 2004.

54. This shape is found in Attic workshops after 440 B.C. and its production lasts until the early decades of the fourth century. The Vari example can be compared to: Grammenos - Tiverios 1984, 7-8, pl. 18. See also Sparkes - Talcott 1970, 155-156, pl. 39, 1150; Parlama - Stampolidis 2000, 357, no. 391, CVA

Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, pl. 34, 10; CVA Heidelberg Universität 4, pl. 183, 6, albeit with different decoration; CVA Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum, pl. 29, 3, albeit with different mouth.

55. Excavation Diary 17.6.1936, 19.

56. *Ἀναγνώσεις νεκρῶν* 55.

57. Athens, National Museum 19168.

58. Athens, National Museum 19054.

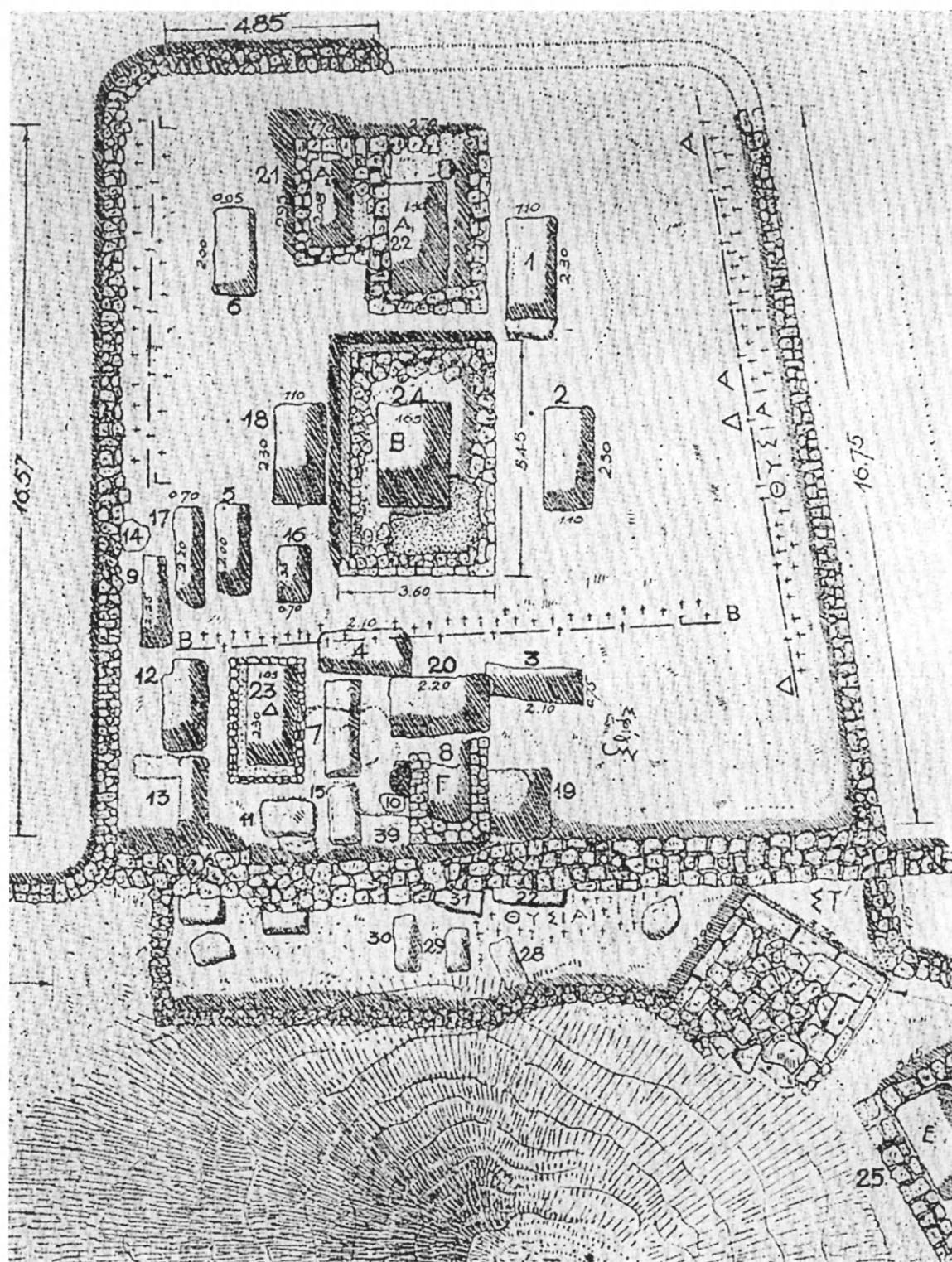

Fig. 11. Published plan of funerary enclosure I. After BCH 61, 1937, 450, fig. 13.

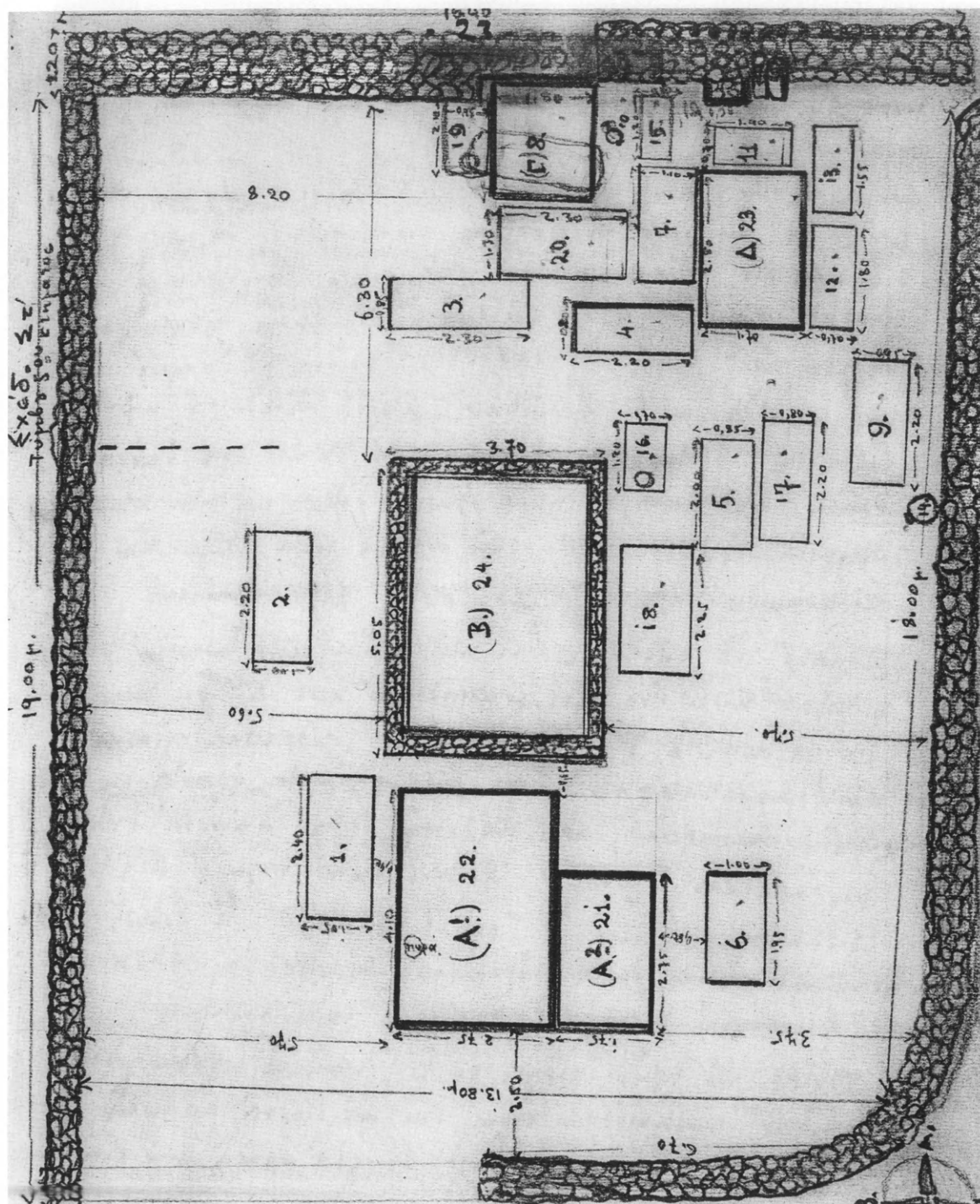

Fig. 12. Stavropoulos' plan of funerary enclosure I.

Grave 20 belongs to the first decades of the sixth century too, as indicated by the decoration on the neck of the loutrophoros it contained. The cremation burial of the built **grave A(23)** dates to the middle of the century or slightly later. It was furnished with a black-figured trefoil olpe decorated with a young rider flanked by secondary figures on the panel⁵⁹ and a lekythos of the sub-Deianeira type, both dating around 550-540 B.C.⁶⁰ The black-figured lekythos, whose style points to the Phanyllis Class dates **grave A2(21)** to the last quarter of the sixth century⁶¹. Four black-figured lekythoi with figure decoration were discovered inside **grave 3**. One of them, decorated with a horseman and two warriors, has been attributed to the Diosphos Painter⁶², and bears the inscription ΣΟΝΑΥΤΙΟΣ ΚΑΛΟΣ. Two lekythoi depict the struggle of Peleus and Thetis. One of them was listed by Beazley and has been assigned to the Group of Athens P 24327 of the early fifth century⁶³. A lekythos with dancing women belongs to the same group⁶⁴. One black-glazed cup and a black-figured example depicting Herakles struggling with the lion were also placed inside the grave⁶⁵. The cup is of sub-type A, most of which belong to the Leafless Group⁶⁶. The discovered shapes can securely date the grave to the early fifth century B.C. **Grave 4** must be contemporary, as

59. Athens, National Museum 19175. The area above the figured-scene is decorated with a chain of a lotus-palmette festoon, an unusual ornament for the trefoil olpai, employed by the Amasis Painter on some of his shapes. Although the rider is shown in frontal view, compare the scene to: CVA Mainz Universität 1, pl. 38, 1-3, BAPD 12034. The olpe could be assigned to a painter stylistically close to the Amasis Painter. The figures on the olpe in Mainz are comparable to those on the Vari example. For the shape, cf. Moore - Philippides 1986, 39-40 and 189. Despite its date, the body of the olpe is not slender like that of its contemporaries, but very circular and rather heavy. It seems to have been inspired by the contemporary or slightly earlier oinochoai of shape 1: Moore - Philippides 1986, pl. 70, 734; Sparkes - Talcott 1970, pl. 5, 95-96. The shape is very reminiscent of fifth-century choes.

60. Athens, National Museum 19079. Although the lekythos is of the sub-Deianeira shape, it lacks the short neck above the drip ring. For the shape, compare to: CVA Amsterdam, Allard Pierson Museum 3, pl. 145, 1 (black-glazed); CVA Basel, Antikenmuseum 1, pl. 26, 6, BAPD 6915. The characteristics of the satyr can be compared to figures akin to the Painter of the Nicosia Olpe: Boston (MA), Museum of Fine Arts 08.311, ABV 454.1, BAPD 330199. For the lekythoi of this type, cf. Haspels 1936, 25-31; CVA Amsterdam, Allard Pierson Museum 3, 1, where previous bibliography.

61. Athens, National Museum 19139. The shoulder is decorated with unattached lotus buds with sepals, common shoulder ornament mostly on lekythoi of the Dolphin Group and on fewer examples of the Fat Runner Group. It is rare on lekythoi of the Phanyllis Class (see for example: CVA Geneva, Musée d'Art et d'Histoire 2, pl. 71, 7-8). The body shows a running youth between two clad onlookers, a theme commonly employed by the Group of Vatican G52 and the Fat Runner Group. The male figures are stylistically close to examples of the Phanyllis Class and in particular Phanyllis Group E, the Group of the "hoplite returning home". In particular compare to: CVA Laon, pl. 14, 5-6; Giudice 1983, 104, no. 333, pl. XLI, 8. For this Group, cf. Haspels 1936, 66-67, 205; ABV 464-466, 699; Para 206-208; Add² 216-217; Giudice 1983, 88-118; Moore - Philippides 1986, 46.

62. Para 249 and 318.

63. Athens, National Museum 18939, Para 238.

64. Athens, National Museum 19064, Para 240.

65. Athens, National Museum 19091.

66. Cups of this type have a shallower bowl than those of type A, which has been introduced in the Attic repertory around 530 B.C. For sub-A cups, cf. Bloesch 1940, 20-22; Moore - Philippides 1986, 66-67. On the Leafless Group, cf. ABV 629, 632-653, 711-713, 716; Para 284, 310-314, 520; Add² 145-146; Pierro 1984, 184-187.

indicated by the single lekythos discovered next to the skeleton of the Group of Athens P 24327 too, which depicted Herakles and Pholos reclining as symposiasts⁶⁷. **Grave 7** must have belonged to a male adult, since it contained a strigil and an iron knife, followed by a pattern lekythos and a black-glazed mug⁶⁸. This particular example is of the Pheidias shape with a concave neck, a ribbed full body, a very low ring foot, and a handle knotted as a rope. It should be dated to the middle or later in the fifth century B.C.⁶⁹ The pattern lekythos should be then placed towards the middle of the century⁷⁰.

Based on the descriptions of the burial gifts, the rest of the adult graves can be dated to the last decades of the sixth or the first decades of the fifth century B.C. Most of them contained either pattern (1) or decorated with figure scenes (3, 4, 9, 12) lekythoi. Pyre plates are also found (1), while an amphora was discovered inside **grave 19**. If correctly identified, the lekythos placed inside **grave 12** points to the transition from the sixth to the fifth century B.C.⁷¹ The largest and most monumental grave of the enclosure is **grave B(24)**. It was found at the centre of the funerary enclosure and it contained an adult inhumation. Unfortunately, it was looted with remains of bones and fragments of plain vessels preserved. It was covered by a grave construction with a pyramidal end. Its lower part was built of stones placed horizontally and its upper part of mud-bricks reaching a height of 0.60 m. Under the pyramid and over the lower part of this construction, a pyre was detected, containing two broken black-figured vases, one of which was a pattern lekythos, pointing to the late sixth or the early fifth century B.C.

Burials 10 and 14 are child *enchytrismoi*. The former was placed inside a hydria, furnished with a miniature drinking vessel and an oinochoe, the latter in a stamnos, with no finds. The cremation of **grave 11** should belong to an old child or adolescent, as indicated by its dimensions (1.40×0.71 m.) and suggested by Stavropoulos. Although the grave did not contain any offerings, a number of vessels have been intentionally broken and burnt on its surface. A black-glazed chous⁷², two pyre plates, a drinking shape, two black-glazed skyphoi

67. Athens, National Museum 19063, *Para* 238.

68. Athens, National Museum 19096.

69. Despite its classification by Beazley (*ARV* xlix-1) as an oinochoe of shape 8, the mug was a common drinking vessel of the second half of the fifth century. Its ancient name must have been *κῶθον* and was suitable for travelers and soldiers. Compare to: Sparkes - Talcott 1970, pl. 11, 201; Parlama - Stampolidis 2000, 356, no. 390. For the shape, cf. Sparkes - Talcott 1970, 70-76.

70. The earliest examples of the pattern lekythoi belong to the shoulder shape, with a number of examples assigned to the Dolphin, Phanyllis and Cock Groups. The motif of palmettes firstly becomes common on lekythoi of the late Class of Athens 581, massively produced during the first half of the fifth cen-

tury. The Haimon Group and the Beldam workshop, active during the last years of the first quarter and the second of the fifth century have been assigned a large amount of lekythoi of this type. On pattern lekythoi, cf. Haspels 1936, 185-189; Blegen - Palmer - Young 1964, groups I, II, III, 141-143 and fig. 15; Kurtz 1975, 131-155; Knigge 1976, 35.

71. In *Ἀναγυράσιοι νεκροί* (16), the lekythos is mentioned as bearing a scene of fighting warriors. It could be then associated with the lekythos included in Beazley's *Paralipomena* and assigned near the Diosphos Painter: Athens, National Museum 19011, *Para* 250. A lekythos with the same iconographic theme was recovered from grave 13.

72. A photo of the chous exists in the archive, but no inventory number is given. For comparable shapes,

mals or birds, were running parallel and very close to the north and south enclosure walls. A fourth was found at the east side of the enclosure among the burials. Stavropoulos defines them as *θυσίαι*. According to him, the vessels were intentionally broken on the spot. It is worth noting that the fragments of each vessel extended over a particular area of the burnt layer and were only rarely mixed with fragments of other vases⁷⁵.

The burnt layer A-A revealed a black-figured olpe, whose shape seems to imitate a basket with a single horizontal handle over the rim. The neck bears the image of a male figure flanked by two riders, while the rest of the body is banded. The olpe should be dated to the third quarter of the sixth century⁷⁶. Slightly earlier is the black-figured lekane of the middle of the century, which was found together⁷⁷. The sacrificial pyre Γ-Γ, running parallel to the south wall of the enclosure, contained a number of black-figured and black-glazed shapes, as well as a white-ground lekythos. Open shapes predominate. A black-figured plate, a pyre plate, a lekane with animal decoration, three cups, four omphalos phialai, as well as two small drinking shapes, were recovered. They were found together with a black-figured loutrophoros with a prothesis scene on the body, a pattern, a squat and a white lekythos, as well as a black-glazed oinochoe. The white lekythos has been assigned to the Edinburgh Painter and dates to 500 B.C.⁷⁸

Pyre Δ-Δ, situated next to A-A, was running parallel to the north wall of the enclosure and revealed the largest number of vessels. Lekythoi form the majority of the shapes. Fifteen examples are mentioned: four decorated with palmettes, the rest with black-figured scenes, typical of the early fifth century B.C. In particular five examples are listed as depicting chariot races. The description could point to chimney lekythoi of the Haimon Group, often decorated with chariots, dating to 480-470 B.C.⁷⁹ In addition eight black-glazed cups, three black-glazed pyxides, five miniature oinochoai and a small skyphos were found. The two mentioned lekanoi, decorated with animal friezes, might be the earliest finds of the pyre, dating to the first quarters of the sixth century.

Layer B-B runs along the east side of the enclosure among the burials, connecting the west edges of layers Γ-Γ and Δ-Δ. Like A-A, it contained only a black-figured hydria decorated with riding huntsmen on the body and a youth leading a horse between onlookers

75. *Αναγυράσιοι νεκροί* 20-21.

76. Athens, National Museum 19057. For a comparable shape, cf. Moore - Philippides 1986, pl. 66, 683; Paris, Musée du Louvre F161, *ABV* 450.2, Fournier-Christol 1990, pls 10-12, fig. 8; Paris, Musée du Louvre F161, *ABV* 450.1, Fournier-Christol 1990, pls 10-12.

This type of olpe with a flat thin rim is rare in Attic black-figure production and the latest examples belong to the Amasis Painter. Examples belong to the Gorgon Painter and the Kriton Group too. For the shape, cf. Moore - Philippides 1986, 40; Sparkes - Tal-

cott 1970, 77; Fournier-Christol 1990, 30-31.

77. Athens, National Museum 19059. The ornaments decorating the external and upper surface of the rim, the dot rosettes, as well as the panthers are close to those of an unattributed lekane of the second quarter of the sixth century: Lioutas 1987, pls 26-27. The panthers can be also compared to examples by painters of the circle of Lydos: *CVA Thessaloniki*, Archaeological Museum 1, pl. 29, 3.

78. Athens, National Museum 19167, *ABV* 476.1, *Para* 217, Schnapp 1997, 237, no. 158.

79. See above n. 50.

and eyes on the shoulder, dating to the last decades of the sixth century⁸⁰ and a black-figured lekane with animal friezes on the exterior and black bands in the interior, which could not be identified among the photographed objects and therefore cannot be dated.

In contrast to the evidence from the Kerameikos, the broken shapes are not found inside a built trench, but directly on the ground. Each layer contains different combinations of shapes. Lekythoi and lekanai are present in all pyres. The hydria from pyre B-B and the loutrophoros from pyre Γ-Γ are the largest shapes. Pyres Δ-Δ and Γ-Γ contain large number of finds, with lekythoi prevailing in the former and open shapes, like plates, cups and lekanai in the latter. Only very few of the described finds can be identified and associated with particular examples either known from Beazley's catalogues or found among the photos of the archive. According to the available data, the earliest evidence from the sacrificial pyres belongs to the second quarter of the sixth century, while the rest of the shapes extend to the end of the sixth or the first decades of the fifth century B.C. The vessels from each pyre are contemporary.

Pedestal ΣΤ (fig. 14)

A square pyramidal pedestal (ΣΤ) was found outside the northeast corner of funerary enclosure Ι⁸¹. It measures 3.75×3 m. and is built of well-worked stones, composed of three steps. Its interior was filled with soil and small stones. Its southwest corner was covered by stone tumulus 1. The hole for the lost statue is seen on its surface. In close proximity, the knee of a marble animal was reported, while close to its northwest corner, two parts of the leg of one of the sphinxes found in association with grave 3 of the enclosure were found⁸². In his excavation diary, Stavropoulos mentions the discovery of part of the leg and a finger of a kouros who should have stood on the base⁸³. The enclosure wall is later than the pedestal, since part of its east side is resting over the pedestal's north side⁸⁴.

A small wall (α-α) is extending from the southwest corner of the pedestal, directing to the north. A number of sacrificial pyres containing fragments of early black-figured vases

80. Athens, National Museum 19125. The hydria is of the shoulder type, produced in Attika after 530 B.C. For comparable contemporary scenes of hunters or armed riders on hydriai, cf. CVA London British Museum 7, pl. 76, 3; CVA Fiesole, Collezione Costantini 1, pl. 21, 1-2; CVA Geneva, Musée d'Art et d'Histoire 2, pl. 60, 2-3. For comparable shoulder scenes: CVA Paris, Musée du Louvre 6, pl. 59, 4-5; Princeton University Art Museum 171, ABV 260.39, BAPD 302266; CVA Toledo, Museum of Art 1, pl. 25, 2. On a number of late sixth-century hydriai, the scene on the shoulder is shown among eyes. Some of the examples belong to the Rycroft Painter, and the Antimenes

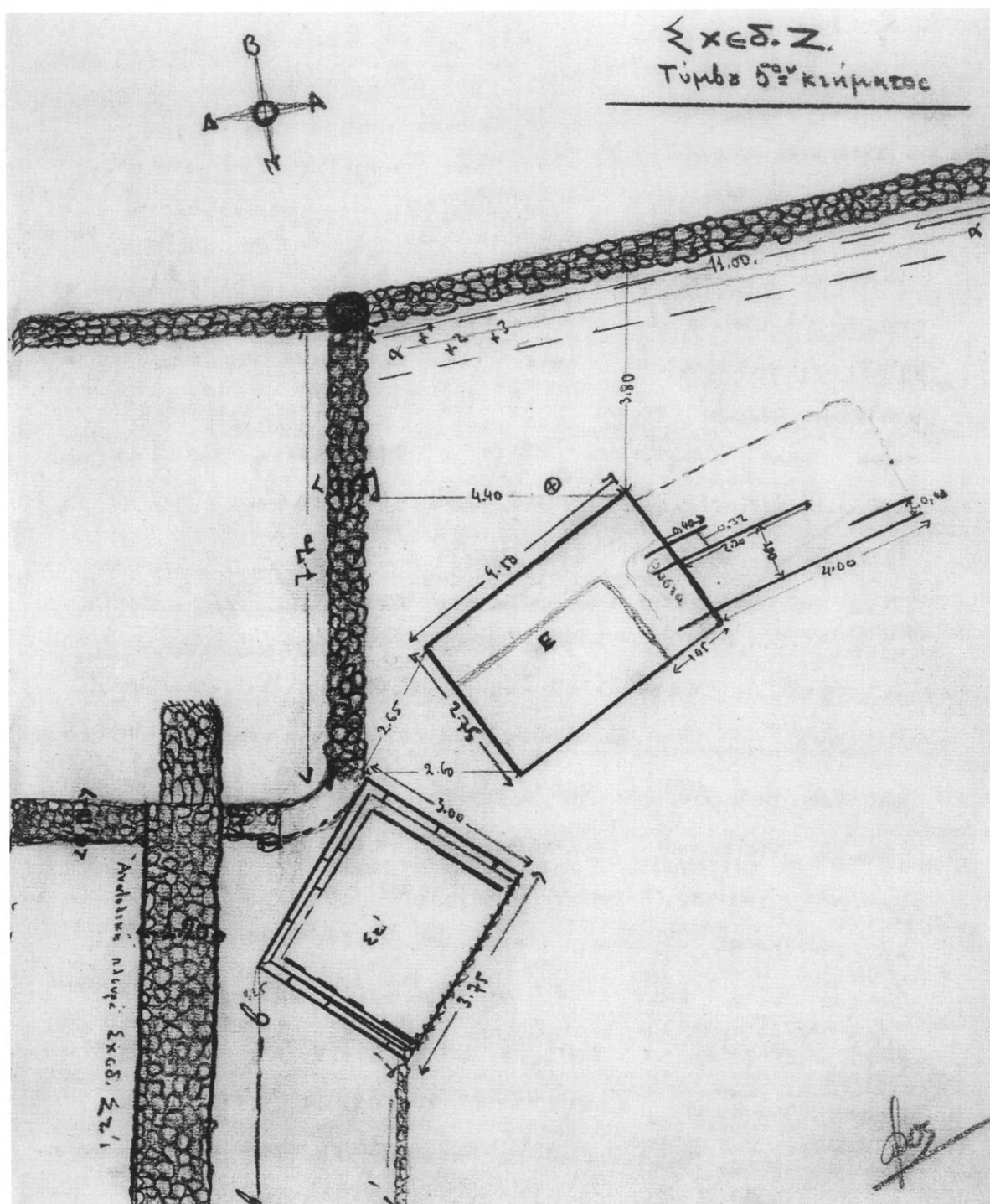
Painter and his circle. See characteristically: CVA Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe 1, pl. 24, 1-2; CVA Syracuse, Museo Archeologico Nazionale 1, pl. 9, 1; CVA Berlin, Antikenmuseum 7, pl. 19, 3-4; CVA London, British Museum 6, pls 82, 2, 83, 3. For riding hunters, cf. Schnapp 1997, 242-247. For hunting and its connection with aristocracy: Barringer 2001, 10-47.

81. For the excavation of base ΣΤ: Excavation Diary 38-42, *Αναγνώσεις νεκροῖ* 26-27.

82. Excavation Diary 3.7.1936, 38.

83. *Ibid.* 4.7.1936, 41.

84. *Ibid.* 4.7.1936, 41.

were detected next to it. Stavropoulos only mentions a number of shapes with attached clay female heads⁸⁵.

Grave 25 (E) (fig. 14)

A large grave construction, comparable to that of grave A2, with an east-west orientation, was discovered east of pedestal ΣΤ. It measured 4.30×2.75 m., being 0.40-0.50 m. high and marked an adult inhumation. Under the layer of stones, an amphora was found with an undetermined scene. According to Stavropoulos, it is 'orientalizing', possibly meaning of the seventh century⁸⁶. The grave was filled with soil and small stones, while a poros fragment decorated with a guilloche pattern painted in red, white and black has been interpreted as part of a sarkophagos⁸⁷. At the same depth, the skeleton was found with its head oriented to the east. A lekythos was placed left of the head and a small unhandled thick-walled vase next to the dead's left foot.

At the east side of the tomb, a large mud-brick trench, composed of four channels was explored, filled with broken sherds and remains of bones of small animals and birds. Part of the trench was covered by the grave construction, made at some point later, in order possibly to protect the trench. Since the channels have been retained to a height of 0.50-0.55 m., the subsequent construction seems to have respected them. The better preserved channel of the trench was 4 m. long. Unlike the usual placement of the trenches in some distance from the burial, in this case the channels are expanding until the edge of the grave. The trench revealed a number of Attic and Corinthian vessels. The earliest find is an Attic lekane with a Gorgoneion on the tondo, dating to the last quarter of the seventh century⁸⁸. A plate with a running Gorgon, a lekane with attached plastic figures of mourners on the handles, a tankard and a loutrophoros with animal friezes (fig. 15) have been assigned to the Anagyrous Painter⁸⁹. They were found together with an olpe in the manner of the Gorgon Painter⁹⁰, an olpe by the KX Painter⁹¹, and two hydriai by the Polos Painter⁹² and a painter of his circle⁹³. These finds point to the first quarter of the sixth too, with the hydriai possibly being slightly later. The Corinthian vases include two kotylai, an aryballos and a

85. Excavation Diary 7.7.1936, 41-42.

86. *Ibid.* 7.7.1936, 43.

87. *Ibid.* 10.7.1936, 44.

88. Athens, National Museum 19052.

89. Athens, National Museum 19171, ABV 21.4, *Add*² 6, Callipolitis-Feytmans 1974, pl. 17, 7; Athens, National Museum 19177 (unpublished, the attribution was made by the author); Athens, National Museum 19181, *Para* 13 (unpublished, the attribution was made by Kardara); Athens, National Museum 19170, ABV 20.1. For the Anagyrous Painter, cf. ABV 20-21;

Para 13; Callipolitis-Feytmans 1974, 69-75; Moore - Philippides 1986, 78; Alexandridou 2011, 44-45.

90. Athens, National Museum 19186 (unpublished, the attribution was made by the author).

91. Athens, National Museum 19159, ABV 14.11, *Para* 9, Scheibler 1961, fig. 36.

92. It could be identified among the photos of the archive but no inventory number is given.

93. Athens, National Museum, ABV 49.1, BAPD 305265.

lidded pyxis. A black-glazed lekane and three small thick-walled open vessels are also reported. An iron knife was found among the vessels.

The vessels span the late seventh and the first and early second quarter of the sixth century. The amphora, discovered over the grave, might be earlier. It is possible that the trench is slightly later than the burial, while the vessels do not suggest a single ceremony but several visits to the grave, as in the case of tumulus 1.

Part of the leg and a toe of a marble kouros, as well as four toes of a second were discovered close to the northeast corner of the grave.

Fig. 15. Loutrophoros-amphora by the Anagyrus Painter. Athens, National Museum 19170. Photo author.

Pedestal Z, adjacent burials and sacrificial pyres (fig. 16)

A construction of well-worked large stones (**Z**) was discovered 10.30 m. east of tomb E and in close proximity to the north side of the enclosure wall. It measures 3.94×3.10 m. and it is 0.50 m. high. Stavropoulos identified it as a *kenotaphion*. However, the exploration of the adjacent area brought to light fragments of marble statues (a horse leg, part of the back of a naked male figure and a sphinx) and lead clamps⁹⁴, suggesting that the construction could have served as a pedestal.

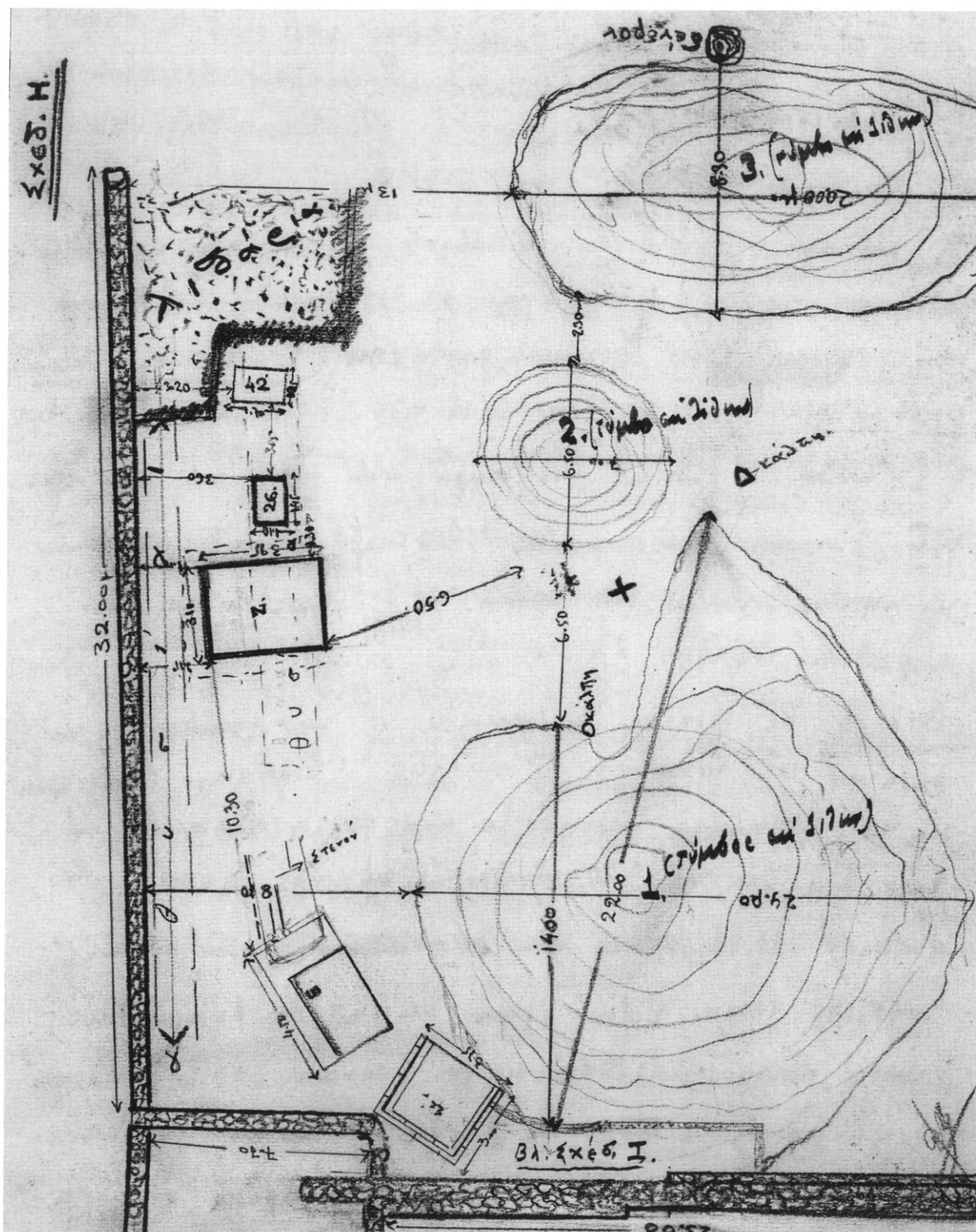
An extended layer filled with burnt and broken sherds was detected 1.10 m. east of the trench of tomb 25. This sacrificial pyre continues under the pedestal and extends to its east side for seven meters. A large number of vases have been reconstructed from the discovered fragments: a lekane made of local clay, and according to Beazley assigned to a companion of the Polos Painter⁹⁵, an olpe and a skyphos by Sophilos⁹⁶, four black-figured hydriai, dec-

94. Excavation Diary 20-21.7.1936, 52-53; Ἀναγυροῦς νεκροὶ 34-35.

95. Athens, National Museum 19032, Para 22, 9ter.

96. Athens, National Museum 19049, Para 19, 26bis (unpublished); Athens, National Museum 19044, Para 26bis (unpublished).

Fig. 16. Stavropoulos' plan of pedestal Z and adjacent burials.

orated with animal friezes, one of which decorated in his manner (fig. 17)⁹⁷, an olpe by the Anagyrous Painter⁹⁸, two lekanai with animal friezes, a plate, two skyphoi depicting animals, three black-figured cups – among which two Little Master cups⁹⁹ – two small pyxides, an amphoriskos, a black-glazed lekane, two small one-handed cups, a small thick-walled vessel with no handles, an omphalos phiale, two Corinthian kotylai, a cup with the graffito ΠΡΟΠΟΣΙΣ, as well as two more fragments bearing graffiti, EI and ΕΛΑΣΜΑ respectively. Apart from the vessels, a clay model of a shoe, as well as an iron knife are mentioned¹⁰⁰. The pedestal is obviously later than the layer of the fragments. The pottery extends from the late first quarter to the third quarter of the sixth century B.C.

Part of the leg of a marble animal, as well as of supports of marble statues came to light east of pedestal Z. In the same area, the exploration of a sacrificial pyre revealed three small pyxides, two of which decorated with water-birds, a miniature basket with dotted rosettes¹⁰¹, and a skyphos decorated with a sympotic scene¹⁰². The pyre can be therefore dated to the early fifth century B.C.

A child grave (26) was excavated 1.30 m. east of pedestal Z (1.45×1.10 m.)¹⁰³. It was

97. Athens, National Museum 19191, Bakır 1981, pls 72-75.

98. Athens, National Museum 19189 (unpublished).

99. Combining Stavropoulos' description with one of the vases' photos from the archive, one of the cups is a band cup decorated with dancing satyrs: Athens, National Museum 19143. For band cups, cf. Beazley 1932; *ABV* 159-197; 688-689; *Para* 67-80; Boardman 1974, 58-61; Moore - Philippides 1986, 64-65; Heesen 2011.

100. A detailed list of the discovered vases are included in Stavropoulos' manuscript 35-38. Excavation Diary 20-21.7.1936, 52-53, 21.7.1936, 53, 28.7.1936, 55, 3.8.1936, 59-60.

101. Based on a photo of the vessel from the archive, the basket is lidded with the lid bearing the same decoration. Miniature baskets are offered as grave gifts in child graves. For the shape cf. Sparkes-Talcott 1970, 186. Compare to: Sparkes-Talcott 1970, pl. 45, 1409 and 1412; Knigge 1976, pl. 31, 107-2, albeit with different decoration. A number of miniature baskets have been assigned to the Swan Group: *ABV* 658.121-124.

102. Excavation Diary 21.7.1936, 53; *Αναγυράσιοι νεκροί* 39. A photo of the skyphos exists in the archive but no inventory number is given. The shape with the slightly concave lip, the short stem and the heavy foot, as well as the upwards-curving handles, is rather peculiar and parallels are not easily found. It is

reminiscent of the cup-skyphoi bearing figure decoration on the handle zone, produced from around 540 to 510 B.C., even though its foot is lower and the body less wide. More importantly the decoration is covering all the body of the skyphos. This arrangement of the decoration, as well as the deep body brings the skyphos close to examples of the Pistias Class. The use of a tongue pattern for the area below the figure-scene is however uncommon. The production of this type of skyphoi has been placed from 515 to 490 B.C. The figures of the cup point to the early third quarter of the sixth century B.C. See for example: Moore - Philippides 1986, pl. 8, 69. On band skyphoi: *Para* 88-91; Hatzidakis 1984, 31-53; *CVA* Athens, National Museum 4, 22, where further bibliography. On the skyphoi of Pistias Class, cf. Moore - Philippides 1986, 61; *CVA* Athens, National Museum 4, 67, where all the relevant bibliography. Although not of the Pistias Class, the shape of the body and the foot can be compared to the skyphos from the Agora: Moore - Philippides 1986, pl. 106, 1626.

The sympotic scene could be compared with an early sixth-century example on a skyphos from the trench excavated in association with the Vourva tumulus, possibly a product of a local workshop: Athens, National Museum 996, *CVA* Athens, National Museum 4, pl. 6, 1-5.

103. Excavation Diary 28.7.36, 55; *Αναγυράσιοι νεκροί* 39-40.

Fig. 17. *Hydria in the manner of Sophilos*. Athens, National Museum 19191. After Bakır 1981, pl. 72.

furnished with three miniature skyphoi, decorated with water birds¹⁰⁴, a subgeometric skyphos of Attic type¹⁰⁵, a small tripod pyxis with animals on each leg, a plate with holes for suspension decorated on the interior with two naked dancing male figures¹⁰⁶, two lydia¹⁰⁷ and a black-figured SOS amphoriskos decorated with a riding youth and one running flanked by armed and clad onlookers of the early third quarter of the sixth century

104. Comparable small skyphoi decorated with silhouette birds come from child grave X, excavated in the south east necropolis of Vari: AA 17, 1961-1962, B, 32, pl. 39γ.

105. The description of the skyphos by Stavropoulos points to a Subgeometric skyphos with a reserved handle zone. This type of skyphoi firstly appears in the third quarter of the eighth century, but it is dominant during the first half of the seventh continuing until the end of the fifth century. The Eridanos and Phaleron cemeteries revealed a large number of this

type of skyphoi, common grave gifts for children. For the shape, cf. Brann 1962, 46-47; Coldstream 1968, 14, 18, 48, 86-87; Sparkes - Talcott 1970, 87.

106. Athens, National Museum 19123. Callipolitis-Feytmans 1974, fig. 50, pl. 66, 58.

107. The lydion, a perfume container, imitating a Lydian shape, appears as in sixth-century graves, when lekythos becomes the dominant grave gift. For the shape, cf. Sparkes-Talcott 1970, 157, with further bibliography. The appearance of the lydion together with lekythoi in the large tumuli of the Kerameikos

B.C.¹⁰⁸ The plate, of type AII, has been assigned by Callipolitis-Feytmans to the Gecko Group and the workshop of New York and has been dated to the early fifth century, being later than the rest of the vessels¹⁰⁹.

Another child's grave (42) was detected 3.05 m. east of grave 26. A black-glazed one-handled round vessel, as well as a small black-glazed cup, were found at the bottom of the pit. The layer with the burnt sherds found in association with pedestal Z continued over grave 42¹¹⁰.

"Sacrifice" α-α (fig. 14)

A sacrificial pyre (α-α), one meter wide, was detected one meter far from the north enclosure wall, running parallel to it¹¹¹. It begins from the northwest corner of the enclosure wall, extends east for 20 m. until the extension of the northeast side of grave 26. The vessels were found directly on the ground over a layer of ashes and charcoal. Stavropoulos mentions "orientalizing" vessels. According to the diary, two pyxides, a decorated plate, an oinochoe, one-handled cups and a decorated pithos were revealed from the pyre¹¹², while some more vases could be reconstructed from the broken sherds: three lekanai with animal friezes¹¹³, two black-glazed and a plain example, a skyphos with animals, an olpe by the Gorgon Painter¹¹⁴, a hydria in the manner of Sophilos, preserving the earliest known depiction of the judgement of Paris with Paris trying to escape¹¹⁵, a hydria with animal friezes by the Lotus Painter¹¹⁶, two black-figured hydriai of the last decades of the sixth century, depicting

---

has been seen as an expression of the Lydian *tryphe* and has been associated with the re-introduction of inhumation for adults: Houby-Nielsen 1995, 166-168.

108. Athens, National Museum 19162. Comparable scenes can be found on some of the lekythoi by the Amasis Painter: CVA Japan 2, pl. 49, 1-4; Philadelphia (PA), University of Pennsylvania 4849, ABV 154.50, BAPD 310478. The ivy pattern, which appears above the figure scene, is found on lekythoi by the Amasis Painter, see for example: CVA Rome, Museo Nazionale di Villa Giulia 3, pl. 2, 5; Paris, Musée du Louvre E718, ABV 154.53, BAPD 310481. The figures on the other hand are comparable to examples by the Taleides Painter or his circle. In particular compare to the figures on the shoulder of the vases: Borden Wood, Mrs. Winifred Lamb, ABV 175.14, BAPD 301133; CVA Paris, Musée du Louvre 1, pls 137, 4 and 138, 1-4; CVA Boston, Museum of Fine Arts 2, pl. 73, 1-3. The tongue pattern framing the lower part of the figure scene is found on the shoulder of hydriai by the Taleides Painter: CVA Boston, Museum of Fine Arts 2,

pl. 76, 1-3; CVA Paris, Musée du Louvre 6, pl. 63, 5-6. The lekythos should be dated to 540-530 B.C. On Taleides Painter cf.: Haspels 1936, 33-35; ABV 174-177, 688; Para 72-74; Add² 49-50; Bothmer - Milne 1946-1947, 221-228. For the collaboration of the Taleides Painter with Amasis: Legakis 1983, 73-76.

109. Callipolitis-Feytmans 1974, 187-189. For the Gecko Group, Callipolitis-Feytmans 1974, 180-189.

110. Excavation Diary 18.8.36, 68-69; *Αναγνώσταις νεκρῶν* 40-41.

111. Excavation Diary 10-11.7.1936, 45.

112. *Ibid.* 17.7.1936, 51. More vessels came to light after the excavation of graves 26 and 42, *Αναγνώσταις νεκρῶν* 41.

113. Only one could be identified among the known vases: Athens, National Museum 19132.

114. Athens, National Museum 19176, ABV 9.16, Para 7, Scheibler 1961, fig. 5.

115. Athens, National Museum 19185.

116. Athens, National Museum 19033, Callipolitis-Feytmans 1974, 207, e.

a wedded pair in a chariot accompanied by deities¹¹⁷, a glass alabastron, a cup with five figures and a satyr flanked by palmettes, a Corinthian kotyle, a fragmentary white lekythos and a fragment inscribed with ΦΑΙΝΕ¹¹⁸.

Lekanai and hydriai are the dominating shapes. The earliest finds date to the early sixth century (*e.g.* olpe by the Gorgon Painter). Slightly later are the hydriai by the Lotus Painter and the circle of Sophilos, approaching the late first quarter of the century, while the rest span the sixth century, with the white lekythos pointing to the fifth. The chronological range of the offerings is indicative of a funerary cult, comparable to that addressed to the deceased of tumulus 1.

Funerary enclosure II (fig. 18)

Nine graves (27-31, 33, 39-41) and six urn burials (32, 34-38) were discovered in a small enclosure extending northwest of pedestal ΣΤ. The east wall of enclosure I defines the west part of this burial area, while a small retain wall is extending from pedestal ΣΤ towards the west (α-α). Tumulus 1, formed of small stones and situated east of the enclosure, attached to the retaining wall α-α, must have been earlier than the burials of the enclosure, since according to the diary, part of it was removed before the first depositions.

Except for **grave 33** (1.60×0.75 m.), which contained an inhumation of a male adult, the rest were primary cremations (27-31). Some of them were partly covered by the subsequent large enclosure wall. **Graves 29** and **30**, excavated east of grave 28, have approximately the same dimensions (1.30×0.90 m.) and were the only furnished burials, both containing an aryballos. On the surface of grave 30, a clay alabastron was also found¹¹⁹. The rest revealed just bone remains¹²⁰. The unfurnished primary cremations of **graves 39** (1.70×0.50 m.), **40** (0.95×0.50 m.) and **41** (1.15×0.60 m.) were excavated under the large enclosure wall, towards its south end and were not included in the plan found in the diary.

117. Athens, National Museum, 19188 (unpublished); Athens, National Museum 19124 (unpublished). Stavropoulos interpreted the figures in the chariot as Peleus and Thetis. The photos of the two vessels in the archive show parts of them. The shoulder of the former is decorated with duels of hoplites. On the body, apart from the wedded pair, Poseidon, holding a fish and Apollo with his kithara can be identified. There is a large number of contemporary hydriai with the same theme. Apollo is most commonly shown following the chariot. In some cases, the pair is inscribed. Herakles and Hebe or Peleus and Thetis are the most commonly found pair. For a couple inscribed as Peleus and Thetis, cf. CVA Florence, Museo Archeologico 5, pls 26, 1-2, 28, 1-2. For comparable scenes on contemporary hydriai, see characteristically: CVA

Oxford, Ashmolean Museum 3, pls 37, 3-4 and 37, 7-8; CVA Copenhagen, Thorvaldsen Museum, pl. 21; CVA Paris, Musée du Louvre 6, pl. 65, 4-6; CVA Naples, Museo Nazionale 1, pl. 38, 2. For a catalogue of black-figured scenes: Manakidou 1994, 211-212, nos. 1-8. On the subject: Oakley - Sinos 1993, 28-30; Manakidou 1994, 115-122, 213-225.

The photo of the second hydria with the same theme found in the archive shows only a very small part of the hydria and the figure scene cannot be examined in detail.

118. *Αναγνώσεις νεκροῖ* 41-44.

119. *Ibid.* 45.

120. *Ibid.* 45-46; Excavation Diary 4-11.8.1936, 62-66.

Based on their dimensions¹²¹, **graves 27, 33 and 39** belonged to adults, while the rest to older children or rather adolescents, an observation made by Stavropoulos too. The urn burials **34-38** are all situated 2.35 m. south of **grave 30**, in close proximity to each other. The kalpis of **burial 34** was placed in an upright position held by small stones at the sides and it was sealed with a large stone. Remains of bones were found inside. The **urn burial 35** was furnished with two small Corinthian kotylai. A large vessel with an ovoid belly and relief decoration on the neck was situated at the corner of the east part of the wall and the stone tumulus. It contained an intact skyphos and two miniature one-handled cups¹²². A large one-handled circular vessel was used for *enchytrismos* **37**, also sealed with a large stone¹²³. **Burial 38** was placed in a hydria furnished with a miniature oinochoe and two one-handled cups¹²⁴.

A wide layer containing a large number of offerings was found over **graves 27, 31, 33 (β-β)**¹²⁵. Some of the finds were detected under the large enclosure wall. In his manuscript, Stavropoulos provides a detailed list of the discovered objects. The most impressive find is a unique clay ekphora chariot surrounded by clay mourning figurines and a horse with his rider in front of it (fig. 19)¹²⁶. The layer yielded a large number of Corinthian oil vessels, mostly aryballoi and alabastra, some bearing scale and others animal decoration. A number of miniature oinochoai are also mentioned, without a comment on their provenance. Moreover, a number of small clay supports (fig. 20)¹²⁷, a miniature dinos on a support with plastic mourners on the rim (fig. 21)¹²⁸, a louterion, a tankard with animal decoration, an omphalos phiale with mourners instead of handles and some smaller examples with rays on the interior, a small plate with banded decoration, a skyphos, a miniature cup, a black-glazed lekane, as well as cylindrical pyxides, two of which are decorated with horses divided by swastikas, were found. Except for the vases, the layer contained a number of figurines of a variety of types. In particular, two askoi in the shape of beasts of burden were discovered¹²⁹. The former, carrying six round-bodied, short-necked vessels preserved its rider. The other is shown carrying six amphorae. A dog, a figurine of a horse with its rider, three clay chariot wheels and clay round shields are mentioned among the finds.

From the discovered objects, only two supports, the standed lebes, the ekphora chariot and one of the beasts of burden are known from publications or can be seen exhibited in

121. For the definition of age groups and the association of graves measuring more than 1.50 m. long, cf. Houby-Nielsen 1995, 177-178, Appendix 2; 2000, 152. For the definition of children age groups, cf. also Houby-Nielsen 2000, 152.

122. *Αναγυράσιοι νεκροὶ* 46; Excavation Diary 8.8.1936, 64.

123. *Αναγυράσιοι νεκροὶ* 46; Excavation Diary 11.8.1936, 65.

124. *Αναγυράσιοι νεκροὶ* 46; Excavation Diary 8.8.1936, 66.

125. *Αναγυράσιοι νεκροὶ* 47-50; Excavation

Diary 4-7.8.1936, 62, 5.8.1936, 62-63.

126. Athens, National Museum 26747.

127. Athens, National Museum 19157, Karouzou 1963, 42, fig. 35; Rocco 2008, pl. 28, 5a and Athens, National Museum 19156, Karouzou 1963, 42, fig. 34; Rocco 2008, pl. 28, 5b. Both supports have been attributed by Rocco to the Painter of Opferrinne ζ/XIV and have been dated to the third quarter of the 7th century, Rocco 2008, 182-183.

128. Athens, National Museum 19159a.

129. Athens, National Museum 19165 and Athens, National Museum 19190.

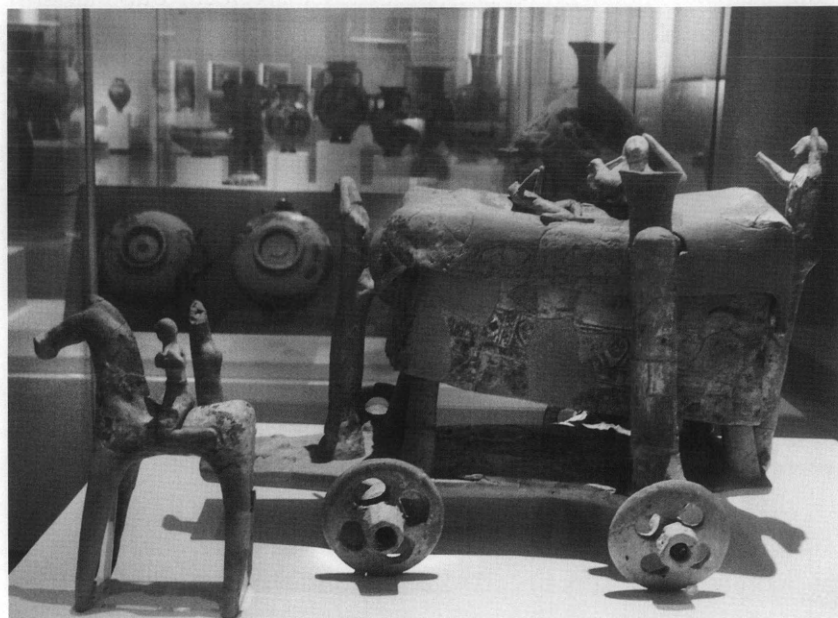

Fig. 19. Ekphora chariot. Athens, National Museum 26747. Photo author.

Fig. 20. Miniature support. Athens, National Museum 19157. Photo author.

Fig. 21. Miniature dinos with attached mourning figures. Athens, National Museum 19159a. Photo author.

the National Museum of Athens. They are all made of the local buff clay with the brown mica. The use of red-brownish paint for the linear decoration on the vessels' surface, which is covered with a whitish slip, is typical of the local pottery production¹³⁰. They all seem to belong to the same workshop, actually painted by the same hand. Due to their special character, they must have been commissioned for this particular funerary ceremony.

The sacrificial layer cannot be easily dated. The published small fraction of finds belongs to the second or early third quarter of the seventh century B.C.¹³¹ On the other hand, if Stavropoulos' descriptions are taken into consideration, the mentioned pyxides point to the Geometric period. The shape of the pyxis continues to be produced by the Attic workshops until the Late Geometric I period and disappears in the Late Geometric II¹³². If these pyxides are actually Geometric, they are not only the earliest finds of the layer, but of the entire necropolis. An interpretation as relics might explain their coexistence with the later finds.

Exploration of the area around the stone tumuli 1, 2, 3 (fig. 16)

Three tumuli surrounded by the extended enclosure wall are constructed of small stones¹³³. Only **tumulus 2** has been partly explored, but it revealed only stones and fragments of large plain vessels¹³⁴. Two urn burials with no burial gifts were detected in their close proximity. One was found in contact with the east part of **tumulus 1** and the second between stone **tumuli 1** and **3**.

Two meters of the north side of pedestal Z and close to the north side of tumulus 2, a cup with a hunting scene, a Corinthian circular vase and a small tripod pyxis were reported. West of grave 26, in depth of 1 m., an isolated open burial was explored. It contained bones, an undecorated closed shape and two circular vessels decorated with bands, as well as a black-figured lekythos by the Amasis Painter¹³⁵, which can securely date the burial to 550 B.C.

According to Stavropoulos, **tumulus 1** must have been the earliest, since part of it was removed for the child burials of the small enclosure. The earliest find from the exploration of **tumulus 2** was placed to the Solonian era and therefore the early sixth century, while the open burial in close proximity to its north side was dated to 550 B.C.¹³⁶

A comparable tumulus formed of middle-sized pebble has been excavated by Keramopoulos at the borders of modern Glyphada with Voula in southern Attica¹³⁷. It was 4.50 m. high with a diameter of 20 m. His test trenches did not reveal any graves, but Mycenaean, Geometric and Archaic sherds reaching 500 B.C. He concluded that the construction of this

130. For the local clay of Vari, cf. Kallipolitis 1965, 115.

131. According to Xagorari, the beasts of burden date to the middle of the seventh century and the ekphora chariot to the second quarter of the same century. Xagorari 1996, cat. nos. 41-42 and cat. no. 17.

132. Coldstream 1968, 17, 23, 47-48, 86.

133. Tumulus 1: 24.90×22 m., 4.15 m. high, tumulus

2: 7×6.50 m., 6.10 m. high, Tumulus 3: 20×8.30 m., 3.40 m. high.

134. *Αναγνώσεις νεκρῶν* 52-53.

135. Athens, National Museum 19163, ABV 714. 61bis, *Para* 64, *Add*² 45, BAPD 306984.

136. *Αναγνώσεις νεκρῶν* 54.

137. Keramopoulos 1919, 32-34.

tumulus resulted from the clearance of the neighbouring plains at the time of Peisistratos¹³⁸. However, the discovery of Mycenaean sherds, the existence of the necropolis of Alyki in close proximity has been considered as indications of the tumulus being a Mycenaean burial monument¹³⁹.

Since Stavropoulos did not fully explore the tumuli, their role as well as the suggested dating cannot be confirmed. In contrast to the case of Glyphada, no finds from the necropolis go back to the Mycenaean era. Whether the tumuli actually covered burials, which were not detected is unknown. Although aware of Keramopoulos' view, the excavator concluded that these stone tumuli must have served as large-sized markers¹⁴⁰.

Funerary enclosure III (fig. 22)

A small square enclosure, containing 21 burials, characterized by the excavator as "a family burial plot", was excavated east of the north wall of the large enclosure¹⁴¹.

Except for two inhumations (1, 19), the rest of the adult burials were primary cremations. According to the excavator, **grave 20** contained a clay basin with the bones of a male adult. **Grave 9** was marked by a well-constructed grave building. The enclosure included three child burials (15, 17, 18), one of which in a clay basin (15), as well as an *enchytrismos* (21). The cremation of a female adult (2) and the inhumation of a young female (18) are the richest of the burial plot, with the former containing metal objects too. Although the majority of the graves are oriented from west to east, a particular orientation rule is not evident. Most of the graves are concentrated at the centre of the enclosure in close proximity to each other. The child burial is placed in some distance from the rest and is found in contact with the west part of the wall, while **grave 1** is situated close to the northeast corner of the enclosure. **Graves 19, 20 and 21** form a separate group, divided from the rest with a small wall and could belong to the members of the same family.

A number of graves were found looted (3, 5, 6, 10, 13)¹⁴². The adult inhumation of **grave 1**, situated at the northeast corner of the plot, contained a black-figured lekythos and fragments of a black-glazed vessel¹⁴³. Southeast of this grave, an extended layer, 0.80-0.90 m. wide, containing intact black-glazed and broken miniature shapes, including plates, a lidded pyxis, salt cellars and decorated lekythoi, as well as bones of small animals and birds, was discovered¹⁴⁴. Three white lekythoi, two pithoi, one plain and one decorated, two plates, a lid of a pyxis, a lekane, a number of miniature vases, as well as a knife are reported to have been contained in a second pyre, detected in a layer deeper than the previous¹⁴⁵. **Grave 2** belonged to an adult woman. A lekythos decorated with ivy-leaves, a red-figured cylindrical lidded pyxis

138. The same view was shared by Eliot: Eliot 1962, 19, n. 46.

139. Giannopoulou-Konsolaki 1990, 54, 69.

140. *Αναγνώσεις νεκρῶν* 54.

141. Excavation Diary 14.4.1939, 104.

142. *Ibid.* 19.4.1939, 109, 24.4.1939, 112; *Αναγν-*

ώσεις νεκρῶν 58.

143. Excavation Diary 14.4.1939, 105-106; *Αναγν-ώσεις νεκρῶν* 58.

144. Excavation Diary 27.4.39, 113.

145. *Ibid.* 29.4.39, 118-119.

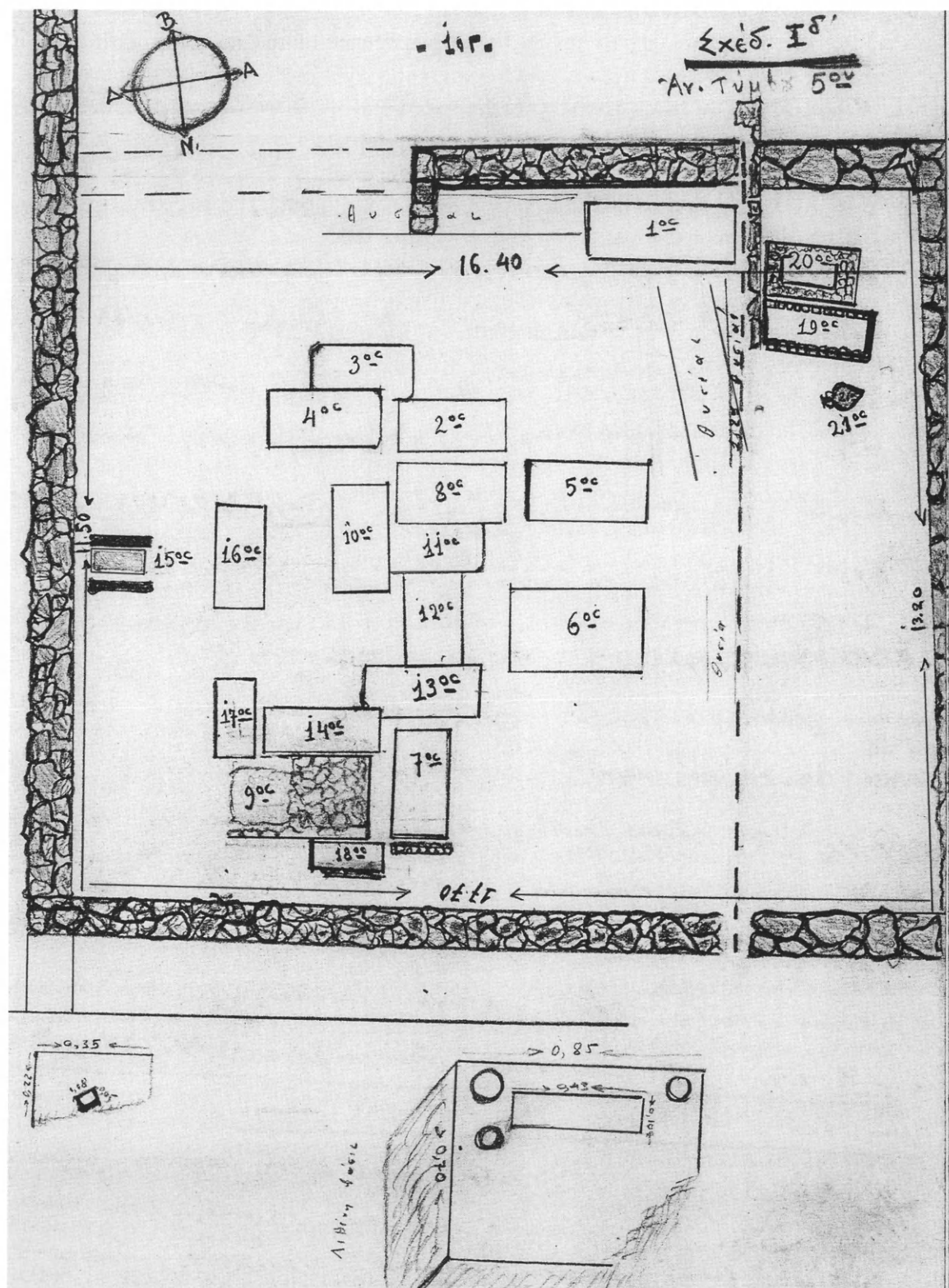

Fig. 22. Stavropoulos' plan of funerary enclosure III.

with four female figures, a bronze mirror, a bronze ring, eleven black-glazed conical spindle whorls and a lekythos were placed inside the grave. A red-figured lekythos with a flying Nike¹⁴⁶ and one more decorated with ivy leaves were found right of the skeleton¹⁴⁷. Three black-figured lekythoi, two pattern and one figure-decorated and some red-figured fragments were found inside **grave 4**. A sacrificial pyre containing many fragments of pyxides, plates and oinochoai was detected in very close distance to **grave 6**¹⁴⁸. Black-figured lekythoi were revealed from burials **7**, **8** and **11**. The fragments of a seventh-century plate detected within the upper layers of **grave 8**, led Stavropoulos to the suggestion that the area has been already used for earlier burials¹⁴⁹. Except for a pattern lekythos, **grave 12** revealed a number of red-figured fragments, as well as two white lekythoi, one decorated with a stele and the second with a Nike. **Grave 14** contained a broken sixth-century plate and fragments of lekanai and other contemporary vessels, which the excavator defined as "orientalizing"¹⁵⁰. The square, lid-ded clay basin placed inside a grave covered with stone slabs accommodated a child and was furnished with a black-glazed lidded pyxis, a black-glazed miniature vase and three lekythoi¹⁵¹.

The richly furnished inhumation of **grave 18** belongs to a young girl (1.40×0.60 m.). The deceased was placed in a wooden coffin, supported by stones, as indicated by the discovered iron nails. Three female seated figurines wearing poloi and five black-figured lekythoi, one of which with floral decoration¹⁵², a clay figurine of a pig and a turtle, a skyphos¹⁵³ and a cup¹⁵⁴, both decorated with palmettes, two miniature exaleiptra¹⁵⁵, five black-glazed small skyphoi, a Corinthian kotyle, a small plate with a hole for suspension decorated with a rooster (Six technique?) and a small black-glazed baby feeder with a strainer. Stavropoulos

146. Athens, National Museum T.50, *Para* 406.

147. Excavation Diary 19.4.1939, 108-109; *Ἀναγυράσιοι νεκροὶ* 58.

148. Excavation Diary 24.4.39, 112.

149. *Ibid.* 20.4.1939, 109-110, 22.4.1939, 118; *Ἀναγυράσιοι νεκροὶ* 58-59.

150. *Ἀναγυράσιοι νεκροὶ* 59.

151. Excavation Diary 26.4.1939, 109-110; *Ἀναγυράσιοι νεκροὶ* 58-59.

152. It must be a pattern lekythos decorated with palmettes, dating most possibly to the early fifth century.

153. The rim diameter of the skyphos and the reference to palmettes might point to a number of skyphoi of type K2 often decorated in silhouette and assigned to the Lañcut Group and dated to 480-470 B.C. The Group has been assigned a number of skyphoi of Hermogenean shape, as well as cup-skyphoi of Class K2 and R, decorated in silhouette. The most common iconographic theme is a satyr pursuing a maenad. On the Lañcut Group, cf. *ABV* 576-581; *Para* 289-290; *Add*² 138.

154. The cup could belong to the class of the floral

band cups, named after the pattern of the handle zone, treated with large variation. The drawing is mostly careless. They are dated to the late sixth century B.C. For floral band-cups, cf. Beazley 1932, 187, 189; *Para* 100-102; Pierro 1984, 143; Vierendeel - Kaeser 1990, 36; Iacobazzi 2004, 168; *CVA* Munich, *Antikensammlung* 10, 67-70.

155. In his manuscript Stavropoulos mentions the exaleiptra as Corinthian (*Ἀναγυράσιοι νεκροὶ* 60). However, the shape must be an Attic miniature exaleiptron, often found in graves of older children. Many of the known examples belong to the Swan Group, active in the second half of the sixth century until early in the fifth (*ABV* 655-658; 713-714; *Para* 315; *Add*² 146-147). They are often decorated with tongues. The examples known from the Kerameikos are associated with child burials and appear in the first quarter of the fifth century B.C.: Knigge 1976, 58, nos. 20-21 from grave 20 and no. 6 from grave 64. Platonos-Giota 2004, 331, fig. 76; Parlama - Stampolidis 2000, 318, no 323; Andreiomenou 1977, 277, fig. 6. For the shape, cf. Sparkes - Talcott 1970, 186, pl. 45, nos. 1405-1407.

mentions a pyre over the grave, which yielded fragments of black-figured lekythoi and a small cup with floral decoration¹⁵⁶.

Grave 14 seems to be the earliest, since it contained lekanai and other vessels, mentioned as “orientalizing”, term often used by Stavropoulos for early black-figured finds. The rest of the burials were furnished with lekythoi, some bearing figure-scenes, others decorated with floral or ivy patterns, pointing to the late sixth or more probably the early fifth century B.C. **Graves 2 and 4** contained red-figured vases together with pattern lekythoi, suggesting a date in the early fifth century B.C. The former can be more securely dated due to the lekythos decorated with the flying Nike, which, according to Callipolitis-Feytmans, belongs to the Bowdoin Painter¹⁵⁷. Only **grave 12** preserved examples of white lekythoi and could be dated to the middle of the fifth century or even later.

Two pyres, east of the majority of the graves and south of grave 1, were explored. A dating cannot be inferred for the former from the details in the diary. The larger pyre must belong to the middle of the fifth century, as indicated by the white lekythoi. Whether the discovered lekane and plates are earlier cannot be said. Outside the north side of the enclosure wall, the excavation brought to light two poros and one stone pedestals, as well as a number of very fragmentary poros alabastra, which were probably placed in the cavities formed on the surface of these constructions¹⁵⁸.

II. MORTUARY PRACTICES AT THE NORTH NECROPOLIS OF VARI

Adult burials and offerings

The seventh century experienced a number of important changes in the burial customs in Attika¹⁵⁹. The number of graves has been seriously diminished, grave offerings are few and metal objects rare. More importantly, although inhumation was the dominant practice for adults during the last decades of the eighth century, from around 700 and until 560 B.C. primary cremation was re-introduced with inhumation almost completely disappearing¹⁶⁰. Grave gifts were no more placed inside the graves, but alternatively a number of vessels were burnt and broken inside the offering trenches during a special funerary ceremony of sympotic character, recalling Homeric practices, in an attempt to heroize the deceased¹⁶¹.

The nature of this custom in combination with the evidence of the tumuli markers and

156. Excavation Diary 29.4.39, 117; *Αναγνώσεις νεκρῶν* 60.

157. *Para* 406.

158. Excavation Diary 12.4.1939, 103-104.

159. Morris 1987, 97-109; 1995; D'Onofrio 1993.

160. Inhumations are very rare. See for example: Kübler 1954, G60, G61, LXXIV.74.

161. For the offering trenches: Kurtz - Boardman 1971, 75, 145; D'Onofrio 1993; Houby-Nielsen 1992; 1995; 1996; Kistler 1998, 31-77, 147-171; Alexandridou 2011, 34-38. The trench-finds have been associated with the symposium by Houby-Nielsen and Kistler. For a juxtaposition of the Homeric banquet and the trenches, see Kistler 1998, 152-161.

the iconography of the trench vessels led to the assumption that the cremated adults were men, even when the burials are not followed by an offering trench¹⁶². At the same time, no female graves can be identified¹⁶³. This phenomenon should be seen in close association with the adopted mortuary symbolism based on social roles rather than gender and included only men and children¹⁶⁴. It is therefore possible that independently from their sex, elite members must have been treated in a comparable way¹⁶⁵.

Despite the dominance of primary cremation for adults and more importantly the almost complete absence of trenches in association with inhumations¹⁶⁶, the North necropolis of Vari preserved two offering trenches, both attached to adult inhumations: the first was covered by tumulus 1 and the second was marked by grave construction 25 (E). The former dates to the last quarter of the seventh century and the latter to the late first quarter of the sixth. The choice of burying and not burning these two adults does not seem to have been random and the burials' peculiarity is further underlined by the fact that primary cremation remains the dominant practice at the necropolis until late in the fifth century. A possible explanation lies to the identity and the importance of the deceased chosen to be treated differently. In both cases, the use of fire was confined to the trench-ceremonies and not the bodies of the deceased.

Since the second half of the sixth and during the fifth century, inhumation again becomes common in Attika¹⁶⁷. At the Vari necropolis, however, the number of adult inhumations is scarce and primary cremation is definitely preferred throughout the period of the cemetery's use. Many of the excavated graves, which contained cremations revealed a layer of ashes, often thick, as well as remains of the burnt skeleton. Channels dug at the bottom of the grave, which would facilitate the circulation of the air during cremation are not mentioned. In some cases, large stones or even parts of marble statues were used for covering the remains of the fire.

The adults were cremated or inhumed in long rectangular shaft graves dug into the ground. **Grave 19** of enclosure III is mentioned as a cist grave, while the deceased of **grave 20** buried in a clay basin, placed in a large grave is considered as a male adult, even though no confirming evidence is presented. In a number of cases, grave buildings are set over the burials¹⁶⁸. Five grave buildings [**A1(22)**, **A2(21)**, **B(24)**, **Γ(8)**, **Δ(23)**], all covering adult cremations, are found in funerary enclosure I. **B(24)** is the most monumental with the building ending in a pyramid. A building is also set over grave 25 (E). Grave buildings are common in the Kerameikos especially in the late seventh and early sixth century B.C.¹⁶⁹

162. Houby-Nielsen 1992, 357-359; Whitley 1994b.

163. An early sixth-century inhumation from the Kerameikos (grave 58/LVIII) marked by an amphora has been associated with a woman: Kübler 1970, 506-507, cat. no. 116. The assumption was however based on Early and Middle Geometric comparanda: Houby-Nielsen 1992, 358.

164. Whitley 1996, 220-231; De Polignac 1996, 203.

165. De Polignac 2005, 178-179.

166. There is only a single case of such a burial followed by an offering trench in the Kerameikos: Kübler 1959, 18-21, cat. no. IX. 9.

167. Houby-Nielsen 1995, 137 and table 4.

168. For grave buildings cf. Kübler 1959, 90-92.

169. Houby-Nielsen 1995, 138, table 3.

The early sixth-century adult graves are mostly furnished with lekanai, decorated with animal friezes. This shape is prominent in burials of the Attic countryside with almost all of the known examples coming from Vari. Some are also known from the tumulus at Vourva¹⁷⁰. The Kerameikos brought to light only two examples¹⁷¹. The burials dating later in the sixth century and the early decades of the fifth are predominantly furnished with lekythoi. Since around 560 B.C. the shape of the lekythos, a perfume container, symbol of the purification needed after death, becomes the dominant grave gift in Attika, with a number of late sixth- and early fifth-century workshops specializing in its production¹⁷². Many of the described examples bearing figure decoration could be associated with the Haimon Group. Some lekythoi are decorated with palmettes or ivy branches, pointing to the early fifth century and the Haimon or Beldam workshops. This type of pattern lekythos is massively produced during the first half of the fifth century and is largely found in a number of necropoleis in Attika, such as the Kerameikos, but also elsewhere, like the North Cemetery of Corinth¹⁷³. In some cases, black-figured lekythoi might be followed by other shapes, like cups or pyre plates. The shape of the pyre plate served funerary purposes. It could be placed in graves as offering, but during the late fifth and the first half of the fourth century, they are commonly found in offering trenches or offering places at the Kerameikos and elsewhere in Attika¹⁷⁴, as well as in domestic pyres¹⁷⁵.

The vast majority of the vases from the adult graves of the necropolis are black-figured. Although very limited, a number of red-figured and black-glazed vessels are also mentioned. A few red-figured lekythoi were discovered, as well as a red-figured pyxis and a lekanis, which can be associated with female deceased (**grave 32** of tumulus 3 and **grave 2** of funerary enclosure III). Most of the black-glazed vessels are drinking or pouring shapes. The late fifth-century black-glazed amphoriskos bears stamped decoration of very good quality. The shape, as indicated by the formation of its mouth, must have served for the carrying of perfumed oils¹⁷⁶.

170. Athens, National Museum 296, *ABV* 24.7, Lioutas 1987, pl. 13, 1-2; Athens, National Museum 997, *ABV* 41.29, Bakır 1981, figs 107-110; Athens, National Museum 998, *ABV* 41.28, Bakır 1981, fig. 105; Athens, National Museum 999, *ABV* 41.30, Bakır 1981, fig. 106; Athens, National Museum 1000, Alexandridou 2008, fig. 4.

171. Athens, Kerameikos Museum 41, *ABV* 19.5, Kübler 1970, pls 94-96; Athens, Kerameikos Museum 39, *ABV* 19.6. 2, Kübler 1970, pls 93, 97.

172. The use of the lekythos as means of purification is also found in literary sources: Arist. *Eccl.* 1030. For their use in cemeteries: Kurtz - Boardman 1971, 207-209; Knigge 1976, 15; Houby-Nielsen 1996b, 239-240; 2000, 154. The earliest known funerary example was black-glazed and was discovered in an adult cremation burial in the Kerameikos of the first quarter

of the sixth-century, without any other grave gifts: Athens, Kerameikos Museum 23, Kübler 1970, pl. 103, 111. Its introduction in funerary contexts has been interpreted as an expression of a new ideology put forward by a different group of the élite: Houby-Nielsen 1995, 166-168.

173. On pattern lekythoi, see Haspels 1936, 185-189; Blegen - Palmer - Young 1964, groups I, II, III, 141-143 and fig. 15; Kurtz 1975, 131-155; Knigge 1976, 35. For their provenances: Kurtz 1975, 136-143.

174. Examples come from the Attic necropoleis of Mesogeia: Tsaravopoulos - Papathanasiou 2009; Kakavogianni - Galiatsatou 2009, 406-407.

175. For pyre plates and their use, cf. Sparkes - Talcott 1970, 149, 199; Knigge 1976, 55; Rotroff 1997, 214-215.

176. Parlama - Stampolidis 2000, 357.

Four adult graves (**graves 1, 4, 7** of tumulus 3, **grave 12** of funerary enclosure III) contained white lekythoi with figure decoration. Stavropoulos mentions that one example depicted the visit to the grave, the most common funerary theme appearing on this shape¹⁷⁷. The earliest large white lekythoi bearing funerary iconography appear in the second quarter of the fifth century B.C.¹⁷⁸ Interestingly in all graves of tumulus 3, they were combined with marble or clay alabasters. The shape, produced in the Attic workshops since the middle of the sixth century, appears as grave offering in the Kerameikos in the last quarter of the century. Due to the iconographic evidence, it has been associated with women and therefore its presence in graves identifies the deceased as female¹⁷⁹.

Except for vases, three adult burials preserved metal and clay objects, which can serve as gender indicators. **Grave 17** of tumulus 3 and **grave 7** of enclosure II contained strigils, pointing to male deceased¹⁸⁰. A richly furnished female burial (**grave 2** of funerary enclosure III) revealed a bronze mirror¹⁸¹. In the Classical Kerameikos, but also beyond Attika, mirrors, when following the deceased to the grave, are placed on the pelvis of the woman, possibly due to a connection between the object and childbirth or fertility¹⁸². The mirror was found together with a bronze ring, personal object of the female deceased¹⁸³. The metal objects were combined with a number of black-glazed spindle whorls, objects closely associated with women. Mirrors, loom weights, as well as jewellery and powder containers are common in fifth-century female graves and underline the female virtues.

Urn burials

A number of child urn burials were explored in the necropolis. They are placed in association with adult graves in the funerary enclosures or under the tumuli, in two cases clustered together (funerary enclosure II, burial plot south of tumulus 2).

Seven urns were excavated south of tumulus 2, three (**5, 13** and **26**) were covered by tumulus 3, two (**10** and **14**) were found inside funerary enclosure I, six inside funerary enclosure

177. For this subject, cf. Garland 1985, 104-120; Kurtz - Boardman 1971, 102-105; Oakley 2004, 66-69; Tzachou-Alexandri 1998, 81-86.

178. On white lekythoi: Kurtz 1975; Tzachou-Alexandri 1998, 81-86; Oakley 2004.

179. For comparable examples and further bibliography on the shape: Knigge 1976, 58; Grammenos - Tiverios 1984, 23-24; Parlama - Stampolidis 2000, 334, no. 352.

180. Strigils are associated with males, although in the fourth century they can be found in female burials too. For two early fifth-century examples from the Kerameikos, cf. Knigge 1976, 59, no. 3 from grave 100 and 8 from grave 128. See also a late fifth-century example from Athens, Parlama - Stampolidis 2000, 241, no. 225. For the development of strigil and its use

cf. Grammenos - Tiverios 1984, 19, where further bibliography. On strigils, cf. Marwitz 1979; Pologiorgi 1988. For the association of the strigil with male burials: Houby-Nielsen 1995, 170; Grammenos - Tiverios 1984, 19. For the association with women: Drougou - Touratsoglou 1980, 179, n. 62.

181. For late fifth-century examples, cf. Parlama - Stampolidis 2000, 218, no. 191. For fourth-century bronze mirrors of the most common type from female burials beyond Attika, cf. Kaltsas 1998, 284. For bronze mirrors, cf. Karouzou 1951.

182. Houby-Nielsen 1996b, 239-240.

183. Iron rings are found in early Classical graves, as for example at the necropolis of Akanthos, cf. Kaltsas 1998, 277, where further bibliography.

II (32 and 34-38) and one in funerary enclosure III (21). Although not all the *enchytrismoi* can be securely dated due to the lack of furnishing or the poor descriptions of the finds in the diary, the earliest are those detected south of tumulus 2 and in funerary enclosure II, which belong to the early seventh century, while those covered by tumulus 3 are dated to the sixth. The urns detected in funerary enclosure I could belong to the late sixth or fifth century B.C. as most of the adjacent adult burials.

Inhumation inside an urn is the common burial practice for infants and babies¹⁸⁴. In Attika, *enchytrismoi* firstly appear in the Late Protogeometric period, but are absent in Early and Middle Geometric, before becoming numerous in Late Geometric¹⁸⁵. In Vari, in most cases, large plain vessels, like pithoi, amphorae or transport amphorae were used as urns for babies and small children. An amphora with banded decoration (**burial 7** south of tumulus 2), a relief pithos (**burial 4** south of tumulus 2), a kalpe (**burial 34** of funerary enclosure II), as well as two hydriai are also reported (**burial 10** of funerary enclosure I and **burial 38** of enclosure II). Remains of bones are mentioned to have been found in some of the urns. It is interesting that in two cases, the choice of a more elaborate urn (a relief pithos and a banded amphora) is combined with a sealing stone. This observation might be suggestive of a special attention for these burials.

Grave gifts, placed in their interior, are few and detected only in some burials. Miniature drinking shapes – one-handled cups and skyphoi – and oinochoai predominate and a miniature pyxis is known from a single case (**burial 1** of tumulus 2). The sex of the deceased can be deduced from the chosen grave offerings and in two cases from the container too. The overall study of the Geometric child urns showed that particular combinations of miniature shapes are confined to boys and girls respectively: cups accompanied children of both sexes, but when combined with pouring vessels, they point to girls, while when found together with other drinking shapes to boys¹⁸⁶. This pattern seems also to be followed at Vari: some urns contain exclusively one-handled cups and skyphoi (**burials 3, 6** south of tumulus 2, **burial 5** of tumulus 3, **burial 35** of enclosure II) and possibly belong to small boys. The combination of drinking with pouring shapes, indicative of the female sex, is here further verified in two cases, where a hydria, a vessel associated with the carrying of water and therefore women, has been used as an urn (**burial 10** of funerary enclosure I, **burial 38** of enclosure II). The discovery of an one-handled cup together with a miniature pyxis could be also associated with a young female (**burial 1** of tumulus 2).

The number of the urns cannot be considered as representative of the actual mortality percentages, but raises questions concerning the attitude of the community concerning the

184. Kurtz - Boardman 1971, 55, 71-72; Morris 1987, 20. For the definition of age groups, see Houby-Nielsen 1995, 177-178, Appendix 2; 2000, 152. Urn burials belong to age group 1, whose definition is based on Knigge's observations concerning the burials of Südhügel: Knigge 1976, 20.

185. Haentjens 1999, 183; Papadopoulos - Smith-

son 2002, 184-185; Liston - Papadopoulos 2004, 27. For the age distinctions: Papadopoulos 2000, 111. The distinction between infant and young child is a gray area, although in the case of Classical Athens, the age of 3 has been thought to be the limit.

186. Haentjens 1999, 183.

after-death treatment of at least some of the infants or children. During the seventh century, children are mostly buried in separate children cemeteries, like that of Phaleron¹⁸⁷. In the Kerameikos, from 700 until 560 B.C. children are placed separately from adults, forming clusters peripherally of groups of tumuli or grave buildings, while in the fifth century, they are found distanced from them. When grouped together with adult graves, the latter seem to belong to deceased of low social rank, since their graves are never marked by a tumulus or a building¹⁸⁸. The absence or weak representation of children in the early archaic necropoleis cannot be interpreted on the basis of poor preservation, but is indicative of a deliberate exclusion on the basis of age¹⁸⁹. The organisation of the Vari necropolis is reminiscent of the Late Geometric evidence¹⁹⁰, when infant and child inhumations are found in small family cemeteries, as in the case of the Late Geometric enclosure excavated at the Agora¹⁹¹ or among adult burials in large necropoleis, as in the case of Thorikos¹⁹².

At the necropolis of Vari a number of infants are given formal, archaeologically visible burial. They were not excluded from the élite adult kin groups, most probably because despite their early age, they were considered communicants of this social status. Despite this notion, an intention of grouping together the infant burials can be detected in the case of the burial plot south of tumulus 2 and that of funerary enclosure II. In the former case, a small wall is underlining the separation of the three urns from the rest of the burials.

The small cluster formed by the urns of funerary enclosure II, led Stavropoulos to the assumption that the urns have been removed from their original context before being placed in the enclosure¹⁹³. Such a re-deposition does not seem possible. According to the diary, the urns, some of which sealed with large stones, are placed securely on the ground, in some cases supported by smaller stones, while some also contained their grave gifts. A number of re-depositions of urns of dead neonates or babies, placed inside pits are known, but mostly date much later. The remains of some 450 foetuses, neonates or infants, an adult male and an eleven year-old child were discovered in a Hellenistic well in the Athenian Agora (Well G 5:3)¹⁹⁴. A Hellenistic well, excavated next to the temple of the Agora at Messene, revealed the bones of a large number of infants together with burial amphorae¹⁹⁵. The evidence from two deep pits, containing large numbers of urn amphorae excavated in close proximity to the Sacred House at the site of the Academy in Athens is chronologically close to the Vari material¹⁹⁶. The amphorae were found empty, set carefully in clearly sep-

187. For the creation of child cemeteries in Late Geometric period, cf. Houby-Nielsen 1996b, 246-247.

188. Houby-Nielsen 1995, 132-133.

189. Morris 1987, 62-69, 93-94.

190. Houby-Nielsen 2000, 156-161.

191. Young 1939.

192. Mussche *et al.* 1964, 93-99; Mussche *et al.* 1984, 81, 88-98, 101, 107, 111, 113, 115, 117, 127.

193. Excavation Diary 66. This idea seems to have been discarded in his manuscript.

194. Little 1999; Rotroff *et al.* 1999; Papadopoulos 2000, 110-111. This find has been associated with infanticide or epidemic, famine and siege, but the deposition seems to rather point to social members considered unsuitable for receiving normal burial, like stillborn children. For a Late Geometric case of a 'social outcast', cf. Little - Papadopoulos 1998.

195. *Ἐργον* 2004, 24-32; Themelis 2004.

196. Excavation Diary 11 and 13.4.1957, 157-162; Stavropoulos 1958, 8, n. 1

arated layers, formed at some point early in the seventh century as indicated by the latest vessels¹⁹⁷. The arrangement of the Vari urns does not seem to support Stavropoulos' suggestion, which must have simply derived from the fact that the urns were all concentrated at a particular spot of the enclosure.

In his manuscript Stavropoulos further claims that the urns of small enclosure II contained the burnt remains of six children, primary cremated in graves 27-31 and 33¹⁹⁸. He is however contradicting himself, since he ignored the information of the excavation diary, according to which, graves 27 and 33 are mentioned as adult burials, as also confirmed by their dimensions¹⁹⁹. Remains of bones are reported to have been found inside urns 39, 40 and 41, but there is no comment on their condition and whether they were burnt or unburnt²⁰⁰. Stavropoulos' hypothesis that the urns contained cremated remains of children, without defining whether he is referring to infants or to older children/adolescents, as indicated by the dimensions of the graves, cannot be archaeologically sustained²⁰¹. Although rare, primary cremations of older children are known from Attika, but are later and the remains were discovered into graves and not urns. On the other hand, cremations of infants or small babies are very unusual since this funerary rite was confined to adults. Some Early Iron Age cases are reported from the area of the Agora²⁰². Two urns containing burnt bones of cremated children are known from the West Cemetery of Eleusis, dating to the end of the ninth and the middle of the eighth century B.C.²⁰³ A few references to cases of cremated infants inside urns cannot be securely confirmed. In particular, at the necropolis of Trachones, modern Alimos, the burials, grouped under "Typus II", dating to the last two decades of the eighth century, are urns containing remains of ashes and bones, followed by miniature vessels. The miniature vases might point to children, but there is no reference to the age group of the cremated deceased²⁰⁴. Cremated bones inside an amphora urn are mentioned to have been found at the cemetery of Palaia Kokkinia, but the age of the deceased is not given²⁰⁵. According to Morris, children cremations are also known from Anavyssos²⁰⁶, but the information is not verified by the relevant excavation reports²⁰⁷.

An urn detected at funerary enclosure I needs to be separately discussed (fig. 23). The early sixth-century **grave Γ(8)** contained the remains of a non fully-cremated adult deceased, as well as a relief pithos furnished with miniature vessels. The evidence points to a rare case of an adult buried together with an infant. No bones are reported to have been found

197. Mazarakis Ainian - Alexandridou 2011.

198. *Αναγνώσεις νεκρῶν* 56 and n. 1.

199. Excavation Diary 66.

200. *Ibid.* 11.8.1936, 65.

201. Interestingly, some decades later when Stavropoulos was excavating a number of child urns in association with the "Sacred House" at the site of Plato's Academy, he concluded that the infants were burnt and not inhumed: Stavropoulos 1956, 51.

202. The fetus of the burial H16:6, belonging to the rich Athenian Lady. Cremated remains of a small child

of 2-3 years old in tomb deposit F 16:4: Papadopoulos - Liston 2004, 26, n. 71.

203. Burials Γζ and Γ15: Mylonas 1975, 108-110, 136-138, 259-260.

204. Geroulanos 1973. Cavanagh is also wondering whether the amphorae point to children cremations: Cavanagh 1977, 383.

205. Theocharis 1951, 123.

206. Morris 1987, 20.

207. *ΑΔ* 1973/1974, 108-110. The lack of the relevant information is also mentioned by Pomadère 2005, 157.

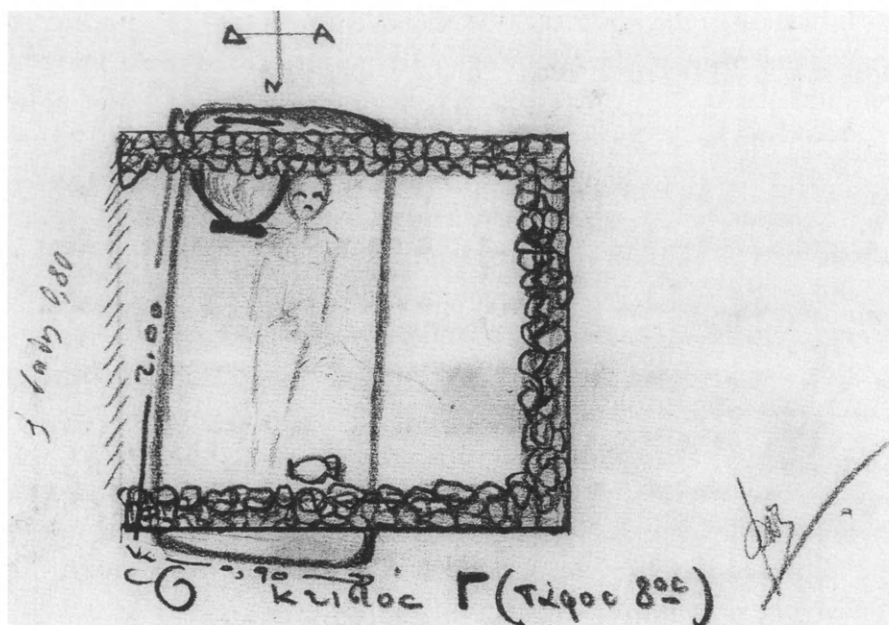

Fig. 23. Stavropoulos' plan of burial Γ (8).

inside the relief pithos, but the type of the container and its furnishing strongly indicate an infant urn burial. The shapes chosen as gifts, a combination of drinking, pouring, as well as cosmetic vessels, are indicative of a baby girl.

Could be then claimed that the adult is a mother, who most possibly died during pregnancy or childbirth and was interred together with her child in this grave? Examples of double burials of this type from Attika are not known. The early Middle Geometric case of the "rich Athenian lady", where the cremated remains of a mother and a fetus were placed in a funerary urn, could be considered the only comparable case²⁰⁸. Outside Attika, at the Late Geometric Vronda, near Kavousi in Crete, examples of cremated fetuses and neonates were found in connection with inhumations of young women²⁰⁹. Moreover, the Early Iron Age cemetery of Torone preserved one more case of a new-born cremated together with its young mother and placed inside an urn²¹⁰. Double burials consisting of an adult and a child are also known from the prehistoric era. And even though in a number of cases, the adult is male, probably the child's father, who followed it to death after a short period of time, the majority of burials of this type include an inhumation of a young woman followed by a young child²¹¹.

The sex of the adult deceased of the Vari grave cannot be easily determined. The grave offerings – two louteria and a lekythos – do not serve as sex indicators. As already noted,

208. Liston - Papadopoulos 2004.

209. Liston 1993, 137-140.

210. Tomb 123. Papadopoulos 2005, 227-228, fig.

23b, pl. 242.

211. Pomadère 2009, 200-202 and Table 1.

seventh-century female burials probably adopted male funerary elements and cannot be distinguished. The use of primary cremation should be suggestive of a male, but the presence of the infant burial is rather an argument in favour of a female deceased, buried with her child.

The special character of the grave is indicated by the grave offerings and especially the presence of *louteria*, offered to the woman, but also placed inside the urn. The shape is already attested at the north necropolis of Vari: a number of examples were found in association with tumulus 1, while one more comes from the sacrificial pyre of enclosure II. At the time, the shape is rare in the Kerameikos, where a single example is known to have been used as a marker²¹². Two examples are known from the seventh-century child necropolis of Phaleron: a miniature *louterion* furnished a child burial²¹³, while a second example was used as a seal of an urn amphora of the first quarter of the seventh century²¹⁴. The shape could facilitate the purification process needed after death by offering water libations²¹⁵. The concentration of four *louteria* in this double burial reflect a strong will from the part of the family for purification, most probably due to the special circumstances of the death of the woman and the child. This might be also the reason lying behind the placement of numerous offerings in the urn, when the rest of the *enchytrismoi* of the necropolis are poorly furnished.

Child burials and offerings

In contrast to infants, older children are inhumed into terracotta basins. The use of clay basins for children aged 1 to 3-4 years old begins early in the fifth century and remains common in the fifth and the fourth centuries B.C.²¹⁶ Four clay basins were discovered at the necropolis: three were covered by tumulus 3 and one was included at funerary enclosure III. The earliest (**burial 14** of tumulus 3) dates to the late sixth or very early fifth century, while the rest belong to the fifth century. In two cases, the sex of the immature deceased can be determined. Based on their furnishing, the basins of **burials 32** and **15** of the enclosure belong to small girls. The discovered pyxides and lekanides are associated with woman's life and the wedding ceremony. The discovery of a sea shell in basin 32, which is used for mixing and storing face powders, points to a female deceased too²¹⁷. Objects, addressing to

212. Athens, Kerameikos Museum, 1295, Kübler 1970, pl. 76, 90.

213. Athens, National Museum, 2341, Callipolitis-Feytmans 1965, pl. IVa-c.

214. Young 1942, 32, no. 29-5, fig. 11.

215. For the shape and its use: Ginouvès 1962, 244; Thimme 1964, 16-29; Callipolitis-Feytmans 1965, 42-43; Andronikos 1968, 2-4; Kurtz - Boardman 1971, 150-151; Danforth - Tsiaras 1982, 13; Parker 1983, 35; Garland 1985, 72-74; Rodhe 2000, 162-166. It should

be noted that from the Geometric period, the shape has been associated with tomb and ancestor cults. See below p. 49.

216. Knigge 1976, 29-30; Houby-Nielsen 1995, 137.

217. Sea-shells, combined with various figurines, are found in child burials in Attika and beyond: Parlama - Stampolidis 2000, 304, no. 303 (Kerameikos), where relevant bibliography on their use; Kaltsas 1998, 47, grave 1370, pl. 348 no. 919.

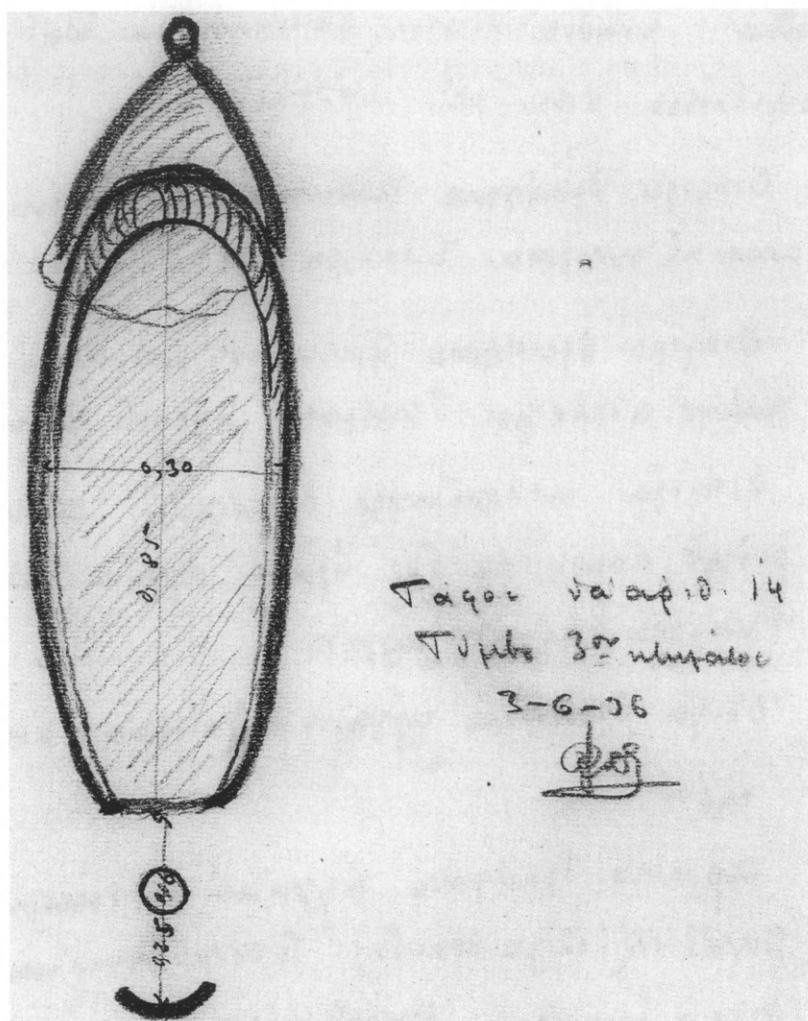

Fig. 24. Stavropoulos' plan of child grave 14.

gender and social roles increase with the child's age, unlike miniature drinking and eating vessels, which decline. Pyxides are common offerings for children of age group 2²¹⁸.

Child burial 14, placed in a clay basin, previously used as a bathtub, is quite peculiar (fig. 24). The edge of the basin, where the head of the child was placed, was inserted into a half-broken stamnos. The removal of the holed part of the basin might be indicative of a libation. Thereafter the fragment needed to remain in the ground. The use of the stamnos in a way reminiscent of an enchytrismos cannot be easily explained, but it definitely creates an impression of a special care and protection provided to the young deceased.

218. Houby-Nielsen 1995, 147-150, tables 7 and 8.

A number of children are inhumed inside grave pits. The identification is based on their dimensions, with a length of less than 1.50 m. and more importantly on the burial gifts. Three graves (20, 22 of tumulus 3 and 18 of enclosure III) contained figurines of various types, common finds in fifth-century child burials. Based on the evidence from the Kerameikos, it seems that terracotta figurines are more common in graves of children of age groups 1-2²¹⁹. **Grave 18** must have belonged to a small girl, since it was furnished with pyxides and a female figurine²²⁰, while the rest to boys, as implied by the pigeon figurines, which have been associated with the male gender²²¹. Apart from a clay pigeon, **grave 22** also contained figurines of a horse and a turtle²²². The same animals are depicted on choes too. Horses could indicate specific gender roles, while other animals have been associated with religious feasts and rituals²²³. It seems more evident that small animals, like pigeons and turtles, are closely related to children's everyday life, simply representing those with which they usual play²²⁴.

A richly furnished early fifth-century child grave was detected in funerary enclosure III (**grave 18**). The gifts point to a girl approaching adolescence, as indicated by the grave's dimensions (1.40 m.). Except for a number of vases, predominated by lekythoi, she was given female figurines²²⁵, a clay turtle and a pig²²⁶. The identification of the sex is not only extracted from the female figurines, but also from the presence of two miniature exaleiptra. The shape is rare as grave gift. It appears exclusively in a few fifth-century child graves

219. *Ibid.* 149. For their interpretation, cf. Vierendeis-Schlörb 1997, 59.

220. For the types of Classical standing female figurines, cf. Vierendeis-Schlörb 1997, 13-22. For fifth-century standing female figurines from clay basins, cf. Grammenos - Tiverios 1984, 14-15, pl. 4a, with more parallels and bibliography. The type of the seated female figurine is dominant in the Kerameikos from 520 to 460 B.C., Vierendeis-Schlörb 1997, 23-26.

221. Houby-Nielsen 1995, 169, fig. 16. Pigeons are the most common bird figurines found in child burials. The type is known in Greek mainland and East Greece. For examples from the Kerameikos: Knigge 1976, pl. 35, 181, no. 9. For comparable examples outside Attika, see characteristically, Kaltsas 1998, no. 786, pl. 55β, from grave 1403 of the late sixth, early fifth century B.C. and no. 1170, pl. 225δ, from grave E362 of the fifth century B.C. For pigeon figurines, cf. Vierendeis-Schlörb 1997, 165 and pl. 103.

222. For horse figurines in the Kerameikos, common already from the geometric period: Vierendeis-Schlörb 1997, 164. For an early fifth-century example, Knigge 1976, pl. 47, 36, no. 8. Clay turtles are found in Attika, Boiotia and Rhodes during the fifth cen-

tury. Vierendeis-Schlörb 1997, n. 306. For the meaning, see Dumoulin 1994, 139-144. For a comparable examples, cf. Grammenos - Tiverios 1984, 33, pl. 11δ; Vierendeis-Schlörb 1997, 320, no. 332, with further bibliography and list of parallels. For a turtle figurine from a child grave: Parlama - Stampolidis 2000, 320, no. 332. For turtles in the Kerameikos: Vierendeis-Schlörb 1997, 165, nos. 609-612, dating in the fifth century. Two examples have been imported from Rhodes. For another fifth century example, see also Grammenos - Tiverios 1984, 36, pl. 12δ, with a number of parallels.

223. Houby-Nielsen 1995, 150.

224. The same idea was expressed for the figurines from child burials in Abdera, cf. Kallintzi - Papaiikonou 2006, 482-484.

225. For female figurines, cf. above n. 191.

226. The pig figurines are common in Attika, Boiotia and Rhodes in the fifth century. For the Attic examples, cf. Vierendeis-Schlörb 1997, nos. 565-569. For a comparable example, cf. Grammenos - Tiverios 1984, 32-32, pl. 11γ; Parlama - Stampolidis 2000, 320, no. 329, with detailed list of parallels and further bibliography.

and it has been associated with wedding²²⁷. The presence of a clay feeder might also point to the role of the girl as a future mother, which death prevented her from fulfilling²²⁸. The death of this girl attracted a lot of attention. Apart from the rich furnishing, the family offered more objects, after the grave was closed, part of an after-burial funerary ceremony.

Remains of a comparable after-burial activity were found in association with child **grave 11** of funerary enclosure I, which based on its dimensions, must belong to a child of a comparable age. The pouring, eating and drinking shapes point to an after-burial feast and they are comparable to the shapes found in contemporary offering places. The discovery of a loutrophoros among the finds points to an unmarried deceased, most possibly a young woman, as indicated by its iconography²²⁹. Many of the known red-figured loutrophoroi, most probably coming from Attic necropoleis, extensively looted in the early 20th century, seem to have been intentionally broken and burnt in offering trenches, places or inside primary cremations, as indicated by the signs of secondary burning. The presence of this shape in cremations and more often in trenches can be traced back to the beginning of the seventh century²³⁰. The deposition of a chous over a grave of an older child is rare. Choes are most commonly found in infant and small children burials²³¹. The shape, mostly decorated with red-figured scenes of small children aged 1 to 4-5 years old playing, has been associated with the ceremony taking place during the second day of Anthesteria and the introduction of children aged three years old to the phratry²³².

Six child graves (**28-31, 40-41**) excavated in enclosure II, as well as child **grave 11** of enclosure I are mentioned as containing child cremations. Stavropoulos excavated remains of ashes in the graves, some of which were very poorly furnished: **graves 29** and **30** contained one round aryballos each. As indicated by their size, all these graves belong to children of age group 3. Children of this age are treated like adults when inhumed, while primary cremations in graves are very rare²³³. The cremated children from Vari form an exception, but are not unique in Attika. Cremations of older children or adolescents, dating to the sixth and fifth centuries, are known from the necropolis of Eridanos²³⁴.

227. Houby-Nielsen 1995, 150.

228. This type of baby feeder is common in child burials of the fifth century. Many examples are known from the Kerameikos: Knigge 1976, 5, pl. 80. For the shape, cf. Sparkes - Talcott 1970, 161, nos. 1197. For comparable examples, cf. Parlama - Stampolidis 2000, 331, no. 348.

229. For the association of the shape with unmarried deceased, see characteristically: Ginouvès 1962, 257-258; Boardman 1988, 177-178; Mösch-Klingele 1999, 275; 2006, 22-23. Sabetai 1993, 140. Bergemann denies the connection of the vessel with unmarried deceased: Bergemann 1996, 163-174.

230. For the ritual breaking and burning of loutrophoroi in Attika, cf. Sabetai 2009.

231. Houby-Nielsen 1995, 148-149.

232. On choes: Hoorn 1951; Hamilton 1992. On Anthesteria: Pickard-Cambridge 1968, 1-25; Burkert, 1972, 236-269; Parke 1977, 107-120; Simon 1983, 92-101; Parker 2005, 290-316.

233. Houby-Nielsen 1995, 137. Catalogue 1 and n. 348.

234. Schlörb-Vierneisel 1966, 14, no. 23, hS 181 (second quarter of the sixth century B.C.), *ibid.* 32, no. 54, hS 170 (middle of the fifth century B.C.), *ibid.* 40, no. 79, hS 151 (late 420's). Two Protogeometric cremation burials of two children aged 5-10 and 11-16 years old were found south of the Acropolis: Brouskari 1980, graves G, Z and I.

A thoroughly study of the known Early Iron Age children burials in different regions of the Greek world, showed that, although not without exceptions, the rite of the cremation was confined to adults. Children were cremated, when they reached the age, at which they were considered actual members of the society, age which varies from region to region. In Attika an age around 7 years old has been supposed to be the turning point²³⁵. The cremated children of Vari might therefore have been thought old enough to be treated like adults. The size of the graves, as mentioned above, points to children approaching adolescence. The aryballoi in graves 29 and 30 might be sex indicators. From the middle of the sixth century, aryballoi appear on Attic black- and red-figured vases, as well as on marble funerary stelai, in association with men, as a palaistra attribute or as common gift from the *erastes* to the younger *eromenos*²³⁶. However, the shape is shown with women in bridal, everyday or sympotic red-figured scenes²³⁷. Based on the evidence of the seventh- and early sixth-century Kerameikos graves, the combination of the shape with the use of cremation and the sacrificial pyre detected over the enclosure graves can positively point to male deceased²³⁸.

The large tumuli

The four explored tumuli of the Vari necropolis are of large dimensions. Tumulus 1 has a diameter of 25 m.²³⁹, tumulus 2 of 24-25 m., while tumulus 3 has a length of 23 m. and a width of 18 m. The Attic countryside preserved a number of comparable large tumuli. Some examples are known from Anavyssos²⁴⁰, one of which had a diameter of 25 m. A larger tumulus with a diameter of 30 m. is known from Palaia Phokaia²⁴¹ and two more from Velanideza and Vourva²⁴². On the other hand, the diameter of the tumuli explored in the Kerameikos, which exclusively marked adult burials and were common from around 700 B.C. until the second quarter of the sixth century B.C., never exceeded 10 m. The only exceptions are the seventh-century Rundbau, Grabhügel G (560-550 B.C.) and Südhügel (540 B.C.), which have been compared to their counterparts from the countryside²⁴³.

The Velanideza and Vourva tumuli, as well as Grabhügel G and Südhügel were firstly erected to cover one burial, but later more adult graves which seem to form a circle or a semi-circle around the first grave were added²⁴⁴. This seems to be the case of Vari tumulus 2 too. The earliest burial must have been grave 1, the only marked by a stone construction, while the other four are forming a semi-circle²⁴⁵. The graves covered by tumulus 3 follow

235. Pomadère 2005, 159.

236. Gericke 1970, 75-77; Koch-Harnach 1983, 155.

237. Houby-Nielsen 1995, 141.

238. *Ibid.* 165-166.

239. Houby-Nielsen claims that its diameter is 20 m. and uses as her source the report of the *Archäologischer Anzeiger* of 1936. However, there is no reference to this tumulus there. Houby-Nielsen 1995, 153

and n. 194.

240. Kastriotis - Philadelphus 1911, 111; Kakavogianni 1984.

241. Kakavogianni 1987, 96-97.

242. Stais 1890a; 1890b.

243. Kübler 1959, 96; 1970, 15; Knigge 1976, 10.

244. Houby-Nielsen 1995, 153.

245. Excavation Diary 97, plan Iy.

a different pattern. The centre of the tumulus is occupied by two rows of graves set vertically, while two groups of three graves each are found separately, forming different clusters. Finally tumulus 1 forms an exception, since it covers a single burial, an adult inhumation, with no other graves subsequently added.

According to Houby-Nielsen, the switch from primary cremation to inhumation for adults, observed in the second quarter of the sixth century, is closely related to the burial practices followed for the deceased of the large tumuli in the Kerameikos, where inhumations predominate²⁴⁶. The evidence from the Attic countryside does not sustain this hypothesis. With the exception of tumulus 1, which is of special character due to the importance of the deceased, the vast majority of the graves covered by the Vari tumuli are primary cremations with inhumations being very few, as in the cases of the tumuli at Anavyssos and Vourva too.

Whether the burials of the Vari tumuli represent family groups, as concluded by Stavropoulos, is a question, which needs to be explored. It has been already shown that in Attika family burial groups cannot be easily identified before the fourth century B.C.²⁴⁷, while the evidence for kinship burial plots extending more than one or two generations before that time is also weak²⁴⁸. Kübler and Humphreys suggested that some of the Kerameikos tumuli and grave buildings found in close proximity represent family groups²⁴⁹. In contrast, Houby-Nielsen could not identify clearly defined burial groups, except for the burials of area A. Unlike family plots, large tumuli contain graves belonging to deceased of the same age, sex and social status, with the tumulus marking the entire group of burials and not individual graves. In particular, the "circle-burials" of Grabhügel G and Süd Hügel in the Kerameikos contain burials with similar contexts, which predominantly belong to male deceased²⁵⁰. Despite the lack of grave offerings, which could serve as sex-indicators, the "circle-burials" of tumulus 2 at Vari point to adult males. The size of the graves indicates deceased of comparable age group, all primarily cremated.

Unlike tumulus 2, tumulus 3 and funerary enclosure I contain larger numbers of burials, which represent both sexes and different age groups. Adult cremations dominate, inhumations are fewer, followed by enchytrismoi and child burials belonging to both boys and girls. Although the discovery of graves, pointing to deceased of different age groups and sex, could be associated with family plots, their similar contexts verify in this case too Houby-Nielsen's theory, according to which the large tumuli represent social status rather than kinship. In the Archaic period, burial practices do not focus on kinship relations with members of a kinship group only occasionally sharing the same plot. The tumuli of the Attic countryside have been seen as the forerunners of the Classical state burials containing war-

---

246. Houby-Nielsen 1995, 155 and table 111.

247. Humphreys 1980.

248. Bourriot 1976, 831-1039.

249. Kübler 1959, 16; Humphreys 1980, 106-108.

In particular, Humphreys considered the 12 burials of Grabhügel G a family plot: *ibid.* 106.

250. Houby-Nielsen 1995, 142.

dead²⁵¹. Therefore the deceased of tumulus 3 and funerary enclosure I should be seen as members of different families, belonging to the same élite class.

Sacrificial pyre β-β

Sacrificial pyre β-β covered two adult burials (27, 33), four child graves (28-31) and a funerary urn (32) excavated in funerary enclosure II. The discovered vessels, dating to the second or early third quarter of the seventh century, are among the earliest revealed from the North necropolis. The contents of this layer, which included not only a large number of various shapes, but also figurines of different types, are of special interest and raise questions concerning the identity of the enclosure's deceased.

The ekphora chariot is strongly indicative of the funerary character of the deposit (fig. 19). In addition, it must have served as a statement for wealth and status of the deceased and the donors. The mentioned horse and rider figurines, as well as the clay wheels might belong to the chariot. In any case, the horses still bear strong social symbolism²⁵². The interpretation of the dog figurine is not as evident²⁵³. Three examples were placed in the sacrificial pyre XII explored within the small family cemetery detected south of the Tholos in the Athenian Agora²⁵⁴. Animal figurines have been interpreted as substitutes of the offerings made during funerary ceremonies²⁵⁵. In particular dog figurines have been associated with Homer's reference to the two dogs sacrificed in honour of Patroklos²⁵⁶. However, if examined in close association with the figurines of this context, dogs, like horses and chariots might have simply served as images of the life of the deceased rather than images of sacrificial victims.

The two examples of askoi in the shape of beasts of burden carrying storage vessels, meant to be filled with agricultural products, could be also taken as indications of wealth. Comparable examples of Attic manufacture are very few, most of which dating to the late eighth and the seventh centuries B.C.²⁵⁷ An example from the Kerameikos comes from a child grave, but another from Kallithea preserved signs of secondary burning and was

251. *Ibid.* 142-146, 163.

252. Examples of horses with riders: Athens, 3rd Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, E131, Xagorari 1996, pl. 24, 2 (from a late tenth-century child grave excavated at Amphiktyonos street); Brauron Museum M.76, Xagorari 1996, pl. 26 (from a grave at Merenda dating to 760-750 B.C.). Horse figurines are known from children graves and according to Xagorari, apart from status symbols, they could have also served as toys. *Ibid.* 55.

253. In the fifth century, dog figurines are found in child burials of the Kerameikos. Vierendeis-Schlörb

1997, 165, nos. 571-581.

254. Agora Museum, T752, T754 and T755, Young 1939, 62-63.

255. Kistler 1998, 43-44.

256. *Il.* 23, 173-175. Xagorari 1996, 57.

257. Eretria Museum 16685, Xagorari 1996, pl. 23, 1; Kerameikos Museum, 1311, *ibid.* pl. 22, 2-3; Piraeus Museum 4256, Callipolitis-Feytmans 1963, 429, fig. 17. There are two more Attic examples of unknown provenance: Athens, National Museum, 14481, Xagorari 1996, pl. 22, 1; London, British Museum, 1921.11-29.22, *ibid.* pl. 23, 2.

thought to have been offered to the dead²⁵⁸. Based on their archaeological context and since set on wheels, they have been interpreted as toys, which later became part of the funerary ceremony²⁵⁹. The Vari layer, in which they were found, is related to a number of children burials, but their association with land and property does not dismiss their role as class indicators.

The discovery of clay miniature shields in the Attic necropoleis is almost unique. An example is known from a necropolis at Eleusis, but in contrast to the example from Vari, it could not be connected to a particular grave²⁶⁰. Clay shields are known from Attic sanctuaries, in particular the Acropolis²⁶¹ and the sanctuary of Demeter at Eleusis²⁶². More interestingly they are associated with funerary or ancestor cults: examples were among the finds from the dromos of the tholos tomb at Menidi, dedicated to the anonymous Mycenaean hero and the votive deposit of funerary character from Areopagos. They also come from the deep pit excavated in the eastern part of Athena's sanctuary at Sounion²⁶³. The shields definitely served as warrior symbols²⁶⁴, but it is not clear, whether their dedication is relevant to the identity of the dedicators or the character of the honoured deity or hero. Whether the shields from Vari could characterise the male deceased buried in the enclosure as warriors cannot be said.

A louterion, mentioned among the finds, is a shape usually associated with tomb and ancestor cults. With its spout facilitating pouring, it could serve for libations. The shape, in a stand version, predominates among the finds from the *dromos* of the Menidi tholos tomb²⁶⁵. Hägg interprets as louteria the kraters from the oval house of the Areopagos²⁶⁶. Moreover, the discovery of a louterion in the doorway between buildings XXVI and III at Thorikos led to the suggestion that the edifices were related to the cult of dead²⁶⁷. Louteria are among the broken and burnt shapes recovered from the sacrificial pyres detected inside the rooms of the so-called Sacred House at the site of the Academy of Plato, which have been associated with some sort of funerary cult in relation to burials detected in close proximity to the edifice²⁶⁸. A number of louteria were offered to the deceased covered by tumulus 1 at the Vari necropolis, who seems to have been adopted by the locals as ancestor²⁶⁹.

The contents of the sacrificial pyre and in particular the figurines and clay shields find

258. According to Xagorari they all come from child graves (*ibid.* 55), although Callipolitis-Feytmans is connecting the Kallithea example with a different context: Callipolitis-Feytmans 1963, 430.

259. Xagorari 1996, 55.

260. *AE* 1898, 69. Examples from graves are also reported from Tanagra: Wolters 1899, 119.

261. Graef - Langlotz 1925, nos. 2484-2492 and Graef - Langlotz 1933, nos. 1069-1070, 1072.

262. Wolters 1899, 120; *IIAE* 1895, 170.

263. Stais 1917, 207-209.

264. Boehringer associates miniature shields with

one band with aristocrats and those with two with the hoplitic phalanx: Boehringer 2001, 99.

265. Wolters 1899, 103-135; Hägg 1987, 96; Deoudi 2005, 35.

266. In particular cat. no. 145: Burr 1933, 578; Hägg 1987, 96.

267. Mazarakis Ainian 1997, 147 with detailed bibliography.

268. For the Sacred House, Mazarakis Ainian - Alexandridou 2011.

269. Alexandridou 2009.

close parallels to those excavated at the Athenian Agora and the Kerameikos dating to the Late Geometric and early Archaic periods.

Two Late Geometric IIb sacrificial pyres were found at the funerary precinct of the Athenian Agora, south of the Tholos²⁷⁰. Burnt mixing, pouring, drinking and carrying shapes, as well as clay figurines were recovered from both deposits, composed of ashes and charcoals. Animal bones are also mentioned²⁷¹. Clay dogs, horses, and chariot wheels are both found at Vari and the Agora pyre XII. Moreover, the Agora chariot with its charioteer could be compared with the Vari ekphora chariot. Clay figurines, even though absent from the Kerameikos offering trenches, are found in offering places²⁷², while examples are also known from sacrificial pyres, found in association with some grave tumuli. As in the case of the Vari deposit, two pyres (E and F) yielded aryballoi²⁷³.

The finds from a seventh-century votive deposit covering the ruins of a late ninth-century oval building excavated on the north slopes of the Areopagos share similarities with the Vari evidence. The building, beneath the floor of which an Early Geometric I child burial and possibly two more disturbed examples were detected, was abandoned in the third quarter of the eighth century²⁷⁴. The Protoattic material contained mixing (kraters, louteria), pouring (oinochoai), drinking (skyphoi, kantharoi) and oil vessels (aryballoi), household material, as well as a large number of figurines (horses and riders, birds, groups of four horses probably pointing to chariots, warriors, wheels, votive shields, disc cuts from Geometric and Protoattic vases), most of which find parallels among the finds from the Vari layer²⁷⁵. According to Burr, the latest finds date to 640 B.C. The function of the oval edifice remains debated²⁷⁶. Burr interpreted it as a house²⁷⁷. On the other hand, the character of the material, the discovery of the fifth-century triangular heroon and the existence of a number of Early and Middle Geometric graves in the vicinity have been used as arguments in favour of a cultic use connected to the deceased²⁷⁸.

The Vari assembly can be also compared with the finds from the dromos of the Mycenaean tholos tomb at Menidi, the earliest of which date to the late eighth century²⁷⁹. Twenty-two examples of votive shields, clay pinakes, as well as clay figurines of horses, some belonging to chariots and riders are reported, dating to the first half of the seventh century²⁸⁰. Louteria attached to supports dominating among the discovered shapes, followed by drinking vessels and oil containers²⁸¹.

270. Grave groups XI and XII. Young 1939, 44-67.

271. *Ibid.* 55.

272. See for example the horse figurine and the clay wheel found in offering place α, associated with a cremation burial of a male adult, dating to 690-680 B.C. Kübler 1959, 14-15

273. *Ibid.* 126-131; AM 90, 1975, 49-76.

274. For the oval building and the votive deposit: Burr 1933; Brann 1962, 109-110; Antonaccio 1995, 121-126; Mazarakis Ainian 1997, 86-87; Deoudi 1999, 68-70; Boehringer 2001, 68-72.

275. Burr 1933, 568-640.

276. *Ibid.*; Mazarakis Ainian 1997, 86-87.

277. Burr 1933, 636-640.

278. Thompson 1968, 60; Thompson - Wycherley 1972, 17, n. 50; Coldstream 1977, 30; Whitley 1994b, 225; D'Onofrio 2001, 257-320.

279. Hägg 1987. For the Menidi find: Antonaccio 1995, 104-109; Boehringer 2001, 48-54.

280. Wolters 1899, 118-121.

281. For the discovered shapes and their chronological span, cf. Boehringer 2001, 53, table 1.

Although details concerning the dating and the chronological sequence of the burials are absent, according to Stavropoulos' manuscript, the group of the urns, graves 39, 40 and 41, as well as grave 33 were the earliest²⁸². However, he does not justify his dating and the excavation diary did not preserve details of the grave finds. Based on the available evidence, only the sacrificial pyre can be more securely dated to the second or early third quarter of the seventh century, being more or less contemporary with at least some of the burials it covered. If the urns and the rest of the burials are indeed earlier, they could be contemporary with the urns of the burial plot excavated south of tumulus 2, some of which can be placed to the very end of the eighth or more possibly the beginning of the seventh century B.C.

The sacrificial layer, implying a funerary ceremony with prominent cultic characteristics extends over graves 27, 31, 33, of two adults and a child, and the urn 32 of a neonate or a baby, which possibly form a family group. The deceased must have been of special importance deserving special honours. It is possible that the children graves 28, 29, 30, the group of the urns, as well as the adult grave 39 and the children burials 40 and 41, which are not shown on the plan, are closely related through kinship relations, with the enclosure representing a family plot. The concentration of the urns at a particular spot of the enclosure indicates an intention to confine this area to infants²⁸³.

The importance of this enclosure is underlined by the later building activity which at a large extent respected it. Although some of the urns were covered by the subsequent stone tumulus 1, the rest of the enclosure was protected by the retaining wall α - α , while the east wall of funerary enclosure I, built around the middle of the sixth century respected the early burials.

The contents and character of offering trenches and sacrificial pyres at Vari

The most monumental and elaborately decorated vases are associated with tumulus 1. The vessels, illegally removed from the tumulus, might have been originally found in an offering trench. As examined in detail elsewhere, the importance of the male deceased, defined a trench-ceremony, which largely differs from what is known from the Kerameikos. Although intentionally broken, the recovered shapes were not burnt and do not find parallels among their counterparts from the Kerameikos trenches. The most important feature of this find is the chronological span of the vases covering several decades, beginning from the early last quarter of the seventh to reach the late first quarter of the sixth century, indicating a form of funerary cult addressed to the male deceased, who seems to have been

282. *Αναγνώσεις νεκρῶν* 54.

283. With the exception of adult grave 39 which must have been detected in close distance to the urns, this part of the enclosure seems confined to children. Similar processes are attested at Anavyssos, Merenda and Eleusis during the end of the Late Geometric II period, with infant and child burials taking over adult

depositions: Morris 1987, 83-85. The separation of adult and child funerary areas is also found at the Hygieionomeion area in Eretria, which after ca. 700 B.C. was no longer used for adult burials, but for inhumations of infants and small children: Crielaard 2007, 178.

adopted as an ancestor by his family and wider social circle²⁸⁴. Contemporary with the latest shapes from this context are the vessels recovered from the long trench excavated inside tumulus 1, as well as those from the trench of built tomb E. They all date to the late first quarter of the sixth century.

Offering trenches constitute the most characteristic expression of the seventh-century Attic mortuary practices²⁸⁵. Based on the excavation diaries and the published plans, the Vari trenches present some differences, when compared to their counterparts from the Kerameikos. In the Kerameikos, the constructions are 3-12 m. long, while the example covered by tumulus 1 reaches a length of 14 m. Moreover, the trench attached to grave E is composed of four and not the usual two channels. The mud-brick walls of the trench are at some points preserved at a height of 0.50-0.55 m., while in the Kerameikos they are less deep. Interestingly, this trench was not constructed at some distance from the grave, usually at its side, but it is found in direct contact with the east side of the grave. It is then possible, as also observed by Stavropoulos, that the libations and liquid offerings reached directly the deceased. At some point later the trench was covered by the grave stone construction, without the trench channels to be destroyed. The position of the trench in association with grave E seems to contradict the view that it was the ritual burning of banqueting sets rather than the deceased which were the centre of interest in the Kerameikos²⁸⁶.

Drinking, eating, pouring and carrying shapes decorated with animal friezes were discovered in these contexts. The strong presence of lekanai and hydriai implies that these shapes must have been considered necessary for this type of funerary ceremony. The lekanai could have carried food or liquid offerings, while the hydria and its contents might have been though essential for the purification needed after death. These early sixth-century shapes find close parallels among their contemporaries recovered from trench R at the Kerameikos²⁸⁷.

Unlike trenches, the investigated pyres are more numerous. The vases from the sacrificial pyre extending east of grave E, as well as those from pyre α - α , running parallel to the north wall of the enclosure, belong to the same era with the trenches of tumulus 1 and grave E. The shapes recovered from the two pyres are comparable to those from the contemporary trenches. Except for clay vessels, the pyre east of grave E also yielded an iron knife. This is peculiar, since metal finds, jewellery or armour, are completely absent from the trenches, but also the sacrificial pyres or offering places, known from the Kerameikos or the Agora²⁸⁸. Another puzzling find from this context is a clay model boot. Clay boots are known from a number of graves in Attika belonging to sub-adult women²⁸⁹. These boots have been firstly

284. Alexandridou 2008; 2009; 2011, 35-36.

285. See above n. 161. For the trenches in the Attic countryside, Alexandridou 2009.

286. Houby-Nielsen 1996a, 46.

287. Vierneisel 1964.

288. Kübler 1959, 101.

289. Two pairs are known from an Early Geomet-

ric I grave excavated in the Athenian Agora (Grave XXVI: Young 1949, 296-297, nos. 22-23, fig. 12), from an Early Geometric inhumation of a girl, excavated at 20 Dimitriou Street (AΔ 19, 1964, B1, 54-55) and an infant inhumation found at Mitsaion and Zitrou Streets (Grave B: AΔ 21, 1966, B1, 85), as well as two Late Geometric graves at Eleusis (AE 1898, pl. 4, 4;

interpreted as media for facilitating the difficult journey of the deceased to the Underworld²⁹⁰. They are now thought as symbols of the bridal shoes given to the bride for the journey to her new home²⁹¹.

The presence of a clay boot in this sacrificial pyre cannot be easily explained. The first issue concerns its chronology. All the known Attic examples belong to the Geometric era. This boot was found in a layer with early sixth-century vases. If not deriving from disturbed earlier burials, not mentioned by Stavropoulos, is it then contemporary with the rest of the finds or is it a relic offered to a specially honoured deceased? Its symbolism does not seem compatible with the sympotic shapes found together. As will be explained below, this layer seems to be associated with the inhumation of built grave E. Despite the fact that the deceased was inhumed and not cremated, as expected, the association of a trench with the burial should be taken as an indication of a male deceased. In this case the boot could not have carried bridal connotations and it cannot definitely be associated with the symbolic symposium taking place over the pyre. Could be interpreted as a personal gift from the part of a young woman, member of the family of the deceased? In this case the meaning of this dedication remains unclear. If correctly identified by Stavropoulos, this boot might be simply a symbol of the long trip to the Underworld.

In the Kerameikos offering trenches and places have been declining already since the early sixth century before being abandoned at around 560 B.C. Nevertheless, the last quarter of the fifth century and in particular the early fourth saw the revival of this funerary practice; a number of trenches and in particular offering places came to light, revealing numerous elaborate vessels. Unlike the seventh-century evidence, the ritual was now often performed after the grave was closed and the grave monument was set. In addition, the vessels did no longer serve as symbols of a banqueting service, pointing to the wealth and the social position of the deceased, but rather refer to his civic-virtues, as also presented by the grave reliefs with epigrams²⁹². The sets of pottery or metal finds from the Kerameikos offering trenches and places underline the role of the deceased as a bride, a respectful wife or a warrior²⁹³. Interestingly the Late Classical offering places are associated with children burials.

Grave XVII: AE 1912, 35-36, fig. 16.). Outside Attika, two Early Geometric I Attic model boots are known from the sanctuary of Poseidon at Isthmia (Morgan 1999, 174-175, F36, F37 and 336-338) and a grave of a female adolescent/adult from the South Cemetery of Naxos (inv. no. 56, fig. 16a, pl. 45α-γ; Kourou 1999, 64-69). An example is also mentioned from a grave at Argos.

290. The idea was firstly expressed by Poulsen (1905, 30-31) and it has been generally adopted by later researchers, cf. for example: Young 1949, 282-283; Kurtz - Boardman 1971, 163, 212.

291. Hesychios, s.v. *vvμφίδες*. Weiß 1990; 1995. The examples from Isthmia have been interpreted as sym-

bols of the journey of the dedicator to the shrine, as well as gifts of personal character marking an important transitional phase in a young woman's life: Morgan 1999, 337-338. According to Haentjens, this custom is brought from Near East and closely associates the clay shoes with fertility, as well as deities of the Underworld and in particular Persephone to whom, they could have been dedicated, in order to offer protection to the deceased: Haentjens 2002.

292. Houby-Nielsen 1996a, 48-51; 1998.

293. See in particular the trenches and places: Vienneis 1964, 435, fig. 24; Schlörb-Vienneis 1966, 72, no. 138; Knigge 1975, nos. 13-16.

Pyre plates, plates, black-glazed drinking shapes, like skyphoi and saltcellars, pyxides, as well as undecorated plain vessels are the common finds of the Late Classical trenches and places, while lekythoi and aryballoi are found at the fifth-century contexts.

The sacrificial pyre of tumulus 1 approaching the middle of the sixth century chronologically marks the transition from the Early to the Late Archaic/Classical funerary ceremonies and offers an interesting glimpse into this ritual at a time, when not attested in the Kerameikos. The discovery of pyre plates and oil vessels, like lekythoi and aryballoi, shapes unusual for the early Archaic ceremonies²⁹⁴, agrees with the new spirit that characterizes the Late Archaic and Classical contexts. The shape of the pyre plate is part of the Attic repertory already since the sixth century, but becomes very common in domestic and mostly funerary pyres in the late fifth and the early fourth century B.C.²⁹⁵ Although the lekythos is primarily used as a grave gift, dominant in Attic cemeteries since 560 B.C., the shape is included in the finds from the Vari pyre. The presence of two large decorated pithoi seems unusual too, since the shape does not find parallels among the later finds from the Kerameikos. As in the case of the pyre explored east of grave E, a knife was also found here. Although the discovery of bronze lances at a funerary pyre of the Kerameikos were interpreted as symbols of the status of the deceased, who was possibly a warrior²⁹⁶, the knife from the Vari trench should be rather seen as an implement used during the actual funerary banquet, which must have taken place as indicated by the discovery of animal and bird bones mixed with ashes and charcoal²⁹⁷. After its use, the knife had to remain with the deceased²⁹⁸.

Comparable shapes, mostly dating to the late sixth or even the early fifth century B.C., were recovered from the four sacrificial pyres explored in funerary enclosure I, which cannot be related to particular graves and deceased. Many of the recovered vessels can be compared with the finds from Classical and Late Classical offering trenches and places, mostly known from the Kerameikos, although a number of cases are reported from the Attic countryside²⁹⁹. Lekanai continue to be favoured in the Attic countryside, but they are now accompanied by pyre plates, cups, pyxides and lekythoi, shapes found at the early and mid fifth-century offering places of the Kerameikos³⁰⁰. Shapes prevailing in the early sixth-cen-

294. Aryballoi appear in the Kerameikos trenches towards the end of the seventh and especially the first decades of the sixth, when the trench custom was already declining. Examples are known from trench α of 630-620 B.C. (Kühler 1959, 33-35), offering place φ of 590 B.C. (*ibid.* 66-67).

295. For pyre-plates, see above.

296. Knigge 1975.

297. In the seventh-century Kerameikos, bones were only rarely found over trenches or graves: Houby-Nielsen 1996a, 46-47, no. 22.

298. An iron knife was placed together with other

offerings outside a Late Geometric child sarkophagos at the Kerameikos: Kühler 1954, 245. Xagorari considered it as an offering in honour of the deceased, bringing into comparison with offering knives found at Late Geometric female graves: Xagorari 1996, 64.

299. An early fourth-century offering pyre was discovered at the Lagonisi necropolis: Tsaravopoulos - Papathanasiou 2009, 119. For a fifth-century offering pyre: Kakavogianni - Galiatsatou 2009, 406-407.

300. Compare for example to: Schlörb-Vierneisel 1966, 26, hS204 and 36, hS160 dating to 490-480 and 440 B.C. respectively.

ture trenches, like lekanai and hydriai, are still present, while new shapes, like pyre plates, lekythoi and pyxides are added. Moreover, omphalos phialai are mentioned. This shape, which copied metal prototypes³⁰¹, although also used as a drinking vessel, it is mostly associated with ceremonial occasions and it is therefore very probable that it was here used for libations. The Attic black-glazed examples are not numerous³⁰².

Pyres Γ-Γ and Δ-Δ belong to the late sixth or rather the first decades of the fifth century B.C. They show that by that time drinking shapes acquire a more prominent character. This preference is prominent at the Kerameikos contexts too. On the other hand, none of the late Archaic and Early Classical Vari pyres clearly illustrate the civic roles expressed at the Kerameikos through the deposited offerings. The vessels mostly underline the sympotic character of the ceremony. The loutrophoros recovered from pyre Γ-Γ is the only shape that could point to an unmarried deceased, although the ceremony cannot be associated with a particular burial³⁰³.

The pyre associated with grave 1 of funerary enclosure III might date slightly later in the fifth century. Apart from shapes comparable to those detected in the pyres of enclosure I, black-glazed salt cellars were found too. Salt cellars of a variety of forms are common grave offerings in the Kerameikos³⁰⁴. An iron knife, probably serving a practical use was recovered.

Both the sixth-century Vari trenches and pyres contain pouring, eating, drinking, carrying and oil vessels, with mixing vessels being absent. The deposition of lekythoi, aryballoi and hydriai reveal an attempt for purification, absent from the seventh-century trenches. Eating, drinking and pouring shapes retain the sympotic character of the ceremony, but in almost all the cases their number and combination together with the absence of bone remains, exclude an actual banquet, suggesting a role of grave offerings for the pyre vessels³⁰⁵. On the other hand, the thick layer of ashes, charcoals, animal and bird bones excavated from pyres A-A, B-B, Γ-Γ, Δ-Δ, might be the only cases, where a service took place, although only the shapes discovered at Γ-Γ and Δ-Δ support this perspective.

Even though many of the described vessels could not be identified and therefore securely dated, based on the retrieved evidence, it seems that in almost all the cases the shapes from each of the trenches and pyres of the necropolis do not span large chronological periods, but must have been deposited at the same time. The large bulk of vessels from tumulus 1

301. For a bronze example from the Kerameikos: Knigge 1976, pl. 20, 28, no. 3.

302. On the shape, cf. Sparkes - Talcott 1970, 105-106. For a fifth-century example from a grave: Parlama - Stampolidis 2000, 336, no. 356. For a number of black-glazed examples from the Athenian Agora dating from the sixth to the fourth century B.C., cf. Sparkes - Talcott 1970, 271-272, nos. 518-526, pl. 23, 518-526.

303. A number of loutrophoroi-amphorae are

already known from early sixth-century offering trenches. An example by the Anagyrous Painter comes from the trench detected under built grave E. Athens, National Museum 19170, ABV 20.1. A loutrophoros-amphora by Sophilos was found at the trench of the Vourva tumulus: Athens, National Museum 991, ABV 38.1, Bakır 1981, pls 49-54.

304. Knigge 1976, 51-55.

305. Kistler 1998, 45-46.

form an exception, since they cover a number of decades³⁰⁶. Moreover the contents of the offering trench of grave 25 and of pyre α - α span several decades too, with the earliest from the latter dating to the early sixth century and the latest to the fifth. Most of the vessels from the pyre excavated east of the trench of tomb 25 date to the late first quarter of the sixth century, but two at least band cups are indications of a later deposition. The chronology of the finds from the trench, pyre α - α and the second pyre east of the grave is indicative of some sort of post-funeral rite, which acquired a cultic character extending over several decades. The dedications could be addressed to the deceased of grave 25, since the earliest vessels from this pyre are contemporary with those recovered from the trench of the grave and the burnt layer east of it. It seems that before the erection of pedestal Z, this area of the necropolis was confined to sacrificial pyres, associated with grave 25. Grave 42 is definitely later than the pyre and there are no other burials at the vicinity, which could be linked to it. The deceased of the grave might have been of a personality of special importance, like the adult deposited under tumulus 1.

The detailed study of the contents and the character of the trenches and sacrificial pyres, explored at the North necropolis of Vari, suggests that the locals adopted the trench constructions only to be associated with particular graves and deceased. The occupants of tumulus 1 and built grave 25 do not seem to have been simply members of the local élite, but must have occupied a prominent position in the community, maybe as members of the local ruling class. Therefore, shortly after their death, they became the focus of a funerary cult, which, due to its duration and the character of some of the dedications, finds close parallels to the acts of veneration addressed to the anonymous “heroes” of prehistoric graves, as in the case of the tholos tomb at Menidi. These two deceased seem to have been adopted by a particular class of the local community as ancestors and were specially honored for long periods of time³⁰⁷.

Early Archaic Vari

Vari, identified as the Classical *demos* of Anagyrous, seems to have been an important urban centre in Attika during the Archaic era³⁰⁸. The existence of an early settlement is testified by Geometric and Archaic sherds found in the area³⁰⁹, but more importantly by the non-joined North and South-East necropoleis, situated 800 m. apart from each other³¹⁰. Even though architectural remains are not known, the evidence from both necropoleis points to a rich settlement, which was exploiting the adjacent fertile plain. The existence

306. This continuity is also attested at the case of the vessels from two more trenches from the Attic countryside: one associated with a tumulus at Vourva and the other with the tumulus of the Athenians at Marathon. For the examination of this evidence, cf. Alexandridou 2009.

307. For the comparison of the evidence from

tumulus 1 and the Menidi tholos tomb, as well as the issue of the deceased adopted as ancestors, cf. *ibid.*

308. Mersch 1997.

309. Eliot 1962, 35-39; Osborne 1985, 26-28; Lauter 1991, 85; Mersch 1997, 53-58.

310. Morris 1987, 68-69. According to Osborne 1985, 26, the necropoleis were joined.

of two necropoleis raised questions concerning the number of settlements developing at the area. According to Mersch, both cemeteries served a single community³¹¹, while Morris and Lauter associated the South-East cemetery with architectural remains, detected between Vari and Varkiza and dating to 700 B.C.³¹² Lauter, in particular, favoured the existence of a number of small Late Geometric communities³¹³.

The earliest excavated graves at the area have been detected 500 m. north of the North necropolis. Eight cist graves have been explored, but only three of the twenty-five discovered vases are published in the archaeological report³¹⁴. The amphorae point to the Late Geometric Ia-Ib period. Moreover, according to Callipolitis-Feytmans, grave II contained an amphora by the Empedokles Painter and an Early Protocorinthian kotyle, dating to the Late Geometric IIb and the end of the eighth century B.C.³¹⁵ Contemporary is the earliest funerary evidence from the South-East necropolis. At the southeast part of the necropolis four Geometric cist graves and three enchytrismoι came to light. The discovered pottery is Late Geometric IIb, marking the transition from Geometric to Protoattic³¹⁶. The use of the necropolis seems continuous until the fifth century B.C.³¹⁷

The initial use of the North necropolis has been until now placed in the early last quarter of the seventh century, since the only published material came from tumulus 1. Nevertheless, as indicated by Stavropoulos' descriptions, some of the enchytrismoι south of tumulus 2 and in funerary enclosure II date to the transition from the eighth to the early seventh century B.C. Part of the material, recovered from the sacrificial layer covering a number of burials in funerary enclosure II can be more securely dated to the second or third quarter of the century.

Although both necropoleis were in use almost during the same periods, with the evidence from the North necropolis being slightly later, serious differences can be observed in the applied mortuary practices. In particular, the North necropolis seems to have been destined for deceased of high social status, as indicated by the large tumuli and the quality of the finds. More importantly the necropolis preserved a large number of sacrificial pyres and offering trenches, media of veneration of individuals or groups of deceased. In some cases, these practices centred on trenches and pyres have a cultic character and can span large periods of time, as in the known cases of ancestor cults in Attika addressed to prehistoric deceased. Although grave constructions have been also used in the South-East necropolis, with some of the early graves being quite richly furnished, tumuli, pyres and trenches are absent.

The differences observed between the two necropoleis could be considered as positive evidence in favour of the existence of a single highly ranked community, with the North necropolis being the burial place of the élite members of the ruling class. If the slightly later North necropolis could have been considered indicative of a new settlement established in

311. Mersch 1997, 53, suggests a single community.

312. Morris 1987, 68; Lauter 1991, 66.

313. Lauter 1991, 67.

314. *BCH* 82, 1958, 672-673, figs 7-8.

315. Callipolitis-Feytmans 1984, 27, n. 3; Cold-

stream 1968, 77, no. 4.

316. Callipolitis-Feytmans 1984.

317. For the South-East necropolis and its finds: Kallipolitis 1963; 1965; Callipolitis-Feytmans 1984; 1985; Mersch 1996, 209-212.

the area, early in the seventh century, then it must have been the older settlers, buried in the North-East necropolis that they should have felt threatened by the new-comers and they would have therefore attempted at underlining their autochthony through mortuary practices of cultic character in honour of their ancestors.

If then both necropoleis belong to the same settlement, what might have initiated the establishment of a new burial place and the use of these special practices, which suggest deceased of particular importance? Why the family group, buried in funerary enclosure II, attracted special attention and accepted exceptional offerings, incomparable to contemporary grave gifts, but commonly found in association with tomb and ancestor cults?

The seventh century is a period of serious social changes for Attika. As indicated by the archaeological evidence, the century saw the dominance of a strong nobility in Attika, which retained heroic ideals and symbolism and did not allow the polis ideology to develop. *Kakoi* seem to have been excluded from burials and necropoleis rather than sanctuaries are used for the display of wealth and status of the aristocrats³¹⁸. In the Attic countryside aristocracy was deeply rooted already from the Late Geometric, as indicated by the rich cemeteries in continuous use from the end of the eighth century to Protoattic and beyond³¹⁹. The Late Geometric evidence from the South-East necropolis even though not exceptional, cannot be considered as a sign of a weak local élite. On the other hand, the evidence from the North necropolis and these new developments, as reflected in the mortuary practices, might be suggestive of social changes taking place there at the time. It is quite possible that the early seventh century saw the rise of particular strong aristocratic families, whose wealth must have depended on the exploitation of the fertile plain. Their members were part of the local ruling class, which was trying to strengthen its power and therefore decided to differentiate itself from the rest of the population through mortuary practices.

This assumption throws some light on the identity of the occupants of the graves of enclosure II, which received these special dedications. It is possible that they were the earliest members of this rising ruling class, in power since early in the seventh century, who after death have been specially commemorated.

Early Iron Age preserves a number of cases with families, which has been treated in a special way after death. A group of four adult burials from Vitsa in Epirus, dating in the transition from the tenth to the ninth century B.C.³²⁰, as well as three Middle Geometric graves from Minoa on Amorgos, the focus of an Early Archaic cult³²¹, have been associated with the founding families of the settlements³²². The same interpretation has been put forward by Bérard for the deceased of the élite necropolis of the West Cemetery of Eretria³²³, but the archaeological evidence from the settlement predates these burials³²⁴. These graves,

318. Morris 1987; Houby-Nielsen 1992.

319. D'Onofrio 1997, 76.

320. Vokotopoulou 1986, 208-210, 327.

321. Marangou 2001; 2002, 207-224.

322. Mazarakis Ainian 2007-2008, 385.

323. Altherr-Charon - Bérard 1980, 238; Bérard 1982,

101, n. 59-60. According to Hall, the deceased were warriors, who died fighting for their city in the Lelantine War, although they can be easily connected with other unknown episodes of Eretrian history: Hall 2006, 7.

324. For Eretria and the early settlement, cf. Mazarakis Ainian 1987; Charalambidou 2006, 993-

spanning a period of forty years, with the earliest burial dating to 720 B.C.³²⁵, seem to have initiated cult practices, extending to the middle of the seventh century, as indicated by the finds from a bothros excavated southwest of the area³²⁶. In addition, a triangular construction was laid over the burial area in 680 B.C., protecting the cemetery. In the case of Vari, the chronological data does not allow for associating the enclosure with the founding of the settlement, which is much earlier. The importance of the deceased must have been relevant to the role they played for the community during the first period of its development. The adults of tumulus 1 and built grave 25 should be considered their successors. Based on the richness of the evidence, it seems that the adult of the tumulus must have been an outstanding personality of serious significance for the community, a possible powerful ruler.

The question then arising is why the local élite felt the need to underline its close connection with the deceased through ceremonies and practices, reminiscent of ancestor cults at Bronze Age tombs at least until some time in the fifth century. These cults have been seen in relation to land claims³²⁷, and in the case of Attika in particular, they have been interpreted as the reaction of the old settled communities towards the foundation of small settlements in the close vicinity³²⁸. Vari may not belong to the early settlements of the Attic countryside dating back to the ninth century, but the funerary behaviours attested at the North necropolis, could reflect a community with internal problems, such as rivalries among strong aristocratic families and with a ruling class trying to legitimise its power and possibly its political claims. Even if strifes over land cannot be securely concluded, the construction of impressive tumuli by the wealthy families of the communities, which controlled large areas of the adjacent plain, constitutes an important landmark, visible from long distance, which expresses land ownership. From another point of view, the insistence on practices, which have been long abandoned in Athens, is characteristic of a conservatism of the local aristocracy and more importantly of its aim to be disassociated from central Athens and to strongly underline its autochthony and local ties, as well as its individuality. Anagyrus was an important sub-centre next to Athens, which seems to have been following its own paths. The adoption of a number of recently deceased adults or family groups as ancestors, which could receive honours directly for short or longer periods, should be also seen as media for maintaining their autonomy from the central polis, while underlining their rights over the local land³²⁹.

ALEXANDRA ALEXANDRIDOU

1018 with detailed bibliography. See also Crielaard 2007, 184-188.

325. For the West cemetery at Eretria, cf. Bérard 1970; 1972; 1982; Antonaccio 1995, 228-232; Blandin 1998; Crielaard 2007.

326. Bérard 1970, 65 and n. 2. Apart from ashes, carbonised wood, animal bones and sea shells, the pit revealed banqueting shapes – mixing and drinking shapes –, as well as louteria and terracotta figurines

of horses and riders, which are also found in the sacrificial layer of Vari.

327. Snodgrass 1982, 89-105.

328. Whitley 1988, 177-178.

329. On the other hand, Mazarakis Ainian 2006-2007, 389 claims that the late eighth-century cases of ancestor cults can be considered as indications of settlements' inability to develop into autonomous *poleis*.

BIBLIOGRAPHY

- Alexandridou, A., 2008 Athens versus Attika. Expressions of local ties in late seventh, early sixth-century B.C., in D. C. Kurtz *et al.* (eds), *Essays in Classical Archaeology for Eleni Hatzivassiliou 1977-2007* (Oxford) 65-72.
- Alexandridou, A., 2009 Offering Trenches and Funerary Ceremonies in the Attic Countryside. The Evidence from the North Necropolis of Vari, in T. Fischer-Hansen - B. Poulsen (eds), *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast, ActaHyp* 12 (Copenhagen) 497-522.
- Alexandridou, A., 2011 *The Early Black-Figured Pottery of Attika in Context (c. 630-570 BCE)* (Leiden).
- Altherr-Charon, A. - Bérard, C., 1982. Érétrie: l'organisation de l'espace et la formation d'une cité grecque, in Schnapp, A. (ed.), *L'archéologie aujourd'hui* (Paris) 229-249.
- Andreïomenou, A., 1977 Τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Ἀκραιφίας, *AAA* 10, 273-286.
- Andronikos, M., 1968 *Totenkult* (Göttingen).
- Antonaccio, C. M., 1995 *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece* (Lanham MD).
- Bakır, G., 1978 Der Maler von Istanbul 7314, *AA*, 26-43.
- Bakır, G., 1981 *Sophilos: ein Beitrag zu seinem Stil* (Mainz am Rhein).
- Barringer, J. M., 2001 *The Hunt in Ancient Greece* (London).
- Bérard, C., 1970 *L'Hérôon à la porte de l'Ouest, Érétria: fouilles et recherches* III (Bern).
- Bérard, C., 1972 *Le sceptre du prince, MusHelv* 29, 219-227.
- Bérard, C., 1982 Récupérer la mort du prince: héroïsation et formation de la cité, in G. Gnoli - J.-P. Vernant (eds), *La mort, les morts dans les sociétés anciennes* (Cambridge) 89-106.
- Bergemann, J., 1996 Die sogenannte Lutrophoros: Grabmal für Unverheiratete, *AM* 111, 163-174.
- Blandin, B., 1998 Recherches sur les tombes à inhumation d'Érétrie, in M. Bats - B. D'Agostino (eds), *Euboica. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente. Atti del Convegno Internazionale di Napoli, 13-16 novembre 1996* (Naples) 135-147.
- Blegen, C. W. - Palmer, H. - Young, R. S., 1964. *The North Cemetery, Corinth XIII* (Princeton).
- Bloesch, H., 1940 *Formen attischer Schalen von Exekias bis zum Ende des Strengen Stils* (Bern).
- Boehrer, D., 2001 *Heroenkult in Griechenland von der geometrischen bis zu klassischen Zeit* (Berlin).
- Bothmer von, D. - Milne, M. J., 1946-1947. The Taleides Amphora, *BMFA* 5, 221-228.
- Bourriot, F., 1976 *Recherches sur la nature du Genos: étude d'histoire sociale athénienne, périodes archaïque et classique* (Lille).
- Brann, E. T. H., 1962 *Late Geometric and Protoattic pottery mid 8th to late 7th century B.C., The Athenian Agora VIII* (Princeton).
- Brouskari, M., 1980 A Dark Age Cemetery in Erechtheion Street, Athens, *BSA* 75, 13-31.
- Burkert, W., 1972 *Homo necans. Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen* (Berlin).
- Burr, D., 1933 A Geometric House and a Proto-Attic Votive Deposit, *Hesperia* 2, 542-640.
- Callipolitis-Feytmans, D., 1963. Tombes de Callithéa en Attique, *BCH* 87, 404-430.
- Callipolitis-Feytmans, D., 1965. *Les louteria attiques* (Athens).
- Callipolitis-Feytmans, D., 1974. *Les plats attiques à figures noires* (Athènes).

- Callipolitis-Feytmans, D., 1984. Céramique de la petite nécropole de Vari, *BCH* 108, 27-36.
- Callipolitis-Feytmans, D., 1985. Céramique de la petite nécropole de Vari (II), *BCH* 109, 31-47.
- Cavanagh, W. G., 1977 *Attic burial customs ca. 2000-700 B.C.* (London).
- Charalambidou, X., 2006 Συμβολή στην τοπογραφία της Ἐρέτριας τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, *ΑΕΘΣΕ* 1, 993-1018.
- Coldstream, J. N., 1968 *Greek Geometric Pottery: a survey of ten local styles and their chronology* (London).
- Coldstream, J. N., 1977 *Geometric Greece* (London).
- Crielaard, J. P., 2007 Eretria's West Cemetery revisited: burial plots, social structure and settlement organization during the 8th and 7th centuries BC, in A. Mazarakis Ainian (ed.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Acts of an International Round Table, University of Thessaly, June 18-20, 2004* (Volos) 169-194.
- Danforth, L. M. - Tsiaras, A., 1982. *The Death Rituals of Rural Greece* (Princeton).
- Deoudi, M., 2005 Keramik und Kult im Dromos der Tholos bei Menidi, *Thetis* 11/12, 33-34.
- De Polignac, F., 1996 Rites funéraires, mariage et communauté politique. Archéologie des rites et anthropologie historique, *Metis* 11, 197-207.
- De Polignac F., 2005 Perspectives et limites de l'analyse de l'incinération dans le monde grec, *Ktema* 30, 173-181.
- D'Onofrio, A. M., 1993 Le trasformazioni del costume funerario ateniese nella necropoli pre-soloniana del Kerameikos, *AnnAStorAnt* 15, 143-171.
- D'Onofrio, A. M., 2001 Immagini di divinità nel materiale votivo dell'edificio ovale geometrico ateniese e indagine sull'area sacra alle pendici settentrionali dell'Areopago, *MEFRA* 113, 257-320.
- Drougou, S. - Touratsoglou, I., 1980. *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βέροιας* (Athens).
- Eliot, C. W. J., 1962 *Coastal demes of Attika: a study of the policy of Kleisthenes* (Toronto).
- Fournier-Christol, C., 1990 *Catalogue des olpés attiques du Louvre de 550 à 480 environ* (Paris).
- Garland, R., 1985 *The Greek Way of Death* (Ithaca).
- Gericke, H., 1970 *Gefäßdarstellungen auf griechischen Vasen* (Berlin).
- Geroulanos, J., 1973 Grabsitten des ausgehenden geometrischen Stils im Bereich des Gutes Trachones bei Athen, *AM* 88, 1-54.
- Giannopoulou-Konsolaki, E., 1990. *Γλυφάδα. Ιστορικό παρελθόν και μνημεία* (Athens).
- Ginouvès, R., 1962 *Balaneutikè: recherches sur le bain dans l'antiquité grecque* (Paris).
- Giudice, F., 1983 *I pittori della classe di Phanyllis: organizzazione, produzione, distribuzione dei vasi di un'officina di età pisistratideo-clistenica* (Catania).
- Graef, B. - Langlotz, E. 1925 *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen I* (Berlin).
- Grammenos, D. - Tiverios, M., Ἀνασκαφή ἐνὸς νεκροταφείου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὴν ἀρχαία Ἀργίλο, *ΑΔ* 39, 1984, 1-47.
- Hägg, R., 1987 Gifts to the Heroes in Geometric and Archaic Greece, in T. Linders - G. Nordquis (eds), *Gifts to the Gods: Proceedings of the Uppsala Symposium 1985* (Uppsala) 93-99.
- Haentjens, A. M. E., 1999 Attic Geometric Childgraves: More than Bones in Pots, in R. F. Docter - E. M. Moormann (eds), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, July 12-17, 1998. Classical Archaeology towards the Third Millennium: Reflections and Perspectives* (Amsterdam) 182-183.
- Haentjens, A. M. E., 2002 Ritual shoes in early Greek female graves, *AntCl* 71, 171-184.
- Hall, J. M., 2006 *A history of the Archaic Greek world ca. 1200-479 BCE* (Malden, Massachusetts).

- Hamilton, R., 1992 *Choes and Anthesteria: Athenian iconography and ritual* (Ann Arbor).
- Haspels, C. H. E., 1936 *Attic black-figured lekythoi* (Paris).
- Hatzidakis, P., 1984 *Athenian red-figure and black-figure cup-skyphoi of the sixth and fifth centuries B.C., with particular reference to material from Phthiotis* (London).
- Heesen, P., 2011 *Athenian Little-Master Cups* (Amsterdam).
- Hoorn van, G., 1951 *Choes and Anthesteria* (Leiden).
- Houby-Nielsen, S., 1992 Interaction between chieftains and citizens? 7th century B.C. burial customs in Athens, *ActaHyp* 4, 343-374.
- Houby-Nielsen, S., 1995 Burial language in archaic and classical Kerameikos, *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 1, 129-192.
- Houby-Nielsen, S., 1996a The Archaeology of Ideology in the Kerameikos: New Interpretations of the Opferrinnen, in R. Hägg (ed.), *The Role of Religion in the Early Greek Polis: Proceedings from the Third International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 October 1992* (Stockholm) 41-54.
- Houby-Nielsen, S., 1996b Women and the formation of the Athenian city-state. The evidence of burial customs, *Métis* 11, 233-255.
- Houby-Nielsen, S., 2000 Child Burials in ancient Athens, in J. Sofaer Derevenski (ed.), *Children and material culture* (London) 151-166.
- Humphreys, S. C., 1980 Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens, *JHS* 100, 96-126.
- Iacobazzi, B., 2004 *La ceramica attica a figure nere, Gravisca: scavi nel santuario greco* 5 (Bari).
- Jubier-Galinier, C., 2003 L'atelier des peintres de Diosphos et de Haimon, in P. Rouillard - A. Verbanck-Piérard (eds), *Le vase grec et ses destins* (Munich).
- Kakavogianni, O., 1984 Ἀνάβυσσος, *ΑΔ* 39, B, 43-45.
- Kakavogianni, O., 1987 Παλαιὰ Φώκαια, *ΑΔ* 42, B, 96-97.
- Kakavogianni, O. - Galiatsatou, O., 2009. Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα νεκροταφεῖα στὰ Μεσόγεια. Ὁ ἀρχαῖος δῆμος τῆς Ὀης, in V. Vasilopoulou - S. Katsarou-Tzeveleki (eds), *Ἀπὸ τὰ Μεσόγεια στὸν Ἀργοσαρωνικό. Β' Ἐφορεία Προϊστορικών καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Τὸ Ἔργο μιᾶς δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικὰ Συνεδρίου, Ἀθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003* (Markopoulo) 406-407.
- Kallintzi, K. - Papaoikonomou, I.-D., 2006. A Methodical Approach to Funeral Goods offered to Children in Ancient Abdera, in C. C. Mattusch - A. A. Donohue - A. Brauer (eds), *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, August 23-26, 2003: common ground: archaeology, art, science, and humanities* (Oxford) 482-484.
- Kallipolitis, V. G., 1963 Ἀνασκαφὴ τάφων Ἀναγυροῦντος, *ΑΔ* 18, 115-132.
- Kallipolitis, V. G., 1965 Ἀνασκαφὴ τάφων Ἀναγυροῦντος, *ΑΔ* 20, B, 112-116.
- Kaltsas, N., 1998 Ἄκανθος I. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ νεκροταφεῖο κατὰ τὸ 1979 (Athens).
- Karo, G., 1936 Archäologische Funde von Sommer 1935 bis Sommer 1936, *AA*, 123-125.
- Karouzou, S., 1951 Attic Bronze Mirrors, in *Studies presented to D. M. Robinson* (St. Louis) 430-466.
- Karouzou, S., 1963 *Τὰ ἀγγεῖα τοῦ Ἀναγυροῦντος* (Athens).
- Karouzou, S., 1982 Le peintre des Lions et son élève, *RA*, 33-44.
- Karouzou, S., 1985 Le peintre de Pégase: une amphore de la tombe d'Anagyrous, *RA*, 67-76.
- Kastriotis, P. - Philadelphus, A., 1911. Ἀνασκαφαὶ Ἀναβύσσου, *ΠΑΕ*, 111.
- Keramopoulos, A. D., 1919 Ἀνασκαφὴ ἐν Αἰξωνῇ Ἀττικῆς, *ΠΑΕ*, 32-46.
- Kistler, E., 1998 *Die 'Opferrinne-Zeremonie': Bankettideologie am Grab, Orientalisierung und Formierung einer Adelsgesellschaft in Athen* (Stuttgart).
- Knigge, U., 1976 *Der Südhügel. Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen IX* (Berlin).

- Koch-Harnach, G. 1983 *Knabenliebe und Tiergeschenke: ihre Bedeutung im päderastischen Erziehungssystem Athens* (Berlin).
- Kolia, E. (in press) Γεωμετρικοί τάφοι στο οικόπεδο Γ. Σκλαβούνου στο Άργος, in L. Kolonas (ed.), *Πρακτικά της Α' Επιστημονικής Συνάντησης Έρευνών Πελοποννήσου 1-5 Ιουνίου* 1996.
- Kourou, N., 1999 *Άνασκαφές Νάξου: τὸ νότιο νεκροταφείο τῆς Νάξου κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ περίοδο: ἔρευνες τῶν ἐτῶν 1931-1939* (Athens).
- Kourou, N., 2002 Attic and Atticizing amphorae of the Protogeometric and Geometric periods, *CVA Greece*, fasc. 8, Athens National Museum, fasc. 5 (Athens).
- Kübler, K., 1954 *Die Nekropolen des 10. bis 8. Jahrhunderts, Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen V* (Berlin).
- Kübler, K., 1959 *Die Nekropole des späten 8 bis frühen 6 Jahrhunderts, Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen VI, 1* (Berlin).
- Kübler, K., 1970 *Die Nekropole des späten 8 bis frühen 6 Jahrhunderts, Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen VI, 2* (Berlin).
- Kurtz, D. C. - Boardman, J., 1971. *Greek Burial Customs* (Oxford).
- Kurtz, D. C., 1975 *Athenian White Lekythoi: Patterns and Painters* (Oxford).
- Lauter, H., 1991 Attische Landgemeinden in Klassischer Zeit, *MarbWPr*, 1-161.
- Legakis, B., 1983 A Lekythos signed by Amasis, *AK* 26, 73-76.
- Lemerle, P., 1936 Chronique des fouilles et découvertes archéologiques, *BCH* 60, 460.
- Lemerle, P., 1937 Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce, 1937, *BCH* 61, 451.
- Lemerle, P., 1939 Chronique des fouilles 1939, *BCH* 63, 287-288.
- Lioutas, A., 1987 *Attische schwarzfigurige Lekanai und Lekanides* (Würzburg).
- Liston, M. A., 1993 *The Human Skeletal Remains from Kavousi, Crete: A Bioarchaeological Analysis* (University of Tennessee, Knoxville, unpubl. PhD thesis).
- Liston, M. A. - Papadopoulos, J. K., 2004. The "Rich Athenian Lady" was pregnant. The Anthropology of a geometric tomb reconsidered, *Hesperia* 73, 7-38.
- Little, L. M., 1999 Babies in Well G5:3. Preliminary results and future analysis (abstract), *AJA* 103, 284.
- Little, L. M. - Papadopoulos, J. K., 1998. A Social Outcast in Early Iron Age Athens, *Hesperia* 67, 375-404.
- Malagardis-Psachoulia, A., 1986. *Skyphoi attiques à figures noires. Typologie et recherche* (Paris).
- Manakidou, E., 1994 *Παραστάσεις με ἄρματα (8ος-5ος αἰ. π.Χ.): παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία τους* (Thessalonike).
- Marangou, L., 2001 Ὁ ταφικὸς περίβολος πρώιμων ἱστορικῶν χρόνων στὴ Μινῶα Ἀμοργοῦ, in N. Chr. Stampolidis (ed.), *Καύσεις στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ τὴν πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου: Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου Ρόδου 29 Ἀπριλίου - 2 Μαΐου* 1999 (Athens) 205-222.
- Marangou, L., 2002 *Ἀμοργός, Μινῶα I* (Athens).
- Mazarakis Ainian, A., 1997 *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece 1100-700 BC*, *SIMA* 121 (Jonsered).
- Mazarakis Ainian, A., 2007-2008. Buried among the living in Greece: the Protogeometric and Geometric Periods, in G. Bartoloni - M. G. Benedettini (eds), *Sepolti tra i vivi: Buried Among the Living: Evidenza ed interpretazione di contesti funerari in abitato. Atti del convegno internazionale, Roma, 26-29 Aprile 2006, Scienze dell'Antichità: storia, archeologia, antropologia* 14 (Roma) 365-398.
- Mazarakis Ainian A. - Alexandridou, A. 2011. The "Sacred House" of the Academy Revisited, in Mazarakis Ainian A. (ed.), *The Dark Ages Revisited. An International*

- Conference in Memory of William D. E. Coulson, Volos, 14-17 June 2007 (Volos) 165-189.
- Marwitz, H., 1979 Eine Strigilis, *AK* 22, 72-81.
- Mersch, A., 1996 *Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr.* (Frankfurt am Main).
- Mersch, A., 1997 Urbanization of the Attic Countryside from the Late 8th Century to the 6th Century B.C., *ActaHyp* 7, 45-62.
- Moore, M. B. - Philippides, M. S. P., 1986. *Attic Black-Figured Pottery. The Athenian Agora XXII* (Princeton).
- Morgan, C., 1999 *The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary. Isthmia VIII* (Princeton).
- Morris, I., 1987 *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State* (Cambridge).
- Morris, I., 1995 Burning the Dead in Archaic Athens. Animal, Men and Heroes, in A. Verbanck-Piérard - D. Viviers (eds), *Culture et cité. L'avènement d'Athènes à l'époque archaïque: actes du colloque international organisé à l'Université libre de Bruxelles du 25 au 27 avril 1991 par l'Institut des Hautes Études de Belgique et la Fondation Archéologique de L'U.L.B.* (Brussels) 45-74.
- Mösch-Klingele, R., 1999 Loutra und Loutrophoros im Totenkult. Die literarischen Zeugnisse, in R. F. Docter - E. M. Moorman (eds), *Proceedings of the 15th International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, July 12-17 1998: Classical archaeology towards the third millennium: reflections and perspectives* (Amsterdam) 273-275.
- Mösch-Klingele, R., 2006 *Die "loutrophoros" im Hochzeits- und Begräbnisritual des 5. Jahrhunderts v. Chr. in Athen* (Bern).
- Mussche, H. F. et al., 1969 *Thorikos 1966/7: Rapport préliminaire sur la quatrième campagne des fouilles IV* (Brussels).
- Mussche, H. F. et al., 1984 *Thorikos 1972/6: Rapport préliminaire sur la 9e, 10e, 11e et 12e campagne des fouilles VIII* (Gent).
- Mylonas, G. E., 1975 *Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίως* (Athens).
- Oakley, J. H. - Sinos, R. H., 1993. *The Wedding in Ancient Athens* (London).
- Oakley, J. H., 2004 *Picturing Death in Classical Athens: the Evidence of the White Lekythoi* (Cambridge).
- Osborne, R., 1985 *Demos: the discovery of Classical Attika* (Cambridge).
- Papadopoulos, J. K., 2000 Skeletons in wells: towards an archaeology of social exclusion in the ancient Greek world, in J. Hubert (ed.), *Madness, Disability and Social Exclusion. The Archaeology and Anthropology of 'Difference'* (London) 96-118.
- Papadopoulos, J. K., 2005 *The Early Iron Age Cemetery at Torone. Excavations conducted by the Australian Archaeological Institute at Athens in collaboration with Athens Archaeological Society* (Los Angeles).
- Papadopoulos, J. K. - Smithson, E. L., 2002. The cultural biography of a Cycladic Geometric amphora: Islanders in Athens and the Pre-history of Metics, *Hesperia* 71, 149-199.
- Parke, H. W., 1977 *Festivals of the Athenians* (London).
- Parker, R. 1983 *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion* (Oxford).
- Parker, R., 2005 *Polytheism and Society at Athens* (Oxford).
- Parlama, L. - Stampolidis, N. Chr. (eds), 2000. *Ἡ Πόλη κάτω ἀπὸ τὴν Πόλη εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου τῶν Ἀθηνῶν: Ἴδρυμα Ν. Π. Γου- λανδρῆ, Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης, Φεβρουάριος 2000 - Δεκέμβριος 2001* (Athens).

- Pickard-Cambridge, A. D., 1968. *The dramatic festivals of Athens*² (Oxford).
- Picozzi, M. G., 1971. Anfore attiche a protome equina, *StMisc* 18, 5-64.
- Pierro, E., 1984. *Ceramica "ionica" non figurata e coppe attiche a figure nere*, *Materiali del Museo Archeologico Nazionale di Tarquinia* 6 (Rome).
- Platonos-Giota, M., 2004. *Ἀχαρναί. Ιστορική και τοπογραφική ἐπισκόπηση τῶν ἀρχαίων Ἀχαρνῶν, τῶν γειτονικῶν δήμων καὶ τῶν ὀχυρώσεων τῆς Πάρνηθας* (Acharnes).
- Pologiorgi, M. I., 1988. Τάφοι τοῦ Ὠρωποῦ, *ΑΔ* 43, 114-138.
- Pomadère, M., 2005. L'attitude face à la mort des enfants dans les communautés égéennes pratiquant l'incinération (XIIIe-VIIIe s.), in L. Bachelot - A. Tenu - I. le Goff (eds), *Entre mondes orientaux et classiques: la place de la crémation. Colloque international de Nanterre 26-28 février 2004*, *Ktema* 30, 153-160.
- Pomadère, M., 2009. Où sont les mères ? Représentations et réalités de la maternité dans le monde égéen protohistorique, in K. Kopaka (ed.), *Fylo: engendering prehistoric "stratigraphies" in the Aegean and the Mediterranean: Proceedings of an International Conference, University of Crete, Rethymno, 2-5 June 2005* (Liège) 197-206.
- Poulsen, F., 1905. *Die Dipylongräber und die Dipylonvasen* (Leipzig).
- Riemann, H., 1937. Archäologische Funde vom Sommer 1936 bis Sommer 1937, *AA*, 121-124.
- Rocco, G., 2008. *La ceramografia protoattica. Pittori e botteghe (710-630 a.C.)* (Rahden/Westf.).
- Rodhe, E. 2000. *Psyche: the Cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks* (trans. W. B. Hillis, London).
- Rotroff, S. I. - Little, L. M. - Snyder, L. M., 1999. The reanalysis of a well deposit from the second century BC in the Athenian Agora: Animal sacrifice and infanticide in late Hellenistic Athens?, *AJA* 103, 284-285.
- Sabetai, V., 1993. *The Washing Painter: a contribution to the wedding and genre iconography in the second half of the fifth century B.C.* (Cincinnati).
- Sabetai, V., 2009. Marker Vase or Burnt Offering? The Clay Loutrophoros in Context, in A. Tsingarida (ed.), *Shapes and Uses of Greek Vases (7th-4th centuries B.C.)* (Bruxelles) 291-306.
- Scheibler, I. 1961. Olpen und Amphoren des Gorgonmalers, *JdI* 76, 1-47.
- Schlörb-Vierneisel, B. 1966-1967. Eridanos-Nekropole I. Gräber und Opferstellen hs1-204, *AM* 81-82, 4-111.
- Schnapp, A., 1997. *Le chasseur et la cité. Chasse et érotique dans la Grèce ancienne* (Paris).
- Simon, E., 1983. *Festivals of Attica* (Madison).
- Snodgrass, A. 1982. Les origines du culte des héros dans la Grèce antique, in G. Gnoli - J.-P. Vernant (eds), *La mort, les morts dans les sociétés anciennes* (Cambridge) 107-120.
- Sparkes, B. A. - Talcott, L., 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. The Athenian Agora* XII (Princeton).
- Stais, V., 1890a. Ὁ τύμβος ἐν Βουρβᾷ, *AM* 15, 318-329.
- Stais, V., 1890b. Τύμβος ἐν Βελανιδέζα, *ΑΔ*, 16-28.
- Stais, V., 1917. Σουνίου ἀνασκαφαί, *AE*, 168-213.
- Stavropoulos, Ph., 1956. Ἀνασκαφὴ ἀρχαίας Ἀκαδημείας, *ΠΑΕ*, 45-54.
- Stavropoulos, Ph., 1958. Ἀνασκαφὴ ἀρχαίας Ἀκαδημείας, *ΠΑΕ*, 8-9.
- Themelis, P., 2004. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 27-53.
- Theocharis, D. R., 1951. Ἀνασκαφὴ ἐν Παλαιᾷ Κοκκινιᾷ Πειραιῶς, *ΠΑΕ*, 116-123.
- Thimme, J., 1964. Die Stele der Hegeso als Zeugnis des attischen Grabkultes, *AK* 7, 16-29.
- Thomson, H. A., 1968. Activities in the Athenian Agora: 1966-1967, *Hesperia* 37, 36-72.

- Thomson, H. A. - Wycherley, R., 1972. *The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of an Ancient City Center. The Athenian Agora XIV* (Princeton).
- Tsaravopoulos, A. - Papathanasiou, K., 2009. Τὸ Ἔργο τῆς Β' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων στὰ διοικητικὰ ὅρια τῶν Καλυβίων Θεορικοῦ, 1994-2003, in V. Vasilopoulou S. - S. Katsarou-Tzeveleki (eds), *Ἀπὸ τὰ Μεσόγεια στὸν Ἀργοσαρωνικό. Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Τὸ Ἔργο μιᾶς δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικὰ Συνεδρίου, Ἀθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003* (Markopoulo) 205-212.
- Tzachou-Alexandri, O., 1998. *Λευκὲς λήκνθοι τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἀχιλλέως στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο* (Ἀθήνα).
- Vierneisel, K. 1964. Die Ausgrabungen in Kerameikos 1963, *AA* 19, B, 38-42.
- Vierneisel, K. - Kaeser, B., 1990. *Kunst der Schale: Kultur des Trinkens* (Munich).
- Vierneisel-Schlörb, B., 1997. *Die figürlichen Terrakotten. Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen XV* (Munich).
- Vokotopoulou, I., 1986. *Βίτσα. Τὰ νεκροταφεῖα μιᾶς μολοσικῆς κόμης* (Ἀθήνα).
- Walter, O., 1940. Archäologische Funde in Griechenland vom Frühjahr 1939 bis Frühjahr 1940, *AA*, 175-178.
- Weiss, C., 1995. Zur Typologie und Bedeutung attischen Schuh und Sandalgefäße, *Nikephoros* 8, 19-40.
- Weiss, C., 1996. Vasi a forma di scarpa di produzione attica, ionica e della Magna Grecia, in G. Rizza (ed.), *I vasi attici ed altre ceramiche coeve in Sicilia. Atti del convegno internazionale. Catania, Camarina, Gela, Vittoria, 28 marzo - 1 aprile 1990* (Catania) 155-169.
- Whitley, J. 1988. Early States and Hero Cults: A Re Appraisal, *JHS* 108, 173-182.
- Whitley, J., 1994a. Protoattic Pottery. A Contextual Analysis, in I. Morris (ed.), *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies* (Cambridge) 51-70.
- Whitley, J., 1994b. The Monuments that stood before Marathon. Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica, *AJA* 98, 213-230.
- Whitley, J., 1996. Gender and Hierarchy in Early Athens. The Strange Case of the Disappearance of the Rich Female Grave, *Métis* 11, 210-231.
- Wolters, P., 1899. Vasen aus Menidi II, *JdI* 14, 103-135.
- Xagorari, M., 1996. *Untersuchungen zu frühgriechischen Grabsitten. Figürliche plastische Beigaben aus geschlossenen Grabfunden Attikas und Euboeas des 10. bis 7. Jhs. v. Chr.* (Mainz).
- Young, R. S., 1939. *Late Geometric Graves and a Seventh Century Well in the Agora, Hesperia Suppl. 2* (Athens).
- Young, R. S., 1942. Graves from the Phaleron Cemetery, *AJA* 46, 23-57.

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΤΟΥΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

*Στή μνήμη τοῦ πατέρα μου
Βαγγέλη Παπαευθυμίου*

Οἱ ἀνασκαφές στὴν περιοχὴ ἐσωτερικὰ τοῦ Σερπεντζέ¹, τοῦ τουρκικοῦ προμαχώνα τῆς νότιας κλιτύος τῆς Ἀκροπόλεως, οἱ ὁποῖες διενεργήθηκαν ἀπὸ τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Στέφανο Κουμανούδη ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1876 ὡς τὸν Μάρτιο τοῦ 1877, ἔφεραν στὸ φῶς τὸ Ἀσκληπιεῖο τῶν Ἀθηνῶν².

Παρόλο ποὺ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 420/19 π.Χ.³, ὑπῆρξε ἓνα περιορισμένης ἐμβέλειας καὶ φήμης ἱερό, τὸ ὁποῖο ἐξυπηρετοῦσε κυρίως τὶς τοπικὲς ἀνάγκες τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν παρακείμενων σὲ αὐτὴ νήσων, χωρὶς ποτὲ νὰ μετατραπεῖ σὲ πανελλήνιο καὶ ἀργότερα, στὰ ἐλληνιστικὰ καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, σὲ διεθνὲς ἱερὸ προσκυνημάτων – ὅπως τὸ μητρικὸ τοῦ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου, τὸ φημισμένο γιὰ τὴν

Εὐχαριστῶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Βασιλείου Πετράκο γιὰ τὴν ἄδεια ἀνάγνωσης τῶν χειρογράφων ἡμερολογίων τῆς ἀνασκαφῆς Σερπεντζέ 1876-1877 τοῦ Στ. Κουμανούδη καὶ τὴν ἄδεια δημοσίευσης ἀποσπασμάτων τους σὲ αὐτὸ τὸ ἄρθρο. Ἐπίσης τὴν ἐπίτιμη διευθύντρια τῆς Συλλογῆς Ἀγγείων καὶ Μικροτεχνίας τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἐλισάβετ Στασινοπούλου-Κακαρούγκα καὶ τὴ διευθύντρια Συλλογῆς Χαλκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ρόζα Προσκυνητοπούλου γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὰ ὁποῖα ἐντόπισα στὶς ἐν λόγω συλλογές. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν φωτογράφο Γιώργο Μαραβέλια καὶ τὸν συνάδελφο Γιώργο Καββαδία γιὰ τὴ φωτογράφιση τοῦ ὕλικου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ. Τέλος εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὶς πολύτιμες συζητήσεις, ὑποδείξεις καὶ παρατηρήσεις τοὺς συναδέλφους Κλήμη Ἀσλανίδη, Ἀναστασία Δρανδάκη, Γιάννη Θεοχάρη, Γιώτα Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου καὶ Βίκυ Φωσκόλου.

1. Ὁ Σερπεντζές, ὁ τουρκικὸς ἀμυντικὸς περίβολος τοῦ 17ου αἰ., ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ Ἡρώδειο καὶ ἔφθανε μέχρι τὸ

θέατρο τοῦ Διονύσου, ὅπου στρεφόταν πρὸς τὸν Βορρὰ γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸ τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως στὰ δυτικὰ τοῦ μνημείου τοῦ Θρασύλλου. Ὁ Σερπεντζές περιέκλειε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ τοῦ Ὡδείου Ἡρώδου Ἀττικοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Βλ. Τανούλα 53-55.

2. Κουμανούδης 14-35.

3. Τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἱεροῦ τὴν γνωρίζουμε χάρις στὸ ἐνεπίγραφο ἀναθηματικὸ ἀμφίγλυφο τοῦ ἱδρυτῆ του, Τηλεμάχου τοῦ Ἀχαρνέως, γνωστὸ στὴν ἔρευνα καὶ ὡς Μνημεῖο τοῦ Τηλεμάχου: βλ. O. Walter, *Ein neugewonnenes Athener Doppelrelief*, *ÖJh* 26, 1930, 75-104, L. Beschi, *Il monumento di Telemachos, fondatore dell'Asklepieion ateniese*, *ASAtene* 29/30, 1967-68, 381-436. E. Mitropoulou, *A New Interpretation of the Telemachos Monument* (Ἀθήνα 1975), L. Beschi, *Il rilievo di Telemachos ricompletato*, *AAA* 15, 1982, 31-43, K. M. Ἡλιάκης, *Πρόταση γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ ἀναθήματος τοῦ Τηλεμάχου τοῦ Ἀχαρνέως*, *Ἡόρος* 10-12, 1992-1998, 73-76, L. Beschi, *Culti stranieri e fondazioni private nell'Attica classica: alcuni casi*, *ASAtene* 80, 2002, 19-25.

ιατρική του Σχολή Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ, ἢ τὸ μεταγενέστερο Ἀσκληπιεῖο τῆς Περγάμου⁴ –, τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας ἔγινε γνωστὸ κυρίως ἐξαιτίας τοῦ πλήθους τῶν ἐπιγραφῶν⁵ καὶ τῶν ἐξαιρετικῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων⁶ ποὺ βρέθηκαν σὲ αὐτὸ καὶ φυλάσσονται στὸ Ἐπιγραφικὸ καὶ τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ στὸ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ γνωστὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ὁ Στ. Κουμανούδης συντάσσει στὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* τοῦ ἔτους 1877⁷ ἓναν κατάλογο, στὸν ὁποῖο ἀναφέρει συνολικὰ τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς του καὶ ἀνάμεσα σὲ αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐπιγραφές, τὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα καὶ τὰ νομίσματα, καὶ ὑπὸ τὸν τίτλο «Διάφορα» τὰ ἑξῆς: «Ἀργυρὰ σκευή 3, χαλκᾶ (ἐν οἷς λύχνος χριστιανικὸς τὸ κάλλιστον) 28, μολύβδινα 3, σιδηρᾶ 4, ὀστεῖνα 3, ὑάλινα 5, λύχνοι πήλινοι 5, πήλινα ἄγγεῖα ἢ τεμάχια αὐτῶν 16, μορφᾶι πήλιναι ἢ τεμάχια αὐτῶν 79, κωνικὰ πήλινα καὶ ἄρτοιδῃ 9, κέραμοι διάφοροι (ἐν οἷς 3 ἐνεπίγραφοι) 18, λαβαὶ πηλίνων ἀμφορέων ἐνεπίγραφοι 34, γύψινα καὶ ἐκ μαργαριτορρίζης 2».

Τὰ παραπάνω εὐρήματα ἀναζητήθηκαν στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, στὸ ὁποῖο εἶχαν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Βαρβακείου καὶ τὸ Πολυτεχνεῖο ἀπὸ τὸ 1893⁸.

4. S. B. Aleshire, *The Athenian Asklepieion* (Amsterdam 1989) 4, σημ. 2-4, J. W. Riethmüller, *Asklepios. Heiligtümer und Kulte* (Heidelberg 2005) 241.

5. Στ. Κουμανούδης, Ἀττικὰ ψηφίσματα, *Ἀθήναιον* 5, 1876, 74-106, Στ. Κουμανούδης, Ἀνασκαφαὶ περὶ τὴν Ἀκρόπολιν. Ἀναθηματικὰ Ἀσκληπιῶ καὶ Ὑγίειᾶ ἐπιγραφαί, *Ἀθήναιον* 5, 1876, 153-163, Στ. Κουμανούδης, Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν περὶ τὸ Ἀσκληπιεῖον τόπων, *Ἀθήναιον* 5, 1876, 195-208, 411-431 καὶ 513-530. Στ. Κουμανούδης, Ἀναθηματικὰ ἐπιγραφαί, *Ἀθήναιον* 5, 1876, 316-322. Στ. Κουμανούδης, Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν περὶ τὸ Ἀσκληπιεῖον τόπων, *Ἀθήναιον* 6, 1877, 127-148, 265-282, 367-385 καὶ 474-491. Στ. Κουμανούδης, Ἐπιγραφαὶ ἐκ τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ τῶν πέριξ τόπων, *Ἀθήναιον* 7, 1878, 87-92. P. Girard - J. Martha, Inventaires de l'Asklépieion, *BCH* 1, 1877, 419-445, F. Kutsch, *Attische Heilgötter und Heilheroen* (Gießen 1913) 59-112, ἀρ. 21-218. M.-E. Levensohn, Inscriptions on the South Slope of the Acropolis, *Hesperia* 16, 1947, 63-74, πίν. 12. W. R. Merkel, Notes on South-Slope Inscriptions, *Hesperia* 16, 1947, 75-77, R. O. Hubbe, Decrees from the Precinct of Asklepios at Athens, *Hesperia* 28, 1959, 169-201, πίν. 35-39. S. B. Aleshire, *The Athenian Asklepieion* (Amsterdam 1989), S. B. Aleshire, *Asklepios at Athens* (Amsterdam 1991).

6. F. v. Duhn, Votivreliefs an Asklepios und Hygieia, *AM* 2, 1877, 214-222, πίν. 14-18, F. v. Duhn, Griechische

Reliefs, *AZ* 35, 1877, 139-175, πίν. 15. P. Girard, Catalogue descriptif des ex-voto à Esculape trouvés récemment sur la pente méridionale de l'Acropole, *BCH* 1, 1877, 156-169. P. Girard, Ex-voto à Esculape trouvés sur la pente méridionale de l'Acropole, *BCH* 2, 1878, 65-94, πίν. VII-IX. P. Girard, *L'Asclépieion d'Athènes d'après de récentes découvertes* (Paris 1881). Ἰ. Ν. Σβορώνος, *Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον* (Ἀθῆναι 1903) 245-297, πίν. 34-50. U. Hausmann, *Kunst und Heilum* (Potsdam 1948) 20-124 καὶ 166-184. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (Berlin 1960) 69-74, L. Beschi, Rilievi votivi attici ricomposti, *ASAtene* 31-32, 1969-1970, 85-117. E. Mitropoulou, *Corpus I, Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th centuries B.C.* (Ἀθήνα 1977) 120-123. *LIMC* II 1 (1984) 863-897 λ. *Asklepios* (B. Holtzmann), *LIMC* V 1 (1990) 554-572, λ. *Hygieia* (F. Croissant), R. Garland, *Introducing New Gods. The Politics of Athenian Religion* (London 1992) 116-135. G. Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs* (Würzburg 1994) 34-48, πίν. 17-25. E. Vikela, Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas, *AM* 112, 1997, 189-197, πίν. 24-25, M. Droste, *Die Asklepiaden: Untersuchungen zur Ikonographie und Bedeutung* (Aachen 2001) 49-69, πίν. 1-14.

7. Κουμανούδης 35.

8. Γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς Βαρβακείου Συλλογῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸ Πολυτεχνεῖο καὶ τὴν παράδοση ἀπὸ τὸ 1891 ἕως τὸ 1893 τῶν ἀρχαίων στὸ

Μετὰ ἀπὸ ἀντιπαραβολὴ τῶν χειρόγραφων καταλόγων τῶν ἀρχαίων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ Στ. Κουμανούδη μὲ τὰ εὗρετήρια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἐντοπίστηκαν τὰ ἑξῆς: Κινητὰ εὐρήματα κλασικῶν χρόνων: 1) Ἀττικὸς ἐρυθρόμορφος χοῦς⁹. 2) Πήλινο εἰδῶλιο καθήμενης γυναικείας μορφῆς¹⁰. 3) Χάλκινο δικαστικὸ πινάκιο¹¹. 4) Χάλκινη δικαστικὴ ψῆφος¹².

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ χριστιανικοῦ Ἀσκληπιείου, μὲ τὴν ὁποία θὰ ἀσχοληθοῦμε στὸ παρὸν ἄρθρο, παρουσιάζουν τὰ κινητὰ εὐρήματα παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων, τὰ ὁποία φυλάσσονται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Ἀργυρὴ λειψανοθήκη ἐγκαινίου ναοῦ, παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. 2) Χάλκινος λύχνος παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. 3) Χρυσὴ πόρπη παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο βλ. Ἀ. Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιοφύλακες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα* (Ἀθήνα 1977) 185-188 καὶ 248.

9. Τὸ ἀγγεῖο, μὲ ἀρ. εὗρετηρίου EAM 1227, φυλάσσεται στὴ Συλλογὴ Ἀγγείων Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, προθήκη 143 ἀρ. 22. Δημοσίευση: Κ. Δ. Μυλωνᾶς, Νέα προσκλήματα τοῦ ἐν τῷ Βαρβακείῳ Μουσείου, *BCH* 1, 1877, 353, ἀρ. 22. G. van Hoorn, *Choes and Anthesteria* (Leiden 1951) 62 ἀρ. 24, πίν. 521. Ἐδῶ πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ ἑξῆς παρατήρηση: Σύμφωνα μὲ τὸ χειρόγραφο Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σεραπεντζε τοῦ Στ. Κουμανούδη ὁ τόπος εὗρεσης τοῦ ἀγγείου δὲν ἦταν ἀκριβῶς τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἀλλὰ ἡ εὐρύτερη περιοχὴ του. Τὸ ἀγγεῖο βρέθηκε «εἰς τὸ δυτικὸν μέρος πρὸς τοῖς θεμελίοις τοῖς ὑποτιθεμένοις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης». Ὁ ὑποτιθέμενος ναὸς τῆς Ἀφροδίτης στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Στ. Κουμανούδης εἶναι μᾶλλον ὁ ναὸς τῆς Ἰσιδος, τῆς θεᾶς ποὺ διαδέχθηκε τὴν Ἀφροδίτη στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Ὁ ναὸς αὐτὸς βρίσκεται στὰ δυτικὰ τῆς Ἰωνικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ, βλ. S. Walker, A Sanctuary of Isis on the South Slope of the Athenian Acropolis, *BSA* 74, 1979, 243-257, πίν. 30-32. Στὴν περιοχὴ τοποθετεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές (Εὐρ. *Ἰπ.* 30) καὶ τὸ Ἰππολύτειο, μαζὶ μὲ ἱερὸ Ἀφροδίτης. Βλ. L. Beschi, Contributi di topografia ateniense, *ASAtene* 29-30, 1967-68, 514-517, καὶ L. Beschi, Culti stranieri e fondazioni private nell'Attica classica: alcuni casi, *ASAtene* 80, 2002, 28-29.

10. Τὸ εἰδῶλιο, μὲ ἀρ. εὗρετηρίου EAM 4165, ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν F. Winter, *Die Typen der figürlichen Terrakotten* II (Berlin-Stuttgart 1903) 121, ἀρ. 3, εἰκ. 3. Στόν «Κατάλογο τῶν Ἀρχαίων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας» στὸ τμήμα «Μορφὰι Πήλιναι, ἦτοι ἑξ ὀπτῆς γῆς» ὁ Κουμανούδης δὲν σημειώνει τὴν

εὗρεση τοῦ παραπάνω περιγραφόμενου εἰδωλίου, ἀναφέρει ὡστόσο τὴν εὗρεση 17 πήλινων εἰδωλίων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποσπασματικὰ σωζόμενων, τὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνει καὶ ὁ J. Martha, στὸν κατάλόγὸ του. Βλ. J. Martha, *Catalogue des figurines en terre cuite du musée de la Société archéologique d'Athènes* (Paris 1880) 25-36. Σχετικὰ μὲ τὸν τόπο εὗρεσης αὐτῶν τῶν εἰδωλίων ὁ Κουμανούδης σ. 20, σημειώνει: «Ἡμεῖς μόνον ἱστοροῦμεν ὅτι κατὰ τὸ νοτιοανατολικὸν ἄκρον τοῦ ὑψηλοῦ τούτου δαπέδου [ἐνν. τοῦ δωματίου τοῦ Ἱεροῦ Βόθρου ἐντὸς τῆς Δωρικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου] διαλύσαντες μέρος τοῦ συγκρατοῦντος αὐτὸ νῦν νοτίου τοίχου (ὅστις δὲν εἶναι ἀρχαῖος, ὡς οἱ ἄλλοι τρεῖς ἀλλὰ ἀσβεστόκτιστος) εὗρομεν ἐσωτέρῳ πολλὰ θραύσματα πηλίνων εἰδωλίων, ἀναγομένων βεβαίως εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἦσαν δηλ. ὄφεις περὶ γράβδον, ἀλέκτορες κ.τ.τ.». Τὰ πήλινα θραύσματα τῶν εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα συγκεντρώθηκαν κατὰ τὴ διάλυση τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ Βόθρου, δημοσιεύθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὸν J. Martha καὶ ἀπὸ τὸν F. Winter, *Die Typen der figürlichen Terrakotten* I (Berlin-Stuttgart 1903) II καὶ III χωρὶς ἀπεικόνιση.

11. Τὸ συγκεκριμένο δικαστικὸ πινάκιο, μὲ ἀρ. εὗρετηρίου EAM 8066, ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς P. Girard, Les tablettes judiciaires du musée du Varvakeion, *BCH* 2, 1878, 532, ἀρ. 8. U. Köhler, *C.I.A.* II 899, S. Bruck, Zu den athenischen Heliastentäfelchen, *AM* 19, 1894, 204, ἀρ. 7, J. Kirchner *IG* II² 1863 καὶ J. H. Kroll, *Athenian Bronze Allotment Plates* (Cambridge, Mass. 1972) 203-205, ἀρ. 104, εἰκ. 187-188.

12. Ἡ χάλκινη δικαστικὴ ψῆφος ἔχει ἀρ. εὗρετηρίου EAM 8055. Γιὰ παρόμοια παραδείγματα δικαστικῶν ψήφων βλ. A. L. Boegehold, The Lawcourts at Athens, *The Athenian Agora* 28 (Princeton, N. Jersey 1995) 82-90, πίν. 15-22.

νικῶν χρόνων. 4) Δύο μετάλλια-φυλακτὰ μεσοβυζαντινῶν χρόνων. 5) Γυάλινη κανδήλα με σιδερένια ἀλυσίδα ἀνάρτησης, μεσοβυζαντινῶν χρόνων. 6) Χάλκινο δακτυλίδι, μεσοβυζαντινῶν χρόνων. 7) Χάλκινο ὑφαντικὸ χτένι, μεσοβυζαντινῶν χρόνων.

ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΝΑΟΙ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ

Τὴν πρώτη εἰκόνα τῶν χριστιανικῶν καταλοίπων στὸν χώρο τοῦ Ἀσκληπείου μᾶς παραδίδουν οἱ ἀναφορὲς τοῦ ἀνασκαφέα του, Στ. Κουμανούδη, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀποσπασματικές καὶ πολὺ συνοπτικές. Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος στὰ ΠΑΕ 1877, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν του στὸ Ἀσκληπεῖο ἀποκάλυψε τὰ ἐδάφη τριῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν «πολὺ παλαιῶν πιθανῶς καὶ ἀλληλοδιαδόχως κτισθεῖσων κατ' εὐθυγραμμίαν καὶ ἐρειπωθεισῶν πρὸ αἰώνων»¹³. Οἱ ἀψίδες τῶν ἱερῶν αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν ἀπεικονίζονται στὸ μοναδικὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στ. Κουμανούδη μετὰ τὰ χριστιανικὰ κατάλοιπα τοῦ Ἀσκληπείου, τὸ ὁποῖο ἐκπόνησε ὁ Μ. Lambert τὸ 1877¹⁴ (εἰκ. 1). Τόσο οἱ ἀψίδες τῶν ἱερῶν τῶν ἐκκλησιῶν, ὅσο καὶ οἱ τοῖχοι τους, οἱ ὁποῖοι σώζονταν μέχρι κάποιο ὕψος, ἀποξηλώθηκαν, μετὰ σκοπὸ τὴν ἀντήληση τῶν ἐπιγραφῶν, γλυπτῶν, ἀναγλύφων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν ἀρχαιότερων μνημείων τοῦ Ἀσκληπείου, τὰ ὁποῖα χρησίμευσαν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν κατασκευὴ τους¹⁵. Ὁ Κουμανούδης, ἔχοντας ὡς στόχο νὰ ἀποκαλύψει τὰ ἐρείπια τοῦ Ἀσκληπείου τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἀφαίρεσε συστηματικά, ἂν καὶ «μετὰ μεγάλης εὐλαβείας», ὅπως ὁ ἴδιος γράφει¹⁶, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῶν μεταγενέστερων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, χωρὶς τεκμηρίωση λεπτομερῶν σχεδίων ἢ φωτογραφιῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνσή τους, ἐφόσον αὐτὸ κρίθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς «δυσεκτέλεστον, ἢ μᾶλλον ἀνεκτέλεστον ὡς δαπανητικὸν ἀπείρου χρόνου καὶ χρημάτων»¹⁷. Ἡ πρακτικὴ αὕτη ἀπηχεῖ τὴ διαδεδομένη ἀντίληψη πολλῶν ἀρχαιολόγων τοῦ 19ου αἰῶνα, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία οἱ φάσεις τῶν ἱερῶν, μετὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, θυσιάζονται, γιὰ νὰ ἀναδειχθοῦν συγκεκριμένες περίοδοι τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας, κατὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ νέου κλασικισμοῦ¹⁸. Ἡ ἐξαφάνιση τῶν καταλοίπων τοῦ χριστιανικοῦ Ἀσκληπείου ὁλοκληρώθηκε ἀργότερα, σύμφωνα μετὰ τὸν Ἰ. Τραυλό¹⁹, ἀπὸ τοὺς Γ. Σωτηριάδη²⁰ καὶ Φρ. Βερσάκη²¹, πράγμα ποὺ καθιστοῦσε ἐξαιρετικὰ δύσκολη τὴ μελέτη καὶ ἀναπαράσταση τῶν τριῶν αὐτῶν ἐκκλησιῶν.

13. Κουμανούδης 20-21.

14. M. Lambert, *Etat actuel du versant méridional de l'Acropole*, BCH 1, 1877, 169-170, πίν. IV. Ἡ ἀνατολικότερη τῶν τριῶν ἀψίδων, ποὺ ἀνήκει στὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (F4), ἀποδίδεται λανθασμένα στὸ σχέδιο τοῦ Μ. Lambert μετὰ ἐσωτερικὴ διάμετρο 4.80 μ., ἐνῶ ὁ Φρ. Βερσάκης, ποὺ τὴν ἀποκάλυψε ἐκ νέου, διαπίστωσε ὅτι ἡ διάμετρος της εἶναι 9.74 μ. Βλ. Φρ. Βερσάκη, *Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀσκληπείου*, ΑΕ 1908, 281 καὶ Τραυλὸ 48.

15. Κουμανούδης 20-21.

16. Αὐτόθι 27.

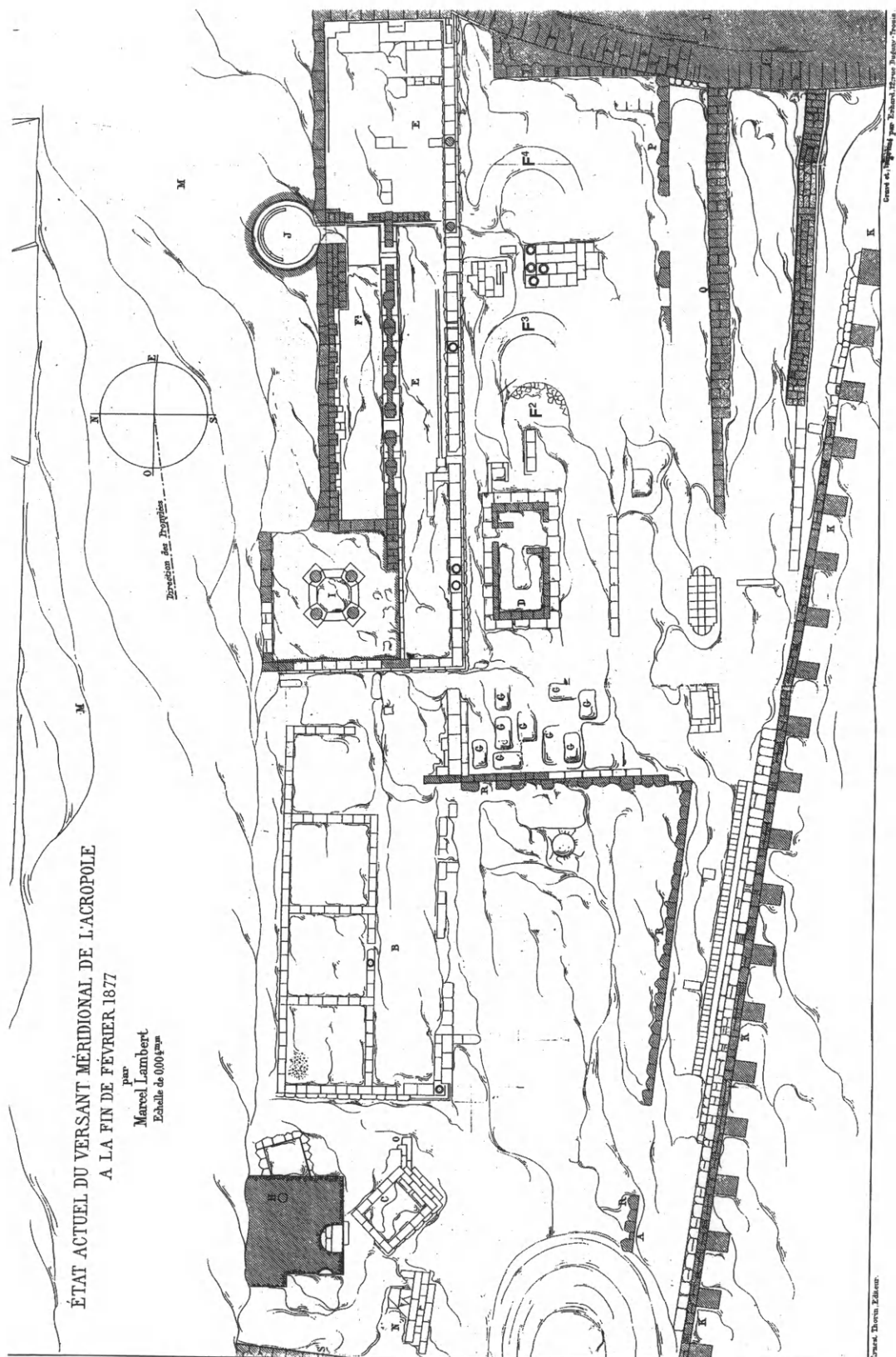
17. Αὐτόθι 27. Εἰδικὰ γιὰ τὶς διαλύσεις μεσαιωνικῶν καταλοίπων στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὸν Στ. Κουμανούδη βλ. Σ. Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης, Σχεδιάσμα βιογραφίας* (Ἀθήνα 1999) 108-111.

18. Μπούρας 86 καὶ 120.

19. Τραυλὸς 36.

20. Γ. Σωτηριάδης, *Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας*, ΠΑΕ 1897, 12-14.

21. Φρ. Βερσάκης, *Ἐργασίαι ἐν τῷ Ἀσκληπείῳ*, ΠΑΕ 1910, 279-280.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στ. Κοιμανοῦδης στὸ Ἀσκληπιεῖο ἀπὸ τὸν Μ. Lambert, στὸ ὅποιο σημειώνονται τὰ κατάλοιπα τῶν χριστιανικῶν χρόνων: οἱ ἀψίδες τῶν ναῶν μὲ τὰ γραμμὰ F2, F3, F4 καὶ οἱ τάφοι μὲ τὰ γραμμὰ G (BCH I, 1877, 169-170 πίν. IV).

Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική

Στὸν Ἀ. Ευγγόπουλο ὀφείλουμε τὸν πρῶτο κατάλογο τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν χριστιανικῶν ναῶν τοῦ Ἀσκληπείου²² καὶ στὸν Ἰ. Τραυλὸ τὴν ἀπόδοση τῶν μελῶν αὐτῶν καὶ τὴν ἀναπαράσταση τῆς πρώτης, παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπείου²³. Σύμφωνα μὲ τὴ θεμελιώδη μελέτη τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ, στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. ὁ χώρος τοῦ Ἀσκληπείου κατελήφθη ἀπὸ τὸ συγκρότημα μιᾶς ἰδιαίτερα μεγάλης τρίκλιτης βασιλικῆς, ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου, μὲ νάρθηκα, αἶθριο καὶ ἓνα ἐπίμηκες πρόσκτισμα στὴ βόρεια πλευρά (εἰκ. 2)²⁴. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου, μήκους 74 καὶ πλάτους 31 μ., κατατάσσεται στοὺς μεγαλύτερους χριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Ἀκρόπολης, ἐνῶ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐκκλησιαστικοῦ οἰκοδομήματος τῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖο ἐνσωματώνει καὶ προσαρμῶζει στὶς δικές του ἀνάγκες τὰ ὑφιστάμενα μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος.

Γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τῆς βασιλικῆς κατεδαφίστηκε ὁ ἰδιαίτερα μικρῶν διαστάσεων ναὸς τοῦ Ἀσκληπιῶ²⁵, ποὺ καταλαμβάνει τὸ κέντρο τοῦ ἀρχαίου τεμένους, ἐπεὶ δὲν προσφερόταν, ἐξ αἰτίας τοῦ μεγέθους του, γιὰ μετατροπὴ σὲ βασιλική. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ του μέλη χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό.

Τὰ ἀνέπαφα ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησι ἀρχαῖα μνημεῖα τοῦ Ἀσκληπείου, χρησιμοποιήθηκαν ἐκ νέου, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ Ἱερὰ Κρήνη ἐντὸς τῆς Δωρικῆς στοᾶς, ἡ ὁποία μετατράπηκε σὲ Ἀγίασμα, μὲ τὴν προσθήκη μικρῆς κόγχης πάνω ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ἀναβλύζει τὸ νερὸ τῆς πηγῆς²⁶.

Ἡ ἴδια ἡ Δωρικὴ στοὰ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, ἡ ὁποία χρησίμευε ὡς ἐγκοιμητήριον γιὰ τὴν κατάκλιση τῶν ἀσθενῶν καὶ τὴν, μέσῳ τῶν ὀνείρων, θαυματουργήν θεραπείαν τοὺς ἀπὸ τὸν θεὸ Ἀσκληπιό, ἀπετέλεσε τὸ βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς, καὶ ἐντὸς τῆς ἰδρύθηκε πρόσκτισμα²⁷, ἐνῶ ὡς ξενῶνες χρησίμευσαν τὰ ἐκ νέου διαμορφωμένα δωμάτια τῆς Ἰωνικῆς στοᾶς²⁸. Παρατηρεῖται δηλαδὴ ἐδῶ συνέχεια τῆς λατρείας, ὁ χώρος τοῦ τεμένους τοῦ Ἀσκληπείου ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἱερός, μόνο ποὺ τὸν θεραπευτὴ θεὸ Ἀσκληπιό, ὁ ὁποῖος ἔφερε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, συχνότερα ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀρχαίους θεοὺς τὸ ἐπίθετο «Σωτήρ», ἀντικατέστησε ἡ χριστιανικὴ λατεῖα, κατὰ τοὺς Δ. Πάλλα καὶ Ν. Γκιολὲ πιθανῶς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ²⁹, τοῦ κατ' ἐξοχὴν «ἰατροῦ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων

22. Ευγγόπουλος 52-71.

23. Τραυλὸς 35-68.

24. Αὐτόθι 39, εἰκ. 4.

25. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιῶ ἔχει μήκος μόλις 10.55 καὶ πλάτος 6 μ.

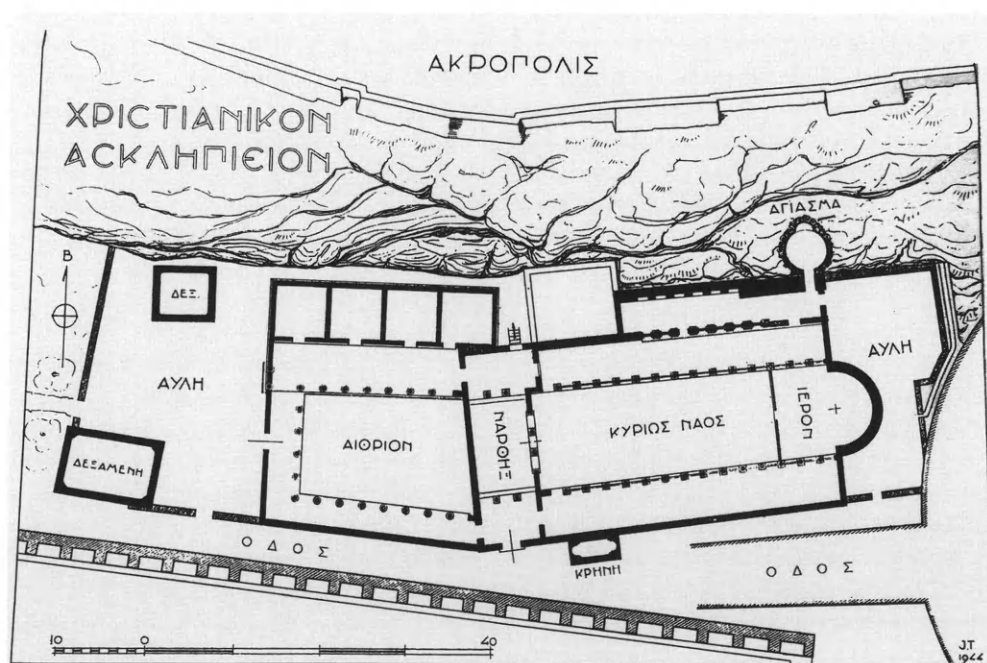
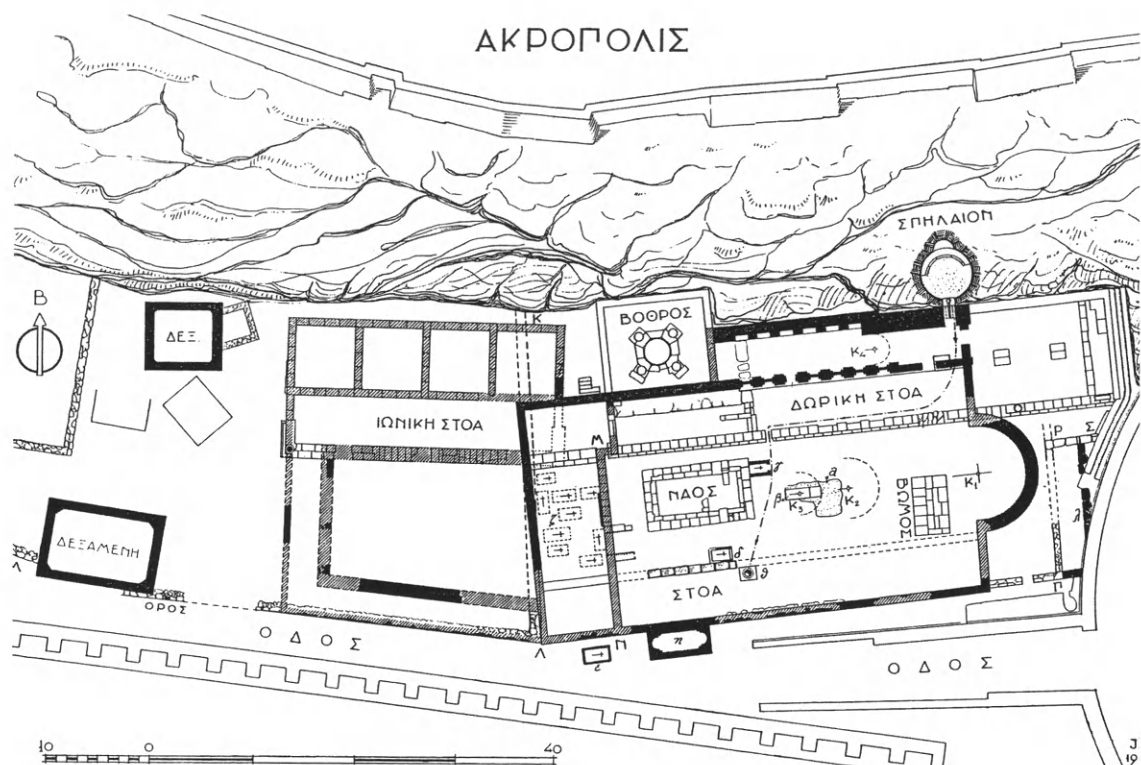
26. Βλ. Τραυλὸς 53-54.

27. Αὐτόθι 54-57.

28. Αὐτόθι 57.

29. Πάλλας 878 σημ. 103. Γκιολὲς 54 σημ. 134. Ἀντίθετη ἄποψη ἐκφράζει ὁ Gregory 238-239, σύμφωνα μὲ

τὸν ὁποῖο ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου ἦταν ἀφιερωμένη στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα, καὶ ποὺ εἶχε καὶ παλαιότερα ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τοὺς J. S. Creaghan - A. E. Raubitschek, *Early Christian Epitaphs from Athens*, *Hesperia* 16, 1947, 29, ἀρ. XI, πίν. III. Ἡ ἄποψη αὐτὴ στηρίζεται σὲ ἐπιγραφὴ γιὰ «[τὸν] Ἀ|γιον Ἀ|νδρέαν» ποὺ βρέθηκε στὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Ch. Bayet, *De Titulis Atticae Christianis Antiquissimis* (Paris 1878) 71, ἀρ. 13. Ὁ Ἰ. Τραυλὸς ἐν τούτοις θεωρεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐπιγραφὴ

Εἰκ. 2. α. Γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ Ἀσκληπιείου ἀπὸ τὸν Ἰ. Τραυλὸ (ΑΕ 1939-41, 39 εἰκ. 4).
β. Ἀναπαράσταση τῆς κάτοψης τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιείου ἀπὸ τὸν Ἰ. Τραυλὸ (αὐτόθι 65 εἰκ. 19).

των»³⁰, ἐνῶ κατὰ τὸν Ἱ. Τραυλὸ τῶν ἀγίων Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, τῶν δημοφιλέστερων ἀγίων ἱατρῶν τῆς χριστιανοσύνης, ποὺ θεραπεύουν τοὺς πιστοὺς, ὅπως ὁ Ἀσκληπιός, μὲ τὴν ἐγκοίμησιν³¹. Στὸ θέμα τῶν ἀγίων ποὺ λατρεύονταν στὸ χριστιανικὸ Ἀσκληπιεῖο θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω.

Ἡ χρονολόγηση τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιείου ἔχει ἀπασχολήσει πολλοὺς μελετητὲς καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὸ θέμα, ἐφόσον ἡ χρονολόγηση τῆς μετατροπῆς τῶν ἀρχαίων ναῶν σὲ ἐκκλησίες θὰ συνέβαλε στὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς ἐποχῆς τῆς ὑποκατάστασης τῆς ἀρχαίας θρησκείας ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό. Οἱ γνώμες τῶν μελετητῶν διίστανται μὲ διαφορὰ ἐνὸς ὁλόκληρου αἰῶνα. Ὁ Ἱ. Τραυλὸς τὴ χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 450 καὶ 460)³² καὶ στὴν ἴδια ἐποχὴ τοποθετεῖ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ ἀποδίδει σὲ αὐτὴν ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος³³, ἐνῶ ἄλλοι μελετητὲς τὴ χρονολογοῦν στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ.³⁴, ἢ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α', μετὰ τὸ α' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ.³⁵

Ἡ ἀρχὴ τῆς μετατροπῆς τῶν ἀρχαίων ναῶν σὲ χριστιανικὲς ἐκκλησίες σηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ ἔδικτο τοῦ Θεοδοσίου Β' τοῦ 435, τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπει ρητὰ τὴν καταστροφὴ τῶν ἱερῶν τῶν ἐθνικῶν³⁶, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἐφαρμόστηκε ἄμεσα καὶ παντοῦ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Ἀθήνα, ὡς προπύργιο τῆς ἀρχαίας θρησκείας, ἀντιστάθηκε σθεναρὰ

ἀποτελεῖ τυχαῖο εὑρημα, ποὺ μεταφέρθηκε, μαζὶ μὲ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸ παλαιοχριστιανικὸ κοιμητήριό τῆς περιοχῆς πάνω ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ στὸ Ἀσκληπιεῖο, γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν ἅγιο ἢ τοὺς ἁγίους στοὺς ὁποίους ἦταν ἀφιερωμένη ἡ πρώτη ἐκκλησία τοῦ Ἀσκληπιείου ἀλλὰ μὲ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησία, τὴν ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Ἀνδρέα, ἡ ὁποία παραδίδεται ὅτι ὑπῆρχε στὴν περιοχὴ τοῦ σύγχρονου μὲ αὐτὴν νεκροταφείου πάνω ἀπὸ τὸ Ἡρώδειο. Βλ. Τραυλὸ 67-68.

30. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μὲ τὸν Ἀσκληπιὸ βλ. Φ. Γρηγοροβίου, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας* I (μτφ. Σ. Π. Λάμπρου, Ἀθήνα 1904) 132-133. E. J. Edelstein - L. Edelstein, *Asclepius* (Baltimore 1945) II 132-138. F. J. Dölger, *Der Heiland*, JAC 6, 1950, 241-275. Π. Ἀθανασιάδης, *Ἰουλιανός* (Ἀθήνα 2001) 240-242. Ὁ Ἀσκληπιός, ὡς φιλόανθρωπος θεὸς ποὺ πραγματοποιοῦσε θαυματουργὰς θεραπείες ἀσθενῶν, οἱ ὁποῖες ἔφθαναν μέχρι τὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, εἶχε πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸν Ἰησοῦ καὶ ἡ λατρεία του παραμένει δημοφιλὴς μέχρι τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος, ἀνταγωνιζόμενη σθεναρὰ τὴ νέα θρησκεία. Βλ. Chr. Schulze, *Medizin und Christentum in Spätantike und frühem Mittelalter* (Tübingen 2005) 30-32 καὶ 165-166. Ἡ ἀκτινο-

βολία τοῦ Ἀσκληπιοῦ κατὰ τὴν πρώτη παλαιοχριστιανικὴ περίοδο ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε ἐκτιμᾶται ὅτι ἡ εἰκονογραφία του ἐπέδρασε στὴ διαμόρφωση τῆς ἀπεικόνισης τοῦ Χριστοῦ στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς. Βλ. A. Krug, *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike* (München 1984) 128 σημ. 13.

31. Βλ. Τραυλὸ 67-68. Οἱ ἅγιοι Ἀναργυροί, Κοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς καὶ ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ ἐορτάζονται στὶς μέρες μας, στὸ παρεκκλήσι τῆς Ἱερᾶς Κρήνης τοῦ Ἀσκληπιείου.

32. Τραυλὸς 63-64.

33. Ξυγγόπουλος 54-61.

34. F. W. Deichmann, *Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern*, JdI 54, 1939, 112, Γκιολὲς 53-54.

35. Frantz 1988, 70-71. Πάλλας 878-879. Μ. Καζανάκη-Λάππα, Ἡ Ἀθήνα ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ὡς τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, στὸ Χ. Μπούρας - Μ. Σακελλαρίου - Κ. Στάικος - ΞΕ. Τουλούπα (ἐπιμ.), *Ἀθήναι. Ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἕως σήμερα, 5ος αἰ. π.Χ. ἕως 2000 μ.Χ.* (Ἀθήνα 2000) 200. Σὲ ἐποχὴ μετὰ τὸ 530 τοποθετεῖ τὴν ἵδρυση τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ ὁ Τανούλας 270 σημ. 12 καὶ 273.

36. *Cod. Theod.* XVI 10,25. Γιὰ τὶς μετατροπὲς τῶν ἀρχαίων ἱερῶν τῆς Ἀθήνας σὲ χριστιανικὲς ἐκκλησίες βλ. Deichmann ὁ.π. (σημ. 34) 112 καὶ 131-134.

καὶ ὅτι ὁ χαρακτήρας της παραμένει κατὰ τὸν 4ο καὶ τὸν 5ο αἰῶνα κυρίως ἐθνικός³⁷. Αὐτὸ ὀφείλεται ἀφενδὸς στὴν ἰσχυρὴ ἀρχαία παράδοση τῆς πόλης καὶ ἀφετέρου στὴν ἀναβίωση, κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα, τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν (Νεοπλατωνικὴ Ἀκαδημία), ποὺ συνεχίζουν τὴ δράση τους καὶ τὸν 5ο αἰ. καθιστώντας τὴν πόλη ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐκπαιδευτικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς³⁸. Οἱ ἀρχαῖοι θεομοὶ καὶ λατρεῖες συνεχίζονται (ὅπως δείχνουν ὁ θεσμὸς τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντα καὶ ἡ πομπὴ τῶν Παναθηναίων πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς)³⁹ καὶ οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ προστατεύουν τὴν πόλη. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὴ διήγηση τοῦ ἱστορικοῦ Ζωσίμου⁴⁰, ἡ σωτηρία τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Βησιγόθων Ἀλάρικου τὸ 396 ὀφείλεται στὴν πολιοῦχο θεά της, ἐφόσον ὁ ἴδιος ὁ Ἀλάρικος εἶδε σὲ ὄραμα στὰ τείχη της «...περινοστοῦσαν τὴν πρόμαχον Ἀθηνᾶν ὥς ἐστὶν αὐτὴν ὁρᾶν ἐν τοῖς ἀγάλμασιν ὠπλισμένην...»⁴¹. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 5ου αἰῶνα οἱ Ἕθνικοὶ διατηροῦσαν τοὺς ναοὺς τους στὸ κέντρο τῆς πόλης καὶ τὴν Ἀκρόπολη, ἐνῶ οἱ Χριστιανοὶ ἔχτιζαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὶς ἐκκλησίαις τῆς νέας θρησκείας στὴν περιφέρεια⁴².

Ὁ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος Μαρίνος στὸ ἔργο τοῦ *Πρόκλος ἢ Περὶ εὐδαιμονίας*, περιγράφει τὸν βίον τοῦ διδασκάλου του καὶ γνωστοῦ φιλοσόφου Πρόκλου, ὁ ὁποῖος ἐγκαταστάθηκε στὴν πόλη καὶ κατέλαβε τὴν ἔδρα τῆς Νεοπλατωνικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἀθηνῶν τὸ 450. Τὸ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν Μαρίνο⁴³, ὁ Πρόκλος ἀπολαμβάνει τὴ γειτνίαση τῆς οἰκίας του μὲ τὰ φημισμένα ἀρχαῖα ἱερὰ τῆς Ἀκρόπολης δύσκολα συμβιβάζεται μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὰ ἱερὰ εἶχαν μετατραπεῖ σὲ ἐκκλησίαις⁴⁴. Στὴ συνέχεια τῆς διήγησής του μάλιστα ὁ Μαρίνος ἀναφέρει ὅτι οἱ προσευχῆς τοῦ Πρόκλου πρὸς τὸν θεὸ θεραπευτὴ Ἀσκληπιό, γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ἀσθενοῦς Ἀσκληπιγενείας, πραγματοποιήθηκαν στὸν ναὸ τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος τότε βρισκόταν σὲ πλήρη λειτουργία, «... καὶ γὰρ ἡτύχει τούτου ἡ πόλις τότε καὶ εἶχεν ἔτι ἀπόρρητον τὸ τοῦ Σωτῆρος ἱερόν»⁴⁵. Ἄρα τὴν

37. Γκιολῆς 33.

38. Frantz 1965, 191-193, Frantz 1988, 57-58, P. Castrén, General Aspects of Life in Post-Herulian Athens, στὸ P. Castrén (ἐπιμ.), *Post-Herulian Athens* (Helsinki 1994) 4-7. Ὁ 5ος αἰ. ἀποτελεῖ ἐποχὴ ἀνασυγκρότησης τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητά σὲ ὁλόκληρη τὴν πόλη. Βλ. Στ. Ἐλευθεράτου, Τὸ ἀνατολικὸ λουτρὸ στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη, *ΑΔ* 55, 2000, Α, 321-323.

39. Καζανάκη-Λάππα ὁ.π. (σημ. 35) 199.

40. Ζώσιμος, *Ιστορία Νέα* V 6, 1-3. Βλ. Frantz 1988, 51-52.

41. Τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη γύρω στὸ 465 μὲ 470 βλ. R. J. H. Jenkins, The Bronze Athena at Byzantium, *JHS* 67, 1947, 31-33 καὶ Frantz 1988, 76-77.

42. Frantz 1965, 193-194. Βλ. ἐπίσης J. M. Spieser, La christianisation des sanctuaires païens en Grèce, στὸ

U. Jantzen (ἐπιμ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern. Internationales Symposium in Olympia 10-12/10/1974* (Tübingen 1976) 310, σημ. 3.

43. Μαρίνου, *Πρόκλος ἢ Περὶ εὐδαιμονίας* 29 (ἐκδ. Boissonade, Leipzig 1914). Βλ. ἐπίσης A. Karivieri, The "House of Proclus" on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution, στὸ P. Castrén (ἐπιμ.), *Post-Herulian Athens* (Helsinki 1994) 116 καὶ 130.

44. Frantz 1988, 71. Τὰ τελευταῖα μάλιστα στηρίγματα τοῦ Ἀσκληπιείου ἦταν οἱ ἐκπρόσωποι τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, ὅπως καταδεικνύει μιὰ σειρὰ ἐρμαϊκῶν στηλῶν πρὸς τιμὴν φιλοσόφων τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ποὺ βρέθηκαν στὸ ἱερό. Βλ. S. B. Aleshire, *Asklepios at Athens* (Amsterdam 1991) 123, *IG* II² 4521a, σ. 173, *IG* II² 3806, σ. 187, *IG* II² 3798 καὶ σ. 202, *IG* II² 3815.

45. Μαρίνου, *Πρόκλος ἢ Περὶ εὐδαιμονίας* 29.

ἐποχή τῆς δέησης τοῦ Πρόκλου (δηλαδή μετὰ τὸ 450) ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἦταν ἀνοιχτός, ἀλλὰ ὅταν ὁ Μαρίνος ἔγραψε τὸν *Βίο* τοῦ φιλοσόφου, μετὰ τὸν θάνατό του τὸ 485, ὁ ναὸς δὲν λειτουργοῦσε πλέον⁴⁶, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι εἶχε ἤδη μετατραπῇ σὲ χριστιανικὴ ἐκκλησία⁴⁷.

Κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ δὲν εἶχε καταστραφῇ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Πρόκλου τὸ 485 καὶ ἡ καταστροφή του, πιθανῶς ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς⁴⁸ ἢ, κατὰ ἄλλες ἀπόψεις, ἀπὸ σεισμὸν⁴⁹ ἢ ἀπὸ φυσικὴ φθορὰ μετὰ ἀπὸ ἐγκατάλειψη⁵⁰, θὰ πρέπει νὰ συντελέστηκε στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου, ὁπότε μᾶλλον ξεκίνησε καὶ ἡ οἰκοδόμησις τῆς βασιλικῆς ἐν μέσῳ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἀπρόσκοπτα μετὰ τὸ κλείσιμο τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς Ἀθήνας, σύμφωνα μὲ τὸ διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὸ 529⁵¹. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰ. τοποθετοῦνται καὶ ἄλλες οἰκοδομικὲς ἐργασίες στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου, ὅπως ἡ κατασκευὴ τῆς θολοσκεποῦς δεξαμενῆς νεροῦ στὰ ΝΔ. τοῦ ἱεροῦ, ἐνῶ ἡ ἀρχαϊκὴ κρήνη, στὰ δυτικὰ του, ἐπισκευάστηκε καὶ μετατράπηκε καὶ αὐτὴ σὲ δεξαμενὴ⁵².

46. Frantz 1988, 70-71. Spieser ὁ.π. (σημ. 42) 310. Βλ. ἐπίσης Πάλλα 876.

47. Frantz 1988, 70-71.

48. Ὁ Ευγγόπουλος (σ. 52), ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν Τραυλὸ (σ. 64), θεωρεῖ τοὺς Χριστιανοὺς ὑπεύθυνους γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ἀσκληπιείου ἐφόσον, ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ Χριστιανοὶ ἐπιτίθενται στὰ ἱερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀφενὸς ἐπειδὴ ἦταν ἐξαιρετικὰ δημοφιλὴ καὶ ἀφετέρου ἐξαιτίας τῆς ἐμμονῆς τῶν ἐθνικῶν στὴν ἄσκηση μαγικῶν πρακτικῶν σὲ αὐτὰ (θεουργίες). Βλ. E. J. DeWaele, *The Sanctuary of Asklepios and Hygieia at Corinth*, *AJA* 37, 1933, 435-37. Ἀντίθετη μὲ αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι ἡ Frantz 1965, 195, σημ. 50. Τὴν ἄποψη τῆς βίαιης καταστροφῆς τοῦ Ἀσκληπιείου ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς υἱοθετεῖ καὶ ὁ Gregory 238. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ παρατήρησις ὅτι τὰ περισσότερα γλυπτὰ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφὲς τῶν ἐτῶν 1876 καὶ 1877 κατακερματισμένα σὲ μικρὰ κομμάτια, ἐνῶ στὰ 200 ἀνάγλυφα καὶ θραύσματα ἀσκληπιακῶν καὶ λοιπῶν ἀναγλύφων ποὺ ἀναφέρει ὁ Στ. Κουμανούδης (σ. 35) σχεδὸν ὅλα τὰ πρόσωπα τῶν ἀπεικονιζόμενων μορφῶν εἶναι ἀποκρουσμένα. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἴδιο (Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σεπεντζὲ 2 Αὐγούστου 1876) ἡ περίπτωσις ἐνὸς ἀνδρικοῦ πορτραίτου καὶ ἐνὸς ἀναγλύφου μὲ παράστασις νεκροδείπνου, «ἐπίτηδες ἀποκεκρουμένου πάντα τὰ ἐξέχοντα». Καὶ τὰ δύο φέρουν ἐρυθροὺς σταυροὺς χαραγμένους στὸ μέτωπο τοῦ ἀνδρὸς τοῦ πορτραίτου καὶ στὸ πεδίο τοῦ

νεκροδείπνου. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἔμμεσες πλὴν ὅμως σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὸν ζήλο τῶν Χριστιανῶν νὰ ἀπαλείψουν τὴν ἀρχαία θρησκεία ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο. Στὸ δημοσίευμα τῆς Ἐφημερίδας *Ἦρα* τῆς 4ης Δεκεμβρίου τοῦ 1876, μάλιστα, ὁ Κουμανούδης περιγράφει παραστατικὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς, ὅπως ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ του. Βλ. Γ. Ε. Μαλούχου-Νταϊλιάνη, *APMA* 2 (1993) 119 ἀρ. 14.

49. Ὁ F. W. Deichmann, *Die Basilika im Parthenon*, *AM* 63-64, 1938-39, 137-138, ὑποθέτει ὅτι ἡ καταστροφὴ στὸ Ἀσκληπιεῖο προῆλθε στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. ἀπὸ σεισμό. Ἀπὸ τοὺς δώδεκα σειμοὺς ὥστος ποὺ καταγράφονται ἀπὸ τὸν Grumel γιὰ τὴν περίοδο 450-500 κανεὶς δὲν ἀναφέρει ὅτι ἐπηρεάσε τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα. V. Grumel, *Traité d'études byzantines*, I. *La chronologie* (Paris 1958) 476-478.

50. Frantz 1965, 195. Σύμφωνα μὲ τὸν Πάλλα, ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπιείου παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητες μὲ τὴ βασιλικὴ τοῦ Λεχαίου Κορινθίας, τόσο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς μορφῆς ὅσο καὶ στὴν τοιχοδομία καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸ 530, βλ. Πάλλα 878-879.

51. Γιὰ τὸ διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὶς φιλοσοφικὲς σχολὰς τῆς Ἀθήνας βλ. G. Hällström, *The Closing of the Neoplatonic School in AD 529: An Additional Aspect*, στὸ P. Castrén (ἐπιμ.), *Post-Herulian Athens* (Helsinki 1994) 141-160.

52. Τανούλας 273 σημ. 26, 28 καὶ 29.

Ἡ ἀργυρὴ λειψανοθήκη

Ἐνα σημαντικό εὑρημα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στ. Κουμανούδη εἶναι μιὰ μικρὴ ἀργυρὴ λειψανοθήκη⁵³, ἡ ὁποία χρησίμευε ὡς τὸ ἐγκαίνιο τῆς πρώτης βασιλικῆς. Ἡ λειψανοθήκη αὐτὴ ἐντοπίστηκε στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ φέρει τὸν ἀρ. εὑρετηρίου ΕΑΜ 3737 (εἰκ. 3α-γ).

Στὴν ἀναφορὰ τοῦ Στ. Κουμανούδη στὰ ΠΑΕ 1877, διαβάζομε τὰ ἑξῆς: «Ἀνεύρομεν μὲν τὰ ἐγκαίνια μίας ἐξ αὐτῶν [ἐνν. τῶν ἐκκλησιῶν], ὑπὸ τὴν στρώσιν τῆς ὠραίας Πύλης, ἀλλὰ τὸ ἔχον αὐτὰ ἀργυροῦν πυξίδιον χάραγμα μόνον σταυροῦ εἶχεν ἐπὶ τοῦ πώματος καὶ οὐδὲν ἄλλο»⁵⁴.

Στὸ Εὑρετήριον Συλλογῶν Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὑπὸ τὸν τίτλο Ἀργυρᾶ, ὁ Κουμανούδης σημειώνει: «Νοέμβριος 1876. Ἀθῆναι. Ὑπὸ τὴν Ὡραίαν Πύλιν τοῦ τέμπλου τῆς μεσαίας ἢ τῆς ἀνατολικωτάτης τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν τῶν ἐν τῷ Σερπεντζε εὑρέθη θήκη ἐλλειψοειδῆς μὲ πῶμα ἐφ' οὗ ἐγκεχαραγμένος σταυρὸς ἐπιμήκης τοιοῦτος περιθεόμενος ὑπὸ γαῖτανοειδοῦς κόσμου. Τοιοῦτος κόσμος περιθεῖ καὶ τὸ χεῖλος τῆς θήκης ὑπὸ τὸ πῶμα ὃ κλείεται ὑπὸ μανδαλίον. Ὅπισθεν ὁ ρεζές ὁ μὲ καρφία καρφωμένος ἐθραύσθη κατὰ τὸ ἀνοιγμα ἀλλὰ δὲν τοῦ λείπει τίποτε. Ἐντὸς ὀστάρια σεσαθρωμένα ἢ ἄλλη ὕλη, μεταβεβλημένη ἐν μέρει εἰς κόνιν. Διακρίνω δὲ μέρος μικρὸν ὑφάσματος. Εἶναι δὲ πάντως ἐγκαίνια. Ἐμνημονεύθη καὶ βραχέως περιεγράφη ἐν τῇ Ὡρᾷ Ἀθηνῶν, φύλλον τῆς 4 Δεκεμβρίου 1876⁵⁵. Ἔλκει δρᾶμα 16½. Μῆκ. 0.065».

Στὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σερπεντζε 1876-1877, ὁ Στ. Κουμανούδης, γίνεται πιὸ συγκεκριμένος προσδιορίζοντας ἀκριβῶς τὸν τόπο εὑρεσης τοῦ ἐγκαινίου «30 Νοεμβρίου 1876. Ἐν τῇ θέσει τοῦ τέμπλου τῆς δευτέρας ἀπ' ἀνατολῶν ἐκκλησίας κιβώτιον, ἔσωθεν μαρμαρωμένον καὶ καλῇ πλακί κεκαλυμμένον, ἔξωθεν δὲ ἐν τουβλοκτίστῳ χώρῳ ὑπὸ τὴν παχεῖαν στρώσιν ἀνοίχθη τῇ 12ῃ μεσημβρινῇ καὶ ἄλλη πάροδος ἢ τοῦ Köhler ἀνελόμην τὴν ἔσω μικρὰν ἐλλειψοειδῆ θήκην ἀργυρᾶν. Ὑστερα οἶκοι τὴν ἀνοίξα καὶ εἶχεν οἶονεῖ ὅστ'α κεκαυμένα καὶ οὐδὲν ἄλλο. Ἄνωθεν τοῦ πώματος σταυρὸς ἐπιμήκης κεχαραγμένος. Κατὰ τὸ ἀνοιγμα ἐθραύσθη ἡ charnière, ὁ ρεζές (ὁ γίγγλυμος)». Ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος προσθέτει ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν Κουμανούδη⁵⁶, τὸ ἐγκαίνιο εὑρέθη «... ἐν κυβικῷ κοιλώματι μιᾶς σπιθαμῆς ὕψους, πλάτους καὶ βάθους, καλῶς ἐστεγασμένῳ καὶ ἔσωθεν ἐνδεδυμένῳ μὲ ποικιλοχρόμους λεπτὰς πλάκας»⁵⁷.

Ἡ ἀργυρὴ⁵⁸ λειψανοθήκη τοῦ ἐγκαινίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιείου, ἔχει τὶς ἑξῆς

53. Β. Παπαευθυμίου, Τὸ Χριστιανικὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας μέσα ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐτῶν 1876-1877, 30δ Συμπόσιο ΧΑΕ (Ἀθήνα 2010) 67-68. Βλ. ἐπίσης λήμμα τῆς ἰδίας στὸ *Transition to Christianity* 141 ἀρ. 104.

54. Κουμανούδης 21.

55. Βλ. Γ. Ε. Μαλούχου-Νταϊλιάνη, *APMA* 2 (1993) 118-119 ἀρ. 14.

56. Ἐφημερίς «Ὡρα» 1876, 4 Δεκεμβρίου.

57. Ξυγγόπουλος 67-68.

58. Τὸ ὕλικό προσιδιάζει στὸ ἀντικείμενο, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ λειψανοθήκες τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ὀνομάζονται ἀπὸ τὶς πηγές «ἀργυραῖ θῆκαι» καὶ «Ioculus argenteus» βλ. τὸν Βίο τῆς ἁγίας Ἥγερίας 37, 1-8. P. Maraval, *Egérie, Journal de Voyage*, στὸ *Sources chrétiennes* no 296 (Paris 1982) 64 καὶ 284. Ἐπίσης H. A. Klein, *Byzanz, der Westen und das "wahre" Kreuz* (Wiesbaden 2004) 25-27 καὶ 93.

Εἰκ. 3α-γ. Ἡ λειψανοθήκη ΕΑΜ 3737 (φωτ. Γ. Καββαδία).

διαστάσεις: Ὑψ. 3.7 ἐκ. μαζὶ μὲ τὸ κάλυμμα, μῆκ. 6.5 ἐκ., πλ. 4 ἐκ. Βάρος συνολικὸ μὲ τὸ περιεχόμενο 53 γρ. Πρόκειται γιὰ ἓνα ὠοειδοῦς σχήματος κιβωτίδιο μὲ καμπύλο κάλυμμα, πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι χαραγμένος κατὰ μῆκος ἓνας ἀνισοσκελὴς (λατινικὸς) σταυρός, μὲ κεραῖες διαπλατυνόμενες στὰ ἄκρα καὶ ἐλαφρὰ καμπύλα στελέχη. Τὸ σχῆμα αὐτοῦ τοῦ σταυροῦ εἶναι πολὺ διαδεδομένο στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια, ἀπαντᾶται μάλιστα καὶ σὲ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ τῆς ἴδιας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιείου⁵⁹. Ἡ διακόσμηση τῶν λειψανοθηκῶν μὲ σταυροὺς ὑπενθυμίζει τὴ μυστικὴ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὰ παράλληλα πάθη τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ πάθη τῶν μαρτύρων, τὰ λείψανα τῶν ὁποίων φυλάσσονται σὲ αὐτές⁶⁰.

Ἡ παράσταση τοῦ σταυροῦ πλαισιώνεται ἀπὸ ἀνάγλυφο πλοχμό, ὁ ὁποῖος περιθέει καὶ τὸ χεῖλος τοῦ σώματος τοῦ κιβωτιδίου. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λειψανοθήκης ὑπάρχουν, κονιορτοποιημένα πλέον σήμερα, ὅσά. Τὸ κάλυμμα ἀνοίγοκλείνει καὶ στερεώνεται μπροστὰ μὲ ἄγκιστρο, ἐνῶ ὁ μεντεσὲς πίσω εἶναι σπασμένος⁶¹.

Οἱ λειψανοθήκες - ἐγκαίνια ἀποσκοποῦν στὸ νὰ προστατεύουν τὴν ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς κινδύνους, ἀφενὸς μέσῳ τῆς δύναμης τῆς παράστασης τοῦ σταυροῦ⁶² ἢ τῶν ἁγίων ποὺ φέρουν καὶ ἀφετέρου μέσῳ τῶν πολύτιμων λειψάνων ποὺ περιέχουν⁶³. Μὲ τὴν κατάθεση τῆς λειψανοθήκης τὴν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ δηλώνεται ὅτι ἡ ἐκκλησία στερεώθηκε μὲ τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων τῆς⁶⁴. Σὲ αὐτὴ τὴν πίστη ὀφείλεται καὶ ἡ συνήθεια, κατὰ τὴν οἰκοδόμησι ἐνὸς ναοῦ νὰ τοποθετοῦνται σὲ διάφορα μέρη τοῦ κτιρίου λείψανα ἁγίων, γιὰ νὰ προστατευθεῖ καὶ νὰ στεριώσει, ὅπως ἀναφέρει ἡ *Διήγησις Ἀωννύμου περὶ Ἀγίας Σοφίας*⁶⁵.

Μέχρι τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου ἡ κατάθεση λειψάνων στοὺς ναοὺς τῆς Ἑλλάδας δὲν εἶχε γενικευθεῖ. Γιὰ παράδειγμα οἱ βασιλικὲς τῶν Δαφνουσίων Λοκρίδος καὶ τοῦ Ἰλισοῦ τοῦ 5ου αἰ. δὲν εἶχαν ἐγκαίνιο⁶⁶. Ἡ βασιλικὴ Α' τῆς Ν. Ἀγχιάλου εἶχε ἐξ ἀρχῆς ἐγκαίνιο, ἐνῶ στὴ βασιλικὴ Β' τῆς ἴδιας πόλης ἐγίνε ἐπέμβαση ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰ τὴν προσθήκη ἐγκαινίου. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς βασιλικὲς χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα μὲ ἐπισκευὲς μέσα στὸν 6ο αἰῶνα⁶⁷. Ἡ βασιλικὴ Γ' τῆς Ν. Ἀγχιάλου, τῶν ἀρχῶν

59. Βλ. γιὰ παράδειγμα τοὺς ἀνάγλυφους σταυροὺς σὲ ἐπιθήματα, ἐπιστύλια καὶ ἐπίκρανα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο: Ξυγγόπουλος 56-59 εἰκ. 4-7 καὶ 11.

60. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 76. Γιὰ τὴ λατρεία τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων βλ. A. Grabar, *Martyrium I* (Paris 1946) 28-44 καὶ A. Angenendt, *Heilige und Reliquien* (München 1997) 35-38.

61. Γιὰ τὶς κλειδαριὲς στὰ βυζαντινὰ χρόνια βλ. G. Vican - J. Nesbitt, *Security in Byzantium. Locking, Sealing and Weighing*, DOP Publications 2 (Washington D.C. 1980) 1-9 καὶ γιὰ αὐτὲς τῶν λειψανοθηκῶν 8.

62. M. Chr. Comte, *Les reliquaires paléochrétiens et byzantins du Proche-Orient et de Chypre (IVe-VIIIe siècle)* (Lille 2008) 175.

63. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Λόγος IV. Βλ. A. Βακαλοῦδη, Ἀποτροπαϊκὰ φυλακτὰ τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου, *Βυζαντινὰ* 19, 1998, 221. Γιὰ τὴ λατρεία τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια βλ. A. Grabar, *Martyrium I* (Paris 1946) 28-31 καὶ B. Kötting, *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude* (Köln 1965) 15-24.

64. Θ. Ἀλιπράντης, Ἀνασκαφὴ στὸν Ἁγ. Χαράλαμμο Μαρωνείας 1992, *AEMΘ* 6, 1992, 713.

65. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος* 83 σημ. 7 καὶ 84 σημ. 1.

66. Σωτηρίου 236.

67. Γ. Σωτηρίου, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, *ΑΕ* 1929, 26 καὶ 125-126.

τοῦ 6ου αἰ., εἶχε ἐγκαίνιο⁶⁸. Τὸν 6ο καὶ κυρίως τὸν 7ο αἰ. ἡ συνήθεια κατάθεσης λειψάνων κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τράπεζα γενικεύθηκε τόσο πολὺ ὥστε ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος τῆς Νίκαιας τὸ 787 μὲ τὸν 7ο κανόνα τῆς τὴν καθιέρωσε ὡς ὑποχρεωτικὴ⁶⁹.

Ἐγκαίνια ναῶν ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλὲς βασιλικὲς τῆς Ἑλλάδας ἀλλὰ καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτεια τοῦ Βυζαντίου. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα ὄρυγμα, τὸ σχῆμα τοῦ ὁποίου ποικίλλει καὶ ἐνδέχεται νὰ εἶναι σταυρικό, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ βασιλικὴ τῆς Βραυρώνας⁷⁰, στίς βασιλικὲς Α', Β' καὶ Γ' τῆς Νέας Ἀγχιάλου⁷¹, μπορεῖ νὰ ἔχει σχῆμα ταῦ, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου⁷², τῆς βασιλικῆς τῆς Νικοπόλεως⁷³ καὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης⁷⁴, ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἀπλὸ ὀρθογώνιο σκάμμα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης⁷⁵, τὸ ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς Ἀλμοῦντος⁷⁶ καὶ τέλος τὸ ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλῃ στὴ Λέσβο⁷⁷.

Τὰ ὄρυγματα τῶν ἐγκαινίων ἦταν σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἐπενδυμένα μὲ μαρμάρινες πλάκες⁷⁸, πράγμα πού, ὅπως μαρτυρεῖται παραπάνω ἀπὸ τὸν Κουμανούδη, ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ὀρθογωνίου σκάμματος τοῦ ἐγκαινίου τοῦ Ἀσκληπιείου⁷⁹.

Ἡ ἀπλὴ μορφή τῆς λειψανοθήκης τοῦ Ἀσκληπιείου συναντᾶ παραδείγματα μὲ ἀνάλογο σχῆμα, καὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα (εἶτε σταυροῦ, εἶτε πλοχοῦ, εἶτε καὶ τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων μαζί), στίς ἐξῆς λειψανοθήκες: Λειψανοθήκη τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ.⁸⁰ Λειψανοθήκη ἀπὸ τὸ Dag - Pazarı τῆς Ἰσαυρίας, πού φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο Eski Eserler στὰ Ἄδανα καὶ χρονολογεῖται στίς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ.⁸¹ Λειψανοθήκη τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς Kabyle τῆς Βουλγαρίας, πού φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας⁸². Λειψανοθήκη ἀπὸ τὸ HENCHIR TELIDJEN στὸ Μουσεῖο Stéphane Gsell τῆς Ἀλγερίας τοῦ 5ου-6ου αἰ.⁸³ Λειψανοθήκη ἀπὸ τὴ βασιλικὴ 3 τοῦ Hissar (Plovdiv) στὸ

68. Π. Λαζαρίδης, Ἀνασκαφαὶ Ν. Ἀγχιάλου, ΠΑΕ 1969, 25, εἰκ. 3, πίν. 30.

69. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος* 466-468.

70. Ε. Στίκας, Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς παρὰ τὴν Βραυρῶνα, ΠΑΕ 1951, 62 εἰκ. 13.

71. Γ. Σωτηρίου, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, 125-126 καὶ Π. Λαζαρίδης, Ἀνασκαφαὶ Ν. Ἀγχιάλου, ΠΑΕ 1969, 25, εἰκ. 3, πίν. 30.

72. Σωτηρίου 184-185. Βλ. ἐπίσης Ν. Κοτζιά, Ἀνασκαφαὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, ΠΑΕ 1952, 92-128, κυρίως 92-95, εἰκ. 1.

73. Σωτηρίου 206-207.

74. Αὐτόθι 177-178.

75. Βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 70-72, εἰκ. 2, πίν. 15.

76. Σωτηρίου 195.

77. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος* 466 εἰκ. 429 καὶ Σωτηρίου 189-190.

78. Ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 71.

79. Ἐντὸς τῶν ὀρυγμάτων τῶν ἐγκαινίων βρισκόταν σὲ μερικὲς περιπτώσεις μαρμάρινα λαρνακίδια, κατὰ κανόνα μὲ τὴ μορφή σαρκοφάγων, τὰ ὁποῖα περιεῖχαν μικρὲς ἀργυρὲς λειψανοθήκες, βλ. Α. Τζιτζιμπάση, Μαρμάρινη λειψανοθήκη σὲ μορφή μικρῆς σαρκοφάγου, *Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ* 10, 2003, 28-34. Μαρμάρινο λαρνακίδιο δὲν ἔχει βρεθεῖ στὸ Ἀσκληπιεῖο.

80. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 74-78, πίν. 17.

81. Buschhausen 282, ἀρ. C 11, πίν. C 12.

82. Αὐτόθι 283, ἀρ. C 12, πίν. C 12.

83 J. Lassus, Le reliquaires du Musée Stéphane Gsell, στὸ *Les Conférences-Visites du Musée Stéphane Gsell 1956/57* (Alger 1958) 1 εἰκ. στὴν σ. 7. Buschhausen 315-316, ἀρ. C 69, πίν. C 26.

Μουσείο τῆς Σόφιας μὲ τὴν ἐπιγραφή *θύρα μαρτ[υρίου] ἢ μαρτ[ύρων]* τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ.⁸⁴ Λειψανοθήκη ἀπὸ τὸ Tell Hesban τῆς Ἰορδανίας στὸ Μουσείο τοῦ Ἀμμάν, τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ.⁸⁵ καὶ τέλος δύο λειψανοθήκες ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ras el-Bassit στὴ Β. Συρία, στὸ Μουσείο τῆς Δαμασκοῦ τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ.⁸⁶

Ὁ ἀνισοσκελὴς (λατινικὸς) σταυρὸς τοῦ πῶματος, μὲ κεραῖες ποὺ καταλήγουν σὲ τραπεζοειδεῖς ἀπολήξεις, ἀπαντᾶται ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια, ὅπως στὴ λειψανοθήκη τῆς Βάρνας τοῦ 6ου αἰ. ποὺ κοσμεῖται μὲ λατινικοὺς, ἀνισοσκελεῖς σταυροὺς στὸ κάλυμμα ἀλλὰ καὶ τὶς τέσσερις πλευρὲς τῆς.⁸⁷ Ἐπίσης παρόμοιοι σταυροὶ εἶναι χαραγμένοι στὸ πῶμα καὶ στὶς τέσσερις πλευρὲς ἀργυρῆς λειψανοθήκης ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ποὺ φυλάσσεται στὸ Ἑθνικὸ Μουσείο τοῦ Μονάχου καὶ χρονολογεῖται στὸν 5ο μὲ 6ο αἰ.⁸⁸ Τέλος θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφερθοῦν δύο ἀκόμη παρόμοιοι ἀργυροὶ σταυροὶ ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τῆς Χάμα (Β. Συρία), ποὺ χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰῶνα καὶ φυλάσσονται στὴν Walters Art Gallery τῆς Βαλτιμόρης.⁸⁹ Τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, ὥστόσο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο χρονολόγησης, ἐφόσον συναντᾶται μέχρι τὰ ὕστερα βυζαντινὰ χρόνια σὲ σταυροὺς λιτανείας, σὲ ἐγκόλπιους καὶ ἐπιστήθιους σταυροὺς, ἀλλὰ καὶ σὲ σταυροὺς - λειψανοθήκες.⁹⁰

Ὁ διακοσμητικὸς πλοχμὸς, ποὺ πλαισιώνει τὸν σταυρὸ στὸ πῶμα τῆς λειψανοθήκης καὶ ἐπαναλαμβάνεται στὸ σῶμα τοῦ κιβωτιδίου, εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ κόσμημα τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων καὶ ἀπαντᾶ σὲ σκεύη ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα μέχρι καὶ τὸν 6ο. Ὡς γνωστὰ παραδείγματα θὰ ἀναφέρουμε τὴ φημισμένη κοσμηματοθήκη Projecta ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τοῦ Ἑσκουιλίνου λόφου τῆς Ρώμης, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 380⁹¹, καθὼς καὶ τὴν ἐπίσης φημισμένη ἀργυρῆ, ἐκκλησιαστικὴ οἶνοχόη ἀπὸ τὴν Ἑμεσα τῆς Συρίας, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ.⁹² Τὸ ἴδιο

84. Buschhausen 287-288, ἀρ. C 20, πίν. C 15.

85. A. Michel, *Les églises d'époque byzantine et Umayyad de la Jordanie V-VIII siècle* (Turnhout 2001) 72-77 εἰκ. 36b καὶ σ. 297-300.

86. M. Chr. Comte, *Les reliquaires paléochrétiens et byzantins du Proche-Orient et de Chypre (IVe-VIIIe siècle)* (Lille 2008). Γιὰ τὸ σχῆμα τῶν λειψανοθηκῶν: τύπος VII σ. 48, 51-52. Γιὰ τὶς λειψανοθήκες τῆς Β. Συρίας ἀρ. 184 καὶ 185, 306-307, εἰκ. 292 καὶ τῆς Ἰορδανίας ἀρ. 47, 97 εἰκ. 113. Βλ. ἐπίσης: N. Beaudry, *La basilique de Ras el Bassit, une église paléochrétienne sur la côte de Syrie du Nord* (Lille 2005) I 151 καὶ 172, II πίν. CXI.

87. Buschhausen 263-267, ἀρ. C 1, πίν. 2. *Age of Spirituality* 631-632 ἀρ. 569.

88. *Rom und Byzanz, Schatzkammerstücke aus bayerischen Sammlungen*, κατάλογος ἔκθεσης, Μόναχο 20/10/1998-14/3/1999 (ἔπιμ. R. Baumstark, München 1998) 101-102 ἀρ. 12.

89. Mundell - Mango 92-93 ἀρ. 9, 94-95 ἀρ. 10.

90. Βλ. πολυάριθμα παραδείγματα ἐγκολπίων σταυρῶν στὸ *Ἱερὲς Βυζαντίου* 188-194, 498-505. Γιὰ παραδείγματα σταυρῶν λιτανείας βλ. *Rom und Byzanz* ἀρ. 61-66, σ. 61-77. Γιὰ τοὺς σταυροὺς-λειψανοθήκες: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Σταυροὶ - λειψανοθήκες τῆς συλλογῆς Τσολοξίδη, *ΔΧΑΕ* 23, 2002, 273-278, Φ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, Βυζαντινοὶ χάλκινοι σταυροὶ σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ, *ΔΧΑΕ* 27, 2006, 371-380.

91. Buschhausen 210-214 ἀρ. B 7, πίν. 21-26, J. Elsner, Visualising women in Late Antique Rome: the Projecta casket", στὸ Ch. Entwistle (ἔπιμ.), *Through a Glass Brightly. Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology Presented to David Buckton* (Exeter 2003) 22-36.

92. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀργυρῆ οἶνοχόη, γνωστὴ ὡς "Emesus Vase" ἢ "Homs Vase", ἡ ὁποία φυλάσσεται στὸ Μουσείο τοῦ Λούβρου. Βλ. Mundell-Mango 255-256

κόσμημα συναντάμε σε πολλά εκκλησιαστικά σκεύη του 5ου και του 6ου αιώνα, όπως στην άργυρη λειψανοθήκη *Capsella Africana*⁹³, τη λειψανοθήκη από την πατριαρχική βασιλική της Αγ. Εὐφημίας του Grado⁹⁴ και σε δύο άργυρους λυχνοστάτες προερχόμενους από τον θησαυρό της Σιών⁹⁵. Ωστόσο συνεχίζει να άπαντά και σε μεταγενέστερους αιώνες, όπως για παράδειγμα σε έπιχρυσο κύπελλο του 12ου αιώνα που φυλάσσεται στο Μουσείο Έρμιτάζ⁹⁶.

Το άγκιστροειδές μάνδαλο στην πρόσθια πλευρά της λειψανοθήκης βρίσκει παράλληλα σε κιβωτίδια από το Έμποριό της Χίου⁹⁷, τα όποια χρονολογούνται στον 6ο αι., καθώς και σε πολυάριθμα χάλκινα θυμιατήρια που χρονολογούνται στον 5ο και τον 6ο αι., όπως για παράδειγμα σε ένα θυμιατήριο ιδιωτικής συλλογής από την ανατολική Μεσόγειο⁹⁸, ένα άργυρο θυμιατήριο από την Αίγυπτο στο Μουσείο του Λούβρου⁹⁹ και ένα θυμιατήριο που θεωρείται ότι προέρχεται επίσης από την Αίγυπτο και χρονολογείται στον 6ο με 7ο αι.¹⁰⁰

Παρόμοιο τρόπο κλεισίματος του κιβωτιδίου, μπροστά με άγκιστρο και πίσω με μεντεσέ προσηλωμένο με ένα ή δύο καρφιά έχουμε και στις έξις λειψανοθήκες: Στη λειψανοθήκη από το Paspels της Έλβετίας (5ος αι.)¹⁰¹, στην άργυρη πυξίδα που περιείχε τη χρυσή λειψανοθήκη του καθεδρικού ναού της Pola του 6ου αι.¹⁰², στη λειψανοθήκη από το Kabyle της Βουλγαρίας του 6ου αι.¹⁰³ και τέλος στη λειψανοθήκη από το Lopud του Dubrovnik του 7ου αι.¹⁰⁴ Το καλύτερο παράδειγμα ώστόσο το προσφέρει ή λειψανοθήκη της Χερσονήσου, ή όποια φυλάσσεται στο Μουσείο Έρμιτάζ¹⁰⁵ και κλείνει μπροστά με

άρ. 84, C. Metzger, Nouvelles observations sur le "vase d'Emèse" et la "plaque de saint Syméon", στο S. A. Boyd - M. Mundell-Mango (έπιμ.), *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth Century Byzantium, Symposium. 16-18/5/1986, Walters Art Gallery Baltimore and Dumbarton Oaks* (Washington D.C. 1992) 107-110 εικ. 1-10 και W. F. Volbach, *Frühchristliche Kunst* (München 1958) 91, άρ. 246. Ανάλογο διακοσμητικό μοτίβο φέρουν στη βάση του σώματος, πάνω από το πόδι, δύο άργυρά δισκοπότηρα από τον θησαυρό Beth Misona της Συρίας, τα όποια επίσης χρονολογούνται στον ύστερο 6ο προς 7ο αι. και φυλάσσονται στο Museum of Art του Cleveland. Βλ. Mundell-Mango 229-230 άρ. 58 και 59.

93. Buschhausen 242-243, άρ. B 15, πίν. 48-49. Για τις λειψανοθήκες βλ. έπίσης: Leader-Newby 97-122, ειδικά για την *Capsella Africana* 105-107.

94. Βλ. Buschhausen 246-249, άρ. B 7, πίν. 21-26, *Torcello. Alle origini di Venezia tra Occidente e Oriente*, κατάλογος έκθεσης του Museo Diocesano, 29/8/2009-10/1/2010 (Venezia 2009) 37 εικ. χωρίς άριθμό, κάτω από την εικ. 3.

95. Βλ. το άρθρο της S. A. Boyd, A "Metropolitan" Treasure from a Church in the Provinces: An Introduction to the Study of the Sion Treasure, στο S. A. Boyd -

M. Mundell-Mango (έπιμ.), *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth Century Byzantium, Symposium. 16-18/5/1986, Walters Art Gallery Baltimore and Dumbarton Oaks* (Washington D.C. 1992) 12 και 31-32, εικ. S 54.1, 55.1-5 και S 56.1, 57.1.

96. *Ωρες Βυζαντίου. Το Βυζάντιο ως Οικουμενή* (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, κατάλογος έκθεσης, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2001) άρ. 7, 47.

97. M. Ballance - J. Boardman, *Byzantine Emporio, BSA Suppl.* 20 (1989) 129 εικ. F 44.

98. *Rom und Byzanz* 44-46 άρ. 31.

99. D. Bénazeth, *L'art du métal au début de l'ère chrétienne, Musée du Louvre, Catalogue du département des antiquités égyptiennes* (Paris 1992) 96.

100. Ross 45, άρ. 49, πίν. 33.

101. Buschhausen 271-274, άρ. C 5, πίν. C 7.

102. Αὐτόθι 249-252, άρ. B 20 πίν. B 58.

103. Αὐτόθι 283, άρ. C 12, πίν. C 12.

104. Αὐτόθι 274-276, άρ. C 6 πίν. 8-9. Για τη χρονολόγηση βλ. σ. 276 σημ. 1.

105. Βλ. Αὐτόθι 252-254, άρ. B 21, πίν. B 59-60. *Age of Spirituality* 633, άρ. 572. Αναλυτική περιγραφή της λειψανοθήκης στο Spätantike und frühbyzantinische

ένα σχεδὸν ὅμοιο ἄγκιστρο. Ἡ λειψανοθήκη αὐτὴ φέρει ὁκτὼ μονογραμματικὲς σφραγίδες ἐλέγχου τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ καὶ χρονολογεῖται μὲ ἀκρίβεια μεταξὺ τῶν ἐτῶν 550 καὶ 565¹⁰⁶.

Συνοψίζοντας παρατηροῦμε ὅτι τὸ σχῆμα, ἡ μορφολογία καὶ τὰ στυλιστικὰ κριτήρια τῆς λειψανοθήκης τοῦ Ἀσκληπιείου εἶναι κοινὰ στὶς λειψανοθήκες τοῦ 5ου καὶ κυρίως τοῦ 6ου αἰ., στὸν ὁποῖο θὰ πρέπει, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ἡ ἴδια.

Ὁ μεσοβυζαντινὸς ναὸς

Σύμφωνα ὅμως μὲ τὸ χειρόγραφο ἡμερολόγιο τοῦ Στ. Κουμανούδη, ἡ λειψανοθήκη βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλῃ τῆς δεύτερης ἀπὸ ἀνατολικά ἐκκλησίας τοῦ Ἀσκληπιείου, ἡ ὁποία εἶναι μεταγενέστερη τῆς πρώτης καὶ τοποθετεῖται ἀπὸ τὰ χριστιανικά γλυπτὰ ποὺ ἔχουν ἀποδοθεῖ σὲ αὐτήν, στὸν 10ο μὲ 11ο αἰῶνα¹⁰⁷. Ἔτσι, κατὰ τὴν οἰκονομία τῆς δεύτερης ἐκκλησίας στὸ Ἀσκληπιεῖο, τὸ παλαιοχριστιανικὸν χρόνων ἐγκαίνιο τῆς πρώτης βασιλικῆς μεταφέρθηκε γιὰ νὰ ἐγκαινιάσει καὶ παράλληλα νὰ καθαγιάσει καὶ τὴ δεύτερη ἐκκλησία τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν στερεῖται παραλλήλων, γιὰ παράδειγμα θὰ ἀναφέρουμε τὴ θεωρούμενη ὡς μονὴ Προδρόμου τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ ἐγκαίνιο τοῦ ἀρχικοῦ μονόκλιτου ναοῦ (τοῦ 9ου αἰ.) τῆς ὁποίας εἶχε κατατεθεῖ μαρμάρινη λειψανοθήκη τοῦ 5ου αἰ.¹⁰⁸ Κατὰ κανόνα ὁ μεταγενέστερος ναὸς, ἦταν συνδεδεμένος μὲ τὴ λατρεία τῶν μαρτύρων τῆς παλαιότερης ἐκκλησίας.

Silbergefäße aus der Staatlichen Ermitage Leningrad, στὸ Α. Effenberger - Β. Marsak - Β. Zaleskaja - Ι. Zaszekaja (ἐπιμ.), *Ausstellung der Staatlichen Ermitage Leningrad in der frühchristlich-byzantinischen Sammlung der Staatlichen Museen zu Berlin*, κατάλογος ἔκθεσης Δεκέμβριος 1978 - Μάρτιος 1979 (Berlin 1978) 144-148, ἀρ. 8, εἰκ. 55-62 καὶ στὸ Α. Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums* (Leningrad 1985²) 282, ἀρ. κατ. 75-77, εἰκ. 75-77.

106. Βλ. E. Cruikshank-Dodd, *Byzantine Silver Stamps* (Washington D.C. 1961) 86-87, ἀρ. 17. Παρόλα τὰ παραπάνω παραδείγματα ὡστόσο, ἓνα χάλκινο ἄγκιστρο, τμῆμα μανδάλου, ποὺ βρέθηκε στὸ διακοινὸ τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλεῖου Πρεσπῶν καὶ ὀνομάζεται κατὰ τὸν Ν. Μουτσόπουλο «κοράκιον» ἢ «κορακίδιν», χρονολογεῖται στὸν 12ο μὲ 13ο αἰ. Βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου στὴν Πρέσπα* (Θεσσαλονίκη 1989) II 215, ἀρ. Α10 πίν. 75.3. Ἐπίσης Ὡρες Βυζαντίου 273, ἀρ. 275.

107. Ξυγγόπουλος 62-67. Τραυλὸς 66. Μεγάλῃ προσοχῇ ἀπαιτεῖται στὴν ἀπόδοση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀσκληπιείου, δεδο-

μένου ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη ποὺ συγκεντρώθηκαν στὸ Ἀσκληπιεῖο, μετὰ τὴν ἀποκάλυψή του, προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀποξηλώσεις τοῦ τουρκικοῦ προμαχώνα τοῦ Σερπεντζε καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ τείχους τοῦ Ριζόκαστρου, ποὺ διέρχονταν πάνω ἀπὸ τὴ Στοὰ Εὐμένους. Καὶ τὰ δύο ὀχυρωματικὰ αὐτὰ ἔργα εἶχαν κτισθεῖ μὲ ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ ὑλικά, μεγάλο μέρος τῶν ὁποίων εἶχαν μεταφερθεῖ ἀπὸ διάφορα σημεία τῆς πόλης. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο συναντᾶμε στὸ Ἀσκληπιεῖο ἐτερόκλητα διάσπαρτα μέλη, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἐνεπίγραφους ἐπιτύμβιους κιονίσκους τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, πού, ὅπως εἶναι φανερό, οὐδεμία σχέση μποροῦν νὰ ἔχουν μὲ τὸ ἱερό. Βλ. Γ. Ε. Μαλούχου, *Ἡρόος* 6, 1988, 32-38, πίν. 3-6. Γιὰ τὴ μεταφορὰ χριστιανικῶν γλυπτῶν στὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τὸν Κ. Πιττάκη μὲ σκοπὸ τὴ διαφύλαξή τους βλ. Δ. Ζιρώ, *Τὰ χριστιανικά γλυπτὰ τῆς Ἀκροπόλεως*, *1ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (Ἀθήνα 1981) 25-26.

108. Α. Τζιτζιμπάση, *Μαρμάρινη λειψανοθήκη σὲ μορφὴ μικρῆς σαρκοφάγου*, *Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ* 10, 2003, 28-34.

Μία ενδιαφέρουσα πληροφορία για την ταυτότητα των μαρτύρων που τιμώνται στον μεσοβυζαντινὸ ναὸ τοῦ Ἀσκληπιείου προέρχεται ἀπὸ τὸν Παρισινὸ Κώδικα 1590, ποὺ χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1063¹⁰⁹. Σύμφωνα με αὐτὸν τὰ λείψανα τῶν Ἀθηναίων μαρτύρων Μηνᾶ (τοῦ ἐπονομαζόμενου Καλλικελάδου) καὶ Ἑρμογένους¹¹⁰ εἶχαν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ φυλάσσονταν σὲ ἀθηναϊκὴ ἐκκλησία χτισμένη «... ἐν τῷ προτειχίσματι τῆς Ἀκροπόλεως, ἔνθα νῦν εἰσὶ θαυματουργοῦντες καὶ μέγιστα σημεῖα δεικνύμενοι»¹¹¹. Ἡ φράση «ἐν τῷ προτειχίσματι τῆς Ἀκροπόλεως» ἀφορᾷ προφανῶς τὸ ὑστεροβυζαντινὸ τεῖχος, τὸ ὁποῖο περιέκλειε τὴν Ἀκρόπολη. Ἡ μόνη ἐκκλησία ἐντὸς τοῦ προτειχίσματος αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἦταν, σύμφωνα με τὸν Χ. Μπούρα¹¹², ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀσκληπιείου, ἐφόσον ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, στὴν ὁποία ἀποδίδει τὴν κατάθεση τῶν λειψάνων τῶν δύο μαρτύρων ὁ Δ. Πάλλας¹¹³, εἶχε ἐρειπωθεῖ τὸν 11ο αἰ.¹¹⁴ γιὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὸν γειτονικὸ Ἅγιο Γεώργιο τὸν Ἀλεξανδρινό¹¹⁵. Ἡ ἀθηναϊκὴ παραλλαγὴ τοῦ συναξαρίου τῶν Ἀγ. Μηνᾶ καὶ Ἑρμογένους ἐπισημαίνει ὅτι σὲ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγ. Μηνᾶ στὴν Ἀθήνα εἶχαν ἐναποτεθεῖ τὰ λείψανα τῶν δύο ἁγίων πιθανῶς παραχωρημένα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη¹¹⁶.

Ἡ θέσις τῆς ἀψίδας τοῦ μεσοβυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιείου δὲν σώζεται σήμερα καὶ μᾶς εἶναι γνωστὴ μόνο ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ Μ. Lambert¹¹⁷ (εἰκ. 1), στὸ ὁποῖο παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ μετατοπίζεται πρὸς τὰ δυτικά, τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ μειώνεται, ἐνῶ τὸ πλάτος του περιορίζεται στὸ μεσαῖο κλίτος τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Παραδείγματα ἀνάλογων μετατροπῶν παρατηροῦνται καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς, ὅπως στὴ βασιλικὴ Α΄ τῆς Νέας Ἀγχιάλου, καὶ τὶς βασιλικὲς Στόβων Μακεδονίας, Καλυβίων Κουβαρᾶ, Παλαιοπόλεως Κερκύρας, Γλυφάδας καὶ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου¹¹⁸.

Ὁ Κουμανούδης σημειώνει ὅτι ἡ πλακόστρωση καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωση τῶν τοίχων αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας με ποικιλόχρωμες πλάκες μαρτυροῦσε τὴν εὐπορία καὶ τὴ φιλοκαλία αὐτῶν ποὺ τὴν οἰκοδόμησαν¹¹⁹ καὶ ὅτι ὁ νάρθηκας με τὸν περιβάλλοντα χώρο του χρησιμοποιήθηκε γιὰ ταφές¹²⁰.

109. Πάλλας 862-863.

110. Γιὰ τὸν Βίο τοῦ Ἀθηναίου ἁγίου Μηνᾶ καὶ πολλῶν ἀκόμη συνονόματων ἁγίων βλ. H. Delehay, *L'invention des reliques de saint Ménas à Constantinople*, *Analecta Bollandiana* 29, 1910, 117-150, γιὰ τὸν «Ἀθηναῖον τῷ γένει» ἅγιο Μηνᾶ βλ. σ. 136.

111. Τὸ κείμενο τοῦ Παρισινοῦ κώδικα ἔχει ὡς ἐξῆς: «Συνναηρέθησαν δὲ καὶ ὁ ἅγιος Μηνᾶς καὶ Ἑρμογένης μαχαίραις, ἀμφότεροι Ἀθηναῖοι καὶ οὐτοὶ ὑπάρχοντες καὶ ἀννέχθη τὰ τίμια αὐτῶν λείψανα ... καὶ κατετέθη ἐν τῷ προτειχίσματι Ἀκροπόλεως, ἔνθα νῦν εἰσὶ θαυματουργοῦντες καὶ μέγιστα σημεῖα δεικνύμενοι». H. Delehay, *Synaxarium ecclesiae constantinopolitanae* (Bruxelles 1902) 294 app. crit. κώδ. Fa.

112. Μπούρας 57.

113. Πάλλας 880 καὶ 930, σημ. 116α.

114. Μπούρας 57 σημ. 339.

115. Αὐτόθι 158, σημ. 10.

116. Βλ. Πάλλας 863. Γιὰ τοὺς Ἀθηναίους μάρτυρες Μηνᾶ καὶ Ἑρμογένη βλ. ἀκόμη Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca* II (Bruxelles 1957) 115 καὶ O. Meinardus, *A Study of the Relics of Saints of the Greek Orthodox Church*, *Oriens Christianus* 54, 1970, 217.

117. M. Lambert, *BCH* 1, 1877, 169-170, πίν. IV.

118. Τραυλὸς 66 σημ. 1.

119. Κουμανούδης 21.

120. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὡς χώροι ἐνταφιασμοῦ μέσα στὶς πόλεις στὰ μεσοβυζαντινὰ καὶ μεταγενέστερα χρόνια καὶ στὸ πλαίσιο τῆς *ad sanctos* ταφῆς, χρησιμοποιήθηκαν, τόσο τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ναῶν ὅσο

Ἔτσι διαπιστώνεται ὅτι καὶ στὸ Ἀσκληπιεῖο ἀκολουθεῖται κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἡ γνωστὴ πρακτικὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὰ ἐρεῖπια τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἰδρύονται μικρότερες, μονόκλιτες ἐκκλησίες, γύρω ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀναπτύσσονται νεκροταφεῖα, μὲ τάφους κατασκευασμένους ἀπὸ spolia¹²¹. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρατηρεῖται εὐρύτατα στὴν ἡπειρωτικὴ καὶ τὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα, ὅπως δείχνουν πολλὰ παραδείγματα. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρουμε τὸν Ἅγ. Θωμᾶ στὴν Ἀθήνα¹²², τὸν τετράκογχο βυζαντινὸ ναῖσκο τῶν Φθιώτιδων Θηβῶν¹²³, τὴ Βασιλικὴ Γ' τῆς Ἀμφιπόλεως¹²⁴, τὸν ναὸ τοῦ Κεφάλου Ἀμβρακικοῦ¹²⁵, τὸν βυζαντινὸ ναὸ τῆς Πύδνας¹²⁶, τὸν μεσοβυζαντινὸ ναὸ τῆς Παληόχωρας Μαρωνεῖας¹²⁷, τὸν ναὸ τῶν Κηπιῶν Παγγαίου¹²⁸, τὸν μεσοβυζαντινὸ ναὸ τοῦ βορείου προσκτίσματος τῆς ἐρειπωμένης βασιλικῆς τοῦ Μουσείου τῶν Φιλίππων¹²⁹ καὶ τέλος τὸν ναὸ τοῦ Τσουνκαλαριοῦ Θάσου¹³⁰. Οἱ μικρότεροι καί, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μονόκλιτοι αὐτοὶ ναοὶ χτίζονται στὸ πλαίσιο τῆς ἀνασυγκρότησης, ἀναδιοργάνωσης καὶ ἀνάκαμψης τῶν βυζαντινῶν πόλεων, τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αἰ.¹³¹ Ἐνδεχομένως σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορίᾳ θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ, παρότι χαμένος σήμερα, καὶ ὁ μεσοβυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἀσκληπιείου¹³² (εἰκ. 4). Ἡ οἰκοδόμησή του δικαιολογεῖται, ἐφόσον αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες ἡ νότια πλαγιά τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἡ περιοχὴ Μακρυγιάννη, ἦταν ἰδιαίτερα πυκνοκατοικημένες, ὅπως φανερώνουν οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς ὑπολείμματα οἰκίων, δεξαμενῶν καὶ ἐργαστηρίων¹³³. Τὸ Διονυσιακὸ θέατρο, καλυμμένο μὲ

καὶ οἱ αὐλές τους. Βλ. Ι. Κανονίδη, Οἱ ταφές τῶν μέσων καὶ ὕστερων βυζαντινῶν χρόνων σὲ πόλεις-κάστρα τῆς Μακεδονίας, *16ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (1996) 37-38. Βλ. ἐπίσης Χ. Μπούρα, Ταφικὰ μνημεῖα στὴ μέση καὶ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, *16ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (Ἀθήνα 1996) 53-54.

121. Ε. Μαρκῆ, Τὰ χριστιανικὰ κοιμητήρια στὴν Ἑλλάδα. Ὁργάνωση, τυπολογία, ταφικὴ ζωγραφικὴ, μαρτύρια, κοιμητηριακὲς βασιλικές, *ΔΧΑΕ* 23, 2002, 174-175. Βλ. ἐπίσης Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ἐπιτύμβιο σῆμα στὸ βυζαντινὸ νεκροταφεῖο τῶν Φιλίππων, *2ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (Ἀθήνα 1982) 48-49.

122. Μ. Χατζηδάκης, *ΑΔ* 29, 1973-74, Β1, 184-192. Γιὰ τὴν Ἀθήνα βλ. Μπούρα 118-119.

123. Α. Ντίνα, Νεότερες ἐρευνες στὴν παλαιοχριστιανικὴ πόλη τῶν Φθιώτιδων Θηβῶν, *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, 1975-1990»* Λυὼν 17-22/4/1990 (Ἀθήνα 1994) Β' 369.

124. Ε. Στίκας, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Γ' Ἀμφιπόλεως, *ΠΑΕ* 1962, 42-46.

125. Χ. Μπάρα, Ἀνασκαφὴ Κεφάλου Ἀμβρακικοῦ, *ΠΑΕ* 1965, 78-84.

126. Ε. Μαρκῆ, Ἀνασκαφὲς βυζαντινῆς Πύδνας, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 195-206, Ε. Μαρκῆ, Σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὸ ἀγροτεμάχιο 575 Πύδνας Μακρυγιάνου

1990, *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 247-258 καὶ κυρίως 250-251.

127. Σ. Δουκατᾶ-Δεμερτζή, Μεσοβυζαντινὸ ναΐδριο στὴ βασιλικὴ τῆς Παληόχωρας Μαρωνεῖας, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 645-661.

128. Χ. Μπακιρτζή, Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὰ Κηπιά Παγγαίου, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 433-441.

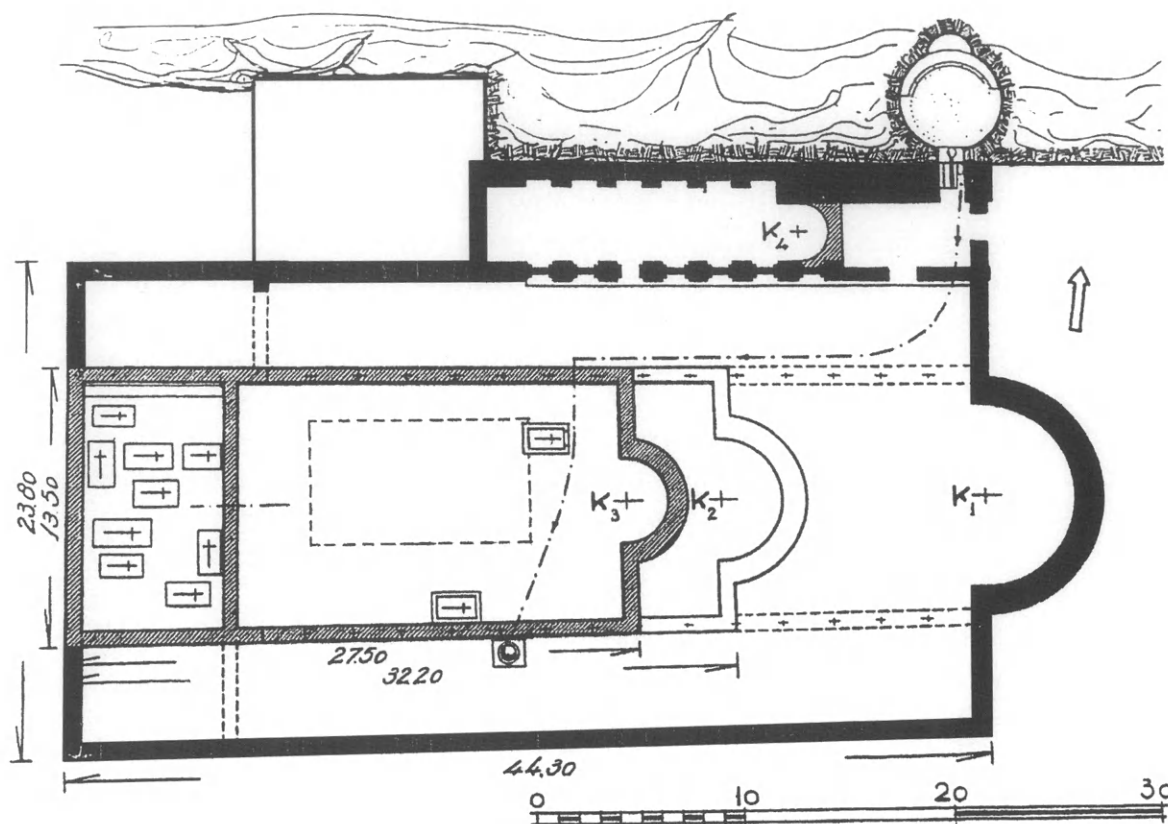
129. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ βασιλικὴ τοῦ Μουσείου Φιλίππων, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 409-419.

130. Σ. Δαδάκη, Ἀνασκαφὴ ταφικοῦ κτίσματος στὸ Τσουνκαλαριὸ Θάσου, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 609-616.

131. Μπούρας 262.

132. Τραυλὸς 67 εἰκ. 20. Ἡ ὑπόθεση τῆς ἵδρυσης μουσουλμανικοῦ τεμένους στὸ Ἀσκληπιεῖο τὸν 11ο αἰ., μὲ ἀφορμὴ τὴν εὔρεση ἀραβικῆς ἐπιγραφῆς σὲ αὐτό, ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸν ἴδιο βλ. σ. 66 σημ. 3.

133. Ἱ. Μηλιάδης, Ἀνασκαφαὶ νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, *ΠΑΕ* 1955, 36-52· 1956, 262-265. Κυρίως: Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Κεραμικὰ εὑρήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, 1955-1960, *ΑΔ* 37, 1982, Α, 127-138 πίν. 37-48. Μαρκῆ - Τσάκος - Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 344-350 καὶ Ν. Σαραγᾶ, Ἐργαστήρια κεραμικῆς βυζαντινῶν χρόνων στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη, στὸ *Αρχαιολογικὰ τεκμήρια βιο-*

Εικ. 4. Τοπογραφικό σχέδιο του Ασκληπιείου με την αναπαράσταση των κατοίψεων των τριών χριστιανικών ναών από τον Ι. Τραυλό (ΑΕ 1939-41, 67 εικ. 20).

ἐπιχώσεις αιώνων, προσέφερε τὸ κατάλληλο ἔδαφος γιὰ τὴν κατοίκηση τόσο στὰ βυζαντινὰ ὅσο καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια, ἐνῶ τὴν ὑδρευση τοῦ οἰκισμοῦ τὴν παρείχαν ἡ πηγὴ τοῦ Ασκληπιείου καὶ ἡ παλαιότερη, ἀρχαϊκὴ κρήνη στὰ δυτικὰ ὄρια τοῦ ἱεροῦ. Οἱ δύο αὐτὲς πηγὲς ἦταν πολὺτιμες γιὰ τὴν Ἀκρόπολη, ἐπειδὴ εἶχαν σταθερὰ νερό, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Κλεψύδρα στὴ βόρεια κλιτὺ, ἡ ὁποία, ὅπως ὑποδηλώνει καὶ τὸ ὄνομά της, δὲν εἶχε πάντα νερό. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ πρόνοια τῆς συμπερίληψής τους στὴν ὁχύρωση τῆς Ἀκροπόλεως ἦταν συνεχῆς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους, ἀκολούθως ἀπὸ τὸ Ριζόκαστρο στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια καὶ τέλος ἀπὸ τὸν Σερπεντζε ἐπὶ Τουρκοκρατίας¹³⁴.

τεχνικῶν ἐγκαταστάσεων κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. 5ος-15ος αἰῶνας. Εἰδικὸ θέμα τοῦ 22ου Συμποσίου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης. Ἀθήνα, 17-19 Μαΐου 2002 (Ἀθήνα 2004) 257-

278. Βέβαιη θεωρεῖ τὴν ὑπαρξὴ μεσοβυζαντινοῦ οἰκισμοῦ στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης καὶ ὁ Χ. Μπούρας 44.

134. Γκιολὲς 26-27.

Ὁ ἀνθηρὸς βυζαντινὸς οἰκισμὸς τῆς νότιας κλιτύος τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς περιοχῆς Μακρυγιάννη ἐγκαταλείπεται, σύμφωνα μὲ τὰ εὐρήματα τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν, στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ., μετὰ ἀπὸ τὴν ἐχθρική ἐπιδρομὴ τοῦ Λέοντος Σγουροῦ¹³⁵, τοῦ «ἄρχοντος Ναυπλίας», ὁ ὁποῖος πολιορκήσε ἀνεπιτυχῶς τὴν Ἀκρόπολη τὸ 1204 καὶ κατέστρεψε, ὡς ἀντίποινα, τὴν κάτω πόλη¹³⁶. Εἶναι πιθανὸν μὲ αὐτὲς τὶς καταστροφὲς νὰ συνδέεται ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ δεύτερου ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιείου, τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων, ἐφόσον ὁ ἀρχαῖος ὑστερορρωμαϊκὸς περίβολος, ποὺ ἐπισκευάστηκε ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸν¹³⁷ καὶ παρέμεινε σὲ χρῆση προστατεύοντας τὸ Ἀσκληπιεῖο, εἶχε καὶ αὐτὸς καταστραφῇ. Πληροφορίες γιὰ τὴν κακὴ κατάσταση καὶ τὴν ἀχρήστευση τῶν ὀχυρώσεων στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. ἔχουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν μητροπολίτη Μιχαὴλ Χωνιάτη, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Ἀθήνα ἦταν μιὰ ἀνοχύρωτη πόλη, στὸ ἔλεος τῶν ἐπιδρομῶν¹³⁸. Οἱ Φράγκοι, στοὺς ὁποίους ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης παρέδωσε τελικὰ τὴν πόλη τὸ 1204, οἰκοδομοῦν γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μέσα στὸ α' μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα τὸ Ριζόκαστρο, τὴ μεσαιωνικὴ ὀχύρωση τῆς Ἀκρόπολης¹³⁹.

Ὁ τρίτος χριστιανικὸς ναὸς

Ἡ ἀνέγερση τοῦ Ριζόκαστρου ἐνεθάρρυνε τὴν ἐπιστροφὴ τῶν κατοίκων στὴν περιοχὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ ἐξῆς. Σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος χριστιανικὸς ναὸς τοῦ Ἀσκληπιείου (εἰκ. 4), ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὸν Ἰ. Τραυλό, μᾶλλον ἀποτελοῦσε τὸ καθολικὸ μιᾶς μικρῆς μονῆς ποὺ περιλάμβανε: τὸ ἐπίμηκες οἰκοδόμημα (πρόσκτισμα) ἐντὸς τοῦ βορείου κλίτους τῆς ἀρχικῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τὸ ὁποῖο μετατράπηκε σὲ ἐστιατόριο, τὸ Ἅγίασμα καὶ διάφορα ἄλλα πρὸς Ἀνατολὰς διαμερίσματα, στὰ ὁποῖα διέμεναν οἱ μοναχοί¹⁴⁰. Σύμφωνα μὲ τὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σερεπεντζέ, ὁ Κουμανοῦδης βρῆκε στὴ

135. Βλ. Φ. Θ. Βλαχοπούλου, *Λέων Σγουρός* (Θεσσαλονίκη 2002) 67-76.

136. Βλ. W. Miller, *The Latins in the Levant* (London 1908) 32, K. M. Setton, *The Archaeology of Medieval Athens. Essays in Medieval Life and Thought, presented in Honor of A. Patterson Evans*, στὸ *Athens in the Middle Ages* (London 1975) 227-258, K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571) I* (Philadelphia 1976) 21-22, M. Σ. Κορδῶσης, Ἡ κατάκτηση τῆς Νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους, *Ἱστοριογραφικὰ* I, 1986, 67-75, A. Kaldellis, *The Christian Parthenon* (Cambridge 2009) 162-165. Γιὰ τὸν βυζαντινὸ οἰκισμὸ στὴ νότια κλιτὶ τῆς Ἀκρόπολης: Μακρῆ - Τσάκος - Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 342-344.

137. Γιὰ τὴν ἰουστινιάνεια ἐνίσχυση τῶν ὀχυρώ-

σεων τῆς Ἀθήνας βλ. Προκόπιο, *Περὶ κτισμάτων* IV 2. Τανούλας 18 σημ. 55 καὶ 56, 273 σημ. 27.

138. Ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸ 1182 μέχρι τὸ 1204 Μιχαὴλ Χωνιάτης θορνεῖ γιὰ τὴν ἐξαθλίωση τῆς πόλης καὶ μιᾶ γιὰ τὰ γκρεμισμένα τείχη καὶ τὶς κατασκαμμένες οἰκίες τῆς. Βλ. Σπ. Λάμπρου, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα Α'* (Ἀθῆναι 1879) 159. Φ. Χ. Κολοβοῦ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης* (Ἀθῆναι 1999) 16 σημ. 41 καὶ 42. Βλ. ἐπίσης Μπούρα 38-40.

139. Βλ. Μακρῆ - Τσάκο - Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 342-344, γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ Ριζόκαστρου στὸ α' μισὸ τοῦ 13ου αἰ., ποὺ ἀναιρεῖ τὴν παλαιότερη χρονολόγηση τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθῆναι 1960) 156-162, τοῦ 11ου αἰῶνα.

140. Τραυλὸς 66. Τὴ μετατροπὴ τοῦ προσκτίσμα-

λιθορριπή του υποστρώματος του δαπέδου της τρίτης ἐκκλησίας ἕνα φράγκικο νόμισμα¹⁴¹. Τὸ νόμισμα αὐτὸ ὁρίζει ὡς *terminus post quem* τὴν κατασκευὴ τῆς τρίτης καὶ τελευταίας ἐκκλησίας τοῦ Ἀσκληπιείου μετὰ τὸ ἔτος 1204.

Ἐνα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν ὕστατων χρόνων λειτουργίας τοῦ χριστιανικοῦ Ἀσκληπιείου, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸν 13ο-14ο αἰ., εἶναι μιὰ μαρμάρινη ἐνεπίγραφη πλάκα, ἡ ὁποία φέρει στὸ μέσον της ἕναν ἐγχάρακτο ὀκτάκτινο, μονογραμματικὸ σταυρὸ στὴν κορυφὴ τριγωνικῆς βάσης καὶ τὴν ἐπιγραφὴ: Ἰη(σοῦς) Οὕτ(ος) βάσ|κανος Οὕτ(ος) νί|κος ὁ [σ]|τα(ν)||[ρός]¹⁴². Ἐπειδὴ εἶναι σαφές τὸ ἀποτροπαϊκὸ νόημα τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ ἔννοια τῆς νίκης κατὰ τῆς βασκανίας μέσω τοῦ σταυροῦ, ὁ Δ. Πάλλας θεωρεῖ ὅτι ἡ πλάκα ἦταν ἐντοιχισμένη πάνω ἀπὸ εἴσοδο οἰκήματος, γιὰ νὰ τὴ φυλάσσει καὶ νὰ ἀπομακρύνει τὰ κακὰ πνεύματα¹⁴³.

Δὲν γνωρίζουμε πότε διακόπτεται ἡ λειτουργία τοῦ τελευταίου χριστιανικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιείου. Ἡ ὑπόθεση τοῦ U. Köhler, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ναὸς αὐτὸς καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Καταλανοὺς ποὺ κατέλαβαν τὴν Ἀκρόπολη τὸ 1311 νικώντας κατὰ κράτος τὸν τελευταῖο Φράγκο δούκα τῆς Ἀθήνας Gautier de Brienne στὴ μάχη τοῦ Κηφισοῦ, δὲν ἐπιβεβαιώνεται¹⁴⁴. Γνωρίζουμε πάντως ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ ἔτος 1458 καὶ ἐξῆς, ἡ εἴσοδος τῶν Χριστιανῶν στὴν Ἀκρόπολη εἶναι ἀπαγορευμένη¹⁴⁵. Ὁ προμαχώνας τοῦ Σερπεντζέ, ὁ ὁποῖος οἰκοδομήθηκε ἐπάνω στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο πρὸς Βορρᾶν τῆς Στοᾶς Εὐμένους ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐπιθέσεως τῶν στρατευμάτων τοῦ Morosini, ἀποτυπώθηκε σχεδιαστικὰ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἀποστολὴ τοῦ 1687, ἡ ὁποία, ὑπὸ τὸν Gravier d'Ortières ἀποτύπωνε τὰ ὄχυρά τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατ' ἐντολὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'¹⁴⁶. Τόσο στὸ σχέδιο αὐτό, ὅσο καὶ στὰ σχέδια τοῦ Verneda, Βενετοῦ μηχανικοῦ τοῦ Morosini, τοῦ ἰδίου ἔτους¹⁴⁷, διαπιστώνουμε ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 17ου αἰώνα, ὅλα τὰ οἰκοδομήματα τοῦ Ἀσκληπιείου εἶχαν καλυφθεῖ ἀπὸ ἐπιχώσεις καὶ ἐξαφανιστεῖ¹⁴⁸.

τος τῆς Δωρικῆς στοᾶς σὲ ἐστιατόριο ὑποστηρίζει καὶ ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος, ὁ ὁποῖος μάλιστα τὸ παραλληλίζει μὲ ἀνάλογα ἐστιατόρια τῆς μονῆς Δαφνίου, τῆς μονῆς τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῆς μονῆς τῆς Ἀγ. Λαύρας στὸ Ἅγιο Ὄρος. Ξυγγόπουλος 70.

141. Στὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σερπεντζέ ὁ Κουμανοῦδης γράφει τὰ ἐξῆς: 20 Νοεμβρίου 1876 «Ὑπὸ τῷ ἐργασμένῳ δαπέδῳ τῆς δυσμικωτάτης τῶν χριστιανικῶν οἰκοδομῶν εὐρέθησαν θραύσματα ἀναγλύφων, γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν καὶ 1 φράγκικον λεπτὸν μικρὸν νόμισμα ἐπηργυρωμένον».

142. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, *Γλυπτὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν* (Ἀθήνα 1999) 210, ἀρ. 298. Βλ. ἐπίσης Ὁρὲς Βυζαντίου 531 ἀρ. 734.

143. Δ. Πάλλας, Βυζαντινὸν ὑπέρθρον τοῦ Μου-

σείου Κορίνθου, *ΕΕΒΣ* Λ', 1960-1961, 436-445, εἰκ. 9 καὶ 10. Ἐπίσης W. K. Pentice, *Magical Formulae on Lintels of the Christian Period in Syria*, *AJA* 10, 1906, 137-150.

144. U. Köhler. Der Südabhang der Akropolis zu Athen nach den Ausgrabungen der archäologischen Gesellschaft, *AM* 2, 1877, 260. Βλ. ἐπίσης Τραυλὸς 66.

145. Τραυλὸς 66.

146. Τανούλας 53 εἰκ. 7.

147. Αὐτόθι 54 εἰκ. 8 καὶ 9. Στὰ σχέδια τοῦ Verneda σημειώνονται μόνον οἱ δύο δεξαμενές στὰ δυτικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου.

148. Παρόμοια εἰκόνα γιὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο παρέχουν καὶ τὰ σχέδια τῶν J. Stuart - N. Revett, *The Antiquities of Athens* II (London 1787) σ. V.

ΤΟ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ

Δυτικότερα ἀπὸ τὶς δύο τελευταῖες ἐκκλησίες καὶ ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοὺς ὁ Κουμανοῦδης ἀποκάλυψε πολλοὺς χριστιανικοὺς τάφους κτιστούς, μὲ κλίμακες πρὸς κατάβαση, οἰκοδομημένους μὲ *spolia*, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν καὶ πολλὲς παλαιοχριστιανικὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, μεταφερομένης ἀσφαλῶς ἀπὸ ἄλλῃ θέσῃ¹⁴⁹. Στὸ σχέδιο τοῦ Μ. Lambert τοῦ 1877 (εἰκ. 1) εἰκονίζονται ἑννέα τάφοι, ὅλοι ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ νάρθηκα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹⁵⁰, ἐνῶ στὸ σχέδιο τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ τοῦ 1946, εἰκονίζονται οἱ ἑννέα τάφοι ἐντὸς τοῦ νάρθηκα καὶ τρεῖς ἀκόμη, ἓνας παραπλεύρως καὶ ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ νάρθηκα, ἓνας ἐξωτερικὰ καὶ δίπλα ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ βορείου στυλοβάτη τῆς ρωμαϊκῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ ἓνας μπροστὰ ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹⁵¹ (εἰκ. 2). Ὅλες οἱ ταφές ἦταν προσανατολισμένες ἀνατολικά-δυτικά¹⁵², μὲ ἐξαίρεση δύο μόνο τάφους στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νάρθηκα μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότο, ὁ ὁποῖος ὀφείλεται ἐνδεχομένως στὴ στενότητα τοῦ χώρου.

Ὁ μόνος τάφος ποὺ ἔχει σωθεῖ μέχρι σήμερα βρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2.30×0.80×0.90 μ. Εἶναι κτισμένος μὲ *spolia*, μικροὺς λίθους, κεραμίδια καὶ ἀσβεστοκονίαμα, καὶ καλύπτεται ἀπὸ μιὰ μεγάλη πλάκα ἀπὸ ὑμήττιο μάρμαρο, ἡ ὁποία ἀρχικὰ ἀποτελοῦσε μέλος τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀρχαίας Ἰωνικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου. Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου ἦταν στὰ ἀνατολικά, μεταξὺ δύο μικρῶν παραστάδων.

Ἀπὸ τὸν τάφο ποὺ βρισκόταν δίπλα ἀπὸ τὸ θεμέλιο τοῦ βόρειου στυλοβάτη τῆς ρωμαϊκῆς στοᾶς σώθηκαν μόνον οἱ δύο πλευρές, οἱ ὁποῖες μᾶς δίνουν τὸ πλάτος του (93 ἐκ.), ἐνῶ ὁ τάφος νοτίως τοῦ νάρθηκα ἦταν, σύμφωνα μὲ τὸν Ἰ. Τραυλό, ὀστεοφυλάκιο¹⁵³.

Ὁ Στ. Κουμανοῦδης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι σὲ ἓναν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τάφους βρέθηκε «σταυρίδιον μολύβδινον», καὶ σὲ ἄλλον «ἀγγεῖον κεραμεόν, δίωτον, κοινοτάτου σχήματος»¹⁵⁴. Τὰ εὑρήματα αὐτὰ δὲν συμπεριλήφθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο στοὺς καταλόγους τῶν

149. Κουμανοῦδης 21-22. Τὸ κείμενο τοῦ Κουμανοῦδης ἔχει ὡς ἑξῆς: «Δυτικώτερον τῶν ἐκκλησιῶν, ἐν μέρει καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους αὐτῶν τούτων, ἐφάνησαν καὶ τάφοι χριστιανικοὶ οὐκ ὀλίγοι, κτιστοὶ μετὰ κλιμάκων πρὸς κατάβασην, ὄντες καὶ μονήρεις καὶ πολυάνδρια, εἰς δὲ παιδὸς μικροῦ εἶχε τοὺς ἔσω τοίχους καλῶς ἐκ λεπτῶν ποικιλοχρῶν πλακῶν ἡρμοσμένους πάντες ὅμως ἦσαν ἀνεπίγραφοι, ποῦ καὶ ποῦ μόνον γλυφὴ σταυροῦ εὐρέθη ἐπὶ τῆς ἔσω ἐπιφανείας τῆς καλυπτούσης πλακός. Στιγλῖδια δὲ τινὰ ἔχοντα ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς χριστιανικάς, κατὰ τὸ ἀρχαιότατον τυπικόν, εὐρέθησαν ἐντετειχιωμένα μόνον ὡς γόμος εἰς διάφορα κτίρια, ὅχι δὲ ποτὲ ἐπὶ τῆς πρώτης αὐτῶν θέ-

σεως». Οἱ παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφές ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀσκληπιεῖο παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ στὸν Sironen 133-142 ἀρ. 54-64, ὅπου καταγράφεται καὶ ὅλη ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

150. Lambert ὁ.π. (σημ. 14).

151. Τραυλὸς 39 εἰκ.4.

152. «Τὰ κρᾶνία ἔβλεπον πρὸς ἀνατολὰς κείμενα ἐν τῷ δυτικῷ μέρει τοῦ τάφου», σημειώνει ὁ Κουμανοῦδης στὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σερεπεντζέ, τῆς 24 Σεπτεμβρίου 1876.

153. Τραυλὸς 58-59.

154. Στ. Κουμανοῦδης, Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν περὶ τὸ Ἀσκληπιεῖον τόπων, Ἀθήναιον 5, 1876, 196.

ἀρχαίων τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἡ ταυτοποίησή τους στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο στάθηκε ἀδύνατη¹⁵⁵. Οἱ τάφοι εἶναι μεταγενέστεροι τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἐφόσον οἰκοδομήθηκαν σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο τοῦ δαπέδου τῆς κατὰ 35 ἐκ. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ὁρίζεται ἀπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ μοναδικοῦ σωζόμενου τάφου μπροστὰ ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τὸ ὁποῖο ἀνῆκε στὸ δάπεδο ἐκκλησίας μεταγενέστερης τῆς βασιλικῆς¹⁵⁶. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ χωροταξικὴ διαρρύθμιση τῶν τάφων, σύμφωνα μὲ τὶς κατόψεις τῶν δύο μεταγενέστερων ἐκκλησιῶν ἀπὸ τὸν Ἰ. Τραυλὸ, δύο τάφοι βρίσκονται ἐντὸς τοῦ μοναδικοῦ τους κλίτους, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἐννέα στὸν νάρθηκα¹⁵⁷.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τάφους ποὺ ἀναφέρθηκαν, στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου τεμένους, ὁ Κουμανούδης μιλά καὶ γιὰ ἄλλους τάφους, καμαροσκεπεῖς¹⁵⁸, τοὺς ὁποίους τοποθετεῖ γενικῶς καὶ ἀορίστως «εἰς τὰ δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ μέρη». Ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τάφους ποὺ ἔχουν ἀποτυπωθεῖ στὸ σχέδιο τοῦ Μ. Lambert, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι, στὰ δυτικὰ τοῦ Ἀσκληπείου, τὴν ἀκριβὴ θέση τῶν ὁποίων δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε, ἐφόσον τίποτε ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ἔχει σωθεῖ ἢ ἀποτυπωθεῖ σχεδιαστικά.

Οἱ ταφὲς στὸ Ἀσκληπιεῖο τοποθετοῦνται, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἀξιίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ παρατήρηση τῆς C. Snively¹⁵⁹, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ταφὲς στὴν περιοχὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου καὶ τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους ξεκινοῦν στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὸν 6ο αἰ., ἐνῶ οἱ ταφὲς στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ ἐμφανίζονται μερικοὺς αἰῶνες ἀργότερα. Ἡ παρατήρηση αὕτη στηρίζεται στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι τῶν παλαιοχριστιανικῶν

155. Ἐπίσης δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐντοπιστοῦν καὶ ἄλλα εὐρήματα τῶν τάφων ποὺ ἀναφέρει ὁ Κουμανούδης στὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σερεντζέ, τὰ ὁποῖα ἀξιίζει νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ, ἐπειδὴ συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα τοῦ χριστιανικοῦ Ἀσκληπείου καὶ τοῦ κοιμητηρίου του, ὅπως: «Δύο ζεύγη κρικοειδῶν ἐνωτίων, χαλκᾶ καὶ ἀργυρᾶ, στρεπτὸς λεπτὸς, χαλκοῦς μὲ ὑάλινον σφαιρίον κρεμάμενον, φορεμάτων τῶν νεκρῶν σαθρὰ λείψανα, καὶ χαλκίνων λειωμένων μέρη μικρὰ καὶ φύλλα ἐλαίας ἢ δάφνης σαθρότατα, ἐν κουρούπι καὶ στρεπτοῖ μικροὶ δύο χαλκοῖ, σφόδρα κατιωμένοι, δύο κλαδίσκοι μολύβδινοι μὲ φυλλάρια σώζοντα λείψανα χρυσώσεως, ὑάλινον βαλαντιοειδὲς ἄγγειον, δακτύλιος κρῖκος μὲ ἄνθος, ἀργυροῦς ἴσως, δύο κανάτια νεωτερικά, δύο ζεύγη ὑαλίνων ψελλίων, καὶ πολλὰ νομίσματα βυζαντινῶν χρόνων. Ἐκτὸς τῶν τάφων εὐρέθησαν δύο λύχνοι πῆλινοι, ὧν ὁ εἷς μὲ σταυρόν, μία τόξα ζώνης χαλκῆ, μία πηλινὴ στρογγυλὴ σφραγὶς χριστιανικὴ καὶ κοσμήματα δύο βυζαντινὰ ἐπὶ πλακῶν (σειριαί)».

156. Τραυλὸς 42 σημ. 1 καὶ 59.

157. Αὐτόθι 67 εἰκ. 20. Σύμφωνα μὲ τὸν Δ. Πάλλα, Σαλαμινικά, ΑΕ 1950-51, 178-179, οἱ ταφὲς στὸν νάρθηκα τῶν ἐκκλησιῶν μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, δηλαδὴ μετὰ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., εἶναι συνήθεις ἐπειδὴ δὲν θεωροῦνται ὡς ἀθέτηση τῆς ἀπαγόρευσης τῆς ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας ταφῆς, γιὰ τὸ νάρθηκα εἶχε, ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως, δευτερεύουσα σημασία, μόνον τὸ μεσαῖο κλίτος θεωρεῖται ὡς ὁ κυρίως ναός. Τὸ νέο αὐτὸ ἔθιμο εἰσάγεται τὴν ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατόρων μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸ καὶ γενικεύεται ταχύτατα, πυκνώνοντας στὸν 10ο καὶ 11ο αἰ. καὶ ἀκόμη περισσότερο στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων. Βλ. Α. Grabar, *Martyrium I* (Paris 1946) 493-494.

158. Βλ. Δ. Πάλλα, Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι, ΑΕ 1937, 847-865. Παραδείγματα καμαροσκεπῶν τάφων χριστιανικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἰλισοῦ, τὸ Ἡφαιστεῖο καὶ τὸν Ἅγ. Ἀνδρέα Πατησίων) ἀπαριθμεῖ ὁ Πάλλας στὸ ἴδιο ἄρθρο σ. 848, σημ. 4.

159. Sironen 124 σημ. 39.

χρόνων ἔθαβαν τοὺς νεκροὺς τοὺς ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ τείχους, ποὺ περιέκλειε τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ τὸ Ἡρώδειο¹⁶⁰.

Τὸ καθεστὼς τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῶν τειχῶν τῶν πόλεων¹⁶¹ δικαιώνεται νομικὰ τὸν 10ο αἰῶνα, ὅταν μὲ τὴν 53η Νεαρά ὁ Λέων ΣΤ΄ ὁ Σοφὸς ἐπιτρέπει τὶς ταφὲς μέσα στὶς πόλεις, καταργώντας ἕναν κανόνα δικαίου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη περιέλθει σὲ ἀχρηστία¹⁶². Στὴν Ἀκρόπολη ἔχουμε ταφὲς γύρω καὶ ἐντὸς τοῦ Παρθενῶνα, χρονολογημένες, ἀπὸ τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν σὲ αὐτές, στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ¹⁶³. Οἱ ἀναγραφὲς θανόντων καὶ οἱ ἐπικλήσεις ὑπὲρ τεθνεώτων σχετίζονται μὲ τοὺς παρακείμενους τάφους κληρικῶν ἢ ἄλλων ἐπισήμων προσώπων, τὰ ὁποῖα θάβονταν γύρω ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα ἀκόμη καὶ ἐντὸς τοῦ βορείου περιστυλίου του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ κίονες τοῦ Παρθενῶνα ἀποτελοῦν, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος, «τὴν βίβλο ζώντων καὶ κεκοιμημένων»¹⁶⁴. Χαράγματα ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ κίονα τοῦ Ἀσκληπιείου, ὅπως δημοσιεύει ὁ Στ. Κουμανούδης σημειώνοντας: «Λεπτὰ ἐπιχαράγματα Χριστιανῶν ἔχει καὶ ἐν ἄρραβδῶτου κίονος σῶμα ... ἅμα δὲ καὶ ζῶα τραγελαφικὰ καὶ ἄνθη, ἐπὶ πᾶσι δὲ καὶ εἰκόνα ἀγίου μὲ χρώματα ἐντὸς εὐμεγέθους περιθωρίου»¹⁶⁵. Ἐπίσης μιὰ χριστιανικὴ ἐπικλησιὴ χαράχτηκε σὲ βάθρο κυλινδρικό, τὸ ὁποῖο ἤδη φέρει δύο, διαφορετικῶν ἐποχῶν, τιμητικὲς ἐπιγραφές: ἡ πρώτη πρὸς τὸν Ρωμαῖο αὐτοκράτορα Βεσπασιανό, ἡ δευτέρη πρὸς τὴν ἱέρεια τοῦ Ἀσκληπιείου Ἰουνία. Ἡ τρίτη ἐπιγραφὴ εἶναι χριστιανικὴ καὶ ἐπικλητικὴ: «+ ΚΕ βοήθ(ει) τὸ σὸ δοῦ(λο...) | Κ ... ἀμαρτολό, ἀμήν»¹⁶⁶.

160. Ὁ Ἰ. Τραυλὸς σημειώνει τὴν ὑπαρξὴ ὀκτὼ νεκροταφείων παλαιοχριστιανικῶν χρόνων στὴν Ἀθήνα, δύο ἐκ τῶν ὁποίων βρίσκονται στὴ νότια κλιτὸν τῆς Ἀκρόπολης, βλ. Ἰ. Τραυλὸς, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθήναι 1960) 145-146, σημ. 1, πίν. VII. Βλ. ἐπίσης Ν. G. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens et byzantins de Grèce* (Ἀθήνα 2000) 77-78.

161. Βλ. Ε. Μαρκῆ, Τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῶν νεκρῶν στὴν πόλη, *10ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (Ἀθήνα 1990) 41-42.

162. Ἐμμανουηλίδης 185-186.

163. Α. D. Norre, *Studies in the History of Parthenon* (Los Angeles 1966) 34 καὶ Α. Kaldellis, *The Christian Parthenon* (Cambridge 2009) 35 καὶ 74-80.

164. Ὁρλάνδος - Βρανούσης, *Εἰσαγωγὴ* 22-25 καὶ 130. Ὁ F. W. Deichmann, *Die Basilika im Parthenon*, *AM* 63-64, 1938-39, 138 τοποθετεῖ τὴν ἐποχὴ τῆς μετατροπῆς τοῦ Παρθενῶνα σὲ ἐκκλησίαν ἀνάμεσα στὸ β΄ μισὸ τοῦ 5ου καὶ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. Γιὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς μετατροπῆς τοῦ Παρθενῶνα σὲ ἐκκλησίαν ἤδη ἀπὸ τὸ β΄ μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα βλ. C. Mango, *The Conversion of the Parthenon into a church: The Tübingen Theosophy*, *ΔΧΑΕ* 18, 1995, 201-203. Σύμφωνα μὲ τοὺς Μ. Κορρὲ καὶ Χ. Μπούρα ἡ μετατροπὴ τοῦ Παρθενῶνα

σὲ ἐκκλησίαν ἔγινε στὸ β΄ μισὸ τοῦ 6ου αἰῶνα, βλ. Μ. Κορρὲ - Χ. Μπούρα, *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος* (Ἀθήνα 1983) 138 σημ. 107 καὶ 108. Μὲ αὐτὴ τὴν ἄποψη συντάσσεται καὶ ὁ Α. Kaldellis, *The Christian Parthenon* (Cambridge 2009) 35.

165. Στ. Κουμανούδης, Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν περὶ τὸ Ἀσκληπιεῖον τόπων, *Ἀθήναιον* 5, 1876, 197.

166. Αὐτόθι 196, *IG* II², 3283. Β. Ν. Μπαρδάνη - Γ. Ε. Μαλούχου, *ΑΡΜΑ* 1 (1992) 50 ἀρ.181. Σὲ χριστιανικὲς ἐπεμβάσεις ὀφείλονται καὶ τὰ χαράγματα σταυρῶν μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα σὲ εἰκονιστικὲς κεφαλὰς ἢ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τῆς παλαιᾶς θρησκείας ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο. Ὡς παράδειγμα θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 2413, μὲ παράσταση νεκροδείπνου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνάγλυφη παράσταση ἀποκρούστηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς καλυπτήρια πλάκα μεσαιωνικοῦ τάφου. Στὸ *Ἀθήναιον* 5, 1876, 328-329 ὁ Στ. Κουμανούδης σημειώνει τὰ ἑξῆς: «“Ἐπὶ ἱερώς Διοφάνους τοῦ Ἀπολλωνίου Ἀζηνιέως”. Ταῦτα εἶναι κεχαραγμένα ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου πλακὸς λίθου Πεντελησιῶν, ἐχούσης ἑκατέρωθεν παραστάδας καὶ ἐν τῇ ἑσοχῇ παραστασιν ἀνάγλυφον νεκροδείπνου.” Ὑψ. 0.64 μ. Πλ. 0.90 μ. Πάχ. 0.12 μ. Εὐρέθῃ ὡς κάλυμμα τάφου χριστιαν-

Οἱ ταφές κοντὰ σὲ καθαγιασμένο χώρο ἐκκλησίας ἢ μαρτυρίου ὀνομάζονται *ad sanctos*¹⁶⁷. Ἐπειδὴ ὑπάρχει ἡ πίστη ὅτι τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρα ἀγιάζει τὸν τόπο, οἱ Χριστιανοὶ ἐπιδίωξαν ἀπὸ νωρὶς νὰ ταφοῦν κοντὰ σὲ ἐκκλησίες καὶ τάφους μαρτύρων γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν πλεονεκτήματα τὴν ἡμέρα τῆς Κρίσεως¹⁶⁸. Ὁ προνομιακὸς αὐτὸς ἐνταφιασμὸς προοριζόταν καταρχὴν γιὰ τοὺς κληρικοὺς ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἄρχουσας τάξης. Ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. ὅμως καὶ ἐξῆς ἡ τακτικὴ τῆς ταφῆς ἐξεχόντων προσώπων ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ἢ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῶν ἐκκλησιῶν διακόπτεται. Γιὰ λόγους ταπεινοφροσύνης, τοὺς ὁποίους ἐκφράζουν κυρίως οἱ μοναχοὶ τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς (ὅπως ὁ Ἐφραίμ ὁ Σύρος) προτιμᾶται – καὶ μετὰ τὸν 6ο αἰῶνα γενικεύεται – ὁ ἐνταφιασμὸς στοὺς νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν, τὰ πλάγια κλίτη καὶ τὸ αἶθριο¹⁶⁹. Τὸ πρόβλημα τῆς ἔλλειψης χώρων ταφῆς λύθηκε μὲ τὸ σύστημα πολλαπλῶν ταφῶν μέσα στὸν ἴδιο τάφο καὶ τῇ δημιουργίᾳ ὀστεοφυλακίων. Ἀπὸ τὶς νομισματικὲς ἐνδείξεις ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ εὐρήματα στοὺς τάφους τῶν ναῶν παρατηρεῖται ὅτι οἱ ταφές αὐξάνονται σὲ συχνότητα τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ βρίσκουν τὴ μεγαλύτερη διάδοσή τους τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων¹⁷⁰. Τὸν 15ο αἰ. ἡ ταφὴ τῶν πιστῶν γύρω ἀπὸ ναοὺς γενικεύεται σὲ σύνολα τάφων, τὰ «ταφεῖα», τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν τὴν ἀδιάλειπτη ἐπιθυμία τῶν πιστῶν νὰ ταφοῦν κοντὰ σὲ ἱερὸν χώρο¹⁷¹.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς τάφους τοῦ Ἀσκληπείου, σύμφωνα μὲ τὶς πενιχρὲς πληροφορίες τοῦ Στ. Κουμανούδη στὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σερπεντζῆ 1876-1877 στὶς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ τάφους μὲ πολλοὺς νεκροὺς καὶ ἀνακομιδὲς παλαιοτέρων ταφῶν λόγῳ ἐλλείψεως χώρου. Ὁ νεκρὸς συνοδεύεται ἀπὸ τὰ προσωπικά του ἀντικείμενα, σταυροὺς, μετάλλια-ἐγκόλπια καὶ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης. Σὲ μιὰ περίπτωση δύο γυάλινες κανδῆλες ἦταν ἀνηρτημένες μὲ σιδερένιες ἀλυσίδες ἢ μία πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ καὶ ἡ ἄλλη στὸ μέσον του τάφου. Οἱ ταφές σὲ κιβωτιόσχημους τάφους μὲ ἢ χωρὶς κλίμακα καθόδου καὶ σὲ καμαροσκεπεῖς τάφους μὲ κλίμακα καθόδου εἶναι πολὺ συνηθισμένες στὰ μέσα καὶ τὰ ὕστερα βυζαντινὰ χρόνια καὶ ἀποτελοῦν ἐπιβιώσεις

νικοῦ. Ἵνα δὲ τὸν λίθον χρησιμοποιοῦσιν πρὸς τοῦτο οἱ καλοὶ ἐκεῖνοι ἄνθρωποι τῶν πρώτων αἰώνων τῆς νέας πίστεως, ἀπέκρουσαν ἐπιμελῶς πάντα τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ γείσου καὶ τῶν ἀναγλύφων μορφῶν, πλὴν τοῦ ἐν τῷ βάθει ὄχι πολὺ ἐξέχοντος παραθύρου ἐν ᾧ ἡ συνήθης «προτομὴ ἵππου» ἄφησαν δὲ καὶ τὴν ἄνω ἐπιγραφὴν ἀπείρακτον, ἅτε μὴ ἐξέχουσιν ... Χρῶματι ἐρυθρῷ ἐξιτήλῳ σταυροὺς τρεῖς εἰκόνισαν, τὸν ἕνα ἐπὶ τῆς τοῦ ἵππου προτομῆς τοὺς ἄλλους δύο ἐνθεν καὶ ἐνθεν τοῦ παραθύρου ἐπὶ τῆς λείας, γυμνῆς ἐπιφανείας. Εἶναι δὲ οὗτος ὁ λίθος ὁ τρίτος τῶν οὕτω σταυροῖς σημειωθέντων προπάλαι οὕς εὐρίσκομεν ἐν ταύτῃ τῇ ἀνασκαφῇ».

167. B. Kötting, *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude* (Köln 1965) 13-

15 καὶ 24-31. Y. Duval, *Auprès des saints corps et âme* (Paris 1988) 51-223. N. G. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens et byzantins de Grèce* (Αθήνα 2000) 24-30.

168. Ἐμμανουηλίδης 208-212. Ε. Μαρκῆ-Ἀγγέλου, Τὸ σταυρικὸ μαρτύριο καὶ οἱ χριστιανικοὶ τάφοι τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου στὴ Θεσσαλονίκη, ΑΕ 1981, Χρονικά, 68-69. Βλ. ἐπίσης *Transition to Christianity* 48-52.

169. Ἐμμανουηλίδης 215-216.

170. Αὐτόθι 217-218.

171. Αὐτόθι 232. Ἰ. Κανονίδης, Νεότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ 1998 σχετικὰ μὲ τὰ ὕστεροβυζαντινὰ κοιμητήρια στὴ Θεσσαλονίκη, ΑΕΜΘ 12, 1998, 183-194.

παλαιότερων ταφικῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων μὲ λιτότερη ὅμως μορφή¹⁷². Ὁ Κουμανοῦδης σημειώνει, πρὸς Δυσμᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου, τὴν ὑπαρξὴ τάφων κτιστῶν, ἀκόμα μεταγενέστερων, οἱ ὅποιοι βρέθηκαν σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ τοὺς τάφους ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν¹⁷³ καὶ ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν σὲ νεότερες ἐποχές, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως δὲν ἔχει σωθεῖ κανένα ἵχνος.

Εὐρήματα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῶν χριστιανικῶν χρόνων

Τὰ εὐρήματα τῶν χριστιανικῶν χρόνων τοῦ Ἀσκληπιείου ποὺ φυλάσσονται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, εἶναι τὰ ἑξῆς:

Δύο χάλκινα μετάλλια - φυλακτὰ¹⁷⁴ (εἰκ. 5 καὶ 6), γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν οἱ ἐξῆς πληροφορίες ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σερπεντζε τοῦ Στ. Κουμανοῦδης: 11 Ἰανουαρίου 1877. «Τάφος κτιστὸς μὲ θόλον, πλειόνων ἀνδρῶν ὅστ᾽ ἔχων. Ἐντὸς αὐτοῦ, ἀνοιχθέντος ἐπὶ παρουσίᾳ μου, εὐρέθησαν μόνον ἓν νόμισμα χαλκοῦν¹⁷⁵ καὶ ἓν μετάλλιον χαλκοῦν ὅσον τάλιρον μὲ κρίκον, ἔχον ἀσχημοτάτην μορφήν ἢ μᾶλλον πρόσωπον ἀνδρὸς μὲ τινὰς οἶον ἀκτίνας καὶ ὀπίσω γράμματα “τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ κ.τ.λ.”. Ὁ τάφος ἦτο ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, κοντά του μία θολόκτιστος μικρὰ στέρνα».

Ἐπίσης ἀπὸ τὸ Εὐρετήριο τῶν Συλλογῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὸν τίτλο Χάλκινα: «Ἀθῆναι, ἐν τοῖς χώμασι τοῦ Σερπεντζε. Ἐκ τῶν τῆς Ἑταιρείας ἀνασκαφῶν. 1876. Μετάλλια δύο στρογγύλα, μετὰ λαβῆς κρικοειδοῦς, ὧν ἡ μία τῶν ἐπιφανειῶν ἔχει ἐγκεχαραγμένον πρόσωπον ἀνδρὸς (πιθανῶς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ) καὶ κύκλῳ φυλλοειδῇ τινὰ κοσμήματα ἀκτινηδόν, ἡ δὲ ἑτέρα ἐπιφάνεια τοῦ ἐνὸς μὲν μεταλλίου δὲν φαίνεται ἔχουσα γράμματα ἢ ἄλλο τι τοῦ δὲ ἑτέρου ἔχει τά: «τοῦ | δείπνου | σου τοῦ μυσ|τικοῦ σῆμε|ρον ὑὲ Θεοῦ | κοινωνόν | με παρ[ά]λαβε». Τὰ κοσμήματα τὰ περὶ τὸ πρόσωπον διαφέρουν κατὰ τι ἐν ἑκατέρῳ τῶν μεταλλίων. Διάμετρος τοῦ ἔχοντος τὰ γράμματα: 0.035. Τοῦ ἑτέρου: 0.036».

172. Ι. Κανονίδης, Οἱ ταφῆς τῶν μέσων καὶ ὕστερων βυζαντινῶν χρόνων σὲ πόλεις-κάστρα τῆς Μακεδονίας, 16ο Συμπόσιο ΧΑΕ (1996) 38.

173. Κουμανοῦδης 31.

174. Τὰ φυλακτὰ ὧν τῶν εἰδῶν (μετάλλια, σταυροὶ-λειψανοθήκες, ἐγκόλπια) ἦταν ἐξαιρετικὰ δημοφιλῆ ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ μέχρι τὰ ὕστεροβυζαντινὰ χρόνια. Οἱ Βυζαντινοὶ τὰ ὀνόμαζαν «φυλακτήρια», «περίαπτα» ἢ «περιάμματα» καὶ τὰ θεωροῦσαν προικισμένα μὲ ὑπερφυσικὰς δυνάμεις, χάρις τίς ὁποῖες ἐξουδετέρωναν ὅλες τίς συμφορὰς ποὺ προκαλοῦσαν οἱ δαίμονες τοῦ κακοῦ στοὺς ἀνθρώπους. Βλ. Α. Βακαλοῦδη, Ἀποτροπαϊκὰ φυλακτὰ τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου, *Βυζαντινὰ* 19, 1998, 207-224.

Μ. Σκλάβου-Μαυροειδῆ, Σταυροὶ - λειψανοθήκες τῆς Συλλογῆς Τσολοζίδη, *ΔΧΑΕ* 23, 2002, 273-278. Π. Καμπάνης, Παλαιοχριστιανικὰ φυλακτὰ τῆς Συλλογῆς Τσολοζίδη, στὸ *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Σ. Κίσσα* (Θεσσαλονίκη 2001) 91-100. P. Cambanis, Christians against the forces of Evil, στὸ *Ἐξορκίζοντας τὸ κακό. Πίστη καὶ δεισιδαιμονίες στὸ Βυζάντιο. Πρακτικὰ Ἡμερίδας, Βενετία 12/6/2002* (Ἀθήνα 2006) 15-30.

175. Στὸν Κατάλογο τῆς Συλλογῆς Νομισμάτων τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸν Στ. Κουμανοῦδη δὲν ἀναφέρεται δυστυχῶς τὸ νόμισμα αὐτό, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ μᾶς βοηθήσει στὴ χρονολόγησιν τοῦ τάφου.

Τὸ χάλκινο μετάλλιο EAM 8450 (εἰκ. 5) βρέθηκε σὲ τάφο. Ἔχει ὕψος συνολικὸ μαζὶ μὲ τὸν συμφυῆ κρίκο ἀνάρτησης 4.2 ἐκ., διάμετρο 3.5 ἐκ. καὶ πάχ. 0.3 ἐκ. Ἡ περιφέρεια τοῦ δίσκου του εἶναι ἀποκρουσμένη στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ ἡ ἐπιφάνειά του πολὺ ὀξειδωμένη, γι' αὐτὸ καὶ ἡ παράσταση διακρίνεται μὲ δυσκολία. Στὸ κέντρο τῆς πρόσθιας

Εἰκ. 5. Χάλκινο μετάλλιο-φυλακτὸ EAM 8450 (φωτ. Γ. Καββαδία).

πλευρᾶς ἐγγάρακτη κεφαλὴ μὲ ἐντελῶς συνοπτικὰ καὶ ἀδρὰ ἀποδοσμένα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο μὲ τὴν παράσταση τῆς κεφαλῆς ἀναπτύσσονται τέσσερα ἐγγάρακτα καρδιόσχημα, σχηματοποιημένα «πτερὰ» μὲ γραμμὴ στὸ κέντρο καὶ ἐγγάρακτα λοξὰ γραμμίδια στὰ πλάγια. Ἡ ὅλη παράσταση πλαισιώνεται στὴν περιφέρεια τοῦ φυλακτοῦ ἀπὸ ταινία, στὴν ὁποία δὲν ἀναγνωρίζεται ἐπιγραφὴ. Στὴν πίσω ἐπιφάνεια τοῦ μεταλλίου εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ | δείπνου | σου τοῦ μυσ|τικοῦ σήμε|ρον ὑ(ί) ἐ Θεοῦ | κοινωνόν | με παρ[άλαβε].

Τὸ μετάλλιο αὐτὸ τὸ ἀναφέρει ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος¹⁷⁶ προσθέτοντας τὴν ἐξῆς πληροφορία, ὅτι τὸ Κοινωνικόν, δηλαδὴ ὁ ὕμνος ποὺ ψάλλεται κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας τῆς Μεγάλης Πέμπτης «Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ ...», εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὸν χρονογράφο Γεώργιο Κεδρηνό¹⁷⁷, ὅτι καθιερώθηκε νὰ ψάλλεται ἐπὶ πατριάρχου Γεωργίου Γ' τοῦ Σχολαστικοῦ, κατὰ τὸ 9ο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστίνου Β', τὸ 574¹⁷⁸.

176. Ξυγγόπουλος 68.

177. Georgius Cedrenus, *Corpus scriptorum historiae byzantinae* (I. Bekker ἐκδ. Bonn 1838-1839) 684 κέ.

178. Βλ. F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western* (Oxford 1896) 396.

Ἡ μορφή τῆς πρόσθιας πλευρᾶς ἔχει ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὸν Κουμανούδη ὡς Ἰησοῦς, θεωρῶ ὅμως πιθανότερο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Κοινωνικοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ γνωστὸ χερουβικὸ ὕμνο¹⁷⁹, νὰ πρόκειται γιὰ τὴ σχηματικὴ παράσταση ἑνὸς τετραπτέρυγου χερουβείμ, ποὺ προστατεύει τὸν ἀποβιώσαντα κάτοχό του¹⁸⁰. Σύμφωνα μὲ τὸ προφητικὸ κείμενο τοῦ Ἰεζεκιήλ¹⁸¹ τὰ χερουβείμ ἔχουν τέσσερα φτερὰ διάστικτα μὲ μάτια καὶ γι' αὐτὸ χαρακτηρίζονται ὡς «πολυόμματα». Ἡ ἀπόδοση τοῦ προσώπου τους μὲ κάποια ὑποδήλωση τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς Μέδουσας ἐπιλέγεται γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ καλύτερα ἢ ἀποτροπαϊκὴ τους λειτουργία¹⁸². Ἡ παράσταση καὶ ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων ἀγγέλων στὰ φυλακτὰ καὶ μάλιστα τῶν, κατὰ τὸν Θεόδωρο Στουδίτη, «ἀνωτάτων πάντων καὶ πλησιοθέων Χερουβείμ»¹⁸³ εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια¹⁸⁴. Ἄν ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίνουμε στὴ μορφή τοῦ μεταλλίου εἶναι σωστή, μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε πόσο σημαντικὸ ἦταν γιὰ τὸν νεκρὸ κάτοχό του νὰ ἔχει κοντά του ἓνα φυλακτὸ μὲ τὴν παράσταση ἑνὸς χερουβείμ, τοῦ τάγματος τῶν Ἀγγέλων, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ *Γένεση*, φρουροῦν τὶς πύλες τοῦ Παραδείσου¹⁸⁵. Τὴ σημασία τῆς συνοδείας τῆς ψυχῆς στὸ ὑπερέραν ἀπὸ ἀγγέλους ἀποδίδει χαρακτηριστικὰ ἡ προσευχὴ τοῦ ἁγίου Συμεὼν τοῦ Στυλῆ, ποὺ ζητᾷ ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ στείλει ἀγγέλους γιὰ νὰ συνοδεύσουν τὴν ψυχὴ τῆς μητέρας του στὰ οὐράνια¹⁸⁶.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ μεταλλίου μας δὲν μπορεῖ ἐξαιτίας τῆς πρόχειρης ἀπόδοσης τῆς μορφῆς καὶ τῆς κακῆς διατήρησης τῆς ἐπιφανείας του νὰ στηριχθεῖ σὲ στυλιστικὲς παρατηρήσεις. Ὡστόσο, τὰ καθαρὰ καὶ ἐπιμελημένα γράμματα τῆς μεγαλογράμματης ἐπι-

179. Ἐπίσης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Θείας Εὐχαριστίας ψάλλεται καὶ ἡ δοξολογία τοῦ τρισάγιου «τῶν Χερουβείμ παρισταμένων καὶ τὸν τρισάγιον ὕμνον λαμπρὰ τῇ φωνῇ κεκραγόντων» Βλ. Brightman ὅ.π. (σμμ. 178) 482.

180. Γιὰ τὴν παράσταση χερουβείμ σὲ ἀργυρὸ ριπίδιο ἀπὸ τὴ Συρία, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ μονογραμματικὴ σφραγίδα τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστίνου Β' στὸ ἔτος 577, βλ. Mundell-Mango 150-154 εἰκ. 32.1-32.6. Βλ. ἐπίσης *Age of Spirituality* 617-618, ἀρ. 553.

181. Στὸ ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ (*Ἰεζεκιήλ* 1, 5-11 καὶ 10, 1-12) τὰ χερουβείμ φυλᾶνε τὸν θρόνο τοῦ Θεοῦ.

182. Βλ. Ν. Μουρίκη, *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου* (Ἀθήνα 1985) 126-127.

183. Θεόδωρος Στουδίτης, *Orat.* VI 12. Βλ. D. I. Pallas, Eine Differenzierung unter den himmlischen Ordnungen, *BZ* 64, 1971, 55-60.

184. Βλ. E. Peterson, Engel- und Dämonennamen, *Rh. Mus.* 75, 1926, 393-421. C. Bonner, *Studies in Magical Amulets, chiefly Graeco-Egyptian* (Ann Arbor, The University of Michigan Press 1950) 29, 31 καὶ 214

εἰκ. 311 στὸν πίν. XV. R. Kotansky, Greek Magical Amulets, *Papyrologica Coloniensis* 22, 1994, 270-300 καὶ κυρίως 276-280 στ. 70 καὶ σ. 291. J. Spier, *Late Antique and Early Christian Gems* (Wiesbaden 2007) 94-95, ἀρ. 551-560 πίν. 68 καὶ 69, σ. 104-106, ἀρ. 598-615 πίν. 78-80.

185. *Γένεσις* 3, 24.

186. Γιὰ τὸ πέρασμα τῆς ψυχῆς στὸν οὐρανὸ ὑπῆρχε στὰ βυζαντινὰ χρόνια ἡ, μᾶλλον ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο προερχόμενη, δοξασία ὅτι ἡ ψυχὴ ταξίδευε στὸν ἀέρα καὶ ἦταν κάθε φορὰ ὑποχρεωμένη νὰ περνᾷ ἀπὸ πύλες, τὶς ὁποῖες φυλοῦσαν δαίμονες ποὺ ἀποφάσιζαν, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐπίγειες πράξεις τοῦ νεκροῦ, ἂν θὰ ἄφηναν τὴν ψυχὴ του νὰ περάσει ἢ ὄχι. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ συνοδεία τῶν ψυχῶν ἀπὸ ἀγγέλους ἀποτελεῖ σημαντικὴ βοήθεια. Βλ. *Βίος Ἁγίου Συμεὼν τοῦ Σαλοῦ* (ἔκδ. L. Ryden, Uppsala 1963) 141. P. Cambanis, Christians against the forces of Evil, στὸ *Ἐξορκίζοντας τὸ κακό. Πίστη καὶ δεισιδαιμονίες στὸ Βυζάντιο. Πρακτικὰ Ἡμερίδας, Βενετία 12/6/2002* (Ἀθήνα 2006) 27.

γραφής στην πίσω πλευρά, μπορούν να παραλληλισθούν με επιγραφές μεσοβυζαντινών χρόνων, στους οποίους θα πρέπει και αυτό να τοποθετηθεί χρονολογικά¹⁸⁷.

Τὸ χάλκινο μετάλλιο - φυλακτὸ EAM 8451 (εἰκ. 6), ἔχει ὕψος συνολικὸ (μαζὶ μὲ τὸν συμφυὲ κρίκο ἀνάρτησης) 4.7 ἐκ., διάμετρο 3.6 ἐκ. καὶ πάχος 0.2 ἐκ. Ἡ διάμετρος ὅπῃς τοῦ κρίκου ἀνάρτησης εἶναι 0.4 ἐκ. Ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια μὲ τὴν παράσταση εἶναι πολὺ ὀξειδωμένη, ἰδιαίτερα στὴν ἀριστερὴ καὶ κάτω πλευρά. Στὸ κέντρο εἰκονίζεται ἐγγράρακτη κεφαλὴ Μέδουσας μὲ ἐντελῶς συνοπτικὰ καὶ ἀδρὰ ἀποδοσμένα χαρακτηριστικά, ἐνῶ γύρω τῆς ἀναπτύσσονται, διατασσόμενα ἀκτινωτά, τὰ μαλλιά τῆς, ὡς φίδια, παρεμβλλόμενα ἐναλλάξ μὲ ἐξάκτινους σταυρούς. Ἡ παράσταση πλαισιώνεται στὴν περιφέρεια τοῦ φυλακτοῦ ἀπὸ ταινία, ἡ ὁποία κοσμεῖται μὲ μικροὺς ἐγγράρακτους κύκλους μὲ στιγμὴ στὸ κέντρο τους¹⁸⁸. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια τοῦ φυλακτοῦ εἶναι ἀκόσμητη καὶ χωρὶς ἐπιγραφή.

Τὸ φυλακτὸ αὐτό, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Κουμανούδης δὲν προσδιορίζει ἀκριβῆ τόπο εὔρεσης, παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὰ ἀποτροπαϊκὰ φυλακτὰ Μεδουσῶν τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰ.,

Εἰκ. 6. Χάλκινο μετάλλιο - φυλακτὸ EAM 8451 (φωτ. Γ. Καββαδία).

187. N. Moutsopoulos, La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce, στὸ *Cyrlomethodianum* III (Θεσσαλονίκη 1975) 53-66, πίν. 1-30 στίς σ. 67-105.

188. Γιὰ τοὺς ἐγγράρακτους κύκλους μὲ στιγμὴ καὶ

τὴ σημασία τους ὡς «ἀποτροπαϊκῶν ὀφθαλμῶν» βλ. *Art and Holy Powers in Early Christian House*, κατάλογος ἐκθεσης, E. Dauterman-Maguire - H. Maguire - M. J. Duncan-Flowers (ἐπιμ.), *Kranert Art Museum of the University of Illinois at Urbana-Champaign*, 25/8 -

ὅπως γιὰ παράδειγμα μὲ τὴν παράσταση Μέδουσας στὴ σφενδόνη δύο δακτυλιδίων ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τὸ ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων φέρει τὴν ἐπιγραφή «Ὑ]στερηκῶν φυλακτήριον», ἡ ὁποία καὶ τὸ χαρακτηρίζει¹⁸⁹. Τὸ φυλακτὸ τοῦ Ἀσκληπιείου δὲν φέρει ἐπιγραφή, ἡ ὁμοιότητα ὡστόσο τῆς παράστασης μᾶς βοηθᾷ νὰ τὸ κατατάξουμε σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία καὶ νὰ τὸ χρονολογήσουμε μὲ ἀσφάλεια στὴν ἴδια ἐποχή. Τὰ φυλακτὰ αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ σὲ γυναῖκες, ἐπειδὴ ἡ κεφαλὴ τῆς Μέδουσας, ὡς προσωποποίηση τῆς μήτρας, ἀποτελεῖ διαδεδομένο ἀποτροπαϊκὸ σύμβολο γιὰ τὶς γυναικολογικὲς παθήσεις ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξασφάλιση καλῆς ἐγκυμοσύνης καὶ ἀκίνδυνου τοκετοῦ¹⁹⁰.

Ἀκέραιη γυάλινη κανδήλα EAM 2763 (εἰκ. 7) καὶ ἡ συνανήκουσα σιδερένια ἄλυσίδα ἀνάρτησής της EAM 2762 (εἰκ. 8). Τὸ ὕψος τῆς κανδήλας εἶναι 7.2 ἐκ., ἡ διάμετρος χεῖλους 9 ἐκ. καὶ ἡ διάμετρος βάσης 6 ἐκ. Τὸ πάχος στὸ σῶμα τῆς κανδήλας εἶναι 1 ἐκ. Εἶναι φτιαγμένη ἀπὸ ὠχροπράσινο φυσητὸ γυαλί, διαφανές, ἱριδίζον, μὲ λίγες, μικρὲς φουσάλιδες. Ἔχει κοίλη βάση, σῶμα κωνικὸ μὲ ἀποκλίνοντα τοιχώματα καὶ χεῖλος στρογγυλεμένο καὶ ἐλαφρὰ ἔξω νεῦον. Ἡ κανδήλα ἦταν κρεμασμένη στὴν ὀροφὴ ἑνὸς καμαροσκεποῦς τάφου, πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ, ὅπως παραδίδει ὁ Κουμανούδης μὲ σιδερένια ἄλυσίδα, ἡ ὁποία περνοῦσε μέσα ἀπὸ τρεῖς μικροὺς κρίκους ποὺ βρίσκονται περιμετρικὰ τοῦ σώματός της. Οἱ κρίκοι σχηματίστηκαν μὲ τὴν προσθήκη ὑαλόμαζας στὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα τῆς κανδήλας μὲ τὰ ἄκρα τους προσκολλημένα στὸ σῶμα της. Μικρὰ τμήματα τῆς σιδερένιας ἄλυσίδας ἀνάρτησης διατηροῦνται ἀκόμη μέσα στοὺς δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς γυάλινους κρίκους. Ἡ ἄλυσίδα ἔχει μῆκος 14.7 ἐκ. καὶ διάμετρο 0.5 ἐκ. καὶ ἡ ἐπιφάνειά της εἶναι πολὺ ὀξειδωμένη. Στὴν κορυφὴ της φέρει ἄγκιστρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρεμόταν στὴν ὀροφὴ τοῦ τάφου. Ἀπὸ τὸ ἄγκιστρο αὐτὸ ξεκινοῦν τρία ξεχωριστὰ στελέχη ποὺ κατέληγαν καὶ αὐτὰ μὲ τὴ σειρὰ τους σὲ ἄγκιστρα, τὰ ὁποῖα τυλίγονταν γύρω ἀπὸ τοὺς τρεῖς γυάλινους κρίκους στὸ σῶμα τῆς κανδήλας. Παρὰ τὴ μεγάλη ὀξειδωση διακρίνεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία στελέχη ἡ διαμόρφωση τῆς ἄλυσίδας, ἡ ὁποία ἔφερε κατὰ διαστήματα κομβία πλαισιωμένα ἀπὸ ἐγχάρακτους δακτυλίους καὶ διασταυρούμενα γραμμίδια.

Παρόμοια παραδείγματα παρέχουν τρεῖς ἄλυσίδες ἀπὸ τὴν Κόρινθο ποὺ τοποθετοῦνται χρονολογικὰ γενικῶς στὴ βυζαντινὴ ἐποχή, ἀπὸ τὸν 8ο μέχρι τὸν 11ο αἰ.¹⁹¹,

1/10/1989. *Illinois Byzantine Studies* II (Illinois Urbana and Chicago 1989) 5-7. Ἐπίσης P. Cambanis, *Christians against the forces of Evil*, στὸ *Ἐξορκίζοντας τὸ κακό. Πίστη καὶ δεισιδαιμονίες στὸ Βυζάντιο. Πρακτικὰ Ἡμερίδας, Βενετία 12/6/2002* (Ἀθήνα 2006) 25 σημ. 82, εἰκ. 14.

189. *Ὁρεζ Βυζαντίου* 486, ἀρ. 660 καὶ 661. Davidson 244 ἀρ. 1947 καὶ 1948 πίν. 106. Vican 77 ἀρ. 71 εἰκ. 15.

190. J. Spier, *Medieval Byzantine Magical Amulets*

and their Tradition, *JWCI* 56, 1993, 25-62, κυρίως 41-44.

191. Davidson 194, ἀρ. 1456-1458, πίν. 88. Παρόμοια διαμόρφωση κομβίων πλαισιωμένων ἀπὸ δακτυλίους ἔχουμε καὶ σὲ στελέχη ἱατρικῶν ἐργαλείων ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν Davidson στὴ βυζαντινὴ ἐποχή καὶ ὄχι μετὰ τὸν 10ο αἰ., βλ. αὐτόθι 188, ἀρ. 1387-1389, πίν. 84.

Είκ. 7-8. Γυάλινη κανδήλα EAM 2763 και ή σιδερένια άλυσίδα άνάρτησής της EAM 2762 (φωτ. Γ. Μαραβέλια).

καθώς και μιὰ ακόμη άλυσίδα πολυκάνδηλου τών Συλλογών Άβέρωφ, ή όποία χρονολογείται στόν 9ο με 10ο αϊ.¹⁹²

Οί πληροφορίες μας για την κανδήλα από τόν Στ. Κουμανούδη στο Ήμερολόγιον άνασκαφής Σερπεντζε 1876-1877 είναι οί έξης: 8 Ίανουαρίου 1877. «Έν τάφω όν όντα θολωτόν και έχοντα κλίμακα δίβαθμον, άνοίξαμεν, είδαμεν σαθρά όστά και έν μόνον διερωγμένον είς πλείστα τεμάχια κρανίον. Έτι δύο ύάλινας λυχνίας άπλās με τρείς λαβάς. Ή μία λυχνία ήτο περι τó μέσον τοϋ τάφου και άνω καρφι έξ οϋ ποτε έκρατάτο, ή άλλη παρά την κεφαλήν και έσωξεν και της άλύσου μέρη από την λαβήν άνηρτημένα, ήσαν δέ και κάτω τοιαύτα τεμάχια»¹⁹³. Στά «Ύάλινα» τών Καταλόγων τών Συλλογών Αρχαίων της Αρχαιολογικής Έταιρείας ό Κουμανούδης σημειώνει: «Αθήναι. Έν τός τοϋ Σερπεντζε έν τάφω κλειστῷ μεσαιωνικῷ. Έκ τών της Έταιρείας άνασκαφών.

192. Β. Παπαδοπούλου, Βυζαντινά μεταλλικά αντικείμενα, στο Συλλογές Εϋάγγελου Άβέρωφ, κατάλογος έκθεσης. Πινακοθήκη Ε. Άβέρωφ – Μέτσοβο 9/9/2000-15/1/2001 (Αθήνα 2000) 90, άρ. 152. Βλ. επίσης Μ. C. Ross, Βυζαντινή χαλκουργία, στο Βυζαντινή Τέχνη, Τέχνη Εϋρωπαϊκή, κατάλογος έκθεσης στο Ζάππειο Μέγαρο 1/4-15/6/1964 (Αθήνα 1964) άρ. 548 σ. 409.

193. Στο ήμερολόγιο της 18ης Ίανουαρίου 1877 ό

Κουμανούδης συμπληρώνει, σε σχέση με τόν συγκεκριμένο τάφο, ότι «αυτόθι έκ τοϋ τάφου έξ οϋ έξηγάγομεν τὰ 2 ύάλινα άγγεία με άλυσον έγνώσθη ότι ή πλάξ ή μεγάλη, ή σκεπάζουσα τó όπίσω μέρος τοϋ τάφου ... είχε γράμματα και οϋτω διετάξαμεν την μετά προσοχής έξαγωγήν της διότι τó υποκάτω μέρος της τó είς τó κενόν τοϋ τάφου βλέπον, είχε πολϋ φθαρεί έκ της ύγρασίας. Ήσαν άναγραφη πολϋστιχος άναθημάτων ... Έπὶ Λυσιμαχίδου άρχοντος = 339 π.Χ.».

Ζεῦγος¹⁹⁴ κανδηλῶν τριῶτων. Ἐν τῷ τάφῳ ἐν ᾧ αὐταὶ εὐρέθησαν, εὐρέθη καὶ ἡ σιδηρὰ ἄλυσις δι' ἧς ποτὲ ἦσαν κρεμασμέναι, ἐφθαρμένη εἰς πλείονα τεμάχια μικρὰ τοιαῦτα: Ὑψ. 0.07, Διάμ. 0.09».

Γυάλινη κανδήλα παρόμοια μὲ αὐτὴν τοῦ Ἀσκληπιείου, φυσητή, χειροποίητη, ἀπὸ πρασινογάλαζο, διάφανο γυαλὶ καὶ κατακόρυφες, κυκλικῆς διατομῆς λαβές, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 11ο μὲ 12ο αἰῶνα, βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἐρεθμίου Ἀπόλλωνος στὸ Θεολόγο τῆς Ρόδου, τὸ ὁποῖο μετατράπηκε σὲ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Β' καὶ τοῦ Ἀναστασίου Α' καὶ ἐπιβίωσε μέχρι τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια, ὅπως δείχνουν μεσοβυζαντινοὶ τάφοι μὲ νομίσματα τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν¹⁹⁵.

Κανδήλες σὲ σχῆμα κωνικὸ μὲ τρεῖς λαβές κοντὰ στὸ χεῖλος ἢ στὸ σῶμα ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σὲ ἀνασκαφές ἐκκλησιῶν στὰ Γέρασα τῆς Ἰορδανίας¹⁹⁶. Ὁ τύπος τους ἀπαντᾷ ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. ἀλλὰ συνεχίζεται ἀδιάλειπτα, φθάνοντας μέχρι τὸν Μεσαίωνα (13ος-14ος αἰ.)¹⁹⁷.

Θραύσματα γυάλινων κανδηλῶν ἔχουν βρεθεῖ σὲ βυζαντινὸ ναῦδριο τῆς Παληόχωρας Μαρωνείας, τὸ ὁποῖο ἔχει ἰδρυθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας. Τὸ ναῦδριο μετατράπηκε σὲ κοιμητηριακὸ ναὸ ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλης. Οἱ ταφές τοῦ κοιμητηρίου του χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 9ο μέχρι τὸν 13ο αἰῶνα ἐνῶ οἱ κανδήλες (μὲ γυάλινους κρίκους γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα, ὀρθογώνιας καὶ ὄχι κυκλικῆς διατομῆς) χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ συννευρήματα στὸν 13ο αἰῶνα¹⁹⁸. Τέλος θραύσματα γυάλινων κανδηλῶν μὲ λαβές ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικὸ ἔχουν βρεθεῖ στὰ Πάτερμα τῆς Ροδόπης καὶ ἔχουν χρονολογηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς στὸν 11ο μὲ 13ο αἰ.¹⁹⁹

Ἄωτα κύπελλα ἀπὸ ἀνοιχτὸ μπλέ, φυσητὸ γυαλί, παρόμοια μὲ τὴ γυάλινη κανδήλα τοῦ Ἀσκληπιείου, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 11ο μέχρι τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κόρινθο²⁰⁰. Χρησιμοποιοῦνται ὡς ἀγγεῖα πόσεως ἀλλὰ καὶ ὡς μονόφωτες ἢ πολυφωτες κανδήλες²⁰¹. Στὴν Κόρινθο ἔχουν βρεθεῖ καὶ λαβές ἀπὸ γυάλινα

194. Ὁ Κουμανούδης ἀναφέρει *ζεῦγος* κανδηλῶν ἀλλὰ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο φυλάσσεται, στὴν ἔκθεση γυάλινων ἀγγείων, προθήκη 16, μόνο μία κανδήλα, μὲ τὴν ἄλυσίδα ἀνάρτησής της, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἐδῶ.

195. Π. Τριανταφυλλίδης, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ γυάλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἐρεθμίου Ἀπόλλωνος στὸ Θεολόγο Ρόδου, *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά* 1Η' (Ρόδος 2004) 33-64. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη γυάλινη κανδήλα σ. 57 ἀρ. 4, σχ. 4.

196. G. M. Crowfoot - D. B. Harden, Early Byzantine and Later Glass Lamps, *JEA* 17, 1931, 196-208 καὶ κυρίως 199 πίν. XXX ἀρ. 40, ἐπίσης σ. 205-206.

197. Αὐτόθι 201 πίν. 28 ἀρ. 7, γιὰ τὴν πρωιμότερη γυάλινη κανδήλα ποὺ βρέθηκε σὲ παλαιοχριστιανικὸ

τάφο τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου αἰ. στὸ Gezer. Βλ. ἐπίσης Τριανταφυλλίδη ὅ.π. (σημ. 195) 57 ἀρ. 4, μὲ παραδείγματα γυάλινων κανδηλῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, τὸ Κούριον τῆς Κύπρου, τὸ Ἰσραὴλ καὶ τὴ Σαμάρεια Σεβαστή, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀνάλογα παραδείγματα μεσαιωνικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Κόρινθο.

198. Σ. Δουκατᾶ-Δεμερτζή, Μεσοβυζαντινὸ ναῦδριο στὴ βασιλικὴ τῆς Παληόχωρας Μαρωνείας, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 655-656, σχ. 5.

199. Χ. Μπακιρτζής - Ν. Ζήκος, Ἀνασκαφὴ στὰ Πάτερμα Ροδόπης, *Θρακικὴ Ἐπετηρὶς* 2, 1981, 34-35 σχ. 8.

200. G. R. Davidson, A Mediaeval Glass-Factory at Corinth, *AJA* 44, 1940, 311-313, εἰκ. 12, ἀρ. 6.

201. Τριανταφυλλίδης ὅ.π. (σημ. 195) 44, σημ. 59.

κύπελλα παρόμοιες με τις λαβές της κανδήλας του Άσκληπιείου που χρονολογούνται στην ίδια εποχή και το χρώμα τους ποικίλλει από ώχροπράσινο έως σκούρο γαλαξοπράσινο²⁰².

Ο τύπος της γυάλινης κανδήλας σε σχήμα άπλου, κωνικού, χαμηλού ποτηριού, είναι συνηθισμένος, άπαντά σε πάρα πολλές περιοχές και σε διαφορετικές εποχές από τον 5ο μέχρι τον 15ο αϊ.²⁰³ Είναι γνωστό ότι άπλά γυάλινα σκεύη χρησιμοποιούνται καθ' όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα και ως λυχνίες - κανδήλες, με ελάχιστες αλλαγές στη μορφή τους²⁰⁴. Άπλες γυάλινες κανδήλες έχουν βρεθεί τον 11ο και τον 12ο αϊ. στην Κόρινθο, ενώ παράλληλά τους άπαντώνται σε μεταγενέστερους αιώνες (15ο και 16ο) στην κεντρική Ευρώπη²⁰⁵. Για τον λόγο αυτό ή χρονολόγηση της κανδήλας μας θα πρέπει να στηριχθεί κυρίως στα παράλληλα που μās προσφέρει ή σιδερένια άλυσίδα άνάρτησης, ή όποια, όπως αναφέρεται παραπάνω, άνήκει στα βυζαντινά χρόνια και μπορεί να τοποθετηθεί από τον 8ο μέχρι τον 10ο αϊ.

Γυάλινες κανδήλες κρεμασμένες με άλυσίδα πάνω από την κεφαλή του νεκρού αναφέρονται σε πολλές περιπτώσεις ένταφιασμών από τα παλαιοχριστιανικά μέχρι τα ύστεροβυζαντινά χρόνια²⁰⁶. Γυάλινη κανδήλα κρεμασμένη πάνω από την κεφαλή του νεκρού έχει βρεθεί σε άσύλητο τάφο παλαιοχριστιανικών χρόνων στην Κολχίδα του Κιλκίς²⁰⁷, ενώ γνωστό παράδειγμα των μεσοβυζαντινών χρόνων άποτελοΰσε το προσκύνημα του τάφου του Άγ. Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, όπως άπεικονίζεται σε έγκόλπια - λειψανοθήκες του 13ου αϊ.²⁰⁸

202. Davidson 112-113 άρ.733 και κυρίως άρ. 735, εικ. 14. Βλ. επίσης G. Davidson-Weinberg, *A Mediaeval Mystery: Byzantine Glass Production*, *JGS* 17, 1975, 127-141 και κυρίως 138-139 εικ. 25, για τις λαβές γυάλινων λύχνων και εικ. 26 για παρόμοιο με την κανδήλα του Άσκληπιείου γυάλινο κύπελλο, το όποιο χρονολογείται στον 12ο αϊ. Πάρα πολλά δείγματα από τέτοια κύπελλα έχουν βρεθεί στην Κόρινθο και προέρχονται από τα δύο μεσαιωνικά εργαστήρια παραγωγής γυαλιού που έχουν άποκαλυφθεί στις άνασκαφές της πόλης, βλ. αυτόθι 139.

203. A. von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis* (Cambridge, Mass. 1980) 45-51 και κυρίως 46 και σημ. 15 με βιβλιογραφία για γυάλινους λύχνους από τον 5ο μέχρι τον 12ο αϊ.

204. E. Baumgartner - I. Krüger, *Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters* (München 1988) 436-439. Παράσταση κανδήλας κρεμασμένης από άλυσίδα άπεικονίζεται σε «Πίνακα Κανόνων» του 11ου αϊ. βλ. L. Bouras - M. G. Parani, *Lighting in Early Byzantium* (Washington D.C. 2008) 4 εικ. 5.

205. Davidson - Weinberg ό.π. (σημ. 202) 139-140,

σημ. 63.

206. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Τα κατά την τελευταία έθιμα των Βυζαντινών εκ των άγιολογικών πηγών, *ΕΕΒΣ* 20, 1950, 75-171, για τον φωτισμό των τάφων με κανδήλες και λύχνους σ. 161. Οι κανδήλες και οι λύχνοι συνδέονται άμεσα με τη νεκρώσιμη τελετουργία βλ. Θ. Άρχοντόπουλο - Ε. Παπαβασιλείου, Ρόδος. Πληροφορίες για την ιστορία του τόπου μέσα από το γεγονός του θανάτου, *16ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (1996) 13-14.

207. Σ. Κίσσας, Άνασκαφή στην Κολχίδα Κιλκίς, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 207-218, για την κανδήλα βλ. σ. 209, εικ. 4.

208. Α. Μέντζος, Το μεσοβυζαντινό προσκύνημα του Άγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης και σύγχρονα ταφικά προσκυνήματα, *16ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (1996) 49. Βλ. επίσης το έγκόλπιο-λειψανοθήκη του Άγ. Δημητρίου του 13ου αιώνα από τη Θεσσαλονίκη (Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο). Το κάλυμμα της λειψανοθήκης φέρει παράσταση σε σμάλτο με τον Άγ. Δημήτριο ξαπλωμένο ύπτια στον τάφο του, κάτω από τόξο, από όπου είναι αναρτημένη λυχνία. Βλ. *Ώρες Βυζαντίου* 178-180, άρ. 201.

Εὐρήματα περισυλλογῆς τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ του

Χάλκινος λύχνος EAM 7597 (εἰκ. 9), ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς Σερπεντζέ, σύμφωνα μὲ τὸν Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Τὸ ὕψος του, μαζὶ μὲ τὴ λαβὴ εἶναι 9 ἐκ., τὸ μῆκος του 11 ἐκ., τὸ πλάτος 4 ἐκ. καὶ ἡ διάμετρος τῆς βάσης 3 ἐκ. Τὸ κάλυμμα τῆς ὀπῆς πληρώσεως, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Στ. Κουμανούδης στὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σερπεντζέ, λείπει. Πρόκειται γιὰ ἓναν μονόμυξο λύχνο, μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ χαμηλὴ κυλινδρική βάση. Ἡ λαβὴ ἔχει σχῆμα σταυροῦ, ἰσοσκελοῦς, μὲ πεπλατυσμένες κεραῖες, οἱ ὁποῖες κοσμοῦνται μὲ ἐγχάρακτους ὁμόκεντρος κυκλίσκους²⁰⁹ καὶ ἀπολήγουν σὲ ἐπίμηλα. Ὁ συμφυῆς κρίκος στὴν περιφέρεια τῆς μύξας καὶ ἡ

Εἰκ. 9. Χάλκινος λύχνος EAM 7597 (φωτ. Γ. Μαραβέλια).

209. Οἱ ὁμόκεντροι καί, σὲ μερικὲς περιπτώσεις, μὲ στιγμὴ στὸ κέντρο κυκλίσκοι ἀποτελοῦν ἓνα ἐξαιρετικὰ διαδεδομένο διακοσμητικὸ στοιχεῖο στὴν πρώιμη

βυζαντινὴ τέχνη καὶ μπορεῖ νὰ ἔχουν τὴ συμβολικὴ σημασία τῶν ἀποτροπαϊκῶν ὀφθαλμῶν βλ. *Art and Holy Powers in Early Christian House*, κατάλογος ἔκθεσης,

όπη στο κέντρο του σταυροῦ τῆς λαβῆς, στήν ὁποία προσαρμοζόταν προφανῶς ἄλλος κρίκος, ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ λύχνος ἀναρτιόταν ἀπὸ ἀλυσίδες, ἡ χρῆση του ἐπομένως ἦταν διπλή καὶ ὡς ἐπιτραπέζιου καὶ ὡς κρεμαστοῦ. Στὸ πίσω μέρος τοῦ σταυροῦ εἶναι προσαρμοσμένη μιὰ μεγάλη, κρικοειδὴς λαβὴ μεταφορᾶς. Παρόμοιοι λύχνοι μὲ αὐτὸν τοῦ Ἀσκληπιείου φυλάσσονται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο²¹⁰, τὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου²¹¹, καθὼς καὶ σὲ πολλὰ ἀκόμη μουσεῖα καὶ ἰδιωτικὲς συλλογές²¹². Χρονολογοῦνται στὸν 6ο μὲ 7ο αἰῶνα καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο²¹³.

Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὸν λύχνο ἀπὸ τὸ Εὐρετήριο Συλλογῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, Χαλκᾶ, τοῦ Στ. Κουμανούδη εἶναι οἱ ἑξῆς: «27 Αὐγούστου 1876. Λύχνος χριστιανικὸς τοιοῦτος περίπου (ἀκολουθεῖ σκαρίφημα τοῦ λύχνου) μήκους 0.11^{1/2}, ὕψους 0.07. Ἀθῆναι. Εἰς τὰ χώματα τοῦ ὄχθου τοῦ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ μέρους τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου».

Ἡ εὕρεση τοῦ λύχνου στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου συνάδει μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. ἓνα ἀξιόλογο χριστιανικὸ κέντρο²¹⁴.

Στὴν ἀνατολικὴ πάροδο τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου οἰκοδομεῖται στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., μιὰ μονόκλιτη βασιλικὴ μὲ ἐγγεγραμμένη, ἐντὸς ὀρθογωνικοῦ τοίχου, ἀψίδα, νάρθηκα καὶ

E. Dauterman-Maguire - H. Maguire - M. J. Duncan-Flowers (ἐπιμ.), *Kranert Art Museum of the University of Illinois at Urbana-Champaign*, 25/8-1/10/1989. *Illinois Byzantine Studies II* (Illinois Urbana and Chicago 1989) 5-7. Γιὰ τοὺς ὁμόκεντρος ἐγχάρακτους κύκλους πάνω σὲ σταυρὸ βλ. σ. 21. Παραδείγματα ἀπὸ τὴ συλλογὴ Γ. Τσολοζίδη στὸ P. Cambanis, *Christians against the forces of Evil*, στὸ *Ἐξορκίζοντας τὸ κακό. Πίστη καὶ δεισιδαιμονίες στὸ Βυζάντιο*, Πρακτικὰ Ἡμερίδας, Βενετία 12/6/2002 (Ἀθήνα 2006) 25 εἰκ. 14.

210. D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, IV. *Lamps of Metal and Stone and Lamp Stands* (London 1996) 71-79, παρόμοιοι λύχνοι μὲ αὐτὸν τοῦ Ἀσκληπιείου: ἀρ. Q3809 σ. 72, πίν. 82 καὶ ἀρ. Q3822, Q3823 καὶ Q3824, σ. 76, πίν. 88.

211. D. Bénazeth, *L'art du métal au début de l'ère chrétienne*, Musée du Louvre, *Catalogue du département des antiquités égyptiennes* (Paris 1992) 122-129, κυρίως οἱ λύχνοι ὑπ' ἀρ. E 11688 καὶ E 14283 στίς σ. 122 καὶ 123.

212. Γιὰ παρόμοιους λύχνους βλ. A. Orlandos, *Objets byzantins et post-byzantins*, στὸ *Collection Hélène Stathatos*, III. *Objets antiques et byzantins* (Strasbourg 1963) 290, ἀρ. 239 πίν. 45. Μ. Σ. Μπρούσκαρη, *Τὸ*

Μουσεῖο Παύλου καὶ Ἀλεξάνδρας Κανελλοπούλου (Ἀθήνα 2002) 134-136 λύχνος μὲ ἀρ. εὐρετηρίου 602, E. Μαρκῆ, Λύχνοι ἀπὸ τὸ ἐπισκοπικὸ συγκρότημα στίς Λουλουδιές, *Μουσεῖο Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ* 5, 1998, 20-28 καὶ κυρίως 27 εἰκ. 13-14. Β. Παπαδοπούλου, Βυζαντινὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, στὸ *Συλλογὲς Εὐάγγελου Ἀβέρωφ*, κατάλογος ἐκθεσης. Πινακοθήκη E. Ἀβέρωφ - Μέτσοβο 9/9/2000-15/1/2001 (Ἀθήνα 2000) 76-82. A. M. Fallico, *Lucerne in bronzo del Museo di Palermo*, *RACr* 1971, 131-147, εἰκ. 8 καὶ 10. Davidson 76, ἀρ. 579, πίν. 53. Μεγάλος ἀριθμὸς χάλκινων λύχνων παρουσιάζεται στίς *Ὁρὲς Βυζαντίου* 286-295, ἀρ. 302-312, βλ. ἐπίσης Ross 30-40, ἀρ. 28-41, πίν. 25-28 καὶ J. W. Nesbitt, *Catalogue*, στὸ J. T. Spike - M. Koortbojian (ἐπιμ.), *Byzantium, The Light in the Age of Darkness*, κατάλογος ἐκθεσης 2/11/1988-31/1/1989 N. York, Ariadne Galleries (N. Ὑόρκη 1988) 28-29, ἀρ. 25-31 καὶ 57.

213. Γιὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χάλκινους λύχνους βλ. ἀκόμη τὴ διεξοδικὴ διατριβὴ τῆς Μ. Xanthopoulou, *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne* (Turnhout 2010).

214. Ἱ. Τραυλός, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθήνα 1960) 135-138.

αἶθριο²¹⁵. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐντοπίστηκαν τρεῖς τάφοι²¹⁶, ποὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν Κουμανούδη²¹⁷. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου ἀποτελοῦσε τὴν κοιμητηριακὴ ἐκκλησίᾳ παλαιοχριστιανικοῦ νεκροταφείου, ἡ ἵδρυση τοῦ ὁποίου χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς πῆλινους λύχνους ποὺ βρέθηκαν σὲ αὐτὸ στὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ.²¹⁸ Τὸ νεκροταφεῖο ἐκτεινόταν ἀρχικὰ στὴν περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου καὶ στὸν χώρο τοῦ Ὡδείου τοῦ Περικλέους, ἀλλὰ μὲ τὸν καιρὸ κατέλαβε ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ θεάτρου²¹⁹. Ἡ δημιουργία του σὲ αὐτὸ τὸν χώρο ἐξηγεῖται, σύμφωνα μὲ τὸν Ἰ. Τραυλὸς, ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῶν Χριστιανῶν ποὺ μαρτύρησαν στὸ θέατρο, ἐφόσον ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἐξῆς, ἡ ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀρένα γιὰ θηριομαχίες καὶ μονομαχίες²²⁰. Ὁ Ἰ. Τραυλὸς ὑποθέτει ὅτι οἱ μάρτυρες τάφηκαν σὲ παρακείμενο χώρο καὶ πρὸς τιμὴν τους χτίστηκε ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ κοιμητήριον, σύμφωνα μὲ τὴν ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ συνήθεια τῶν χριστιανικῶν χρόνων, νὰ θάβονται οἱ νεκροὶ κοντὰ σὲ τάφους μαρτύρων²²¹.

Ἡ βασιλικὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου εἶχε καταστραφεῖ μᾶλλον πρὶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰ.²²² Τὴ διαδέχθηκε ὁ ἐπίσης κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ, ὁ ὁποῖος ἰδρύθηκε, σχεδὸν ἀπέναντί της πρὸς τὰ νότια, στὸν 11ο ἢ 12ο αἰ.²²³

Χρυσὴ πόρπη ΕΑΜ 3403 (εἰκ. 10) ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου. Μῆκος 3.1 ἐκ., πλάτος 0.9 ἐκ., βάρος 3.2 γρ. Λεῖπει ἡ βελόνη μὲ τὴν ὁποία ἔκλεινε. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ ἡμισφαιρικὸ ἔξαρμα μὲ κομβίον, περιβαλλόμενο ἀπὸ κοκκιδωτὴ στεφάνη καὶ πλαισιωμένο ἀπὸ δύο τρίγωνα, τῶν ὁποίων ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει πυκνὸ κοκκιδωτὸ διάκοσμο ποὺ θυμίζει σχηματοποιημένο βότρυ σταφυλίου. Στὸ ἄκρο τοῦ ἑνὸς τῶν δύο τριγώνων προσαρμόζεται λεπτὸς κρίκος μὲ κοκκιδωτὸ διάκοσμο καὶ μικρὴ ἔλικα.

Χρυσὰ ἐνώτια προερχόμενα ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν²²⁴, χρυσὰ ἐνώτια ἀπὸ τὴ

215. Ἰ. Τραυλός, Ἀνασκαφαὶ ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ, *ΠΑΕ* 1951, 41-45. Ἰ. Τραυλός, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, *ΑΕ* 1953-54, 301-316. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο, ἡ βασιλικὴ αὐτὴ προηγεῖται, κατὰ τι χρονολογικὰ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀσκληπιείου, τὴν ὁποία τοποθετεῖ στὸ 450/460, βλ. σ. 309.

216. Ἰ. Τραυλός, Ἀνασκαφαὶ ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ, *ΠΑΕ* 1951, 45.

217. Στ. Κουμανούδης, *ΠΑΕ* 1877, 18.

218. Ἰ. Τραυλός, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, *ΑΕ* 1953-54, 309 σημ. 1. Οἱ ἐπιτύμβιες στήλεις τοῦ κοιμητηρίου τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου περιλαμβάνονται στὶς δημοσιεύσεις τῶν Ch. Bayet, *Inscriptions chrétiennes de l'Attique*, *BCH* 1, 1877, 391-408, πίν. 14-16, J. S. Creaghan - A. E. Raubitschek, *Early Christian Epitaphs from Athens*, *Hesperia*

16, 1947, 1-54 πίν. I-X καὶ Sironen 124-133, ἀρ. 43-53.

219. Τραυλός ὅ.π. (σημ. 218) 308-309.

220. Αὐτόθι 308-309. Ὁ Δίων Χρυσόστομος (XXXI 121α) καυτηριάζει τὴν προτίμηση τῶν Ἀθηναίων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων νὰ παρακολουθοῦν παραστάσεις θηριομαχιῶν καὶ μονομαχιῶν στὸ Διονυσιακὸ θέατρο, συνήθεια τόσο ἀντίθετη τῶν ἐνδόξων θεατρικῶν παραστάσεων τοῦ παρελθόντος στὸν ἴδιο χώρο.

221. Τραυλός ὅ.π. (σημ. 218) 309. Γιὰ τὰ Μαρτύρια βλ. A. Grabar, *Martyrium* (London 1972²) I 104, γιὰ τὶς ταφὲς *ad sanctos* αὐτόθι σημ. 167.

222. Ἰ. Τραυλός, Ἀνασκαφαὶ ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ, *ΠΑΕ* 1951, 42-43 καὶ Μπούρας 57 σημ. 339.

223. Τραυλός ὅ.π. (σημ. 218) 310. Βλ. ἐπίσης Μπούρας 157-158.

224. Βυζαντινὸ Μουσεῖο B M 4063 καὶ B M 4064. Βλ. *Τὸ Ἑλληνικὸ κόσμημα. 6.000 χρόνια παράδοση*,

Εικ. 10. Χρυσή πόρπη ΕΑΜ 3403 (φωτ. Γ. Μαραβέλια).

Συλλογή Σταθάτου²²⁵ με συγγενική με την πόρπη του Ασκληπιείου διακόσμηση και τεχνική (κοκκίδωση), και χρυσό ένωτιο από τη Συλλογή Παύλου Κανελλόπουλου²²⁶, τοποθετούνται στον 6ο με 7ο αιώνα. Ανάλογα χρυσά ένωτια και χρυσή πόρπη βρέθηκαν σε τάφο παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Σταμάτα Αττικής²²⁷. Τέλος, παρόμοιας τεχνικής ένωτια, τα όποια χρονολογούνται στον ύστερο 6ο αϊ., έχουν βρεθεί σε τάφους κάτω από το δάπεδο βασιλικής στο Τηγάνι της Μάνης²²⁸ και στη Σικελία²²⁹. Στον 7ο αιώνα χρονολογείται ένα ζευγος χρυσών ένωτιων από την Καλαβρία με παρόμοιο με αυτό της πόρπης του Ασκληπιείου ήμισφαιρικό έξαρμα με κομβίο²³⁰.

Οι πληροφορίες μας για το μικρό αυτό χρυσό κόσμημα από τον Στ. Κουμανούδη στο Εύρετήριο Συλλογών Αρχαιολογικής Έταιρείας, Χρυσά, αρ. καταλόγου 96 είναι οι έξης: «Αθήναι, εν τῷ Σερεπεντζέ. Έκ των της Αρχαιολογικής Έταιρείας ανασκαφών. Κόσμημα, άνωθεν όρώμενον τοιούτον: [άκολουθει πρόχειρο σκαρίφημα του κοσμήματος]. Έχει αποτεθραυσμένον το έτερον άκρον της υποκάτωθεν θεούσης ή προσκεκολλημένης βελόνης. Έλκει εν δράμιον. Μήκος: 0.03». Στο ίδιο εύρετήριο, σημειώνεται ότι το χρυσό αυτό κόσμημα βρέθηκε μέσα σε θησαυρό νομισμάτων του 7ου αϊ. από την περιοχή του Ασκλη-

κατάλογος έκθεσης Villa Bianca Θεσσαλονίκη 21/12/97-21/2/98 (Αθήνα 1997) 188 αρ. 209 και 210 (Ε. Χαλκιά).

225. Α. Orlandos, *Objets byzantins et post-byzantins*, στο *Collection Hélène Stathatos*, III. *Objets antiques et byzantins* (Strasbourg 1963) 285, αρ. 209 πίν. 42. J. P. Sodini, *Bijoux et petits objets syriens*, στο *Collection Hélène Stathatos*, IV. *Bijoux et petits objets* (Αθήνα 1971) 65, αρ. 757 πίν. IX bis.

226. R. Laffineur, *Collection Paul Canellopoulos* (XV) *Bijoux en or grecs et romains*, BCH 104, 1980, 453 αρ. 163 εικ. 183.

227. Έ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, ΑΔ 45, 1990, 91 πίν. 41δ-ε. Βλ. άκόμα Έ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, στο *Βυζαντινό Μουσείο. Τα νέα αποκτήματα 1986-1996* (Αθήνα 1997) 166-167 αρ. 68 και 69.

228. Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές, Άνασκαφή στο

Τηγάνι της Μάνης, ΠΑΕ 1980, 250, πίν. 148ε. Για τη χρονολόγηση των κτερισμάτων των τάφων της παλαιοχριστιανικής βασιλικής βλ. Ν. Β. Δρανδάκη - Ν. Γκιολέ - Χ. Κωνσταντινίδη, Άνασκαφή στο Τηγάνι της Μάνης, ΠΑΕ 1981, 252-253. Βλ. επίσης *Transition to Christianity* 127 αρ. λ. 86.

229. P. Orsi, *Sicilia bizantina* I (Roma 1942) 159-161, εικ. 74-77. Πολλά παραδείγματα ένωτιων από τη Σικελία με παρόμοια τεχνική, που χρονολογούνται στον 6ο και τον 7ο αϊ., παρέχει ή I. Baldini Lippolis, *L'oreficeria nell'impero di Constantinopoli tra IV e VII secolo* (Bari 1999) 92 αρ. 18, 94 αρ. 18 και κυρίως σ. 101 αρ. 3, σ. 103 6ε αρ. 1 και σ. 111 8δ, αρ. 1.

230. V. Bierbrauer, *Profane Welt und Alltag. Privates Leben*, στο Chr. Stiegmann (έπιμ.), *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, κατάλογος έκθεσης 6/12/2001-31/3/2002 Paderborn (Mainz 2001) 318-319, αρ. IV 46 a-b.

πιείου. «Αρ. 62-118, 1877. Πεντήκοντα καὶ ἑπτὰ χρυσᾶ βυζαντινὰ Ἡρακλείου, Φωκᾶ, Κώνσταντος, Κωνσταντίνου Πωγωνάτου. Ἀθῆναι ἐν τῷ Σερπεντζῇ δυτικωτέρῳ μέρει εἰς τὰ χώματα. Ὅμοίως εὐρέθη καὶ ἐν κόσμημα, ὃ κατεγράφη ἐν τοῖς χρυσοῖς κοσμήμασι». Σύμφωνα μὲ τὸν Ἱ. Σβορώνο²³¹ «Εἶναι δέ [τὸ κόσμημα] τοῦτο πόρπη τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἧς καὶ τὰ νομίσματα», δηλαδὴ τοῦ 7ου αἰ.

Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀθήνας στὸν 7ο καὶ τὸν 8ο αἰ. εἶναι περιορισμένες. Τὰ χαράγματα τῶν κινόνων τοῦ Παρθενῶνα μαρτυροῦν τὴν ἀδιάκοπη ζωὴ τῆς πόλης καὶ μᾶς παρέχουν ἔμμεσες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ διοικητικὴ τῆς ὀργάνωση²³². Ἀνάλογες πληροφορίες παραδίδουν καὶ τὰ μολυβδόβουλα, οἱ σφραγίδες τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ κρατικῶν ἀξιωματούχων. Ἀπὸ τὶς μαρτυρίες αὐτὲς συνάγεται ὅτι ἡ Ἀθήνα κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες» παραμένει ἓνα μικρὸ κέντρο πολιτικῆς, στρατιωτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης. Τὰ ἐπιδιορθωμένα, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὑστερορρωμαϊκὰ τεῖχη τῆς, τὴν καθιστοῦν ἀσφαλῆ, ὅπως ἐμμέσως ὑποδεικνύει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Κώνστας Β΄ καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν ἐκστρατεία του στὴ Σικελία, πέρασε τὸν χεῖμῶνα τοῦ 662/663 στὴν πόλιν²³³, προφανῶς γιὰ νὰ ἐπιληφθεῖ τῶν προβλημάτων τοῦ νότιου Ἑλλαδικοῦ χώρου²³⁴. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἱ. Σβορώνο²³⁵ τὰ νομίσματα τριῶν θησαυρῶν ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου χρονολογοῦνται σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰ. καὶ συγκεκριμένα στὴν ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατόρων Φωκᾶ (601-610), Ἡρακλείου Α΄ (610-641), Ἡρακλείου Β΄ (641) καὶ Κώνσταντα Β΄ μὲ τὸν πρεσβύτερο υἱό του Κωνσταντῖνο Πωγωνάτο (641-668), ἄρα οἱ θησαυροὶ καταχώθηκαν ἐνδεχομένως τὴν ἐποχὴ τῶν ἐπιθέσεων τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Ἀθήνας τὸ 673/4²³⁶. Ἴσως προέρχονται καὶ ἀπὸ τὰ χρηματικὰ ἐφόδια ποὺ κόμιζαν μαζί τους ὁ αὐτοκράτορας Κώνστας Β΄ καὶ ὁ στρατός του, γιὰ τὴν ἐκστρατεία στὴ Σικελία, μέρος τῶν ὁποίων δαπανήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τους στὴν πόλιν καὶ ἔτσι περιῆλθε στὰ χέρια αὐτῶν ποὺ ἔκρυψαν τοὺς θησαυροὺς στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου, στὴ νότια κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης²³⁷.

Χάλκινο δακτυλίδι EAM 10.680 (εἰκ. 11). Διάμετρος 2.6 ἐκ., πλάτος 0.8 ἐκ., πάχος 0.1 ἐκ. Αποτελεῖται ἀπὸ λεπτότατο ἔλασμα, συγκολλημένο στὴ μιά του πλευρά. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει ἄνω καὶ κάτω δύο ὀριζόντιες ἐγχάρακτες γραμμές. Οἱ πληροφορίες

231. Ἱ. Ν. Σβορώνος, Θησαυροὶ βυζαντινῶν χρυσῶν νομισμάτων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἐν Ἀθῆναις Ἀσκληπιείου, *Journal international d'archéologie numismatique* VII, 1904, 143-160 καὶ κυρίως 143 σημ. 1, πίν. τῶν νομισμάτων VI-VII.

232. Ὁρλάνδος - Βρανούσης 20-36.

233. J. M. Camp, *Ἡ Ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας* (Ἀθήνα 2004) 253-257.

234. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν δημοσιογράφο καὶ ἐκδότῃ Ἀδωνι Κύρου γιὰ τὶς πληροφορίες του. Βλ. Ἀ. Κ. Κύρου, Νομισματικὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς στὸν νότιο Ἑλλαδικὸν ὄρειον κατὰ τοὺς «σκο-

τεινοὺς αἰῶνες» τοῦ Βυζαντίου, *Πελοποννησιακὰ ΚΘ* (Ἀθήνα 2007-2008) 246-247.

235. Σβορώνος ὁ.π. (σημ. 231) 143-160 πίν. VI-VII.

236. Κύρου ὁ.π. (σημ. 234) 249.

237. Γιὰ τοὺς νομισματικοὺς θησαυροὺς στὴν Ἀθήνα τοῦ 7ου αἰ. βλ. P. Chorani, *The Significance of Coins as Evidence for the History of Athens and Corinth in the Seventh and Eighth Centuries*, *Historia* 4, 1955, 163-172. Βλ. ἐπίσης D. M. Metcalf, *The Aegean Coastlands under Threat: Some Coins and Coin Hoards from the Reign of Heraclius*, *BSA* 57, 1962, 14-23.

Εἰκ. 11. Χάλκινο δακτυλίδι EAM 10680 (φωτ. Γ. Μαραβέλια).

μας ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῆς Σερπεντζέ 1876-1877, εἶναι οἱ ἐξῆς: «11 Ἰανουαρίου 1877. Ἐν τῷ δυτικῷ μέρει τῆς ἀνασκαφῆς εὐρέθησαν: Κρίκος πλατύς, μικρός, χαλκοῦς ἴσως καὶ χρυσωμένος λεπταλέως, εἰς τὰ τοιχώματα». Ἐπίσης στὸ Εὐρετήριο Συλλογῶν Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας: Χαλκᾶ ἀρ. καταλόγου 706 ὁ Κουμανούδης ἀναφέρει: «Ἀθῆναι, ἐν τοῖς χώμασι τοῦ Σερπεντζέ. Ἐκ τῶν τῆς Ἑταιρείας ἀνασκαφῶν. 1877. Ταινιοειδὴς κρίκος ἐπιχρυσωμένος. Διάμετρος: 0,025».

Παρόμοια φαρδιά, χάλκινα δακτυλίδια ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀνδρικές ταφές μεσοβυζαντινῶν καὶ ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων²³⁸.

Χάλκινο εὐθύγραμμο χτένι ἀργαλειοῦ EAM 8385 (εἰκ. 12). Μῆκος 11,2 ἐκ., πλάτος 1,5 ἐκ. Στὴ μιὰ πλευρὰ του διαμορφώνεται σειρὰ δοντιῶν, ἐνῶ στὴν ἄλλη πλευρὰ τὸ χτένι εἶναι κενὸ στὸ ἐσωτερικὸ του, προκειμένου νὰ προσαρτηθεῖ σὲ ξύλινο στέλεχος. Φέρει τρεῖς διαμπερεῖς ὁπές στὴν κάθε ὄψη, γιὰ τὰ καρφιά προσήλωσης τῆς ξύλινης λαβῆς.

Οἱ πληροφορίες μας ἀπὸ τὸ Εὐρετήριο Συλλογῶν Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Χαλκᾶ ἀρ. καταλόγου 768 τοῦ Στ. Κουμανούδη εἶναι οἱ ἐξῆς: «Ἀθῆναι, Σερπεντζές. Ἐκ τῶν τῆς

Εἰκ. 12. Χάλκινο ὑφαντικὸ χτένι EAM 8385 (φωτ. Γ. Μαραβέλια).

Ἑταιρείας ἀνασκαφῶν. Πριονοειδὲς ἢ μᾶλλον κτενοειδὲς σκεῦος ἢ ἐργαλεῖον. Εἶναι ἀκέ-
ραιον καὶ ἔχει κατὰ τὸν ἐπὶ τῆς ράχεώς του αὐλάκα τρεῖς ἐν ἀποστάσει συμμετρῶ διπλᾶς
τρύπας δι' ὧν διήκουσι (τσιβία) ἥλοι, ἂν δὲν ἀπατῶμαι μολύβδινοι, ἱκανῶς ἐφθαρμένοι
τὰ νῦν καὶ φαίνεται ὅτι διὰ τούτων ἐπροσηλοῦτο ποτὲ τὸ ἐκεῖ εἰσχωροῦν ξύλον, ἵνα χρη-

238. Μ. Παϊσίδου, Ὁ καλλωπισμὸς καὶ ἡ φροντίδα τῶν νεκρῶν στὴ μεσοβυζαντινὴ καὶ ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἑδεσσας, 23ο Συμπόσιο

ΧΑΕ (Ἀθήνα 2003) 82-83 καὶ Davidson 241 ἀρ. 1912 καὶ 1913, πίν. 105.

σιμεύση ὡς πλατεῖα λαβή. Ξύστρα τις ἴσως ἦτο τὸ ὅλον ἢ κτένιον ὑφαντικόν. Μῆκος: 0.09».

Τὰ χτένια αὐτοῦ τοῦ εἶδους χρησιμοποιοῦνταν στὰ βυζαντινὰ χρόνια στοὺς κάθετους ἀργαλειούς, γιὰ τὸ στρώσιμο τοῦ ὑφαιδίου καὶ τὸ ξεχώρισμα τῶν στημονιών κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑφανσης. Παρόμοια ἔχουν βρεθεῖ στὰ Σπάτα Ἀττικῆς²³⁹, καὶ τὴν Ἀρχαία Κόρινθο²⁴⁰. Χρονολογεῖται ἀπὸ παρόμοια παραδείγματα στὸν 11ο-12ο αἰῶνα.

BANTA ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Γκιολές Ν. Γκιολές, *Ἡ Ἀθήνα στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες* (Ἀθήνα 2005).
- Ἐμμανουηλίδης Ν. Ἐμμανουηλίδης, *Τὸ δίκαιο τῆς ταφῆς στὸ Βυζάντιο* (Ἀθήνα 1989).
- Κουμανούδης Στ. Κουμανούδης, *ΠΑΕ* 1876, 14-35.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Τὸ ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς στὸ Ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο Θεσσαλονίκης*, *ΑΕ* 1981, Χρονικά 70-81.
- Μακρῆ - Τσάκος - Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου: Ε. Μακρῆ - Κ. Τσάκος - Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, *Τὸ Ριζόκαστρο. Σωζόμενα ὑπολείμματα: Νέες παρατηρήσεις καὶ ἐπαναχρονολόγηση*, *ΔΧΑΕ* ΙΔ', 1987/88, 329-363.
- Μπούρας Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 10ος-12ος αἰ.* (Ἀθήνα 2010).
- Ξυγγόπουλος Α. Ξυγγόπουλος, *Χριστιανικὸν Ἀσκληπιεῖον*, *ΑΕ* 1915, 52-71.
- Ὁρλάνδος. Ἡ ξυλόστεγος Α. Ὁρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης* I (Ἀθῆναι 1952), II (Ἀθῆναι 1954).
- Ὁρλάνδος - Βρανούσης Α. Κ. Ὁρλάνδος - Λ. Βρανούσης, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἥτοι ἐπιγραφαὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους* (Ἀθῆναι 1973).
- Πάλλας Δ. Ι. Πάλλας, *Ἡ Ἀθήνα στὰ χρόνια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἀρχαία λατρεῖα στὴ χριστιανική*, *ΕΕΘΣΠΑ* 28, 1989, 851-930.
- Σωτηρίου Γ. Σωτηρίου, *Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος* (ΑΕ 1929).
- Τανούλας Τ. Τανούλας, *Τὰ Προπύλαια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὸν Μεσαῖωνα* (Ἀθήνα 1997).
- Τραυλὸς Ἰ. Ν. Τραυλός, *Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν*, *ΑΕ* 1939-41, 35-68.
- Ὡρες Βυζαντίου Ὡρες Βυζαντίου. *Καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, κατάλογος ἐκθεσης, Θεσσαλονίκη, Ὀκτώβριος 2001 - Ἰανουάριος 2002 (ἐπιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Ἀθήνα 2002).
- Age of Spirituality Age of Spirituality. *Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, κατάλογος ἐκθεσης Μητροπολιτικοῦ Μουσείου Ν. Ὑόρκης, Νοέμβριος 1977 - Φεβρουάριος 1978 (ἐπιμ. Κ. Weitzmann, Ν. York 1979).

239. Ὡρες Βυζαντίου 364 ἀρ. 432.

240. Αὐτόθι 364-365, ἀρ. 433 α-ε. Davidson 176, ἀρ. 1229-1233, πίν. 78.

- Buschhausen H. Buschhausen, *Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare* (Wien 1971).
- Davidson G. R. Davidson, *Corinth*, XII. *The Minor Objects* (Princeton, N. Jersey 1952).
- Frantz 1965 A. Frantz, From Paganism to Christianity in the Temples of Athens, *DOP* 19, 1965, 187-205.
- Frantz 1988 A. Frantz, *Late Antiquity: AD 267-700, The Athenian Agora XXIV* (Princeton, N. Jersey 1988).
- Gregory T. E. Gregory, The survival of Paganism in Christian Greece: A Critical Essay, *AJP* 107, 1986, 229-242.
- Leader-Newby R. E. Leader-Newby, *Silver and Society in Late Antiquity* (Aldershot 2004).
- Mundell-Mango M. Mundell-Mango, *Silver from Early Byzantium* (Baltimore 1986).
- Rom und Byzanz* *Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, κατάλογος έκθεσης (έπιμ. L. Wamser, G. Zahlhaas, München 1998).
- Ross M. C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, I. *Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting* (Washington D.C. 1962).
- Sironen E. Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica* (Helsinki 1997).
- Transition to Christianity* *Transition to Christianity, Art of Late Antiquity, 3rd to 7th century AD*, κατάλογος έκθεσης Ώνασείου Μορφωτικού Κέντρου Ν. Υόρκης 7/12/2011 - 14/5/2012 (έπιμ. A. Lazaridou, N. York 2011).
- Vican G. Vican. Art, Medicin and Magic in Early Byzantium, *DOP* 38, 1984, 65-86.

ΔΥΟ ΤΑΦΕΣ ΣΤΟ ΘΥΡΡΕΙΟ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Στὴ μνήμη Ἰουλίας Βοκοτοπούλου*

Τὸ 1974 σὲ κοντινὴ ἀπόσταση, περὶ τὰ 5-6 μ., ΒΔ. ἀπὸ τὰ τείχη τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Θυρρείου, στὴν ὄρεινὴ Ἀκαρνανία, στὴν περιοχὴ Γιανησάλη, κατὰ τὶς ἐργασίες καλλιέργειας στὸν ἀγρὸ τοῦ Κ. Καψογιώργη, ἤλθαν στὸ φῶς δύο ταφές: μία καύσης καὶ μία σὲ κεραμοσκεπὴ τάφο¹. Στὴν πρώτη, μετὰ τὴν καύση τοῦ νεκροῦ ἡ τέφρα καὶ τὰ ὑπολοιπα τῶν ὀστέων εἶχαν φυλαχθεῖ σὲ μιὰ χάλκινη οἶνοχόη μαζὶ μὲ ἓνα δίσκο ἀπὸ καθρέφτη. Στὴ δεύτερη εἶχαν ἀποτεθεῖ μαζὶ μὲ τὸν νεκρὸ δύο λύχνοι, μία πήλινη πυξίδα καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα. Οἱ δύο ταφές, ποὺ ἀπεῖχαν μεταξὺ τους 3-4 μ., δὲν πρέπει νὰ σχετίζονταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔγιναν στὴν ἴδια περιοχὴ, στὴν ὁποία παλιότερα (τὸ 1967) βρέθηκαν ἐπίσης δύο ἀποτμήματα ἐνέπιγραφων ἐπιτύμβιων στηλῶν², καὶ ἐπομένως φαίνεται ὅτι ἐκεῖ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Θυρρείου, τοὺς κατοίκους τοῦ ὁποῖου ὁ Ξενοφὼν θεωρεῖ γενναίους πολεμιστὲς (Ἑλλην. 6, 2, 37).

Ταφὴ καύσης³

1. Χάλκινη εὐρύστομη κυλινδρική οἶνοχόη⁴ (ἀρ. εὐρ. Μ 9) εἰκ. 1-2.

Στόμιο εὐρὺ καὶ στρογγυλὸ μὲ ὀριζόντιο πλατὺ χεῖλος, λαμὶδς εὐρύς, κυλινδρικός, ὄχι πολὺ ἀναπτυγμένος, ποὺ ἀνοίγεται πρὸς τὰ κάτω σχηματί-

ζοντας μία ἀμβλεία γωνία κατὰ τὴ μετάβαση στὸν ὦμο, ὁ ὁποῖος, μὲ μία μαλακὴ σχετικὰ καμπύλη, συνδέεται μὲ τὸ κυλινδρικὸ σῶμα. Σχοινόμορφη, κάθετη χυτὴ λαβὴ στρογγυλῆς τομῆς, ποὺ στερεώνεται στὸ στόμιο μὲ τρία μεγάλα καρφιά, οἱ κε-

* Ἡ μελέτη τῶν δύο αὐτῶν ἀκαρνανικῶν ταφῶν, τὴ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτελοῦσαν δύο χάλκινα ἀντικείμενα, ἀφιερώνεται στὴ μνήμη τῆς ἀλησμόνητης φίλης Ἰουλίας Βοκοτοπούλου, γιὰ τὰ 17 χρόνια ποὺ λείπει ἀπὸ κοντά μας, ἀφοῦ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνᾶς τῆς Ἰουλίας ἀφοροῦσε ἔργα τῆς ἀρχαίας χαλκουργίας, ἰδιαίτερα μάλιστα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἡλείου³. Τὴ μελέτη αὐτὴ δὲν στάθηκε εὐκόλο νὰ τῆς τὴν προσφέρω στὸν τιμητικὸ της τόμο *Μύθος καὶ θεωρῶ* ὅτι τῆς τὴν ὀφείλω.

1. Ζαφειροπούλου 1979, 542.

2. Εὐθ. Μαστροκώστας, ΑΔ 22, 1967, Β2, 324· καταγράφηκαν οἱ δύο αὐτὲς στήλες μὲ ἀρ. εὐρ. Α[ιθίνων]

76-77.

3. Οἱ φωτογραφίες τῶν εὐρημάτων τῶν ταφῶν τοῦ Θυρρείου ἔγιναν ἀπὸ τὸν Σπ. Τσαβδάρουλου. Οἱ φωτογραφίες τῶν δύο ἀγγείων, τῆς προχοῆς ἀπὸ τὴ Μερόπη Πωγωνίου στὸ Μουσεῖο Ἰωαννίνων καὶ τῆς ἄλλης ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία στὸ Μουσεῖο τῆς Ἄρτας, ἀνήκουν στὸ ἀρχεῖο τῶν IB' ΕΠΚΑ Ἰωαννίνων καὶ ΛΓ' ΕΠΚΑ Πρεβέζης - Ἄρτας, τὸ προσωπικὸ τῶν ὁποίων εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν εὐγενική τους ἐξυπηρέτηση νὰ μοῦ τὶς στείλουν μαζὶ μὲ τὴν ἄδεια δημοσίευσής τους.

4. Γιὰ αὐτὸν τὸν τύπο τοῦ ἀγγείου ἔχει ἐπικρατήσει ὁ ὅρος «πρόχους»· ὅμως τὸ σχῆμα δὲν ἔχει προχοὴ

Εικ. 1α-δ. Χάλκινη οίνοχόη. Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θυρρείου.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια της εικ. 1α-β.

φαλές των οποίων προεξέχουν από την οριζόντια επιφάνεια του χείλους (εικ. 1α-δ). Η λαβή αποτελείται από δύο συστρεφόμενα στελέχη τα οποία, ακολουθώντας το κυκλικό σχήμα του στομίου, καταλήγουν επάνω σε δύο οριζόντιους βραχίονες με κυλινδρικά προεξέχοντα άκρα, σε μορφή μισού, κάθετου πηνίου⁵ στο σημείο διαχωρισμού των δύο στελεχών της λαβής οριζόντια τοποθετημένο πηνίο με δισκόμορφα άκρα. Η λαβή στην κάτω πρόσφυση έχει δύο επάλληλες ανάγλυφες ταινίες που πλαισιώνουν επάνω και κάτω ένα παχύν κυμάτιο (εικ. 1α-β, 2), κάτω από το οποίο υπάρχει ανάγλυφη λεοντή (κεφαλή και δύο εμπρόσθια πόδια) που θα είχε στερεωθεί στα τοιχώματα του αγγείου με συγκόλληση (εικ. 2), ίσως και με ασημοκόλληση, όπως σε μία παρόμοια οίνοχόη από τάφο στη Μερόπη Πωγωνίου, στην Ήπειρο⁶. Λεπτή νεύρωση που όριζει τις πλευρικές ακμές της λαβής (εικ. 1α-β, 2) απολήγει στα πλάγια του ελάσματος της λεοντής και προς το επάνω του τμήμα σε δύο κερατοειδείς προεξοχές, που κάμπτονται προς τα επάνω βρίσκονται στο ύψος περίπου της θέσης των αυτών της λεοντής. Σώμα κυλινδρικό

που καταλήγει σε ημισφαιρική βάση προς το κέντρο της οποίας σχηματίζεται ένα απλό πλάτυσμα για καλύτερη στήριξη του αγγείου (εικ. 1α). Το σώμα αποτελούν δύο σφυρηλατημένα ελάσματα χαλκού, συγκολλημένα μεταξύ τους, από τα οποία το μικρότερο σχηματίζει τον πυθμένα και μέρος των τοιχωμάτων για τη σύνδεση των δύο τμημάτων θα χρησιμοποιήθηκε ένα επίθετο ταινιωτό έλασμα, όσο τουλάχιστον επιτρέπεται να υποτεθεί από το αποτύπωμά του στο σημείο σύνδεσης του επάνω τμήματος του αγγείου, που σώζεται καλύτερα από το κάτω (εικ. 1α) το ταινιωτό αυτό έλασμα μάλλον θα είχε στερεωθεί με συγκόλληση και δεν θα είχε καρφωθεί, όπως συμβαίνει με μία σχεδόν αντίστοιχη περίπτωση αγγείου από την Βίτσα⁶, αφού εδώ δεν σώζεται ίχνος καρφώματος. Ώξειδωση σε πολλά σημεία βαθυπράσινη, επιφάνεια χαλκού αρκετά φθαρμένη, ιδιαίτερα στο κάτω μέρος του αγγείου. Συγκολλημένα τμήματα στο καθένα από τα δύο μέρη του αγγείου, τα οποία όμως δεν συγκολλώνται μεταξύ τους, εξαιτίας κυρίως της φθοράς του κάτω μέρους (εικ. 1α-γ). Συνολικό ύψος περίπου 0.29 μ., σωζ. ύψ. επάνω μέρους ως το χείλος 0.17 μ., με το πηνίο 0.20 μ., διάμ. κοιλιάς 0.24 μ., στομίου 0.16 μ., πλάτ. χείλ. 0.03 μ.

2. Χάλκινος δίσκος καθρέφτη (άρ. εύρ. Μ 10).

Ο δίσκος είναι χυτός, συμπαγής με λεία, οριζόντια επιφάνεια. Στην περιφέρεια διαμορφώνεται χείλος. Διατήρηση χαλκού καλή. Διάμ. 0.113 μ.

Ταφή σε κεραμοσκεπή τάφο

1. Χάλκινο νόμισμα (άρ. εύρ. Μ 11).

Α. Κεφαλή ανδρική προς δεξιά. Β. Κεφαλή στεφανωμένου (;) προς δεξιά (Άχελως;). Διάμ. 0.02 μ.

2. Λύχνος (άρ. εύρ. Π 29) εικ. 3α.

Σώμα ημισφαιρικό, μεγάλη όπη πληρώσεως με πλατύν περιχέλωμα, του οποίου η εξωτερική περιφέρεια ορίζεται από δύο αύλακώσεις. Μύξα μεγάλη και επιμήκης με γωνιώδη απόληξη. Πηλός καστανοκίτρινος, γάνωμα καστανομέλανο θαμπό, αρκετά απολεπισμένο. Μήκ. 0.095, διάμ. βάσης 0.035 μ.

όπως σωστά σημειώνει η Βοκοτοπούλου 1986, 19, αρ. 1, ή οποία και θεωρεί προτιμότερο τον όρο «κυλινδρική οίνοχόη» ή «οίνοχόη με στρογγυλό στόμιο».

5. Ανδρέου 2000, 13 και σημ. 13

6. Βοκοτοπούλου 1986, 180, αρ. 1.

Εικ. 3α-β. Οί πήλινοι λύχνοι.

3. Λύχνος (άρ. εύρ. Π 30) εικ. 3β.

Σῶμα ἀμφικωνικό, μύξα μὲ στρογγυλεμένη ἀπόληξη πρόσθετη στὸ σῶμα· αὐλάκωση γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ πληρώσεως. Πηλὸς κεραμόχρωμος, ἐλάχιστα ἴχνη καστανοῦ γανώματος. Μήκ. 0.075 μ., διάμ. βάσης 0.025 μ.

4. Κάτω μέρος κυλινδρικής πυξίδας (άρ. εύρ. Π 31) εικ. 4.

Ἐπάνω τμήμα σχεδὸν κυλινδρικό ποὺ ἀνοίγεται πρὸς τὰ κάτω, σχηματίζοντας κοιλότητα ποὺ διακρίνεται ἐξωτερικὰ μὲ πλατιά ὀριζόντια ἐξοχή, στὴν ὁποία στερεώνεται τὸ ἀλύμμα· βάση δακτυλίσχημη, λίγο ἀναπτυγμένη, μὲ πλατιά αὐλάκωση στὸ σημεῖο σύνδεσής της μὲ τὸ κάτω μέρος τοῦ

Εικ. 4. Πήλινη κυλινδρική πυξίδα. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θυρρείου.

ἄγγειου. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, γάνωμα καστανομέλανο ποὺ δὲν «ἔπιασε» στὸ κάτω μέρος ἐξαιτίας τῆς κακῆς ὀπτησης. Λεῖπει τὸ 1/3 περίπου τοῦ ἄγγειου, κυρίως τὸ ἔπάνω κυλινδρικό τμήμα· συγκολλημένο. Ὑψ. 0.035 μ., διάμ. 0.115 μ., βάση 0.055 μ.

Ἡ οἰνοχόη τῆς πρώτης ταφῆς ὡς σχῆμα χάλκινου ἄγγειου ἀνήκει σὲ ἓναν τύπο σχετικὰ σπάνιο⁷, παραδείγματα τοῦ ὁποίου ἔχουν βρεθεῖ σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ στὴ βορειοδυτικὴ καὶ βόρεια Ἑλλάδα, κυρίως στὴν Ἡπειρο ἀλλὰ καὶ στὴ Μακεδονία, σὲ περιοχὲς μὲ ἐπίδραση κορινθιακὴ καὶ διακίνηση προϊόντων κορινθιακῶν ἐργαστηρίων⁸. Σὲ κορινθιακὸ ἐργαστήριο ἀποδίδεται ἐπίσης καὶ μιὰ οἰνοχόη ἀπὸ συλλογὴ, ἄγνωστης προέλευσης καὶ λοιπῶν στοιχείων, ἡ οἰνοχόη τῆς Συλλογῆς Ἰόλα⁹.

Ὁ τρόπος κατασκευῆς τῆς οἰνοχόης τοῦ Θυρρείου ἀπὸ δύο ἐλάσματα (εἰκ. 1α) τὴν κατατάσσει στὴ σπάνια κατηγορία τῶν «διμερῶν» ἄγγειων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν κατασκευαστεῖ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀποκλειστικὰ ὡς τεφροδόχα¹⁰, ὅπως καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια, ποὺ ἴσως μάλιστα ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ παράδειγμα γιὰ τὸν ἀσφαλὴ χαρακτηρισμὸ τῆς κατηγορίας τῶν «διμερῶν» ἄγγειων ὡς τεφροδόχων, ἀφοῦ βρέθηκε κανονικὰ σὲ ταφὴ ὡς τεφροδόχο ἄγγειο μαζὶ μὲ ἓνα χάλκινο δίσκο ἀπὸ καθρέφτη ὡς κτέρισμα. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι δὲν κατασκευάζονταν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, λίγες σχετικὰ, ἄγγεῖα ἀπὸ δύο τμήματα ἐλάσματος γιὰ λόγους οἰκονομίας ἢ ὡς τρόπος ἐπισκευῆς τους ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς τοῦ μετάλλου¹¹, ἀλλὰ θεωρῶ ὅτι ἡ κύρια χρῆση τους θὰ εἶχε ταφικὸ χαρα-

7. Andrioménou 1975, 556, Vocotopoulou 1975β, 756.

8. Andrioménou 1975, 557, Vocotopoulou 1975β, 756, Βοκοτοπούλου 1986, σμ. 43.

9. Andrioménou 1975, 555-557.

10. Ἀνδρέου 2000, 14 καὶ σμ. 19.

11. Αὐτόθι 14.

κτήρα, ἀφοῦ τὸ λεπτό, εὐθρυπτο ἔλασμα δὲν προσφέρεται γιὰ καθημερινή χρήση. Ἐξάλλου οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς οἰνοχόες τοῦ τύπου αὐτοῦ, γιὰ τὶς ὁποῖες εἶναι γνωστὴ ἡ προέλευση, βρέθηκαν σὲ τάφους.

Ἡ οἰνοχόη πάντως ἀπὸ τὸ Θύρρειο εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅσες ἔχουν σωθεῖ με αὐτὸ τὸ σχῆμα καὶ τὴ διακόσμηση τῆς λεοντῆς¹² μᾶλλον ἐξαιτίας τῆς χρήσης τῆς ὡς τεφροδόχου ἀγγείου, ἐνῶ οἱ ἄλλες παρόμοιές τῆς εἶχαν ἀποτεθεῖ ὡς κτέρισμα στὸν νεκρό¹³.

Παρὰ τὴν κακὴ κατάσταση διατήρησης, ἡ οἰνοχόη τοῦ Θυρρείου πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε ἓνα πολύτιμο σκεῦος με ἁρμονικὲς ἀναλογίες στὸ σχετικὰ μεγάλου μεγέθους σχῆμα τοῦ ποῦ τὸ συμπλήρωναν ἐπὶ μέρους διακοσμητικὰ (σχοινόμορφη λαβή, πηνία, ἀνάγλυφη λεοντή).

Ἡ λεοντὴ εἶναι ἓνα ἄρκετὰ κοινὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο¹⁴ ποῦ ἐμφανίζεται σὲ δύο κυρίως τύπους: ἓναν σὲ τυποποιημένο σχῆμα καὶ ἓναν ἄλλον σὲ φυσιοκρατικό. Στὴν οἰνοχόη αὐτὴ ἡ λεοντὴ ἀποδίδεται σχηματικά, ἐνταγμένη σὲ ἓνα σχεδὸν ὀρθογώνιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρέμονται δύο μικρὰ ἐπίσης ὀρθογώνια τμήματα ποῦ παριστάνουν σὲ τυποποιημένο σχῆμα τὰ πόδια τοῦ ζώου. Στὸ πρόσωπο κυριαρχοῦν οἱ δύο μεγάλες ὀριζόντιες χαράξεις τῶν ματιῶν κάτω ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ ἀνάγλυφη ἐξόγκωση τοῦ μετώπου καὶ ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ τὸ κύριο καὶ μοναδικὸ φυσιογνωμικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ λέοντα (εἰκ. 1α, 2).

Παρόμοια εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν ματιῶν τῆς λεοντῆς στὴν οἰνοχόη 5165 τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων ἀπὸ τὴ Βίτσα, ποῦ χρονολογεῖται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁵, ἐνῶ ἡ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση τῆς λεοντῆς στὴν οἰνοχόη ἀπὸ τὴ Μερόπη Πωγωνίου (εἰκ. 5β) τὴν τοποθετεῖ χρονικὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., εἶναι δηλαδὴ ἡ πρωιμότερη ἀπὸ ὅλες τὶς παρόμοιες¹⁶. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἡ οἰνοχόη ἀπὸ τὸ Θύρρειο εἶναι συγγενέστερη με τὴν οἰνοχόη τῆς Συλλογῆς Ἰόλα, ἔργο τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁷, ἀλλὰ περισσότερο με μία ἀπὸ τὶς οἰνοχόες ποῦ βρέθηκαν στὸ Βοτονόσι καὶ χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ στὴν ὁποία δὲν σχηματίζεται ἔντονα γωνιώδης τμῆση στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν ὦμο στὸ σῶμα, ποῦ εἶναι πιὸ ἀναπτυγμένο με μαλακότερο περίγραμμα¹⁸. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο στοιχεῖο χαρακτηρίζει ἀκόμη περισσότερο τὴν οἰνοχόη ἀπὸ τὸ Θύρρειο, στὴν ὁποία ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν λαϊμό, κυλινδρικό καὶ πιὸ ψηλὸ ἀπὸ τὸν λαϊμὸ τῶν δύο προηγούμενων, στὸν ὦμο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ σῶμα – πιὸ ἀναπτυγμένο – γίνεται με συνεχή «ρέουσα» καμπύλη ποῦ χαρίζει στὸ ἀγγεῖο ἓνα σχετικὰ «εὐλύγιστο» περίγραμμα, δίνον-

12. Ἡ οἰνοχόη ἀπὸ τὸ Θύρρειο ἔχει ὕψος 0.29 μ. τῆς Συλλογῆς Ἰόλα 0.258 μ. (Andrioménou 1975, 555), τῆς Μερόπης στὸ Πωγόνι Ἡπείρου 0.21 μ. (Ἀνδρέου 2000, 12). Ἀπὸ τὴ Βίτσα, τὸ Βοτονόσι καὶ τὴν Ἀμβρακία οἱ οἰνοχόες εἶναι πολὺ μικρότερες. Γιὰ τὶς δύο πρῶτες βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 19 καὶ 180, Vocotopoulou 1975β, 754, γιὰ τὴν τρίτη, ποῦ ἀπλῶς ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν Βοκοτοπούλου 1986, 19, σημ. 43· βλ. ἐδῶ εἰκ. 5α.

13. Ἀνδρέου 2000, 12, Βοκοτοπούλου 1986, 180 καὶ ἴσως Vocotopoulou 1975β, 756 καὶ σημ. 84.

14. Βοκοτοπούλου 1975α, 49, Ἀνδρέου 2000, 13 σημ. 15.

15. Βοκοτοπούλου 1986, 180.

16. Ἀνδρέου 2000, 13.

17. Andrioménou 1975, 556.

18. Vocotopoulou 1975β, 755, εἰκ. 16.

τας παράλληλα τὴν ἐντύπωση μιᾶς ἐξέλιξης τοῦ σχήματος. Σύμφωνα μὲ τὸ σχῆμα ἐπομένως γιὰ τὴν οἰνοχόη ἀπὸ τὸ Θύρρειο θὰ ἦταν πιθανὴ μιὰ χρονολόγηση στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἴσως πρὸς τὸ τέλος του, κρίνοντας ἐπίσης ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς τελείως σχηματοποιημένης λεοντῆς. Ἀρκετὰ σχετικὴ ὡς πρὸς τὸν τύπο εἶναι ἡ λεοντὴ σὲ στέλεχος πρόχου ἀπὸ τὴ Δωδώνη, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁹

Ὡς πρὸς τὸν τόπο κατασκευῆς τους οἱ οἰνοχόες τοῦ τύπου αὐτοῦ θεωροῦνται ὅτι εἶναι ἔργα Κορίνθιων χαλκουργῶν²⁰ τοῦ α' μισοῦ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἔως γύρω στὰ μέσα του, ποὺ κυκλοφοροῦσαν σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς στίς ὁποῖες ὑπῆρχαν κορινθιακὲς ἀποικίαι (Ἀμβρακία, Ἡπειρος, Μακεδονία)²¹. Θὰ λειτουργοῦσαν ὁμως ἐπίσης τοπικὰ ἐργαστήρια, στὰ ὁποῖα θὰ κατασκευάζονταν ἀπομιμήσεις τῶν εὐρείας κυκλοφορίας εἰσαγόμενων κορινθιακῶν.

Στὴν περίπτωση τῆς οἰνοχόης ἀπὸ τὸ Θύρρειο μὲ χρῆση ἰδιαίτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες – τεφροδόχος καὶ ὄχι κτέρισμα, ὅπως ἀναφέρθηκε – καὶ παρὰ τὸ σχετικὰ ἁρμονικὸ σχῆμα ποὺ ὁμως δὲν ἔχει περίτεχνα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἀστραγάλους καὶ γλωσσοειδῆ στὸ χεῖλος, μὲ λεοντὴ ὑπεραπλουστευμένη σὲ ἐπίσης ἰδιόμορφο σχῆμα – περικλειστικὴ σὲ ὀρθογώνιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξέχουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο πόδια, οἱ δύο κερατοειδεῖς ἀπολήξεις τῶν πλευρικῶν νευρώσεων τῆς λαβῆς – εἶναι χαρακτηριστικὰ ποὺ προβληματίζουν ὡς πρὸς τὸν τόπο κατασκευῆς της.

Ὅρισμένα ὁμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ, δηλαδὴ οἱ δύο ἐπάλληλες ἀνάγλυφες ταινίες μὲ τὸ παχὺ κυμάτιο στὴ βάση τῆς λαβῆς, καθὼς καὶ οἱ δύο κερατοειδεῖς ἀπολήξεις τῶν πλευρικῶν νευρώσεων τῆς λαβῆς (εἰκ. 1α-β, 2), ὑπάρχουν πανομοιότυπες στὴ βάση τῆς λαβῆς καὶ στὰ πλάγια τῆς φυσιοκρατικότερης λεοντῆς στὴν οἰνοχόη ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία (εἰκ. 5α), ποὺ ἔχει πολλὰ κοινὰ μὲ τὴ λεοντὴ ἀπὸ τὴ Μερόπη Πωγωνίου (εἰκ. 5β): σχῆμα κεφαλῆς λέοντα μὲ τριγωνικὸ ρύγχος, δισκοειδῆ αὐτιά, φλογόσχημη ἐγκάρακτη χαίτη, ἐνῶ τὰ ἐξέχοντα στρογγυλὰ μάτια εἶναι παρόμοια μὲ τὰ μάτια τῆς λεοντῆς στὴν οἰνοχόη τῆς Συλλογῆς Ἰόλα. Ἐπίσης τὸ καθαρὰ ὀρθογώνιο ποὺ περικλείει τὴν κεφαλὴ τοῦ λέοντα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προεξέχουν πρὸς τὰ κάτω μόνο τὰ πόδια, βρίσκεται καὶ στίς δύο οἰνοχόες ἀπὸ τὸ Θύρρειο (εἰκ. 1α-β, 2) καὶ ἀπὸ τὴ Μερόπη Πωγωνίου (εἰκ. 5β).

Σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρθηκαν, τὰ ἀγγεῖα αὐτά, ἔργα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., μὲ πρωιμότερη τὴν οἰνοχόη ἀπὸ τὴ Μερόπη, νὰ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὶς οἰνοχόες τῆς Συλλογῆς Ἰόλα καὶ τῆς Ἀμβρακίας, μὲ ὕστατη χρονολογικὰ τὴν οἰνοχόη τοῦ Θυρρείου, δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχονται ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια, ἐνεργὰ ἴσως στὴν Ἡπειρο, ὅταν μάλιστα ἡ ἴδια ἢ Ἰουλία Βοκοτοπούλου θεωρεῖ ὅτι οἱ τρεῖς-τέσσερις ἐρωτήσεις στὸ μαντεῖο τοῦ Διδὸς γύρω ἀπὸ «τᾶν χαλκικᾶν τέχνην», ἂν δηλαδὴ ὁ ἐρωτῶν θὰ πρέπει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ αὐτὴν ἢ νὰ ἀλλάξει τέχνη, εἶναι ἐνδεικτικὲς τῆς ὑπαρξῆς χαλκουργικῶν ἐργαστηρίων στὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, ἴσως καὶ στὴν ἴδια τὴ Δωδώνη²².

19. Βοκοτοπούλου 1975α, πίν. 29γ.

20. Αὐτόθι 49, Βοκοτοπούλου 1986, 19 ἀρ. 1, An-drioménou 557.

21. Vocotopoulou 1975β, 756.

22. Βοκοτοπούλου 1997, 29.

Εικ. 5. α. Λεοντή στη λαβή της χάλκινης οίνοχόης από την Άμβρακία στο Μουσείο της Άρτας. β. Λεοντή στη λαβή της χάλκινης οίνοχόης από τη Μερόπη Πωγωνίου στο Μουσείο Ίωαννίνων.

Μαζί με τη χάλκινη τεφροδόχο είχε αποτεθεί στην ταφή ένας δίσκος καθρέφτη πιθανότατα του αναδιπλούμενου (πτυκτού) τύπου. Έπειδή όμως δεν σώζεται ίχνος σύνδεσής του με τον άλλο δίσκο, θα ήταν δυνατό να θεωρηθεί επίσης ως δίσκος καθρέφτη με κολλημένο στο επάνω μέρος ένα κρίκο ανάρτησης και στο κάτω ένα στήριγμα με οποιαδήποτε μορφή, όπως π.χ. ένας καθρέφτης σε τάφο της Αμφίπολης²³.

Ο τύπος του αναδιπλούμενου καθρέφτη δημιουργείται γύρω στον ύστερο 5ο με τον πρώιμο 4ο αι. π.Χ.²⁴ επίσης από Κορίνθιους χαλκουργούς και εξάγεται σε όλον τον ελληνικό κόσμο ως ένα από τα περισσότερο αγαπητά αντικείμενα ανάμεσα στα είδη γυναικείου καλλωπισμού στην ελληνιστική εποχή²⁵. Ο τάφος στην Αμφίπολη χρονολογείται στο τέλος του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.²⁶

Το γεγονός της συνεύρεσης στην ταφή του Θυρρείου δύο χάλκινων αντικειμένων – μιας οίνοχόης, έργο μάλλον των τελευταίων δεκαετιών του 5ου αι. π.Χ. και ενός δίσκου που ανήκει πιθανότατα στον τύπο του αναδιπλούμενου καθρέφτη²⁷ – οδηγεί στη χρονο-

23. Μπόνιας 2000, 204 σχέδ. 2 και εικ. 11.

24. Schwarzmaier 1997, 60 κέ., Βοκοτοπούλου 1997, 41-42.

25. Ζαφειροπούλου 2010, 79 και σημ. 34.

26. Μπόνιας 2000, 212.

27. Ένδεικτικά πρβ. τον δίσκο ενός αναδιπλούμενου καθρέφτη από τάφο στην Έπίδαυρο, στην περι-

φέρεια του οποίου σχηματίζεται, αντίστοιχο με το χεῖλος που διαμορφώνεται στην περιφέρεια του καθρέφτη από το Θύρρειο, περιχέλιωμα, όπως αναφέρεται στη δημοσίευσή του, Ν. Βερδελής, Πτυκτὸν κάτοπτρον ἐξ Ἐπιδάουρου, στὸ *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον Β* (Ἀθῆναι 1966) 174 καὶ πίν. XXVI.

λογική τοποθέτηση τῆς ταφῆς γύρω στὸ τέλος τοῦ 5ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση δὲν εἶναι ἀπορριπτέα, γιατί ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν Ἰουλία Βοκοτοπούλου, ἀπομιμήσεις αὐτοῦ τοῦ σχήματος τῆς οἰνοχόης σὲ πηλὸ γίνονται ἀπὸ Κορίνθιους κεραμεῖς καὶ ἀργότερα. «Τὸ σχῆμα τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα, εἰ μὴ μόνον εἰς τὴν Μακεδονίαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μὲ ἀπλοποιημένην ταινιωτὴν λαβὴν. Προφανῶς πρόκειται διὰ κορινθιακῆς τέχνης δημιούργημα μὲ ἀποκλειστικὴν διάδοσιν εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα»²⁸. Γιατὶ ἐπομένως νὰ μὴ συνεχίζεται ἡ κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ τύπου τῆς οἰνοχόης καὶ ἀπὸ χαλκουργούς ἕως τὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ ἀκόμη ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ Κορίνθιους γιὰ ἐξαγωγή σὲ ἀγορὰς τῆς βόρειας καὶ βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας ὅπου ἔχουν ζήτησι καὶ διακίνησι κορινθιακὰ προϊόντα ἢ ἀπὸ ἐντόπιους μιμούμενους σχήματα τοῦ συρμοῦ; Ἴσως μελλοντικὲς ἀνασκαφὲς φέρουν στὸ φῶς εὐρήματα ποὺ θὰ βοηθήσουν στὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας σχετικὰ μὲ τὸ θέμα.

Κρίνοντας τέλος ἀπὸ τὴν ἀποτεφρωση τοῦ νεκροῦ καὶ μόνον ἀπὸ αὐτὴν – μὴ ἔχοντας δυνατότητα ἐξέτασης τῶν ἀποτεφρωμένων ὀστικῶν καταλοίπων ὡς πρὸς τὸ φύλο τοῦ νεκροῦ – φαίνεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἄτομο ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξης, ἀφοῦ πιστεύω ὅτι στὴ συντηρητικὴ ὄρεινὴ περιοχὴ τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας θὰ συνέχιζε καὶ στὰ κλασικὰ χρόνια νὰ θεωρεῖται ἡ ἀποτεφρωση ὕψιστη τιμὴ γιὰ τὸν νεκρὸ· τιμὴ ποὺ στοὺς πρώτους ἱστορικοὺς χρόνους ἐπιφύλασσόταν μόνον γιὰ τοὺς ἄνδρες. Ἐδῶ ὁ καθρέφτης ὡς συνεῦρημα τῆς οἰνοχόης ἀποτελεῖ ἓνα στοιχεῖο ποὺ ἐμποδίζει κατ' ἀρχὴν τὴν ἀσφαλὴ ταύτιση τοῦ νεκροῦ μὲ ἄνδρα, παρόλο ποὺ στὰ ταφικὰ ἀντικείμενα ποὺ συνόδευαν τὸν νεκρὸ ἄνδρα σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις περιλαμβάνονταν καὶ καθρέφτες²⁹.

Ἡ δεύτερη ταφὴ σὲ κεραμοσκεπὴ τάφο μὲ δύο λύχνους, μία πυξίδα χωρὶς κάλυμμα καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα ἦταν ἀσφαλῶς φτωχικὴ, ἂν μάλιστα συγκριθεῖ μὲ μιὰ ἄλλη σὲ κιβωτιόσχημο τάφο ποὺ βρέθηκε καὶ αὐτὸς τὸ 1974 μέσα στὸ Θύρρειο, κατὰ τὴ διάνοιξη ἀρδευτικῆς αὐλάκας. Ὁ τάφος ἐκεῖνος περιεῖχε τριάντα ἐννέα κτερίσματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα χρυσὸ στεφάνι, χρυσὸ σκουλαρίκι, χάλκινα ἀντικείμενα – καθρέφτες, σπλεγγίδα – λύχνους, πυξίδες καὶ ἄλλα ἀγγεῖα³⁰. Ἡ πλούσια ταφὴ χρονολογεῖται κυρίως ἀπὸ τοὺς λύχνους στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἴσως πρὸς τὰ μέσα του· περίπου σύγχρονη πρέπει νὰ εἶναι ἐπίσης ἡ ταφὴ ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ μὲ τοὺς δύο λύχνους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ κορινθιακὰ ἐργαστήρια – ὁ ἓνας μάλιστα, μὲ τὴ μεγάλη μύξα, ἴσως εἶναι εἰσηγμένος – καὶ ἀνήκουν μᾶλλον στοὺς τύπους X καὶ XVII τοῦ Broneer³¹. Ὁ τύπος X περιλαμβάνει λύχνους τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. ἕως τὸν 2ο αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὸν XVII, παρόλο ποὺ ἔχει πολλὰ ὅμοια στοιχεῖα μὲ τὸν X, ἐντάσσονται λύχνοι μεταγενέστερης περιόδου³².

28. Βοκοτοπούλου 1975α, 159.

29. Ζαφειροπούλου 2010, 78 καὶ σημ. 28.

30. Ζαφειροπούλου 1979.

31. Broneer 1930, γιὰ τὸν λύχνο ἀρ. 3 πρβ. τύπο

XVII 32, εἰκ. 14, 53 καὶ σ. 60-61, γιὰ τὸν ἄλλον πρβ. τύπο X 32, εἰκ. 14, 40 καὶ σ. 49-51.

32. Broneer 1930, 49-51 καὶ 60-61.

Ἡ χρονολόγηση ἐπομένως τῶν λύχνων στὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. συμπίπτει ἐπίσης μὲ αὐτὴν τῆς πυξίδας, ποὺ ἀνήκει σὲ ἓνα τύπο τοῦ 200 π.Χ. σύμφωνα μὲ τὴν τυπολογία τῆς Κοτίτσα, μελετήτριας αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀγγείων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς³³. Ἡ Κοτίτσα περιέλαβε στὴ μελέτη της καὶ τὴν περιοχὴ τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας βασιζόμενη στὸ πλούσιο εὔρημα τοῦ τάφου ἀπὸ τὸ Θύρρειο³⁴.

Τὰ κτερίσματα τῆς ἐλληνιστικῆς ταφῆς τοῦ Θυρρείου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, συμπλήρωνε ἓνα χάλκινο νόμισμα, ὁ ὅβολος τοῦ Χάροντα. Πρόκειται γιὰ ἓνα νόμισμα, ποὺ ὅσο ἐπιτρέπει ἡ μεγάλη του φθορὰ νὰ κρίνει κάποιος, πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ νομισματοκοπεῖο τῆς ἀκαρνανικῆς πόλης τῶν Οἰνιαδῶν καὶ νὰ παραβληθεῖ μὲ ἓνα νόμισμα, κοπῆς 219-211 π.Χ., στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ἀπὸ μία ἀνδρική κεφαλὴ πρὸς τὰ δεξιὰ σὲ κάθε ὄψη: Α τοῦ Δία, Β τοῦ Ἀχελώου³⁵. Στὸ νόμισμα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Θυρρείου εἰκονίζεται παρομοίως σὲ κάθε ὄψη ἀπὸ μία ἀνδρική κεφαλὴ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἡ μία ἔχει στοιχεῖα τοῦ Ἀχελώου.

Συμπερασματικὰ ἐπομένως πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ὀρεινὴ ἀκαρνανικὴ πόλιν τοῦ Θυρρείου, παρὰ τὸ ἀπόμακρο τῆς θέσης της, ἔφθαναν κάθε εἶδους ἀντικείμενα ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὶς ἀγορὲς καὶ στὶς ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις, ἀπὸ τὰ πολύτιμα ἕως τὰ ἀπλούστερα καθημερινῆς χρήσης. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ἐμπόριο ποὺ ἀσκοῦσαν τὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα – στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ Κόρινθος – ἦταν τόσο ὀργανωμένο, σὲ σημεῖο ποὺ ἀκόμη καὶ «οἱ γενναῖοι πολεμιστές», σύμφωνα μὲ τὸν Ξενοφῶντα, τοῦ ἀπόκοσμου Θυρρείου νὰ μὴ μένουν ἀσυγκίνητοι ἀπὸ τὰ πολιτιστικὰ ἀγαθὰ καὶ ἀμέτοχοι τοῦ εὖ ζῆν ἀκόμη καὶ μετὰ θάνατον.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

33. Kotitsa 1996, Beil. 3 στήλη δυτικῆς Ἑλλάδας, 200 π.Χ., πίν. 7 ΗΚΑκ1f.

34. Αὐτόθι 16-17, πίν. 7 καὶ Beil. 3.

35. SNG Grèce 3, Musée Numismatique d'Athènes, Collection Antoine Christomanos, 1ère partie, Italie, Eubée ἀρ. 642-645.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἀνδρέου 2000 Ἡλίας Ἀνδρέου. Χάλκινα ἀγγεῖα ἀπὸ τάφους τῆς Μερόπης Πωγωνίου, στὸ Μύρτος, *Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου* (Θεσσαλονίκη 2000) 9-22.
- Andrioménou 1975 Angheliki Andrioménou, Vases et lampes de bronze dans les collections privées d'Athènes, *BCH* 99, 1975, 535-580.
- Βοκοτοπούλου 1975α Ἰουλία Βοκοτοπούλου, *Χαλκαὶ κορινθιουργεῖς πρόχοι* (Ἀθήναι 1975).
- Vocotopoulou 1975β Julie Vocotopoulou, Le trésor de vases de bronze de Votonosi, *BCH* 99, 1975 II, 729-788.
- Βοκοτοπούλου 1986 Ἰουλία Βοκοτοπούλου, *Βίτσα, Τὸ νεκροταφεῖο μιᾶς μολοσσικῆς πόλης Α-Β* (Ἀθήνα 1986).
- Βοκοτοπούλου 1997 Ἰουλία Βοκοτοπούλου, *Ἑλληνικὴ Τέχνη. Ἀργυρὰ καὶ χάλκινα ἔργα τέχνης στὴν ἀρχαιότητα* (Ἀθήνα 1997).
- Broneer 1930 Oscar Broneer, *Corinth* IV, II, *Terracotta Lamps* (Cambridge 1930).
- Ζαφειροπούλου 1979 Φωτεινὴ Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 29, 1973-74, B2, 540-542 καὶ πίν. 365-367.
- Ζαφειροπούλου 2010 Φωτεινὴ Ζαφειροπούλου - Ἀναστασία Γεωργιάδου, *Λιθοβούνι Μακρυνεῖας* (Θεσσαλονίκη 2010).
- Kotitsa 1996 Zoi Kotitsa, *Hellenistische Tonpyxide. Untersuchung zweier hellenistischer Typen einer Keramikform* (Mainz am Rhein 1996).
- Μπόνιας 2000 Ζήσης Μπόνιας, Τάφοι Ἀμφίπολης, στὸ Μύρτος, *Μελέτες στὴ μνήμη τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου* (Θεσσαλονίκη 2000) 199-217.
- Schwarzmaier 1997 Agnes Schwarzmaier, *Griechische Klappspiegel. Untersuchungen zu Typologie und Stil* (Berlin 1997).

ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΡΩΜΑΙΟΥ ΙΠΠΕΑ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΟΝ

Τὸ ἀνάγλυφο στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Δίου μὲ ἀριθ. εὐρ. 5712 βρέθηκε τὸ 1988 στὸ νοτιοανατολικὸ τμῆμα τῆς ἀρχαίας πόλης¹ (εἰκ. 1). Ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα μὲ τονισμένο τὸν ἄξονα τοῦ πλάτους καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ἀπλὸ ἐπίπεδο πλαίσιο. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ὑπόλευκο λεπτόκοκκο μάρμαρο. Λεῖπει ἡ ἐπάνω δεξιὰ γωνία τῆς μαρμάρινης πλάκας καὶ ἔχει ἀποκρουστεῖ τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω πλαίσιο². Ἡ ἀδρὴ ἐργασία στοὺς κροτάφους καὶ τὴν πίσω πλευρὰ δείχνει ὅτι μᾶλλον προοριζόταν νὰ ἐντοιχισθεῖ. Σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου διακρίνονται ἴχνη διαφόρων ἐργαλείων. Τὸ βάθος τῆς ἀνάγλυφης παράστασης ἔχει ἀφεθεῖ ἡμίεργο καὶ δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ πλήρως ἀπὸ τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν.

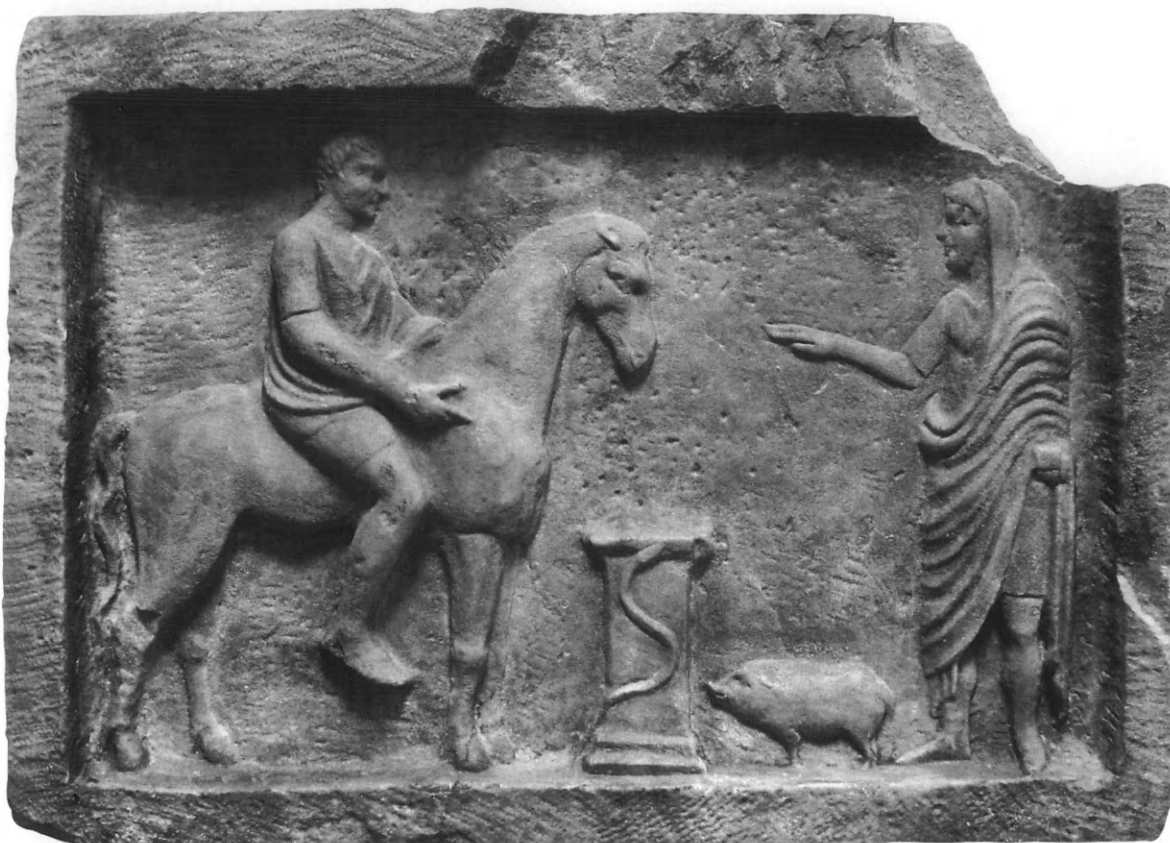
Ἡ παράσταση εἰκονίζει στὰ ἀριστερὰ ἑφιππὴ ἀνδρική μορφὴ μὲ τὸ ἄλογο σὲ ἡρεμὴ στάση. Τὰ μπροστινὰ πόδια τοῦ ἀλόγου εἶναι τεντωμένα καὶ παράλληλα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δύο πίσω ποὺ ἀποδίδονται σὲ βηματισμό. Ὁ ἵππας, ποὺ εἶναι δυσανάλογα μεγάλος σὲ σχέση μὲ τὸ ἄλογο, φορᾷ χιτωνίσκο μὲ κοντὲς χειρίδες καὶ ἀπὸ πάνω ἓνα δεύτερο κοντὸ ἔνδυμα ποὺ τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα ἀφήνοντας ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ τμῆμα τοῦ στήθους καὶ τὸ δεξιὸ χέρι. Στὴ ἀρχὴ τοῦ δεξιοῦ μηροῦ διακρίνεται ἡ παρυφὴ τοῦ ἐνδύματος ποὺ ἔχει ἡμικυκλικὸ σχῆμα.

Ἡ ἑφιππὴ μορφὴ στέκεται μπροστὰ σὲ ἓναν ὀρθογώνιο βωμὸ μὲ ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση ἀπὸ ἀκόσμητα κυμάτια στὴ βάση καὶ τὴν ἐπίστεψη. Στὴν ὄψη τοῦ ὀρθοστάτη εἰκονίζεται μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα ἑνὸς φιδιοῦ ποὺ ἐλίσσεται πρὸς τὰ ἐπάνω, ἔτσι ὥστε μὲ τὸ κεφάλι του νὰ φτάνει ὡς τὴν ἐπίστεψη. Δεξιὰ ἀπὸ τὸν βωμὸ καὶ στραμμένο πρὸς αὐτὸν βρίσκεται ἓνα χοιρίδιο καὶ πίσω του στέκεται πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ὄρθια ἀνδρική μορφὴ μὲ τὸ σῶμα σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ τὸ κεφάλι σὲ κατατομή. Ὁ ἄνδρας φορᾷ χιτωνίσκο μὲ κοντὲς χειρίδες καὶ τήβεννο ποὺ καλύπτει τὴν κεφαλὴ. Ἡ τήβεννος τυλίγεται χαλαρὰ γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ φτάνει μέχρι τὸ μέσον τῆς κνήμης. Στὸ

Θεομὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὴν καθηγήτρια Σεμέλη Πινγιάτογλου γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης τοῦ ἀναγλύφου, καθὼς καὶ γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά της. Ἐπίσης στὴν καθηγήτρια Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, ἡ ὁποία συνέβαλε καθοριστικὰ στὴν τελικὴ μορφὴ τοῦ κειμένου μὲ χρήσιμες παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις. Γιὰ συζητήσεις καὶ ὑποδείξεις εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Ἑμμ. Βουτυρᾶ καὶ τὸν ἀναπληρωτὴ καθηγητὴ Π. Νίγδελ.

1. Στὸν ἀνασκαφικὸ τομέα «Γέφυρα», δίπλα στὸ ποτάμι, σὲ στρῶμα καταστροφῆς, βλ. Δ. Παντερμαλῆ, Ἀνασκαφὴ Δίου, *ΑΕΜΘ* 2, 1988, 148. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο βλ. Δ. Παντερμαλῆ, *Δίον. Ἀρχαιολογικὸς χώρος καὶ μουσεῖο* (Ἀθήνα 1997) 96. Δ. Παντερμαλῆς, *Δίον. Ἡ ἀνακάλυψη* (Ἀθήνα 1999) 228-229. *Κατάλογος* III 170 σημ. 13 (Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου).

2. Διαστάσεις: μῆκ. 56 ἐκ., ὕψ. 40.5 ἐκ., πᾶχ. 10.2 ἐκ.

Εἰκ. 1. Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ρωμαίου ἱππέα, Δίον, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 5712 (φωτ. Ε. Παπαγιάννη).

ἄριστερὸ χέρι κρατᾷ μικρὸ κιβωτίδιο γιὰ θυμίαμα³, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἔμπρὸς, λυγισμένο ἐλαφρὰ στὸν ἄγκωνα, μὲ τὴν παλάμη ἀνοιχτὴ καὶ στραμμένη πρὸς τὰ κάτω.

Ἡ εἰκονογραφία τῆς παράστασης παραπέμπει ἀναμφίβολα σὲ παραστάσεις τοῦ ἥρωα ἱππέα⁴. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ἔφιππου ἥρωα ποὺ στέκεται ἤρεμα μπροστὰ σὲ βωμὸ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ μιὰ ομάδα ἐπιτυμβίων καὶ ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων ἀπὸ τὴ Μακεδονία, τὴ Θράκη καὶ τὸν μικρασιατικὸ χῶρο, ποὺ χρονολογοῦνται κατὰ κύριο λόγο στὴν ὀψιμὴ ἐλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ⁵. Σὲ αὐτὰ τὰ παραδείγματα ὁ ἔφιππος ἥρωας, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ μορφή τῆς παράστασης, στέκεται μπροστὰ σὲ ἓναν βωμό, δίπλα στὸν ὁποῖο εἰκονίζεται δένδρο μὲ φίδι.

3. Εἶναι τὸ σκεῦος ποὺ περιέχει λιβανωτόν, ἢ γνωστὴ λιβανωτρίς, βλ. Έμμ. Βουτυρά, Ἑφαιστιῶν ἥρωες, *Εγνατία* 2, 1990, 125 μὲ σημ. 7-8.

4. Παντερμαλῆς ὁ.π. (σημ. 1) 96.

5. Βλ. γιὰ παράδειγμα ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα στὴ Θεσσαλονίκη, *LIMC* VI 1031-1032 ἀριθ. 116. Κατάλο-

Μεγαλύτερες συνθέσεις με μία ἢ περισσότερες μορφές ποὺ στέκονται ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἥρωα στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης εἶναι γνωστὲς ἀπὸ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τῆς κλασικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο⁶. Στὴν ὑστερὴ ἑλληνιστικὴ καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ τέτοιες παραστάσεις διακοσμοῦν μιὰ μεγάλη ομάδα ἀναγλύφων, ἀναθηματικῶν καὶ ἐπιτυμβίων, ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη⁷. Μιὰ μικρότερη ομάδα ἀπαντᾷ στὸν μικρασιατικὸ χῶρο⁸. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς παραστάσεις λίγες εἶναι ἐκείνες ποὺ ἀπεικονίζουν ἐπιπλέον ἕναν βωμὸ καὶ ἀκόμη λιγότερες ὅσες ἀπεικονίζουν ἕνα ζῶο ποὺ ὁδηγεῖται πρὸς τὸν βωμὸ γιὰ θυσία⁹. Αὐτὲς οἱ διευρυμένες παραστάσεις ποὺ συμπληρώνονται με τὴν ἀπεικόνιση τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ θυσιαζόμενου ζώου, ἂν καὶ ἀποτελοῦν μιὰ μικρὴ ομάδα, εἶναι οἱ πιὸ συγγενεῖς εἰκονογραφικὰ πρὸς τὴν παράσταση τοῦ Δίου. Σὲ ἀντίθεση ὅμως με αὐτὲς, ὅπου ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἔφιππο ἥρωα εἰκονίζεται ομάδα λατρευτῶν, στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Δίου εἰκονίζεται μιὰ μόνο ἀνδρική μορφή.

Ἐνδεικτικὴ τῆς ἰδιαιτερότητας τῆς παράστασης εἶναι ἡ εἰκονογραφία τῆς μορφῆς αὐτῆς, ἡ ὁποία ἀποδίδεται με τὸ ἕνα χέρι σὲ χειρονομία ποὺ προσιδιάζει σὲ αὐτὴ τῶν λατρευτῶν, ἐνῶ με τὸ ἄλλο κρατᾷ λιβανωτρίδα γιὰ προσφορὰ θυμιάματος. Μορφές με σύνεργα θυσίας δὲν ἀπαντοῦν ὅμως στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο με τοὺς λατρευτὲς, ὅπου ἡ πράξη τῆς θυσίας δηλώνεται μόνο με τὴν παρουσία τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ θυσιαζόμενου ζώου. Ἡ προσφορὰ ἀναίμακτης θυσίας εἶναι, ἀντιθέτως, γνωστὴ ἀπὸ τὶς πρωιμότερες παραστάσεις τοῦ θέματος ποὺ χρονολογοῦνται στὴν κλασικὴ ἐποχὴ¹⁰.

Στὶς παραστάσεις αὐτὲς ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἥρωα εἰκονίζεται μιὰ γυναικεία μορφή ποὺ ἐρμηνεύεται ὡς ἡρώιδα καὶ κρατᾷ σύνεργα θυσίας, λιβανωτρίδα στὸ ἕνα χέρι καὶ οἶνοχόη στὸ ἄλλο. Πίσω τῆς ἀκολουθεῖ συνήθως μιὰ ομάδα λατρευτῶν. Σὲ ὁρισμένα παραδείγματα, κατ' ἐξαίρεση, ἡ παράσταση διευρύνεται με τὴν ἀπεικόνιση ἐνὸς ζώου ποὺ ὁδη-

γος III ἀριθ. 540 (Π. Ἀδαμ-Βελένη), ἀριθ. 543 (Κ. Σιαμανίδης), ἀριθ. 547 (Π. Ἀδαμ-Βελένη), ἀριθ. 549 (Εἰρ. Χιώτη), ἀριθ. 553-554 (Π. Ἀδαμ-Βελένη), ἀριθ. 563 (Π. Ἀδαμ-Βελένη), ἀριθ. 566 (Π. Ἀδαμ-Βελένη)· στοὺς Φιλίππους, *LIMC* VI 1031 ἀριθ. 114bis· στὴν Κομοτηνὴ, αὐτόθι 1033 ἀριθ. 153· στὴ Βάρνα, αὐτόθι 1032 ἀριθ. 121· στὴ Σόφια, αὐτόθι 1032 ἀριθ. 122· ἐπίσης ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα στὴ Σόφια, αὐτόθι 1032 ἀριθ. 120, 124, 126, σ. 1034 ἀριθ. 163· στὴ Βάρνα, αὐτόθι 1034 ἀριθ. 178· στὸ Plovdiv, αὐτόθι 1034-1035 ἀριθ. 180, 183· στοὺς Φιλίππους, αὐτόθι 1033 ἀριθ. 152· στὴ Σμύρνη, αὐτόθι 1034 ἀριθ. 175-176· στὸ Πέργαμο, αὐτόθι 1034 ἀριθ. 167, σ. 1035 ἀριθ. 184· στὴν Ἐφεσο, αὐτόθι 1038 ἀριθ. 254. Συγκεντρωμένα παραδείγματα ἀπὸ τὸν μικρασιατικὸ χῶρο, βλ. Pfuhl - Möbius 1979, 320-332, πίν. 194-201. Συγκεντρωμένα παραδείγματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Θράκης, βλ. Oppermann 2006, 8-30 (Typos A) ἀριθ. 9, 10, 12, 19,

21-26, 40, 58, 60, 62-63, 67-68, 75-77, 104, 118, 130.

6. *LIMC* VI 1027 ἀριθ. 40, 42-49, ὅπου ὁ ἥρωας δὲν εἶναι ἔφιππος ἀλλὰ στέκεται δίπλα στὸ ἄλλο. Βλ. ἐπίσης Βουτυρὰ ὅ.π. (σημ. 3) 123-173. Ἄλλες παραστάσεις με τὸν ἥρωα ἔφιππο σὲ ἡρεμὴ στάση ἢ σὲ καλπασμό, αὐτόθι 1040 ἀριθ. 281-292.

7. Αὐτόθι 1040-1042 ἀριθ. 293-323. Ἐπίσης Oppermann 2006, 8-30 (Typos A) ἀριθ. 1-8, 11, 13, 15-16, 27, 31, 45, 80-83, 95, 97, 99, 110-115, 122-129.

8. *LIMC* VI 1042-1043 ἀριθ. 324, 327-328, 331-332. Pfuhl - Möbius 1979, 328 ἀριθ. 1366, 1369, σ. 329 ἀριθ. 1374, σ. 330-331 ἀριθ. 1376-1381.

9. Πρόκειται κυρίως γιὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη, *LIMC* VI 1039-1042 ἀριθ. 289, 294, 309, 313. Ἐπίσης Oppermann 2006, 8-30, 300-301 (Typos A) ἀριθ. 1, 16, 1029.

10. Βλ. παραπάνω σημ. 6.

γεῖται στὸν βωμὸ γιὰ θυσία¹¹. Προσφορὰ ἀναίμακτης θυσίας εἰκονίζεται καὶ σὲ ὀρισμένα ἐλληνιστικὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, στὰ ὁποῖα ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἥρωα στέκεται μιὰ γυναικεῖα μορφή μὲ φιάλη ποὺ τελεῖ σπονδὴ στὸν βωμό¹².

Ἐπομένως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Δίου ἐμφανίζεται μιὰ διευρυμένη παράσταση μὲ τὸν ἔφιππο ἥρωα, τὸν βωμὸ καὶ τὸ θυσιαζόμενο ζῶο, ποὺ συμπληρώνεται μὲ μιὰ μορφή, ἡ ὁποία συνδυάζει μοτίβα ἀπὸ δύο εἰκονογραφικοὺς τύπους: τὸν τύπο τοῦ λατρευτῆ καὶ τὸν τύπο τῆς ἡρώιδας. Ἡ ἀπεικόνιση μιᾶς μορφῆς ποὺ ἀποτελεῖ συνδυαστικὴ ἐκδοχὴ δύο διαφορετικῶν εἰκονογραφικῶν τύπων φανερῶνει ἕναν συνοπτικὸ τρόπο ἀπόδοσης τῆς παράστασης, ὁ ὁποῖος τεκμηριώνεται ἐπιπλέον μὲ τὴν ἀπουσία εἰκονογραφικῶν μοτίβων ποὺ ἀπαντοῦν στὶς συνήθειες ἀποδόσεις τοῦ θέματος, ὅπως τοῦ μικροῦ βοηθοῦ ποὺ ὁδηγεῖ τὸ ζῶο στὸν βωμὸ ἢ τοῦ δένδρου στὰ κλαδιὰ τοῦ ὁποῖου τυλίγεται τὸ φίδι. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μοτίβα τῶν χειρῶν, τὴν εἰκονογραφικὴ ἰδιαιτερότητα τῆς μορφῆς ἀποτελεῖ τὸ ἔνδυμα ποὺ φορεῖ, δηλαδὴ ἡ τήβεννος ποὺ καλύπτει τὴν κεφαλὴ, ἔνδυμα ποὺ συνδέεται μὲ ρωμαϊκὲς παραστάσεις θυσιῶν¹³.

Τέτοιες παραστάσεις εἶναι κυρίως γνωστὲς ἀπὸ τὴ μεγάλη ὁμάδα τῶν ρωμαϊκῶν ἀναγλύφων ποὺ ἀπεικονίζουν κρατικὲς θρησκευτικὲς τελετουργίες¹⁴. Στὶς παραστάσεις αὐτὲς τὴν ἀναίμακτη θυσία, δηλαδὴ τὴν προσφορὰ θυμιάματος ἢ σπονδῆς, τὴν προσφέρει ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας¹⁵ ἢ ἕνας ἱερέας¹⁶, ποὺ εἶναι ἐνδεδυμένοι πάντοτε μὲ τήβεννο, ἡ ὁποία καλύπτει τὴν κεφαλὴ. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς εἶναι συνήθως πολυπρόσωπες, καθὼς ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἱερέα εἰκονίζονται βοηθοὶ ποὺ κουβαλοῦν τὰ σύνεργα τῆς θυσίας ἢ ὁδηγοῦν τὰ ζῶα στὸν βωμὸ καὶ μουσικοί¹⁷. Δὲν ἐμφανίζεται ὅμως σχεδὸν ποτὲ ὁ θεὸς-ἀποδέκτης τῆς θυσίας¹⁸. Παραστάσεις ρωμαϊκῶν θυσιῶν ἀπαντοῦν ἐπίσης σὲ ρωμαϊκὰ ἀνα-

11. LIMC VI 1027 ἀριθ. 46, σ. 1028 ἀριθ. 49.

12. Αὐτόθι 1042 ἀριθ. 324-325. Pfuhl - Möbius 1979, ἀριθ. 1374, 1377, 1378. C. Meyer-Schlichtmann, Ein Reiterrelief aus Pergamon, *IstMitt* 40, 1990, 167-177.

13. Το ρωμαϊκὸ τελετουργικὸ θυσίας ἀπαιτεῖ κατὰ κανόνα τὴν κάλυψη τῆς κεφαλῆς (*velatio capitis*), *ThesCRA I* (2004) 193-194 στὸ λ. *Sacrifices, Rom.* (F. Prescendi). Μὲ τὴ ρωμαϊκὴ θυσία συνδέεται περισσότερο καὶ ὁ χοῖρος, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θυσιαζόμενο ζῶο τῆς παράστασης, A. V. Siebert, *Instrumenta sacra. Untersuchungen zu römischen Opfer-, Kult-, und Priestergeräten* (Berlin 1999) 13. J. Rüpke, *A companion to Roman religion* (Malden 2007) 264.

14. Βλ. τὴ μονογραφία τοῦ Ryberg ποὺ παραμένει ἀναντικατάστατη, Ryberg 1955. Ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς παραστάσεων, κυρίως σὲ βωμούς, ἀπεικονίζει τελετουργίες σχετικὲς μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ λατρεία, αὐτόθι 81-103.

15. Βλ. γιὰ παράδειγμα στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Λού-

βρου, αὐτόθι 106 εἰκ. 54a. G. M. Koeppel, Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit I, *BJb* 183, 1983, 124-127 εἰκ. 34. Ἐπίσης στὸν ἀνάγλυφο πίνακα στὸ Palazzo dei Conservatori μὲ τὸν Μάρκο Αὐρήλιο σὲ ἐπινίκια θυσία, Ryberg 1955, 157-158 εἰκ. 86. G. M. Koeppel, Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit IV, *BJb* 186, 1986, 52-53 εἰκ. 29.

16. Ryberg 1955, 58-61. Ὡς ἱερέας μπορεῖ νὰ εἰκονίζεται καὶ ὁ ἀναθέτης τοῦ μνημείου ὅπως στὸν βωμὸ τοῦ C. Manlius, αὐτόθι 85 εἰκ. 39a. Γιὰ τὰ πρόσωπα ποὺ συνδέονται μὲ τὴ θυσία «ρωμαϊκοῦ» τύπου, βλ. *ThesCRA I* (2004) 196 στὸ λ. *Sacrifices, Rom.* (V. Huet). Rüpke ὅ.π. (σημ. 13).

17. Βλ. F. Fless, *Opferdiener und Kultmusiker auf stadtrömischen historischen Reliefs. Untersuchungen zur Ikonographie, Funktion und Benennung* (Mainz 1995).

18. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ λεγόμενο μνημεῖο τοῦ Gnaeus Domitius Ahenobarbus, Ryberg 1955, 26. H. Kähler, *Seethiasos und Census: die Reliefs aus dem*

θηματικά ἀνάγλυφα¹⁹. Πρόκειται συνήθως γιὰ διευρυμένες συνθέσεις, στὶς ὁποῖες εἰκονίζονται βοηθοὶ τῆς θυσίας καὶ μουσικοί, ἐνῶ σπάνια μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται καὶ ἡ θεότητα²⁰.

Ἄν προσπαθήσουμε νὰ κατανοήσουμε τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Δίου μὲ βάση τὰ παράλληλα τῶν ρωμαϊκῶν μνημείων, διαπιστώνουμε σαφεῖς ἀποκλίσεις. Καταρχὴν ἡ παράσταση εἶναι ὀλιγοπρόσωπη καὶ μόνο ὡς συνοπτικὴ ἀπεικόνιση ρωμαϊκῆς θυσίας μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ. Ὁ συνοπτικὸς τρόπος ἀπόδοσης γίνεται ἐπιπροσθέτως ἐμφανὴς στὴ μορφή τοῦ «ιερέα», ποὺ κρατᾷ ὁ ἴδιος τὴ λιβανωτρίδα, κάτι ποὺ πολὺ σπάνια συμβαίνει στὶς ρωμαϊκὲς παραστάσεις²¹. Ἰδιαιτερότητα ἀποτελεῖ ἀκόμη ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἔφιππου ἥρωα ὡς ἀποδέκτη τῆς θυσίας, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται μάλιστα σὲ μεγαλύτερη κλίμακα καταλαμβάνοντας σχεδὸν τὸ ἥμισυ τῆς παράστασης, στοιχεῖο ποὺ ἀναμφίβολα παραπέμπει στὴν ἑλληνικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση²².

Συνοψίζοντας λοιπὸν θὰ λέγαμε ὅτι τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Δίου ἐξεταζόμενο μὲ βάση τὰ παράλληλα τόσο τῶν ἑλληνικῶν μνημείων ὅσο καὶ τῶν ρωμαϊκῶν ἀποδεικνύεται μοναδικό. Ἀπεικονίζει μὲ συνοπτικὸν τρόπο μιὰ σκηνὴ θυσίας ποὺ βασίζεται σὲ ἓνα συγκεκριασμὸ μοτίβων τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς εἰκονογραφικῆς παράδοσης.

Τὸ στοιχεῖο ὅμως ἐκεῖνο ποὺ τεκμηριώνει ὅσο κανένα ἄλλο τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς παράστασης εἶναι ἡ ἐνδυμασία τοῦ ἔφιππου ἥρωα. Σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὶς γνωστὲς ἑλληνικὲς παραστάσεις, ὅπου ὁ ἔφιππος ἥρωας φορεῖ χιτωνίσκο καὶ χλαμύδα, στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Δίου φορεῖ ἓνα ἔνδυμα, στὸ ὁποῖο, παρὰ τὶς καλλιτεχνικὲς ἀδυναμίες τῆς παράστασης, ἀναγνωρίζεται μιὰ κοντὴ τῆβενος.

Τὸ ἔνδυμα αὐτὸ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἀπεικονίσεις Ρωμαίων ἱππέων σὲ μιὰ ομάδα ἐνεπίγραφων ταφικῶν μνημείων ἀπὸ τὴν Ἰταλία²³ (εἰκ. 2). Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν, πρόκειται γιὰ *equites romani*, δηλαδὴ μέλη τῆς ρωμαϊκῆς ἱππικῆς τάξης, τοῦ *ordo equester*²⁴. Τὸ ἴδιο ἔνδυμα φοροῦν Ρωμαῖοι ἱππεῖς καὶ σὲ ἄλλα ταφικὰ μνημεῖα ποὺ δὲν φέρουν ἐπιγραφὴ ἢ δὲν ἀναφέρεται σὲ αὐτὴν ὁ τίτλος *eques romanus*, τὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς στὴν ἴδια ομάδα²⁵. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω, ποὺ

Palazzo Santa Croce in Rom, MAR 6 (Berlin 1966). F. Stilp, Mariage et suovetaurilia: étude sur le so-disant "Autel de Domitius Ahenobarbus", RdA, Suppl. 26 (Roma 2001). ThesCRA I (2004) 56 ἀριθ. 120 στὸ λ. Processions, Rom. (F. Fless). Γιὰ τὴν ἀπουσία τῆς θεότητας ἀπὸ τὶς ρωμαϊκὲς παραστάσεις θυσιῶν, βλ. ThesCRA ὅ.π. (σημ. 16) 198. Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει σὲ παραστάσεις θυσιῶν «ἐλληνικοῦ» τύπου, ὅπου ἡ θεότητα εἶναι πάντοτε παρούσα, Ryberg 1955, 1-5. ThesCRA I (2004) 68-95 στὸ λ. Sacrifices, Gr. (A. Hermary - M. Leguilloux).

19. Ryberg 1955, 171 εἰκ. 101-102. Γιὰ τὸ θέμα τῆς θυσίας σὲ ρωμαϊκὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα, βλ. καὶ E. Schraudolph, Römische Götterweihungen mit Reliefschmuck aus Italien (Heidelberg 1993) 70-75.

20. Ryberg 1955, 171-172. Schraudolph ὅ.π. (σημ. 19) 169 (S1), 183 (S24).

21. Siebert ὅ.π. (σημ. 13) 30. Ἀνεξήγητη σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι μὲναι ἡ χειρονομία τοῦ δεξιοῦ χειροῦ τοῦ ιερέα.

22. Γιὰ τὴ θυσία «ἐλληνικοῦ» τύπου, βλ. παραπάνω σημ. 18.

23. Gabelmann 1977, 341-342 εἰκ. 7-9 (ταφικοὶ βωμοί), 345 εἰκ. 13 (ταφικὰ ἀνάγλυφα), 355 εἰκ. 20 (σαρκοφάγοι). Γιὰ τὴν ομάδα αὕτῃ βλ. καὶ Wrede 1988, 381-400.

24. Γενικά γιὰ τὸν *ordo equester* βλ. Demougin - Devijver 1999.

25. Gabelmann 1977, 336 εἰκ. 5, 337-339 εἰκ. 6a-b, 344-345 εἰκ. 11, 347-348 ἀριθ. 15, εἰκ. 18, 371 ἀριθ. 13.

Εἰκ. 2. Ταφικὸς βωμὸς ἀπὸ τὴν Ἰταλία, Μουσεία Βατικανοῦ (φωτ. ἀναπαραγωγὴ ἀπὸ Gabelmann 1977, εἰκ. 7). Εἰκ. 3. Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἀρ. εὐρ. BE 197 [φωτ. ἀναπαραγωγὴ ἀπὸ Δ. Ναλπάντη, Ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο τοῦ Μουσείου Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ στὴ Θεσσαλονίκη: ταφές καὶ εὐρήματα (Ἀθήνα 2003) πίν. 56].

εἶναι ἰδιωτικὰ μνημεῖα, ἀξιόλογη εἰκονογραφικὴ μαρτυρία ἀποτελεῖ ἓνα σημαντικὸ κρᾶ-
τικὸ ἀνάγλυφο, ἢ ἀνάγλυφη βάση τοῦ κίονα τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς²⁶. Στὶς δύο
ὅμοιες παραστάσεις παρέλασης (*decursio*), ποὺ διακοσμοῦν τὶς δύο πλευρές της, κάποιοι
ἀπὸ τοὺς ἱππεῖς εἰκονίζονται ἐνδεδυμένοι μὲ κοντὴ τήβεννο²⁷.

Ὁ Gabelmann, ποὺ ἀσχολήθηκε διεξοδικὰ μὲ τὸ ἔνδυμα, ἀναγνώρισε σὲ αὐτὸ τὴν *trabea*²⁸. Ὡστόσο ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα ποὺ συγκεντρώνει συγκαταλέγονται καὶ ὀρισμένα

²⁶ Ἐπίσης W. D. Heilmeyer, *Das Reiterrelief Giustiniani in Berlin*, *TrWPr* 14, 1995, 1-44 καὶ H. Nehls, «Dieses - schöne Stück». *Das Reiterrelief Polignac im Antikentempel im Park von Potsdam-Sanssouci*, *Antike Welt* 33, 2002, 431-435.

²⁶ L. Vogel, *The Column of Antoninus Pius* (Cambridge 1973). D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture* (Yale 1992) 285-288. G. M. Koeppel, *Die historischen Reliefs der römischen Kaiserzeit VI*, *BJb* 189, 1989, 60-71 εἰκ. 23-25.

²⁷ Σύμφωνα μὲ τὸν Gabelmann, κοντὴ τήβεννο φοροῦν ἔξι ἀπὸ τοὺς ἱππεῖς (ἀριθ. 3-6, 8, 17), Gabelmann 1977, 323-326. Ἀντίθετα ὁ Wrede ἀναγνωρίζει καὶ στὸν ἱππέα ἀριθ. 13 τὴν κοντὴ τήβεννο, Wrede 1988, 389. Ἀμφισβητεῖ ἔτσι τὴν ταύτιση τῶν ἔξι ἱππέων μὲ τοὺς *seviri equitum*, ποὺ εἶχε προτείνει ὁ Gabelmann, Wrede 1988, 391.

²⁸ Gabelmann 1977, 322-374. Gabelmann 1979, 594-599. H. Gabelmann, *Römische ritterliche Offiziere im Triumphzug*, *JdI* 96, 1981, 436-465. Τὸ ἔνδυμα

στά όποια οί Ρωμαίοι ίππείς είκονίζονται μὲ μιὰ μακρύτερη τήβεννο²⁹. Μὲ ἀφορμὴ αὐτὰ καὶ δεδομένου ὅτι οί πηγὲς δὲν δίνουν πληροφορίες γιὰ τὸ μῆκος τοῦ ἐνδύματος³⁰, ὁ Wrede σχολιάζει διεξοδικὰ τὴν πρόταση τοῦ Gabelmann³¹. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὸ ἂν ἡ κοντὴ τήβεννος ταυτίζεται ἢ ὄχι μὲ τὴν *trabea* τῶν πηγῶν, τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῶν μνημείων, ἀποτελεῖ ἓνα ἔνδυμα ποὺ συνδέεται μὲ Ρωμαίους τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων, ὅπως ἦταν οί *equites romani*³².

Σὲ ὅλες τὶς γνωστὲς παραστάσεις, ποὺ ἀποτελοῦν, ὅπως πιστεύουν οί μελετητές, εἰκονογραφικὴ ἀναφορὰ στὴν παρέλαση τῶν ίππέων, τὴν *trasvectio equitum*³³, οί Ρωμαίοι ίππείς είκονίζονται ἐπάνω στὸν δημόσιο ἵππο (*equus publicus*), ποὺ ἀποδίδεται πάντοτε σὲ βηματισμό, μόνον ἢ συνοδευόμενοι ἀπὸ ἓναν πεζὸ βοηθό, φορώντας ἢ κρατώντας τὸ στεφάνι τῆς παρέλασης³⁴. Τέτοιες παραστάσεις εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιες ἐκτὸς τοῦ ἰταλικοῦ χώρου. Σημαντικὴ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη εἶναι μιὰ ψηφιδωτὴ παράσταση ἀπὸ τάφο στὴν Thaeae τῆς Τυνησίας³⁵. Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπιγραφή, ὁ ίππέας μὲ τὴν κοντὴ τήβεννο ἔχει ἀναγνωριστεῖ, κατὰ ἀναλογία μὲ τὶς παραστάσεις τῶν ἰταλικῶν μνημείων, ὡς *eques romanus*. Ἡ μορφὴ κρατᾷ τὸ στεφάνι τῆς παρέλασης μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ λυγισμένο στὸ ὕψος τοῦ στήθους, σὲ ἓνα μοτίβο ποὺ ἀπαντᾷ σπάνια στὰ μνημεῖα τοῦ ἰταλικοῦ χώρου³⁶.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο κρατᾷ τὸ στεφάνι ἓνας Ρωμαῖος ίππέας σὲ ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης³⁷ (εἰκ. 3). Ἄν καὶ δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή, δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι ἀπεικονίζεται ἓνας *eques romanus*.

αὐτὸ τὸ φοροῦσαν σὲ διάφορες σημαντικὲς κρατικὲς ἐκδηλώσεις, ἀνάμεσα σὲς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ ἡ τελετὴ τῆς *transvectio equitum*, ἡ ἐτήσια ἐορταστικὴ παρέλαση τῶν Ρωμαίων ίππέων ποὺ γινόταν σὲς 15 Ἰουλίου στὴ Ρώμη, Gabelmann 1977, 326-330 κυρίως μὲ σημ. 19. Wrede 1988, 382. Gabelmann 1979, 595-596. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς *transvectio equitum* βλ. ἐπίσης P. Veyne, *Iconographie de la transvectio equitum et des Lupercalia*, REA 62, 1960, 100-112. F. Rebecchi, *Immagini di equites romani su sarcofagi pagani di produzione ravennate*, FelRav 7, 1974, 41-87. F. Rebecchi, *Per l'iconografia della transvectio equitum*, στὸν Demougin - Devijver 1999, 191-214.

29. Gabelmann 1977, 336 εἰκ. 5, 346-348 εἰκ. 12, 14, 371 ἀριθ. 8. Wrede 1988, 395 εἰκ. 6.

30. Στὶς πηγὲς ἡ *trabea* ἀναφέρεται ὡς τήβεννος σὲ βυσσινὶ χρῶμα μὲ κοκκινωπὴ παρυφή, Gabelmann 1977, 327. Wrede 1988, 381.

31. Wrede 1988, 395-400, κυρίως 398.

32. Στὶς παραστάσεις τῆς *decursio* ἀπὸ τὴ βάση τοῦ κίονα τοῦ Ἀντωνίνου Εὐσεβοῦς κάποιοι ἀπὸ τοὺς ίππείς μὲ τὴν κοντὴ τήβεννο φοροῦν *calcei sena-*

torii καὶ θὰ πρέπει νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν Wrede μέλη τοῦ *ordo amplissimus*, Wrede 1988, 389. Στὸν ἴδιο *ordo* θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, ὁ M. Cornelius Fronto, ποὺ ἀπεικονίζεται στὴ μιὰ στενὴ πλευρὰ σαρκοφάγου ἑφίππος φορώντας κοντὴ τήβεννο, Gabelmann 1977, 349-350. Wrede 1988, 395. Σὲ κάποια ἀπὸ τὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις ἀνήκε καὶ ὁ ἀπεικονιζόμενος στὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ludovisi, βλ. T. Schäfer, *Zur Ikonographie der Salier*, JdI 95, 1980, 342-373. Wrede 1988, 395.

33. Βλ. παραπάνω σημ. 28.

34. Γιὰ τὴν τυπολογία τῶν παραστάσεων, βλ. Gabelmann 1977, 335.

35. Gabelmann 1979, 594. Wrede 1988, 392-393 εἰκ. 4.

36. Gabelmann 1977, 346 ἀριθ. 11, εἰκ. 14.

37. Δ. Ναλπάντης, *Ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο τοῦ Μουσείου Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ στὴ Θεσσαλονίκη: ταφές καὶ εὐρήματα* (Ἀθήνα 2003) 113-114, 143-144.

Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι πολὺ σημαντική, ἀφενδὸς διότι συμπληρῶνει μὲ ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ὥς τὴν ὁμάδα τῶν ἰταλικῶν μνημείων, ἀφετέρου διότι ἀπεικονίζει ἓναν Ῥωμαῖο ἱππέα σὲ διαφορετικὰ εἰκονογραφικὰ συμφραζόμενα. Ὁ τελευταῖος δὲν παριστάνεται στὸν γνωστὸ τύπο τῶν ἰταλικῶν μνημείων ποὺ ἀναφέρεται στὴν τελετὴ τῆς *transvectio equitum*, ἀλλὰ στέκεται δίπλα σὲ ἓναν γενειοφόρο ὄρμιον ἄνδρα μὲ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ μακριὰ χλαμύδα ποὺ εἶναι, σύμφωνα μὲ μιὰ νέα ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς, ὁ θεῖος του³⁸. Ἐπομένως ὁ Ῥωμαῖος ἱππέας εἰκονίζεται μὲ τὰ διακριτικὰ σύμβολα τῆς κοινωνικῆς του τάξης³⁹, τὸν δημόσιο ἵππο, τὴν κοντὴ τήβεννο καὶ τὸ στεφάνι τῆς *transvectio equitum*, μαζὶ μὲ ἓναν συγγενή του ποὺ φορᾷ ἐνδυμασία ἐπίσης δηλωτικὴ τοῦ ἀξιώματός του⁴⁰ σὲ μιὰ παράσταση ἢ ὁποία υἱοθετεῖ ἓναν εἰκονογραφικὸν τύπον πολὺ καλὰ τεκμηριωμένον στὴν εἰκονογραφία τῶν τοπικῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων⁴¹.

Ἐνας γνωστὸς τύπος τῆς τοπικῆς εἰκονογραφικῆς παράδοσης υἱοθετεῖται ὁμοίως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Δίου, ὅπου ὁ Ῥωμαῖος ἱππέας εἰκονίζεται ὡς ἥρωας ἱππέας, διατηρώντας ὡστόσο τὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τῆς κοινωνικῆς του τάξης, τὴν κοντὴ τήβεννο. Ἡ παράσταση δανεῖζεται δηλαδὴ ἓναν γνωστὸ ἑλληνικὸ εἰκονογραφικὸν τύπον, ποὺ προσφέρεται γιὰ τὴν ἀπεικόνιση ἑνὸς Ῥωμαίου ἱππέα, ὁ ὁποῖος παραλλάσσεται ὅμως ὡς πρὸς τὴν ἐνδυμασία⁴². Ἔχουμε ἔπομένως τὴ μετὰπλαση ἑνὸς ἑλληνικοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου σὲ μιὰ «ἐκρωμαϊσμένη» δημιουργία. Ὁ ἐκρωμαϊσμὸς τῆς παράστασης, ποὺ τεκμηριώνεται ἐπιπλέον μὲ τὴ μορφὴ στὸν τύπον τοῦ «ἱερέα» μὲ τήβεννο *capite velato*, ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ ιδιοκτήτη. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ δυσκολεῖται κανεὶς νὰ πειστεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ μέλος τῆς ἱππικῆς τάξης (*ordo equester*), δεδομένου ὅτι ἀπου-

38. Ἡ νέα ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν καθ. Π. Νίγδελ, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν πληροφορία. Ὁ χειριδωτὸς χιτῶνας καὶ ἡ μακριὰ χλαμύδα ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὴ ἐνδυμασία τῶν κρατικῶν ἀξιωματούχων τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος ποὺ υἱοθετεῖται ἀπὸ τὸν πρῶτον 4ο αἰ. μ.Χ., *Κατάλογος* III 194 σημ. 6 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου).

39. Γιὰ τὰ διακριτικὰ σύμβολα τῆς ἱππικῆς τάξης, βλ. Gabelmann 1977, 323. Gabelmann ὅ.π. (σημ. 28) 463. Ἡ *trabea* μπορεῖ, ὅπως καὶ ὁ δημόσιος ἵππος (*equus publicus*), νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς *insignium* τῆς κοινωνικῆς τάξης τοῦ νεκροῦ, Schäfer ὅ.π. (σημ. 32) 349.

40. Γιὰ αὐτὴ τὴν ἐνδυμασία τῶν κρατικῶν ἀξιωματούχων, βλ. *Κατάλογος* III 194 σημ. 6 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου).

41. Γιὰ τὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ὅπου ἀπεικονίζονται παρατακτικὰ τοποθετημένα μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ νεκροῦ, βλ. Γ. Δεσπίνη - Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου - Ἐμμ. Βουτυρά, *Κατάλογος γλυπτῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονί-*

κης I (Θεσσαλονίκη 1997) 83-87 ἀριθ. 62-65 (Ἐμμ. Βουτυράς). Βλ. ἐπίσης ἓνα ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Καλαμωτὸ μὲ τὸν ἔφιππον νεκρὸ στὸν τύπον τοῦ ἥρωα ἱππέα καὶ τοὺς γονεῖς του ἀπέναντί του, *Κατάλογος* III 218-220 ἀριθ. 541 (Κ. Σισμανίδης). Ἐπίσης ἓνα δεύτερον ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Καλαμωτό, ὅπου εἰκονίζονται σὲ παράταξη πολλὰ μέλη τῆς οἰκογένειας, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ἓνας ἔφιππος νέος στὸν τύπον τοῦ ἥρωα ἱππέα, αὐτόθι 217 ἀριθ. 539 (Κ. Σισμανίδης).

42. Διαφοροποιημένες ὡς πρὸς τὴ συνήθη ἐνδυμασία μὲ χιτῶνα καὶ χλαμύδα εἶναι ὀρισμένες παραστάσεις τοῦ ἥρωα ποὺ φορᾷ θώρακα, *LIMC* VI 1062-1064 ἀριθ. 604-640. *Κατάλογος* III 212-213 ἀριθ. 535 (Π. Ἀδάμ-Βελένη), 216 ἀριθ. 538 (Π. Ἀδάμ-Βελένη), 218 ἀριθ. 540 (Π. Ἀδάμ-Βελένη). Εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ παραστάσεις αὐτὲς νὰ ὑπαινίσσονται τὴ στρατιωτικὴ ιδιότητα τοῦ νεκροῦ, αὐτόθι 216 μὲ σημ. 2 (Π. Ἀδάμ-Βελένη). Ἡ παράσταση ὡστόσο τοῦ Δίου, ὅπου ὁ ἥρωας ἱππέας φορᾷ τήβεννο, εἶναι μοναδική.

σιάξει τὸ στεφάνι, δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἱππέας μὲ τὴν κοντὴ τήβεννο εἶναι ἓνας Ρωμαῖος τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας⁴³.

Ἄν καὶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ νεκροῦ στὸν τύπο τοῦ ἥρωα ἱππέα ἀποτελεῖ μιὰ συνήθη εἰκονογραφικὴ ἐπιλογὴ σὲ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴ Μακεδονία⁴⁴, μόνον σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ τιμώμενος νεκρὸς εἶναι Ρωμαῖος· ὅταν ὑπάρχει ἐπιγραφικὴ ἀναφορὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ ὀνόματος ἢ ὅταν αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα, ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Δίου.

Μιὰ ἀνάλογη περίπτωση ἀποτελεῖ ἓνα ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη⁴⁵. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς παράστασης ἐπιλέγεται ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ἥρωα ἱππέα ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ ἓναν ἀκόλουθο, ὅμως στὴ θέση τοῦ ἥρωα εἰκονίζεται ἓνας Ρωμαῖος ἀξιωματοῦχος τοῦ στρατοῦ, μᾶλλον ἐκατόνταρχος, ὅπως ὑποδηλώνουν τὰ στρατιωτικὰ του *insignia*, *torques*, *armilla* καὶ *phalerae*, ποὺ λαξεύονται στὸ πεδίο τοῦ ἀναγλύφου, καὶ τὸ μαστίγιο ποὺ κρατᾷ (εἰκ. 4). Ὁ «ἐκρωμαῖσμος» τῆς παράστασης, ποὺ ὑπαγορεύεται καὶ ἐδῶ ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ νεκροῦ, τεκμηριώνεται περαιτέρω μὲ τὴν ὀρθογώνια ρωμαϊκὴ ἀσπίδα τύπου *scutum* ποὺ κρατᾷ ὁ ἀκόλουθος.

Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Δίου, ὅπως καὶ ἡ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ἀποτελοῦν εἰκονογραφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία Ρωμαίων τῆς ἱππικῆς τάξης στὴν ἐπαρχία τῆς Μακεδονίας, οἱ ὁποῖες μπορούν καλύτερα νὰ ἀξιολογηθοῦν, ἂν συνεκτιμηθοῦν μὲ τὶς ἀναφορὲς τῶν ἐπιγραφῶν⁴⁶. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς μὲ πλουσιότερες ἐπι-

43. Μὲ κοντὴ τήβεννο, ἀλλὰ χωρὶς στεφάνι, εἰκονίζεται γιὰ παράδειγμα ἓνας Ρωμαῖος ἱππέας, μέλος τῆς βουλευτικῆς τάξης (*ordo decurionum*), σὲ ταφικὸ μνημεῖο ἀπὸ τὴν Ὑστία, F. Sinn, *Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano ex Lateranense. Katalog der Skulpturen*, 1. *Die Grabdenkmäler*, MAR 17 (Mainz 1991) 24-25 ἀριθ. 5.

44. Βλ. παραστάσεις στὸν τύπο τοῦ ἔφιππου κυνηγοῦ σὲ καλπασμό, Δεσπίνης - Στεφανίδου-Τιβερίου - Βουτυράς ὅ.π. (σημ. 40) 153-156 ἀριθ. 125-126 (Ἐμμ. Βουτυράς). *Κατάλογος* III 220 ἀριθ. 542 (Εἰρ. Χιώτη), 222-223 ἀριθ. 545 (Π. Ἀδάμ-Βελένη), 223-224 ἀριθ. 546 (Εἰρ. Χιώτη), 225 ἀριθ. 548 (Εἰρ. Χιώτη), 226-227 ἀριθ. 550 (Εἰρ. Χιώτη), 227-228 ἀριθ. 552 (Εἰρ. Χιώτη), 232-234 ἀριθ. 558-560 (Π. Ἀδάμ-Βελένη), 235-236 ἀριθ. 562 (Π. Ἀδάμ-Βελένη), 237-238 ἀριθ. 565 (Π. Ἀδάμ-Βελένη). Μ. Βάλλα, Ἑνεπίγραφη στήλη μὲ παράσταση ἥρωος ἱππέα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Σεργῶν, *Τεκμήρια* 6, 2001, 9-13. Γιὰ παραστάσεις στὸν τύπο τοῦ ἔφιππου ἥρωα σὲ ἡρεμὴ στάση προστὰ στὸν βωμὸ καὶ τὸ δένδρο μὲ τὸ φίδι, βλ. *Κατάλογος* III 218 ἀριθ. 540 (Π. Ἀδάμ-Βελένη), 218-220 ἀριθ. 541 (Κ. Σισμανίδης), 220-221 ἀριθ. 543 (Π. Ἀδάμ-Βελένη),

224-225 ἀριθ. 547 (Π. Ἀδάμ-Βελένη), 226 ἀριθ. 549 (Εἰρ. Χιώτη), 228-229 ἀριθ. 553 (Π. Ἀδάμ-Βελένη), 236 ἀριθ. 563 (Π. Ἀδάμ-Βελένη), 238-239 ἀριθ. 566 (Π. Ἀδάμ-Βελένη).

45. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ ἀνάγλυφο, βλ. Ἐ. Παπαγιάννη, Ταφικὰ ἀνάγλυφα Ρωμαίων στρατιωτῶν στὴ Μακεδονία, στὸ Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου - Π. Καρανασάση - Δ. Δαμάσκος (ἐπιμ.), *Κλασικὴ παράδοση καὶ νεωτερικὰ στοιχεῖα στὴν πλαστικὴ τῆς ρωμαϊκῆς Ἑλλάδας. Διεθνὲς Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριο, Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009* (Θεσσαλονίκη 2012) 391-393. Ἐπίσης Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Ἐντοιχισμένα ταφικὰ ἀνάγλυφα στὴ Θεσσαλονίκη: πρῶτες παρατηρήσεις, στὸ Σ. Δρούγον κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Κερμάτια φιλίας. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Γ. Τουράτσογλου* (Ἀθήνα 2009) 402-403 εἰκ. 9.

46. Βλ. ἐνδεικτικὰ ἓνα τιμητικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη μὲ ἀναφορὲς στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας τῆς τιμώμενης, ἀπὸ ὅπου προκύπτει ὅτι ὁ σύζυγός της ἦταν μέλος τῆς ἱππικῆς τάξης, Π. Νίγδελς, *Ἐπιγραφικὰ Θεσσαλονίκη. Συμβολὴ στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 2006) 212-213, S. Panciera, *Centurionato e*

Εικ. 4. Επιτύμβιο ανάγλυφο. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, αρith. εύρ. 6081 (φωτ. ΑΓΜΕ 507, K.-V. von Eickstedt).

γραφικές μαρτυρίες, τὰ μέλη τῆς ἱππικῆς τάξης ὄχι μόνο ἀναλάμβαναν ὑψηλὰ πολιτικά ἀξιώματα, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ ἐξίσου ὑψηλὰ θρησκευτικά ἀξιώματα⁴⁷. Κάτι ἀνάλογο θὰ πρέπει νὰ συνέβαινε καὶ στὴ Μακεδονία⁴⁸. Ἐνδεικτικὴ εἶναι μιὰ ἐπιγραφή ἀπὸ τοὺς Φιλίππους ποὺ ἀναφέρει ἕναν Ρωμαῖο ἱππέα, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε βουλευτής (*decurio*), δύνανδρος (*duumvir*) καὶ ἀρχιερέας τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας⁴⁹.

promozione sociale in provincia. A proposito di un cavaliere romano di sedici anni a Salonico, στο *Epigraphica: Atti delle Giornate di Studio di Roma e di Atene in memoria di Marguerita Guarducci* (1902-1999), *Opuscula epigraphica* 10 (Roma 2003) 231-242· ἐπίσης, ἀπὸ τοὺς Φιλίππους τὴν ἐπιγραφή μιᾶς σαρκοφάγου γιὰ ἕναν Ρωμαῖο ποὺ τιμήθηκε μὲ δημόσιο ἵππο (*equo publico honoratus*), P. Pilhofer, *Philippi*, II. *Katalog der Inschriften von Philippi* (Tübingen 2009) ἀριθ. 1.

47. Ρωμαῖοι πολῖτες ποὺ ἀνέλαβαν ὑψηλὰ πολιτικά καὶ θρησκευτικά ἀξιώματα καὶ ἐντάχθηκαν στὴν ἱππικὴ τάξη ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Ἐπίδαυρο, Camia - Kantirea 2010, 391, 395 μὲ σημ. 166. Ἐπίσης στὴ Μικρὰ Ἀσία οἱ ἀρχιερεῖς τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας ἦταν Ρωμαῖοι πολῖτες ποὺ προέρχονταν κατὰ κανόνα ἀπὸ τὴν τάξη

τῶν ἱππέων, Νίγδελης ὅ.π. (σημ. 46) 214 μὲ σημ. 354. Γενικὰ γιὰ τὴν ἀνάθεση πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀξιομάτων στὰ μέλη τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων, βλ. M. Hoskins-Walbank, *The cults of Roman Corinth: public ritual and personal belief*, στο *A. D. Rizakis - Cl. E. Lepenioti (ἐπιμ.), Roman Peloponnese, III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation, Μελετήματα* 63 (Ἀθήνα 2010) 358-359, κυρίως σημ. 5.

48. Γιὰ τὸν ρόλο τῶν τοπικῶν ἀρχόντων στὶς ρωμαϊκές ἀποικίες τῆς Μακεδονίας, βλ. A. Rizakis, *Recrutement et formation des élites dans les colonies romaines de la province de Macédoine*, στο *M. Cébeillac-Gervasoni - L. Lamoine (ἐπιμ.), Les élites et leurs facettes: les élites locales dans le monde hellénistique et romain* (Rome 2003) 107-130.

49. Pilhofer ὅ.π. (σημ. 46).

Μιὰ ἐξέχουσα θέση στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας τοῦ Δίου θὰ πρέπει νὰ κατεῖχε καὶ ὁ Ρωμαῖος ἱππίας τοῦ ἀναγλύφου ἀριθ. 5712. Ἀπὸ τὸ Δίον γνωρίζουμε ἐξάλλου τὴν περίπτωσι Ἰταλοῦ βετεράνου ποὺ κατέλαβε σημαντικὰ ἀξιώματα (*duumvir, aedilis*) καὶ ὁ ὁποῖος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν μέλος τῆς ἱππικῆς τάξης, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ παράστασι τοῦ ἐνεπίγραφου ἀναγλύφου του, ὅπου μαζὶ μὲ τὰ διάσημα τῆς στρατιωτικῆς του καριέρας εἰκονίζεται καὶ ἓνα ἄλλογο, ἴσως ὁ δημόσιος ἵππος⁵⁰.

Ἐπομένως ἡ κοινωνικὴ θέση τοῦ Ρωμαίου ἱππέα καὶ ὁ πιθανὸς ρόλος του στὴν πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς ἀποικίας προβάλλονται μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιλογὴ ἑνὸς εἰκονογραφικοῦ τύπου ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀπόδοσι τιμῶν σὲ ἕναν ἥρωα. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι στὴ θέση τοῦ ἥρωα εἰκονίζεται ἓνα σημαῖνον πρόσωπο τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρξε καὶ εὐεργέτης⁵¹. Εἶναι ἐξάλλου γνωστὲς ἀπὸ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις περιπτώσεις Ρωμαίων τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων, ποὺ ὑπῆρξαν εὐεργέτες καὶ τιμήθηκαν μετὰ θάνατον ἀπὸ τοὺς συμπολίτες τους μὲ τὴν ἀπόδοσι τιμῶν καὶ τὴν ἀνέγερσι ἡρώου⁵².

Ἡ χρονολόγησι τοῦ ἀναγλύφου μὲ βάση στιλιστικὰ κριτήρια εἶναι δύσκολη, ἐξαιτίας τῆς ἀμελοῦς λάξευσις. Τυπολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ μορφὴ τῆς τηβέννου ποὺ φορεῖ ἡ ὄρθια ἀνδρική μορφὴ, εἶναι ἐπίσης δύσκολο νὰ ἀξιοποιηθοῦν χρονολογικά, δεδομένου ὅτι στὸν ἐλληνικὸ χῶρο δὲν ὑπάρχει μεγάλη συνέπεια ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσι τοῦ ρωμαϊκοῦ ἐνδύματος⁵³. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι ἡ τηβέννος ἀποδίδεται ἀρκετὰ συμβατικὰ μὲ λίγες καὶ σχηματοποιημένες πτυχές· φαίνεται ὅτι υἱοθετεῖται ἡ πρῶμη μορφὴ τῆς μικρῆς τηβέννου (*toga exigua*)⁵⁴, χωρὶς κόλπο (*umbo*) καὶ μεγάλο τόξο (*sinus*),

50. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴν, Γ. Οἰκονόμος, *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας* (Ἀθῆνα 1915) 28-29 ἀριθ. 49. Μ. Sašel-Kos, *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III* (Faenza 1979) 82-83 ἀριθ. 189. D. Pantermalis, *Inscriptions from Dion. Addenda et Corrigenda*, στὸ H. J. Dell (ἐπιμ.), *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson* (Thessaloniki 1981) 288-289. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀναγλύφου βλ. Παπαγιάννη ὁ.π. (σημ. 45).

51. Τὰ μέλη τῶν τοπικῶν ἐλίτ, μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπλοκὴν τους στὴν ὀργάνωσι τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας, λειτουργοῦσαν συχνὰ καὶ ὡς εὐεργέτες, Camia - Kantiréa 2010, 389. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς Ρωμαίους ἱππεῖς ὡς εὐεργέτες, βλ. G. Wesch-Klein, *Equites Romani und Euergetismus*, στὸ Demouglin - Devijver 1999, 301-318.

52. Camia - Kantiréa 2010, 391 σημ. 126.

53. F. Havé-Nikolaus, *Untersuchungen zu den kaiserzeitlichen Togastatuen griechischer Provenienz* (Mainz 1998) 8 κέ., 54 κέ. Ὑπάρχει ἀρκετὸ ὑλικὸ ποὺ

δὲν περιλαμβάνεται στὴ μονογραφία τῆς Havé-Nikolaus, βλ. παραδείγματα τηβεννοφόρων ἀγαλμάτων στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, *Κατάλογος III* 168 ἀριθ. 498 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου), 168-169 ἀριθ. 499 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου), 172-173 ἀριθ. 501 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου), 173-174 ἀριθ. 502 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου). Ἐπίσης ἀπεικονίσαις τηβεννοφόρων σὲ ἀνάγλυφα, αὐτόθι 58 ἀριθ. 380 (Ἐμμ. Βουτυράς), 213-214 ἀριθ. 536 (Ἐμμ. Βουτυράς), 278-279 ἀριθ. 607 (Ἐμμ. Βουτυράς). Μιὰ σύνοψη γνωστοῦ καὶ ἀδημοσίετου ὑλικοῦ ποὺ δὲν περιλαμβάνεται στὴ Havé-Nikolaus, βλ. αὐτόθι 169-172 κυρίως μὲ σημ. 10-14 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου). Ἕνας τηβεννοφόρος ἀπεικονίζεται ἐπίσης σὲ ἀνάγλυφο ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὸν Λόφο τοῦ νομοῦ Πιερίας. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὴν ἀρχαιολόγο Ἀ. Ἀρβανιτάκη.

54. H. R. Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, *BeitrESkAr* 10 (Mainz 1990) 22-24 (Aa). *Κατάλογος III* 58 ἀριθ. 380 (Ἐμμ. Βουτυράς).

ὅμως τὸ μικρὸ τόξο (*balteus*) στὸ ὕψος τοῦ γοφοῦ ἀπηχεῖ τὴ μεγάλη τήβεννο τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς⁵⁵.

Ἐναν πιθανὸ *terminus postquem* θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ μᾶς δώσει ἡ ὁμάδα τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων ποὺ ἀπεικονίζουν Ρωμαίους ἱππεῖς, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.⁵⁶, ἐνῶ παραδείγματα ἐκτὸς ἰταλικοῦ χώρου, ὅπως τὸ ψηφιδωτὸ ἀπὸ τὴν Thaenae καὶ ἡ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, μποροῦν νὰ κατεβοῦν καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.⁵⁷ Σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ τὰ μνημεῖα αὐτὰ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Δίου εἶναι ἐμφανῶς πρωιμότερο. Ὡς πρὸς αὐτὸ συνηγοροῦν ἀφενδὸς ἡ μορφὴ τῆς τηβέννου, ἀφετέρου τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δύο μορφὲς τῆς παράστασης ἀπεικονίζονται ἀγένειες. Θὰ μπορούσαμε ἐπομένως νὰ προτείνουμε μία χρονολόγηση στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ἢ τὸ ἀργότερο στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

55. Βλ. παραδείγματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπου ἡ τήβεννος ἀποδίδεται σχετικὰ στενὴ μὲ τὸν κόλπο (*umbo*) νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ μικρὸ τόξο (*balteus*), ἐνῶ ἀπουσιάζει τὸ μεγάλο τόξο (*sinus*), Goette ὅ.π. (σημ. 54) 51 σημ. 266 (Bb 56), πίν. 19.3. Μεγάλῃ τηβέννο μὲ ἐπίπεδες καὶ σχηματικὰ ἀποδοσμένες πτυχές, μικρὸ τόξο (*balteus*) στὸ ὕψος τοῦ γοφοῦ καὶ μικρὸ κόλπο (*umbo*) φορᾷ ἕνας τηβεννοφόρος στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, *Κατάλογος* III 169-172 ἀριθ. 500 (Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου), γιὰ τὸν ὁποῖο προτείνεται μιὰ χρονολόγηση τὸ νωρίτερο στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Μὲ ἐπίπεδες καὶ σχηματοποιημένες πτυχές καὶ χωρὶς κόλπο (*umbo*) ἀποδίδεται ἡ μεγάλη τηβέννος τηβεννοφόρου σὲ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, αὐτόθι 213-214 ἀριθ. 536 (Ἑμμ. Βουτυράς).

56. Gabelmann 1977, 336-337, ὅπου χρονολογεῖ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα τῆς ὁμάδας στὴν ἐποχὴ τοῦ

Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ. Αὐτόθι 357 σημ. 146.

57. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ψηφιδωτοῦ στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. καὶ τὴν πρόταση τοῦ Gabelmann νὰ ἀνέβει ἡ χρονολόγηση στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., Gabelmann 1979, 599. Ἡ χρονολόγηση τῆς στήλης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. μὲ βάση ἕνα νόμισμα Πρόβου (272-282) δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ δεδομένα, ἀφοῦ ἡ μορφὴ τοῦ χλαμυδοφόρου ἀξιωματοῦχου μᾶς ὁδηγεῖ στὸν πρώιμο 4ο αἰ. μ.Χ., βλ. παραπάνω σημ. 39. Τὸ γεγονὸς ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ὁ *ordo equester* διαλύεται καὶ τὰ μέλη του μεταπηδοῦν στοὺς *ordo senatorius* καὶ *ordo decurionum* δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι γιὰ κάποια χρόνια συνεχίζουν νὰ ἀπεικονίζονται μὲ τὰ διακριτικὰ σύμβολα τῆς παλιᾶς τους τάξης, Gabelmann 1977, 357-358. Ἐπίσης G. Alföldy, *Ἱστορία τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας* (μτφρ. Α. Χανιώτης, Ἀθήνα 2006) 330.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Κατάλογος III Γ. Δεσπίνης - Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου - Έμμ. Βουτυράς (έπιμ.), *Κατάλογος γλυπτῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης* III (Θεσσαλονίκη 2010).
- Camia - Kantiréa 2010 F. Camia - M. Kantiréa, The Imperial Cult in the Peloponnese, στὸ A. D. Rizakis - Cl. E. Lepenioti (έπιμ.), *Roman Peloponnese, III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, *Μελετήματα* 63 (Ἀθήνα 2010).
- Demougine - Devijver 1999 S. Demougine - H. Devijver (έπιμ.), *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie. Actes du colloque international, Bruxelles-Leuven, 5-7 octobre 1995* (Rome 1999).
- Gabelmann 1977 H. Gabelmann, Die ritterliche Trabea, *JdI* 92, 1977, 322-374.
- Gabelmann 1979 H. Gabelmann, Ein Eques Romanus auf einem afrikanischen Grabmosaik, *JdI* 94, 1979, 594-599.
- LIMC I LIMC I (1992) 1019-1081 λ. *Heros equitans* (A. Cermanović - Kuzmanović, κ.ἄ.)
- Oppermann 2006 M. Oppermann, *Der thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen* (Langenweißbach 2006).
- Pfuhl - Möbius 1979 E. Pfuhl - H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs* II (Mainz 1979).
- Ryberg 1955 I. S. Ryberg, *Rites of the state religion in Roman art* (Rome 1955).
- Wrede 1988 H. Wrede, Zur Trabea, *JdI* 103, 1988, 381-400.

ΚΟΝΤΟΠΗΓΑΔΟ ΑΛΙΜΟΥ. Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΥΕ ΧΡΟΝΩΝ¹

Σ την περιοχή Κοντοπήγαδο του δήμου Αλίμου Αττικής υπήρχε χαμηλός λόφος με προϊστορική κατοίκηση, από τον οποίο σήμερα σώζεται ένα μικρό μόνο τμήμα, μήκους 32 μ., πλάτους 21 μ. και ύψους μόλις 2 μ. πάνω από το κατάστρωμα του δυτικού παραδρόμου της λεωφόρου Βουλιαγμένης. Βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία του Οικοδομικού Τετραγώνου 71Α, το οποίο ορίζεται από τη λεωφόρο Βουλιαγμένης, τις οδούς Γούναρη, Κουμουνδούρου και Μιχαλακοπούλου, και περιλαμβάνει τρία οικόπεδα, όπου κατόπιν σωστικών ανασκαφών έχουν ανεγερθεί ισάριθμα σύγχρονα κτίρια. Τα αρχαία που αποκαλύφθηκαν παραμένουν κατά μεγάλο μέρος όρατα και στα τρία ακίνητα.

Ο λόφος του Κοντοπήγαδου έντοπίζεται στο *Karten von Attika* (1885) Bl. IV του J. A. Kaupert, καθώς και στον τοπογραφικό χάρτη των Αθηνών (1925) της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού². Η περιγραφή όμως του λόφου από τον Ιωάννη Γερουλάνο³ σε πολυσέλιδη αναφορά του προς τον Έφορο Αρχαιοτήτων της Β' Περιφέρειας Αττικής (εικ. 1), όπως και η ανασκαφική έκθεση (30-3-1962) ολιγοήμερης έρευνας στο Κοντοπήγαδο του Πέτρου Καλλιγιά, μάς επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε την αρχική του μορφή.

Από τις δύο αυτές πηγές προκύπτει ότι ο λόφος του Κοντοπήγαδου αποτελούσε χαμηλό έξαρμα του αθηναϊκού σχιστόλιθου επί των συντεταγμένων +2300 και -5700, σε μέγιστο ύψομετρο 84 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και ότι η κορυφή του υπερέκειτο κατά 6 μ. του καταστρώματος της παλαιάς οδού Βουλιαγμένης (1918-1936)⁴. Ανατολικά του λόφου διερχόταν μικρός χείμαρρος που κατέβαινε από τον Ύμηττό, οι αποθέσεις του οποίου είχαν καλύψει αυτή την πλευρά του. Το 1936 κατά τις εργασίες κατασκευής της

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Γενικό Γραμματέα της Αρχαιολογικής Εταιρείας Β. Χ. Πετράκο, που περιέλαβε το άρθρο μας στον παρόντα τόμο.

1. Συνοπτική επισκόπηση της περιοχής και επίσης συνοπτική παρουσίαση των προϊστορικών καταλοίπων του Κοντοπήγαδου βλ. Κ. Καζά-Παπαγεωργίου κ.ά. 2011, 197-202, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

2. Αυτόθι 198.

3. Στον Ιωάννη Γερουλάνο (1904-1993), αρχαιόφιλο και συλλέκτη αρχαίων, ανήκε η μεγαλύτερη έκταση της περιοχής των Τραχώνων Αλίου που περι-

λαμβάνει και το Κοντοπήγαδο. Από την περιοχή αυτή κυρίως προέρχεται η Συλλογή Γερουλάνου, η οποία κατόπιν δωρεάς της στο Υπουργείο Πολιτισμού, στεγάζεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά.

4. Η παλαιά οδός Βουλιαγμένης στην περιοχή του Κοντοπήγαδου συμπίπτει με τη σύγχρονη οδό Κουμουνδούρου. Ο συγκεκριμένος οδικός άξονας βάσει ανασκαφικών στοιχείων ταυτίζεται με την αρχαία αστική οδό την επί Σουνίου φέρουσα. Βλ. Καζά-Παπαγεωργίου 2009β, 198-200.

Ι. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ.

353
30-3.64 ἔκ Αἰνῶν 134, Ἀρχαιολογ. 20.
ἐκ 29-3.1964.

Τῷ τῷ
α. ἔργον Ἀρχαιοεῖται
β. Περιφέρειας Ἀθηνῶν
Γραφεία.

Ἀξιότιμὲ Κύριε ἔργον,

ἔχω τὴν τιμὴν ἀποστείλω ἐν τῇ παύσει
ἀρχαιολογικὴν περιγραφήν τῶν στοιχείων τῶν
τῶν ἀρχαιοεῖται ἐν τῇ περιοχῇ Κοκοσιμῆδος
Τραχιόνων μετὰ φυσικῇ τοπογραφικῇ σχεδία-
σῃ ἡρώματος ὡς καὶ γεωμετρικῇ τοπογραφικῇ
τοπογραφίᾳ Ο. VI.

Λόγος Κοκοσιμῆδος Τραχιόνων.

Ὁ χαμηλὸς αἰὼς λόγος ἀποστέλλεται
τῇ ἀδυναμικῇ σχεδίασῃ μερικῶς κεκαμμένην
ὑπὸ ἀποδόσεων ρυθμοῦ, ἐκ τῆς ὕψους
καταρχομένης, κατ'ἐφαρμογὴν κυρίως τῇ ἀνατολικῇ
θυσίᾳ τῶν λόγων. Οἷος εὑρίσκεται τοιοῦτον
τοιοῦτον τῶν παλαιῶν ὀφθαλμικῶν ἐπιγραφῶν
«Κοκοσιμῆδα» ἐπὶ τῇ συνεσταθμικῇ + 2300

νέας λεωφόρου Βουλιαγμένης (1936-1964), ο λόφος διχοτομήθηκε άνισα από τη διάνοιξη λωρίδας πλάτους 12 μ. προς τὸ ἀνατολικό του ἥμισυ, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν δέκα λάκκοι πλήρεις ΠΕ καὶ ΥΕ ὀστράκων. Τοὺς λάκκους αὐτοὺς εἶχαν διαπιστώσει ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς⁵ καὶ ὁ W. Wrede, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Γερουλάνος βρῆκε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ λόφου ἄφθονους ὀψιανούς⁶. Τὸ 1962, στὸ πλαίσιο διάνοιξης ἀγωγοῦ ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Ὑδάτων κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς παρυφῆς τῆς νέας λεωφόρου, πραγματοποιήθηκε ἡ προαναφερθεῖσα περιορισμένη ἔρευνα ἀπὸ τὸν Πέτρο Καλλιγᾶ. Στὴ σχετική ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς καταγράφεται ἡ καταστροφή ποὺ εἶχε ἐπιφέρει ἡ διάνοιξη τοῦ 1936 στὰ προϊστορικά, πρωτοελλαδικὰ καὶ ὑστεροελλαδικὰ, στρώματα κατοίκησης τοῦ λόφου καὶ περιγράφεται ἡ ἔρευνα ἐνὸς φρέατος. Τὸ φρέαρ, βάθους 8 μ., ἦταν πλήρες κεραμικῆς κυρίως τῆς ΠΕ ἐποχῆς καὶ τῶν ΥΕ I καὶ II περιόδων. Στὴν ἔκθεση σημειώνεται ἡ ἀπουσία ΥΕ III κεραμικῆς, καθὼς καὶ ἡ πενιχρὴ παρουσία ὀστράκων τοῦ τέλους τῶν ΜΕ χρόνων καὶ ἐνὸς μόνο θραύσματος μινύειου ἀγγείου⁷.

Μὲ τὴ διαπλάτυνση κατὰ 24 μ. τῆς λεωφόρου τὸ 1964 ἐπῆλθε, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Γερουλάνος στὴν ἀναφορά του, ἡ κατεδάφιση τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τοῦ λόφου.

Σὲ διασωθὲν τμήμα ἀδιατάρακτης ἐπίχωσης ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τῆς λεωφόρου πραγματοποιήθηκε μὲ δαπάνη τοῦ Γερουλάνου ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιολόγο τότε τῆς Ὑπηρεσίας Ἑλένη Κουμρόγλου, ἡ ὁποία ἔφερε στὸ φῶς οἰκιστικὰ κατάλοιπα τῆς ΥΕ III περιόδου, ΠΕ κεραμικὴ καὶ ρηχοὺς λάκκους πλήρεις ὀστράκων⁸.

Ἡ ἀρμόδια γιὰ τὴν περιοχὴ Β' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ἐπανῆλθε στὴν περιοχὴ τὸ 1985 στὸ πλαίσιο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἐλέγχου τῶν πρὸς ἀνοικοδόμηση τριῶν οἰκοπέδων τοῦ ΟΤ 71Α τοῦ δήμου Ἀλμιου, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει καὶ τὸ διασωθὲν τμήμα τοῦ λόφου⁹.

5. Βλ. Mylonas 1959, 4. Ὁ Μυλωνᾶς τὸ 1952 εἶχε περισυλλέξει πρωτοελλαδικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ Κοντοπήγαδο, χωρὶς νὰ ἀναφέρει τὸ συγκεκριμένο τοπωνύμιο. Προσδιορίζει ὅμως τὴ θέση, ποὺ εἶχε ἤδη διχοτομηθεῖ ἀπὸ τὴ λεωφόρο Βουλιαγμένης, στὴν πρώτη στάση τῶν λεωφορείων στοὺς Τράχωνες.

6. Γερουλάνος 1956, 74.

7. Τὸ ἐν λόγω ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ παραδόθηκε, σύμφωνα μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀνασκαφέα, στὸν Ἰωάννη Γερουλάνο, ὁπότε ἔχει καταχωρηθεῖ στὴν ὁμώνυμη Συλλογὴ.

8. Ἐκτὸς τῶν προϊστορικῶν καταλοίπων τοῦ λόφου, ὁ Γερουλάνος κάνει μνεῖα στὴν ἀναφορὰ του καὶ γιὰ τὰ οἰκιστικὰ καὶ ταφικὰ κατάλοιπα τῶν Γεωμετρικῶν καὶ Κλασικῶν χρόνων ποὺ ὑπῆρχαν ὁρατὰ κατὰ μῆκος τῆς παλαιᾶς ὁδοῦ Βουλιαγμένης καὶ τῆς νέας λεωφόρου μέχρι τὴ διασταύρωσή της μὲ τὴν ὁδὸ Κύπρου καὶ τὴ λεωφόρο Ἀλμιου νοτιότερα. Ἐν κατακλείδι καὶ ὁλοκληρώνοντας τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπισκό-

πηση τῆς περιοχῆς, ὁ Γερουλάνος προτείνει νὰ χαρακτηριστεῖ ἡ περιοχὴ ὡς ἀρχαιολογικὸς χώρος καὶ ἐν συνεχείᾳ πάρκο, ἐκτιμώντας ὅτι ἡ διατήρηση αὐτῆς «εἶναι σήμερον (29-3-1964) δυνατὴ καὶ ἐνδείκνυται ἀπολύτως». Δυστυχῶς ἡ τόσο προχωρημένη ιδέα τοῦ Γερουλάνου παρέμεινε πρόταση!

9. Πρόκειται ἀπὸ Β. πρὸς Ν. γιὰ τὰ οἰκόπεδα ἰδιοκτησίας Ἀδελφῶν Σταυρόπουλου, Π. Ἀποστόλου - Ἀτλάντικ Α.Ε. καὶ Ο.Α.Ε.Δ., συνολικῆς ἔκτασης 3.105 τ.μ. Τὰ οἰκόπεδα ἀνασκάφηκαν στὸ πλαίσιο τοῦ σωστικοῦ ἔργου τῆς Β' ΕΠΚΑ ἀπὸ τὴν Κωνσταντῖνα Καζᾶ, κατὰ διαστήματα ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο 1986 ἕως τὸν Ἰούνιο 2000, μὲ ἓνα ἢ δύο τεχνίτες τῆς Ὑπηρεσίας (†Μίμη Ἀλαγιάννη, †Νίκος Κακαβούλης, Κώστα Σούλη, Γιάννη Μπουστρή) καὶ μικρὸ ἀριθμὸ ἐργατῶν ποὺ κατὰ περίπτωση διέθεταν οἱ ἰδιοκτῆτες, ἀνάλογα μὲ τὸ στάδιο καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ἀποτύπωση τῶν ἀρχαίων του οἰκοπέδου Ἀτλάντικ ὀφείλεται στὴν ἀρχιτέκτονα Κατερίνα Κολινιάτη καὶ τῶν ἄλλων

Έντοπίστηκαν τότε προϊστορικά στρώματα σε τομή που στο μεταξύ είχε δημιουργηθεί από τη διάνοιξη της οδού Γούναρη στο νότιο άκρο του διασωθέντος λόφου και ξεκίνησε η διαδικασία της ανασκαφικής έρευνας.

Πραγματοποιήθηκε κατ' αρχήν (1985) έκτεταμένη δοκιμαστική έρευνα και στη συνέχεια (1986-2000) διεξήχθη κατά διαστήματα η ανασκαφή του ανατολικού τομέα και του οικοδομήσιμου χώρου των τριών οικοπέδων¹⁰.

Κατά μήκος του ανατολικού τομέα του Οικοδομικού Τετραγώνου είχε διαμορφωθεί χαμηλός λόφος, μήκους 62 μ. κατά τον άξονα Β.-Ν. και πλάτους 40 μ. κατά τον άξονα Α.-Δ., ο οποίος, όπως διαπιστώθηκε με τη δοκιμαστική έρευνα, είχε προκύψει κατά τις εργασίες διάνοιξης της Βουλιαγμένης με τη συσσώρευση επί του αρχικού του πυρήνα χιλιάδων κυβικών επιχώσεων. Μετά την απομάκρυνση των φερτών επιχώσεων, που κατά τόπους το ύψος τους ξεπερνούσε τα 3 μ., αποκαλύφθηκε ο αρχικός πυρήνας του λόφου. Στο νότιο οικόπεδο, ιδιοκτησίας Ο.Α.Ε.Δ., σωζόταν σε μήκος 32 μ. (Β.-Ν.), πλάτος 23 μ. (Α.-Δ.) και μέσο ύψος 2 μ. πάνω από το κατάστρωμα της οδού Γούναρη, όπως περίπου σώζεται και σήμερα. Βορειότερα, εντός των δύο άλλων οικοπέδων, ιδιοκτησίας Ατλάντικ Α.Ε. και Αδελφών Σταυρόπουλου, ο λόφος κατέβαινε όμαλα και το φυσικό έδαφος υπερείχε του καταστρώματος της λεωφόρου Βουλιαγμένης κατά μέσον όρο 0.50-0.70 μ. Προς τα δυτικά, λόγω της αίσθητης μείωσης των κλίσεων του εδάφους και της σταδιακής συσσώρευσης φυσικών επιχώσεων, είχε διαμορφωθεί επίπεδη έκταση, η οποία καταλάμβανε μέρος του κεντρικού και όλο τον δυτικό τομέα των οικοπέδων.

Πυκνότητα ΥΕ αρχαίων αποκαλύφθηκε στον κεντρικό τομέα του μεσαίου και του βόρειου οικοπέδου (οικιστικό συγκρότημα Ι) και στην επιφάνεια του διασωθέντος λόφου στο νότιο οικόπεδο (οικιστικό συγκρότημα ΙΙ) του ΟΤ 71Α (σχ. 1)¹¹.

Τα συγκροτήματα αυτά έχουν άμεση σχέση με την έκτεταμένη εργαστηριακή εγκατάσταση (συγκρότημα ΙΙΙ) που αποκαλύφθηκε 300 μ. νοτιότερα, στον χώρο του σταθμού του ΜΕΤΡΟ «Άλιμος». Στην επιφάνεια του σταθμού διατηρείται όρατο ένα αντιπροσωπευτικό τμήμα της εγκατάστασης, ενώ ήδη παρουσιάστηκε στο προηγούμενο τεύχος της *Αρχαιολογικής Εφημερίδος* το άφθονο υλικό απόρριψης πλησίον της εγκατάστασης, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως αποθέτης¹².

δύο οικοπέδων στη σχεδιάστρια Ελένη Τόλια-Ζώρη. Τα στοιχεία των σχεδιαστικών τομών δόθηκαν από τον τοπογράφο Νίκο Μαστρονικόλα. Με τη συντήρηση των εύρημάτων ασχολήθηκαν οι Λ. Βαλσαμής, Μ. Βενετσανοπούλου, Α. Σεργετᾶς-Σεργετόπουλος, Μ. Κωστοπούλου και Ε. Μάλλιου. Εύχαριστίες οφείλονται σε όλους. Τα σχέδια των εύρημάτων εκπονήθηκαν από την Ελίνα Καρδαμάκη, η λήψη των ανασκαφικών φωτογραφιών έγινε από την ανασκαφέα και των εικόνων 19, 24-30 από τον Λ. Βαλσαμή.

10. Καζά-Παπαγεωργίου 1987, 68-69· 1993, 66-69· 2006α, 27-41· 2006β, 21-23 και 56-59· 2009α, 434-436· 2009β, 198-200· 2010, 465-467.

11. Βάσει των αναφορών Γερουλάνου και Καλλιγά πρέπει να υπήρχαν στη συγκεκριμένη θέση και άλλα συγκροτήματα, τα οποία εικάζεται ότι θα ήταν ένταγμένα κατόπιν προγραμματισμού σε ένα κοινό πολεοδομικό σχέδιο.

12. Καζά-Παπαγεωργίου κ.ά. 2011, 197-274.

όδος Μιχαλακοπούλου

Σχέδιο 1. Τοπογραφικό διάγραμμα του ΟΤ 71Α με τα κατάλοιπα των δύο συγκροτημάτων Ι και ΙΙ.

ΥΕ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ Ι

Τὰ οἰκιστικά κατάλοιπα τοῦ συγκροτήματος Ι ἀποκαλύφθηκαν ἐντὸς τῶν οἰκοπέδων Σταυρόπουλου καὶ Ἀτλάντικ σὲ ἀπόσταση 20 μ. κατὰ μέσον ὄρο ἀπὸ τὴ ρυμοτομικὴ γραμμὴ τῆς λεωφόρου Βουλιαγμένης. Ἐχουν ἰδρυθεῖ πάνω σὲ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα Πρωτοελλαδικῶν χρόνων καὶ τὴν κοίτη ἑνὸς χειμάρρου, ὁ ὁποῖος εἶχε μπαζωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ΠΕ ΙΙ περίοδο. Τὸ σύνολο τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων ποὺ ἦρθε στὸ φῶς καταλάμβανε ἐπιφάνεια 930 τ.μ. καὶ περικλειόταν σὲ περίβολο¹³.

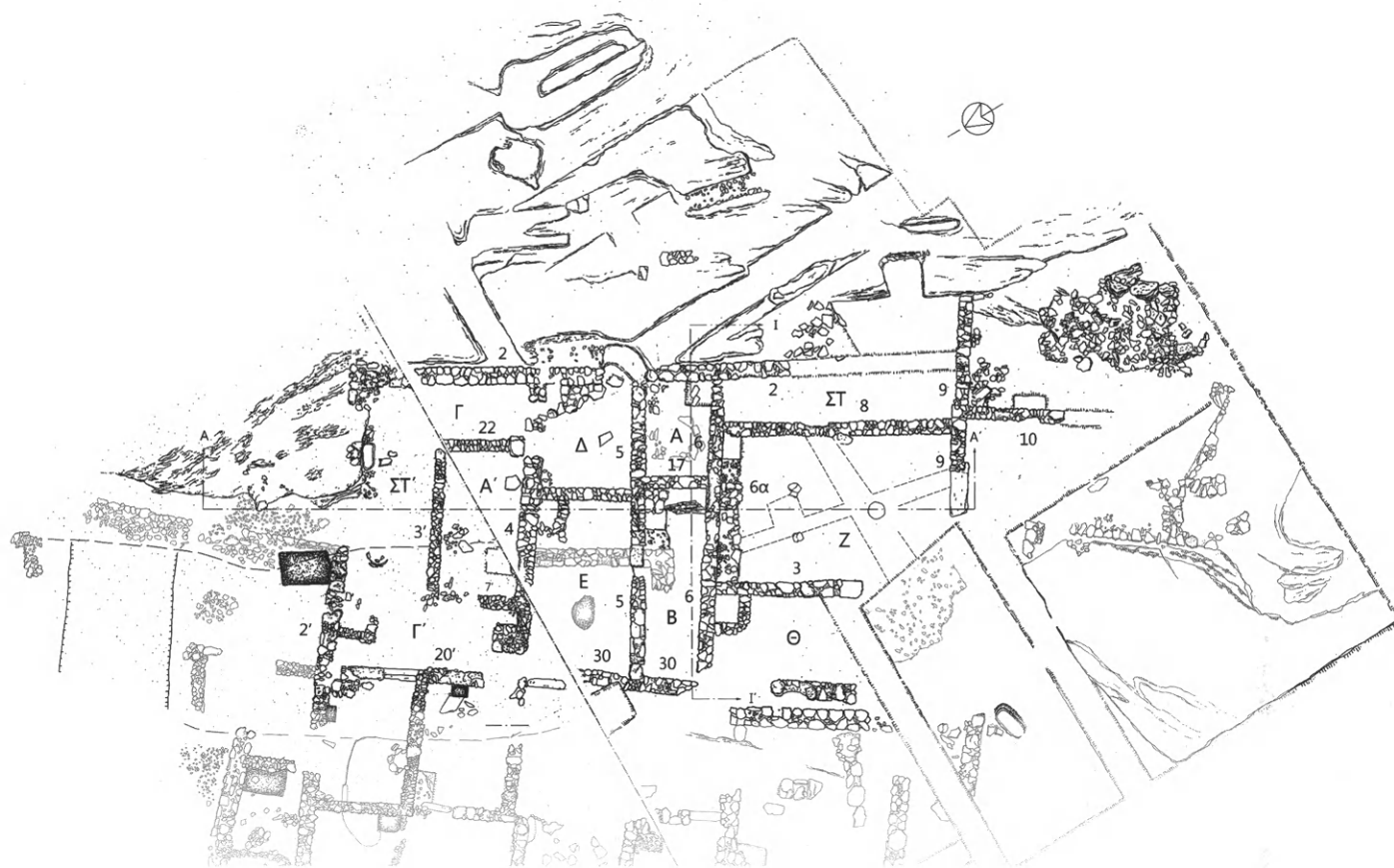
Ἐπὶ τοῦ παρόντος παρουσιάζεται ὁ ἀνατολικὸς τομέας τοῦ συγκροτήματος Ι, ὁ ὁποῖος ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς χώρους/δωμάτια Ζ, ΣΤ, Α, Β, Δ, Ε, Γ, ΣΤ', Α', Γ'¹⁴ καὶ μέρος τοῦ ἐξ Ἀνατολῶν περιβάλλοντος τὸ συγκρότημα χώρου (σχ. 2 καὶ εἰκ. 2).

Εἰκ. 2. Ἀποψη τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα τοῦ ΥΕ συγκροτήματος Ι ἀπὸ ΝΔ.

13. Τὸ οἰκιστικὸ συγκρότημα Ι ἔχει διατηρηθεῖ ὁρατῶ, περίπου κατὰ τὰ 4/5 τῆς συνολικῆς του ἔκτασης, στὸ ἐνοποιημένο πλέον καὶ ἀνοικτὸ ἀπὸ δυτικὰ ἡμιπόγειο τῶν ἀκινήτων Σταυρόπουλου καὶ Ἀτλάντικ. Ὁ δυτικὸς τομέας τοῦ οἰκοπέδου Ἀτλάντικ καὶ ὁ χώρος μεταξὺ τῆς οἰκοδομικῆς καὶ ρυμοτομικῆς γραμμῆς τῶν οἰκοπέδων δὲν ἔχουν ἀνασκαφεῖ.

14. Οἱ χώροι, στεγασμένοι ἢ ὑπαίθριοι, δηλώνονται μὲ κεφαλαῖα γράμματα τῆς ἀλφαβήτου γιὰ τὸ οἰκόπεδο Ἀτλάντικ καὶ μὲ τονισμένα κεφαλαῖα γιὰ τὸ οἰκόπεδο Σταυρόπουλου. Οἱ τοῖχοι τῶν δύο οἰκοπέδων δηλώνονται ἀντίστοιχα μὲ ἀπλοὺς καὶ τονισμένους ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς.

ΤΟΜΗ Α - Α'

0,00

0 1 2 3 4 5

ΤΟΜΗ Ι'- Ι

0,00

Σχέδιο 2. Κάτοψη και τομές του ανατολικού τομέα του ΥΕ συγκροτήματος Ι.

Εἰκ. 3. Ἡ δευτερεύουσα πρόσβαση τοῦ συγκροτήματος I ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου Δ.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων ποὺ εἶχαν συσσωρευτεῖ κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς λεωφόρου στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῶν δύο ἰδιοκτησιῶν, ἀποκαλύφθηκε στρώμα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀδιατάρακτης μυκηναϊκῆς ἐπίχωσης, καστανόλευκου χρώματος, μὲ κυμαινόμενο πάχος 0.20-0.60 μ. ἐκτὸς τοῦ περιβάλλον καὶ 0.50-0.80 μ. ἐπὶ τῶν κτισμάτων.

Τὸ στρώμα αὐτό, τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε ἀπὸ φυσικὲς ἀποθέσεις μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς περιοχῆς, κάλυπτε ἀνατολικά καὶ ἐκτὸς τοῦ περιβάλλον τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κμηλόβραχου καὶ δυτικότερα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ συγκροτήματος. Περιεῖχε ἄφθονα μυκηναϊκὰ ὄστρακα μικροῦ κυρίως μεγέθους καὶ πολὺ λίγα μεταγενέστερων ἐποχῶν.

Τὸ οἰκιστικὸ συγκρότημα I ἔχει διαμορφωθεῖ σὲ δύο τουλάχιστον διαφορετικὰ ἐπίπεδα, λόγῳ τῶν κλίσεων ποὺ παρουσιάζει τὸ φυσικὸ ἀνάγλυφο τῆς περιοχῆς, ἐνῶ ὁ περίβολος ποὺ τὸ περικλείει ἔχει διασωθεῖ ἀποσπασματικὰ στὴν ἀνατολικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ του. Ἡ κύρια πρόσβαση φαίνεται ὅτι εἶχε δημιουργηθεῖ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος, ὅπου πιθανότατα διαμορφώνεται πρόπυλο στὰ ἀριστερὰ τοῦ εἰσερχομένου καὶ μέσῳ διαδρόμου ὁδηγοῦσε στὴν κύρια αὐλὴ του στὸ κέντρο τοῦ συγκροτήματος. Στὴ νότια καὶ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ παρατηρεῖται ἐκτεταμένη διατάραξη καὶ καταστροφή, καὶ ὥς ἐκ τούτου ἔχουν χαθεῖ τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν νὰ σχηματιστεῖ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὴ συνολικὴ ἔκταση τοῦ συγκροτήματος ποὺ περιέκλειε ὁ περίβολος. Πάντως βάσει τῶν διατηρηθέντων καταλοίπων δὲν φαίνεται νὰ ἔχει καταστραφεῖ μεγάλο τμήμα τους. Στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ περιβάλλον καὶ σὲ ἀπόσταση 7.30 μ. ἀπὸ τὴ βορειο-

ανατολική του γωνία υπάρχει άνοιγμα δευτερεύουσας εισόδου με διαμορφωμένο δάπεδο επί του φυσικού βράχου, το οποίο προσδιορίζεται σαφέστερα από μία σχιστολιθική πλάκα κατωφλιού που σώζεται στο σημείο αυτό. Ακολουθούν δύο σκαλοπάτια και ένα στενό μονοπάτι πλάτους 1 μ. κατά μέσον όρο, ΝΑ. κατεύθυνσης (σχ. 2 και εικ. 3)¹⁵. Τα σκαλοπάτια και το μονοπάτι έχουν λαξευτεί άμελως επί του φυσικού κμηλόβραχου και οδηγούν προς το οικιστικό συγκρότημα II¹⁶. Βάσει κατασκευαστικών λεπτομερειών της δευτερεύουσας πρόσβασης, προκύπτει ότι δεν ανήκει στον αρχικό σχεδιασμό του συγκροτήματος, αλλά σε μετασκευή του¹⁷.

Στο οικιστικό συγκρότημα διαπιστώνονται μεγάλοι και μικροί χώροι, υπαίθριοι και στεγασμένοι, οι οποίοι διατάσσονται βάσει σχεδιασμού σε επάλληλες ενότητες. Οι χώροι επικοινωνούν μέσω θυραίων ανοιγμάτων που προσδιορίζονται κατά το πλείστον με μονολιθικά κατώφλια κοντά στο άκρο των τοίχων και όχι στο κέντρο τους¹⁸. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στοιχείο άρκετων χώρων του συγκροτήματος είναι μια χαμηλή λίθινη θήκη, που διαμορφώνεται σε μια από τις εσωτερικές γωνίες τους (εικ. 4)¹⁹. Επίσης χαρακτηρι-

Εικ. 4. Λίθινη θήκη.

15. Σε αντίθεση με τους δρόμους που διευκόλυναν την επικοινωνία με τα γειτονικά συγκροτήματα και με άλλες απομακρυσμένες θέσεις, η χρήση των μονοπατιών ήταν περιορισμένη. Βλ. σχετικά Siennicka 2010, 75.

16. Το μονοπάτι ίσως διευκόλυνε και την ταχύτερη επικοινωνία μεταξύ των συγκροτημάτων του ΟΤ 71Α, αλλά και της εργαστηριακής εγκατάστασης, 300 μ.

νοτιότερα.

17. Βλ. παρακάτω σχετικά με τους χώρους Α και Δ.

18. Για έκκεντρα θυραία ανοίγματα βλ. Ίακωβίδη 1998, 42-43. Konsolaki-Yannopoulou 2004, 62, 72-73.

19. Για παρόμοιες κατασκευές βλ. Λώλο 2003, 84 εικ. 2 και 92 εικ. 15, Λώλο 2007, εικ. 2.

Εἰκ. 5. Πεζούλι ἀπὸ ἀργολιθοδομῇ στὸν χώρο Δ.

στικὰ εἶναι τὰ χτιστὰ πεζούλια εἴτε στὴν ἐσωτερικὴ γωνία δύο τοίχων (εἰκ. 5), εἴτε κατὰ μῆκος ὁλόκληρης πλευρᾶς στὸν χώρο Ζ (σχ. 2).

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων μέχρι ὀρισμένου ὕψους, ποὺ φθάνει ἕως καὶ 0.90 μ., ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀργοὶ λίθοι, μεσαίου κυρίως ἀλλὰ καὶ μεγάλου μεγέθους μὲ συνδετικὸ ὑλικὸ τὴ λάσπη. Οἱ μεγαλύτεροι λίθοι χρησιμοποιοῦνται συνήθως ὡς θεμέλιοι, οἱ μεσαῖοι ψηλότερα καὶ γιὰ τὴν ἀνωδομὴ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡμὲς πλίνθοι, διαστάσεων $0.45 \times 0.25 \times 0.15$ μ. περίπου, σύμφωνα μὲ τὴ συνήθη πρακτικὴ τῆς προϊστορικῆς τοιχοδομίας²⁰. Ἐδραζόμενοι δέ, κυρίως ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους καὶ ἀκολουθώντας τὶς κλίσεις του, ἐμφανίζουν τὶς ἀνάλογες ὑψομετρικὲς διακυμάνσεις ὡς πρὸς τὸ ἐπίπεδο ἔδρασής τους.

Τὰ λίγα δείγματα ἀπὸ στρώματα δαπέδου ποὺ ἐντοπίστηκαν συνίστανται σὲ πατημένο χώμα²¹ μὲ λεπτὸ χαλικάκι ἐνίοτε, εἴτε ἐπὶ τοῦ ἀμελῶς ἰσοπεδωμένου βράχου, εἴτε ἐπὶ ὑποστρώματος ἀπὸ πολὺ μικροὺς λίθους, εἴτε τέλος ἐπὶ ἰσοπεδωμένων ἐπιχώσεων ποὺ προὔπηρχαν στοὺς χώρους. Μερικὲς σχιστολιθικὲς ἢ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες ποὺ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὰ στρώματα τῶν δαπέδων συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα τους.

20. Γιὰ τὴ χρήση τῶν πλίνθων στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Ἀνατολὴ βλ. Παντελίδου Γκόφα 1991, 154-155. Γιὰ πλίνθους στὴν ἀνωδομὴ τῶν μυκηναϊκῶν τοίχων βλ. Ἰακωβίδης 1998, 124-125.

21. Γιὰ τὴ χρήση παρόμοιων ἀπλῶν δαπέδων βλ. Mylonas 1959, 52. Mylonas Shear 1987, 65. Ἰακωβίδης 1998, 128-129.

Τò πλήθος τών σχιστολιθικών πλακών ποὺ ἐντοπίστηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ συγκροτήματος, ὑποδηλώνει πλακοσκεπείς στέγες ἢ σύνθετες στέγες μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ὑλικά κατασκευῆς τους τὶς σχιστολιθικὲς πλάκες²².

Φορητὴ ἐστία ἢ ἐμφανὴς θέση ἐστίας στοὺς χώρους τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα τοῦ συγκροτήματος δὲν ἐντοπίστηκαν²³.

Θὰ πρέπει βέβαια νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ὅτι λόγω τοῦ σωστικοῦ χαρακτήρα τών ἀνασκαφῶν καὶ δεδομένης τῆς ὁρατῆς διατήρησης τών ἀρχαίων, δὲν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα, παρὰ μόνο σὲ ἓνα χώρο τοῦ δυτικοῦ τομέα τοῦ συγκροτήματος καὶ σὲ ἔξι σημεία ποὺ κατέλαβαν ἰσάριθμα ὑποστυλώματα τών δύο σύγχρονων οἰκοδομῶν.

Σύμφωνα μὲ τὰ ἔως τώρα συμπεράσματα ἀπὸ τὴ μελέτη τών ἀνασκαφικῶν δεδομένων τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα, προκύπτει ὅτι τὸ ΥΕ οἰκιστικὸ συγκρότημα Ι ἔχει μιὰ κύρια οἰκοδομικὴ φάση μὲ περιορισμένες μετασκευὲς σὲ κάποιους χώρους του.

Προκύπτει ἐπίσης, βάσει τών ἀρχιτεκτονικῶν χαρακτηριστικῶν ποὺ παρουσιάζουν τὰ ΥΕ κτίσματα, ὅτι μεγάλα τμήματά τους ἀνήκουν σὲ προϋπάρχοντα κτίσματα τῆς Πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς²⁴. Τὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ τών τοίχων καὶ ὁ τρόπος δομῆς τους ὑποδεικνύουν μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία κατασκευάστηκαν οἱ τοῖχοι. Κατὰ τὴν ΠΕ ἐποχὴ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ μεγάλο ποσοστὸ προϊόντα χειμάρρων, ὅπως πλακοειδεῖς λειασμένοι λίθοι καὶ κροκάλες, ἐνῶ κατὰ τὴν ΥΕ ἐποχὴ οἱ λίθοι ποὺ χρησιμοποιοῦνται, μεγάλου καὶ μικροῦ μεγέθους, εἶναι ἀκατέργαστοι μὲ ἀδρὴ ἐπιφάνεια. Εἶναι ἀρκετὰ σύνηθες τὸ φαινόμενο νὰ ἐπαναχρησιμοποιεῖται στὴν ΥΕ ἐποχὴ ἓνας ΠΕ τοῖχος ἢ τμήματά του, εἴτε στὴν ἀρχικὴ του μορφή, εἴτε μὲ ἐπὶ πλέον προσθήκες κατὰ μῆκος καὶ ὕψος. Ὁ ἀκριβὴς ὅμως συσχετισμὸς μεταξὺ τών ΥΕ καὶ ΠΕ οἰκιστικῶν καταλοίπων θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιοριστεῖ μόνο ὅταν προχωρήσει ἡ ἀνασκαφὴ τόσο τών ΥΕ ὅσο καὶ τών ΠΕ ἐπιχώσεων ποὺ παραμένουν στὸν χώρο ἄσκαφτες.

Ὁ περιβόλος ὡστόσο ποὺ περικλείει τὸ ΥΕ συγκρότημα Ι καὶ ἀποτελεῖ κύριο στοιχεῖο του (βλ. σχ. 2, τοίχους 2 καὶ 2'), ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μεσαίου κυρίως μεγέθους, γιὰ τὴν ἔδραση τών ὁποίων ἔχει λαξευτεῖ ἐπὶ τοῦ βράχου ρηχὴ αὐλάκα. Ἔχει πλάτος 0.50-0.60 μ., μεγαλύτερο τών ἄλλων τοίχων τοῦ συγκροτήματος, καὶ σώζεται σὲ δύο ἢ τρεῖς δόμους μέγιστου ὕψους 0.45 μ. Κατὰ τόπους τὸ ὕψος τοῦ περιβόλου ὑπερδιπλασιάζεται ἀπὸ τὸν ὑποκείμενο, κατακόρυφα κομμένο βράχο. Ὁ περιβόλος στὴν πορεία του, ὡς ἐξωτερικὸς πάντα τοῖχος, ὀρίζεται κατὰ περίπτωσιν καὶ τοὺς ὑπαίθριους χώρους τοῦ συγκροτήματος ἀλλὰ καὶ τὰ κλειστὰ δωμάτια.

22. Ἰακωβίδης 1990.

23. Mylonas 1959, 52. Λόγω γειννίας ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ τὰ ΥΕ κτίρια τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ ποὺ παρουσιάζουν ὁμοιότητες ὡς πρὸς τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά, τὴν κατασκευὴ τών τοίχων ποὺ δὲν ἐντοπίζονται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τών δαπέδων, τὴν ἀπουσία ἐστιῶν κ.ἄ. Ἐπίσης Hiesel 1990 καὶ Sienicka 2010, 80 γιὰ γενικὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηρι-

στικά καὶ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.

24. Τὰ ΥΕ συγκροτήματα Ι καὶ ΙΙ τοῦ Κοντοπήγαδου ἔχουν ἰδρυθεῖ πάνω σὲ ΠΕ οἰκιστικὰ λείψανα, ὅπως τὰ ἀντίστοιχα τοῦ γειτονικοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὰ περισσότερα ἀνακτορικά καὶ μὴ ἀνακτορικά κέντρα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ὅπως Μυκῆνες, Τίρυνθα, Μιδέα, Ἀσίνη, Ζυγοურიές, Εὐτέρηση κ.ἄ.

Χῶρος Ζ (σχ. 2 καὶ εἰκ. 6)

Πρόκειται γιὰ τὸν μεγαλύτερο χῶρο τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα τοῦ συγκροτήματος Ι, ὁ ὁποῖος ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 8, 6, 3 καὶ 9 καὶ ἔχει ἐμβαδὸν 33 τ.μ. Τὸ σωζόμενο ὕψος τῶν τοίχων του, ποὺ ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ ἀργοὺς λίθους διαφόρων μεγεθῶν, κυμαίνεται ἀπὸ 0.40 μ. ἕως 0.90 μ. Τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου, ἐκεῖ ὅπου θὰ γώνιαζαν οἱ τοῖχοι 3 καὶ 9, ἔχει καταστραφεῖ.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος 8 σώζεται σὲ ὕψος πάνω ἀπὸ 0,85 μ., τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ σὲ τέσσερις ἕως πέντε δόμους καὶ θεμελιώνεται εἴτε ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ, εἴτε ἐπὶ ὑποστρώματος ἀπὸ χῶμα καὶ λιθαράκια. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ θεμέλιου δόμου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μεγάλοι λίθοι μὲ πελεκημένη τὴν ὁρατὴ τους ἐπιφάνεια, ἐνῶ ἄλλοι μικρότεροι ἀργοὶ λίθοι συμπληρῶνουν τὰ κενὰ καὶ συνθέτουν τοὺς ἀνώτερους δόμους. Ὁ τοῖχος 6 ὁρίζει τὸ δωμάτιο ἀπὸ βόρεια καὶ σχεδὸν ὅλο τὸ σωζόμενο ὕψος του καλύπτεται ἀπὸ τὸν τοῖχο 6α. Ὁ τελευταῖος εἶναι μιὰ χαμηλὴ λιθόκτιστη κατασκευή, πλάτους 0.70 μ. καὶ ὕψους 0.40 μ., ἡ ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας εἶχε καλυφθεῖ ἐπιμελῶς μὲ στρώμα ἀπὸ κόκκινο πηλὸ.

Εἰκ. 6. Πανοραμικὴ ἄποψη τῶν χώρων Ζ καὶ ΣΤ.

Έρμηνεύεται ως επίμηκες πεζούλι/θρανίο καθ' όλο τò μήκος τής βόρειας πλευράς του χώρου και έδράζεται στο ίδιο επίπεδο με τόν τοίχο 8²⁵. Ό τοίχος 3, επίσης από άργολιθοδομή, όρίζει τò δωμάτιο από δυτικά και σώζεται σε ύψος 0.40 μ. Τέλος από τόν νότιο τοίχο 9 διατηρείται τò ανατολικό του τμήμα, έσωτερικού μήκους 1.20 μ., ενώ συνεχίζει ανατολικότερα σε μήκος 4 μ. μέχρι τόν υπερυψωμένο βράχο. Τò άκρο του σωζόμενου τμήματος του τοίχου 9 πατάει σε μονολιθικό κατώφλι, μήκους 1.55 μ., πλάτους 0.60 μ. και πάχους περίπου 0.10 μ., ενώ δυτικά του κατωφλιού ό τοίχος δέν σώζεται.

Ό χώρος Ζ είναι ένας από τούς χώρους του συγκροτήματος που παρουσιάζουν μετασκευές, οι όποιες υποδηλώνουν δύο οικοδομικές φάσεις, και ό μοναδικός χώρος στον όποιο διαπιστώθηκαν δύο διαδοχικά δάπεδα (δάπεδα α και β).

Φάση 1: Στη φάση αυτή αποδίδονται ίχνη δαπέδου από έρυθρο σκληρό χώμα (δάπεδο β), τò όποιο είχε διαμορφωθεί επί υποστρώματος από μικρούς λίθους, σε έλαφρώς ψηλότερο επίπεδο από την έδραση του δυτικού τοίχου 3 του χώρου²⁶. Τò δάπεδο β δέν έχει αποκαλυφθεί σε όλη την έκταση του χώρου, αλλά μόνο σε σημεία τής σταυρόσχημης δοκιμαστικής τομής που διανοίχθηκε στο κέντρο του (σχ. 2 και εικ. 6). Με τò δάπεδο αυτό έχει σχέση και ό περίπου στρογγυλός άσβεστόλιθος, διαμέτρου 0.45 μ. κατά μέσον όρο και ύψους 0.17 μ. που βρέθηκε κατά χώραν σε απόσταση 2.14 μ. δυτικά του τοίχου 8 και 2.23 μ. βόρεια του κατωφλιού. Ό λίθος αυτός, ή ανώτερη επιφάνεια του όποιου υπερέχει του δαπέδου μόλις 0.05 μ., έρμηνεύεται ως βάση ξύλινου κίονα, απαραίτητου για τή στήριξη τής στέγης. Γι' αυτό τόν σκοπό και λόγω τών έξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων του χώρου Ζ, θα χρειαζόταν σειρά από παρόμοιες βάσεις κίωνων. Δέν αποκλείεται όμως ένας σπασμένος άσβεστόλιθος, που έντοπίζεται βορειότερα του πρώτου και τὰ δύο τμήματα ενός τρίτου ανατολικά, να ανήκουν επίσης σε βάσεις ξύλινων κίωνων²⁷. Σύμφωνα με τὰ βάθη ανεύρεσής τους είναι σχεδόν βέβαιο ότι ανήκουν στο επίπεδο του δαπέδου β. Τò μοναδικό άκέραιο άγγείο του χώρου, ένα όλόβαφο κυλινδρικό άλάβαστρο, βρέθηκε ανάποδα στο ένδιάμεσο επίπεδο τών δύο δαπέδων και σε έπαφή με τόν δυτικό τοίχο του δωματίου, 0.70 μ. από τή ΒΔ. γωνία του τοίχου 3 και του πεζουλιού (εικ. 7 και 8, 8).

Τέλος τò κατώφλι του χώρου Ζ, έντοπίζεται στο ένδιάμεσο επίπεδο τών δαπέδων α και β και ως εκ τούτου δέν αποκλείεται να έχει χρησιμοποιηθεί και στις δύο φάσεις. Έπι

25. Η άπουσία εύρημάτων δέν διευκολύνει τήν έρμηνεία χρήσεως τής λίθινης κατασκευής. Λίθινες κατασκευές διαφόρων διαστάσεων έχουν έντοπισθεί κυρίως σε λατρευτικά οικοδομικά σύνολα, όπως π.χ. στο Θρησκευτικό Κέντρο τών Μυκηνών (Moore, Taylour 1999, εικ. 3 και 6), στην Τίρυνθα (Kilian 1978, 464, εικ. 19. Albers 1994, 106, πίν. 45, κτίριο 117), στην Άσίνη και τόν Άγιο Κωνσταντίνο Μεθάνων (Konsolaki-Yanporoulou 2004, 62, 63 σημ. 4, 69-70 και 74) και σπανιότερα σε άλλα σύνολα (Mylonas Shear 1987, 42-43, 56-57. Λώλος 2003, 67 εικ. 15 και 16). Για θρανίο από πλίνθους καθ' όλο το μήκος ενός τοίχου δωματίου βλ.

Ίακωβίδη 1998, 42-44.

26. Τὰ βάθη που εμφανίζονται στα σχέδια μετρήθηκαν κατά τή διάρκεια τής ανασκαφής από τò επίπεδο τής λεωφόρου Βουλιαγμένης, τò όποιο έκλαμβάνεται ως σημείο 0.

27. Για παρόμοια λίθινη βάση σε σύνολο τής ΥΕ ΙΙΓ πρώτης βλ. Maran - Παπαδημητρίου 2006, 106 εικ. 4-5, σ. 108 εικ. 9. Λίθινες βάσεις ξύλινων κίωνων βέβαια έχουν βρεθεί στο σύνολο σχεδόν τών μυκηναϊκών άνακτορικών και μη άνακτορικών συγκροτημάτων, βλ. ένδεικτικά για τόν γειτονικό Άγ. Κοσμά Mylonas 1959, 52.

Εἰκ. 7. Τὸ κυλινδρικό ἀλάβαστρο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο 3 τοῦ χώρου Ζ.

τοῦ δαπέδου β καὶ μέσα στὸ ὑπερκείμενο παχὺ στρώμα ἐπίχωσης βρέθηκαν διάσπαρτες σχιστολιθικές πλάκες, ἀκόμα καὶ σὲ κατακόρυφη θέση, ποὺ ὀφείλονται στὴν κατάρρευση τῆς ἀρχικῆς στέγης τοῦ δωματίου ἀπὸ ἄγνωστη αἰτία καταστροφῆς. Ἰχνη πάντως φωτιᾶς δὲν διαπιστώθηκαν.

ΦΑΣΗ 1

Εὐρήματα

Λίγες ὁμάδες μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸ περιβάλλον τοῦ δαπέδου β, καθὼς ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐπίπεδο αὐτό, ὅπως ἀναφέρθηκε, δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ. Ἡ διατήρηση τῆς κεραμικῆς εἶναι καλὴ, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ σχετικὸ ὑλικὸ δὲν λείπουν καὶ τμήματα ἀγγείων, τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ (πίν. 1Α καὶ εἰκ. 8, 4-5 καὶ εἰκ. 9)²⁸. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ τελευταῖα, μένει νὰ διερευνηθεῖ μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς ἂν πρόκειται γιὰ κατὰ χώραν ἀγγεῖα. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης φέρουν τὰ μαγειρικά σκεύη καὶ οἱ ἀσάμινθοι.

28. Περίπου τὸ 50% τοῦ συνόλου τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς τοῦ δαπέδου β ἀντιστοιχεῖ σὲ μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους ὄστρακα (67 ἀπὸ τὰ 143). Γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῆς κεραμικῆς ἀνάλογα μὲ τὸ ποσοστὸ

διατήρησης τῶν ὀστράκων ἀκολουθεῖται ἡ μέθοδος Stockhammer 2008, 70. Βλ. καὶ Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2011, 209 καὶ σημ. 37 γιὰ τὸν ἀντίστοιχο διαχωρισμὸ στὴν κεραμικὴ τοῦ γειτονικοῦ ἀποθέτη 1.

Εικ. 8. Κεραμική από τον χώρο Z, φάση 1 (1-5, 8), φάση 2 (6-7).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1Α

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΝΤΟΠΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	17	6	9	6	2	40
Σώματα	65	17	15	7	1	105
Σύνολο	82	23	24	13	3	145
Ποσοστό διατήρησης όστρακων	<5 έκ.: 60 5-10 έκ.: 19 >10 έκ.: 3	<5 έκ.: 8 5-10 έκ.: 13 >10 έκ.: 2	<5 έκ.: – 5-10 έκ.: 6 >10 έκ.: 18	<5 έκ.: 7 5-10 έκ.: 4 >10 έκ.: 2	<5 έκ.: 2 5-10 έκ.: – >10 έκ.: 1	<5 έκ.: 77 5-10 έκ.: 42 >10 έκ.: 26
Προγενέστερα						38
Μεταγενέστερα						
Άδιάγνωστα						4
ΣΥΝΟΛΟ						187

Χώρος Ζ, φάση 1. Κεραμική από το επίπεδο του διαπέδου β.

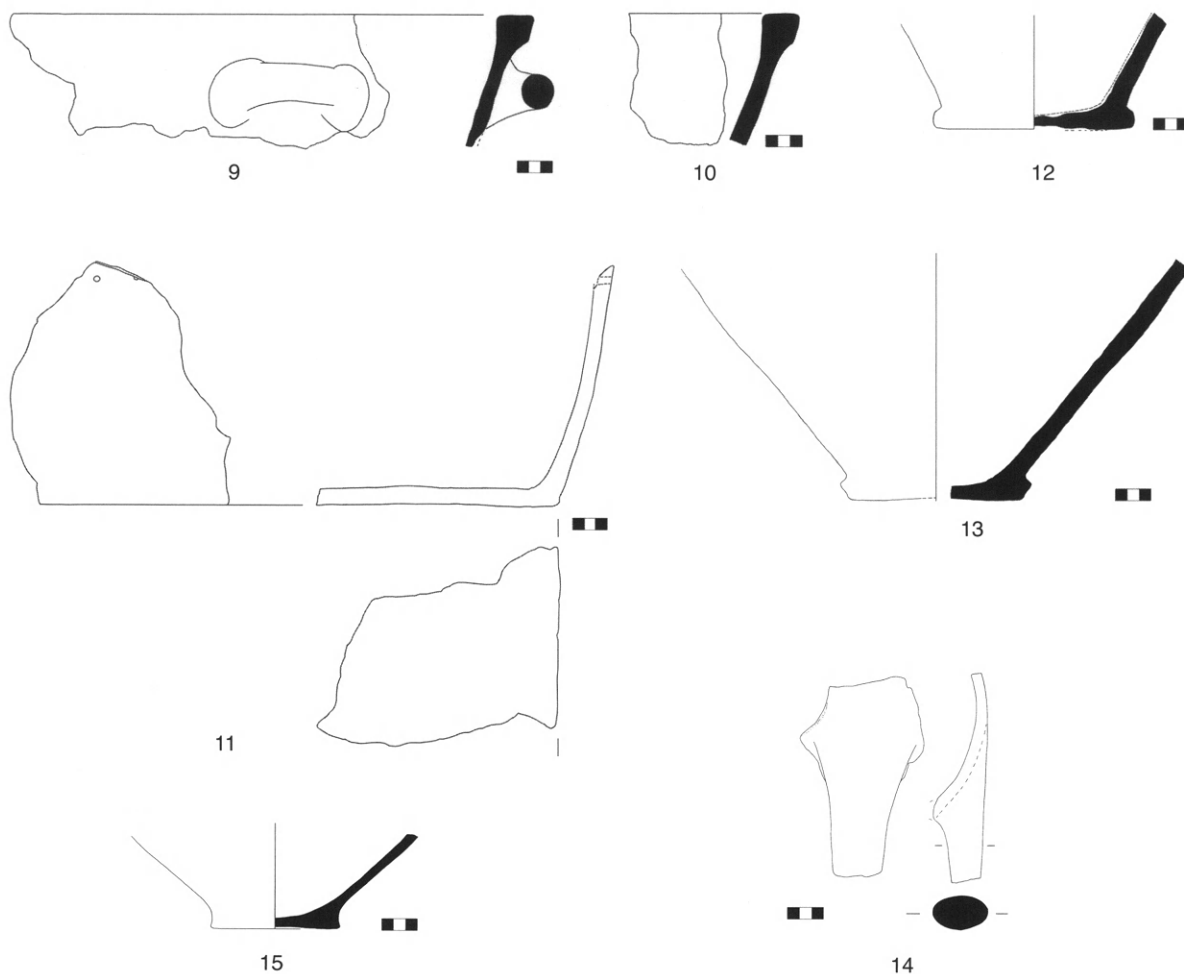
Έντύπωση στο παρόν ύλικό προκαλεί το σχετικά μεγάλο ποσοστό της χονδροειδοῦς κεραμικής, το οποίο περίπου αντιστοιχεί με αυτό της άβαφης λεπτόκοκκης κεραμικής (πίν. 1Α). Πρόκειται κυρίως για άσαμίνθους με κυλινδρικές οριζόντιες λαβές (FS 1), (είκ. 9, 9-10), ή ποιότητα των οποίων είναι ίδια με αυτή των άσαμίνθων του γειτονικού αποθέτη 1. Συνίσταται δε σε λεπτόκοκκο πηλό με λίγα πετραδάκια και οργανικά έγκλεισματα²⁹. Θραῦσμα άσαμίνθου σώζει στο άνωτερο τμήμα της δύο δευτερογενείς παράλληλες όπες, μάλλον έπισκευής (είκ. 9, 11). Άσαμίνθοι μεσαίου μεγέθους ή μικκύλες με ώτια, όπως αυτές που βρέθηκαν στον αποθέτη 1, δεν έντοπίστηκαν στον χώρο Ζ³⁰. Τέτοιου είδους άσαμίνθοι είναι άλλωστε έξαιρετικά σπάνιες στον άνατολικό τομέα του συγκροτήματος Ι, εκτός από ένα παράδειγμα μικκύλης άσαμίνθου από τον χώρο ΣΤ' (είκ. 23, 69). Η ομάδα της χονδροειδοῦς κεραμικής περιλαμβάνει και λίγες βάσεις κλειστών άγγείων από πηλό με πολλά πετραδάκια και μίκα (είκ. 9, 12-13), που σαφώς διαφοροποιούνται ως προς την ποιότητά τους από τις προαναφερθείσες λεπτόκοκκες άσαμίνθους με τα όργανικά έγκλεισματα.

Η ομάδα της μαγειρικής κεραμικής άποτελείται σχεδόν έξ ολοκλήρου από χύτρες, οι όποιες βάσει μακροσκοπικής εξέτασης έχουν εισαχθεί από την Αίγινα³¹ (πίν. 1Α). Τα διαγνωστικά όστρακα της αϊγινήτικης μαγειρικής κεραμικής άνήκουν σε τριποδικές χύτρες

29. Καζά-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2011, 218 κέ., είκ. 25-26. Ότε στον αποθέτη, ούτε στον χώρο Ζ έχουν έντοπιστεί με βεβαιότητα καδόσχημα σκεύη (FS 4).

30. Βλ. Καζά-Παπαγεωργίου κ.ά. 2011, είκ. 166-167 για μεσαίου μεγέθους και μικκύλες άσαμίνθους από τον αποθέτη 1.

31. Για την έρευνα σχετικά με τις μαγειρικές χύτρες από την Αίγινα βλ. Riley 1981, 141. Day 1999, 64. Lindblom 2001, 37 f. Έπίσης Rutter 2003, 196 κέ., είκ. 7 για τη σημαντική παρουσία αϊγινήτικων μαγειρικών σκευών στην Άττική κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ/φάση 1 και τέλος Καζά-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2011, 216 κέ. για τα μαγειρικά σκεύη του γειτονικού αποθέτη 1.

Εικ. 9. Κεραμική από τον χώρο Z, φάση 1 (9-15).

(FS 320) και αμφορείς (FS 66) μεγάλου μεγέθους (είκ. 9, 14-15), ενώ μόνο ένα χεῖλος μπορεί να αποδοθεί σε μαγειρικό σκεῦος τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

Τὰ παλαιότερα ὄστρακα μυκηναϊκῆς γραπτῆς κεραμικῆς ποὺ βρέθηκαν στὶς ἐπιχώσεις τοῦ δαπέδου β χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΙΙΒ καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο καὶ ἀνήκουν σὲ κυαθόμορφες κύλικες (FS 254-255)³² (είκ. 8, 1-2) καὶ ἡμισφαιρικὴ κύλικα (FS 256)

32. Τὸ τμήμα κοσμήματος ποὺ σώζει ἡ κυαθόμορφη κύλικα τῆς εἰκ. 8, 1 δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ συγκεκριμένο τύπο. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ κάποιο ἄνθος ἢ παραπληρωματικὸ στοιχεῖο. Γιὰ τὶς κυαθόμορφες κύ-

λικες στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Κιάφα θίτι βλ. Mountjoy 1981, εἰκ. 15, 176-182, Maran 1992, 155 κέ., πίν. 1, 22-23.27'2, 78-81'4, 154-158'7, 246-248 κέ. καὶ Thomas 2011, 194 κέ., εἰκ. 9,74 καὶ εἰκ. 10.

(εἰκ. 8, 3)³³. Τὰ υπόλοιπα ὡστόσο ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸν χώρο Ζ ἔχουν ὁμοιότητες μὲ τὸ κεραμικὸ σύνολο τοῦ γειτονικοῦ ἀποθέτη 1 καὶ συνιστοῦν τὴν ΥΕ ΙΙΓ / φάση 1 ὡς τὴ φάση ἐγκατάλειψης τοῦ δαπέδου β³⁴. Συγκεκριμένα στὴν ἐπίχωση ἐπὶ τοῦ δαπέδου βρέθηκαν ὁλόβαφοι σκύφοι, ὁ ἓνας ἐκ τῶν ὁποίων φέρει καὶ ἐξηρημένη τὴν ἀπόληξη τῆς βάσης του (FS 284)³⁵ καὶ ἓνας ταινιωτὸς ὑψίπους σκύφος (FS 304/305) (εἰκ. 8, 5). Ὁ τελευταῖος ἔχει ἀπλὸ ἔξω νεῦον χεῖλος, χαρακτηριστικὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἐξέλιξη κυρίως τῆς ΥΕ ΙΙΒ2 καὶ τῆς ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης 1³⁶. Οἱ ὑψίποδες σκύφοι ἐκπροσωποῦνται καὶ στὴν ὁλόβαφη ἐκδοχή τους. Ἐπίσης ἐντοπίστηκαν ὁλόβαφες καὶ γραπτὲς λεκάνες (FS 294/302), προχυτικὸς κρατήρας (FS 298) μὲ κυματοειδὴ ταινία (εἰκ. 8, 4)³⁷ καὶ ὁλόβαφη κύλικα μὲ γωνίωση (FS 267)³⁸. Τὸ μοναδικὸ ἀκέραιο ἀγγεῖο τοῦ χώρου ἀποτελεῖ ἓνα ὁλόβαφο κυλινδρικό ἀλάβαστρο μὲ ἐξηρημένη τὴν περιοχὴ τῆς βάσης καὶ τῶν λαβῶν του (εἰκ. 8, 8). Ἡ διακόσμησή του τὸ τοποθετεῖ στὴν ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη³⁹.

33. Γιὰ παρόμοια στελέχη βλ. Mountjoy 1999, εἰκ. 194, 186 (Βουρβάτσι) καὶ Δανηλίδου 2008, εἰκ. 56 («ἐργαστήριο» Μυκηνῶν). Ὁλόβαφα στελέχη εἶναι χαρακτηριστικότερα στὶς πρώιμες ΥΕ ΙΙΑ2 κύλικες FS 256 (Mountjoy 1999, 29). Σύμφωνα ὡστόσο μὲ πρόσφατες ἐρευνες οἱ γραπτὲς κύλικες FS 256 ἐμφανίζονται κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2 μέση καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑποπεριόδου (Vitale 2011, 341, πίν. 5). Βλ. ὅμως καὶ Thomas 2011, 196, εἰκ. 11, 86-97.

34. Τὸ πρωιμότερο στάδιο τῆς ΥΕ ΙΙΓ στὴν Τίρυνθα καὶ τὶς Μυκῆνες ὀνομάζεται ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη 1. Βλ. σχετικὰ French 2011, πίν. 4. Podzuweit 2007, Beil. 84. Stockhammer 2008, 54 κέ. Kardamaki (ὑπὸ δημοσίευση). Ἀντιστοιχεῖ δὲ στὴ φάση 1 τοῦ Rutter (2003, 194). Βλ. καὶ Vitale 2006, πίν. 3, ὅπου ὅμως ταυτίζει τὴν ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη 1 στὶς Μυκῆνες μὲ τὴν ΥΕ ΙΙΓ/φάση 2 τοῦ Rutter. Ἐπίσης βλ. Καρδαμάκη 2011, 221 κέ. γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸν ἀποθέτη 1 τῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης τοῦ Κοντοπήγαδου στὴν ἴδια φάση.

35. Γιὰ ὁλόβαφους σκύφους τῆς ΥΕ ΙΙΓ/φάσης 1 στὴν Ἀττικὴ βλ. Mountjoy 1995α, 206, εἰκ. 8, 81-88 (Θορικὸς), Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2011, εἰκ. 6 (ἀποθέτης 1, Κοντοπήγαδο). Ὁλόβαφοι σκύφοι μὲ ἐξηρημένη τὴν ἀπόληξη τῆς βάσης τους ἀπαντοῦν συχνὰ στὸν ἀποθέτη 1 (Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἀ. 2011, εἰκ. 6, 11).

36. Voigtländer 2003, πίν. 108, HS113 (Τίρυνθα, ἐπίχωση Βερδελεῆ, ΥΕ ΙΙΒ2 - ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη 1).

37. Γιὰ ὁλόβαφες λεκάνες (FS 294) τῆς ΥΕ ΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης 1 βλ. Voigtländer 2003, πίν. 135, Mo26 (Τίρυνθα, ἐπίχωση Βερδελεῆ). Σύμφωνα μὲ τὸν Podzu-

weit 2007, 92, πίν. 51, 3 οἱ ὁλόβαφες λεκάνες ἐμφανίζονται κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη. Βλ. καὶ French 2011, 501. Citadel House Area (ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη 1), ἂν καὶ ἐδῶ πρόκειται μᾶλλον γιὰ λεκανίδα (FS 295) μὲ ὀριζόντιες ταινιωτὲς λαβές. Ὡστόσο σαφὴ δείγματα ὁλόβαφων λεκανῶν ἀπὸ σύνολα τῆς ΥΕ ΙΙΑ2 στὸν Ἄγ. Στέφανο, ἀλλὰ καὶ τὴ Φωκίδα δείχνουν ὅτι ὁ τύπος ἦταν διαδεδομένος καὶ σὲ πρωιμότερες φάσεις: Mountjoy 1999, 30, εἰκ. 92, 137-139, 296, 81 (κρατήρας/λεκάνη). Γιὰ προχυτικὸς κρατήρες μὲ κυματοειδὴ ταινία βλ. Rutter 2003, εἰκ. 1 ἀλλὰ καὶ Μαραμπέα 2010, εἰκ. 76, 15.107α, Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2011, 212, εἰκ. 11, 61-64 γιὰ δείγματα τοῦ τύπου ἀπὸ τὰ Κανάκια τῆς Σαλαμίνας καὶ τὸν ἀποθέτη 1 τοῦ Κοντοπήγαδου. Βλ. καὶ Καρδαμάκη 2011, 227 καὶ 229 κέ. γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κρατήρα μὲ κυματοειδὴ ταινία.

38. Ἡ ὁλόβαφη ἢ γραπτὴ κύλικα μὲ γωνίωση ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν τύπο τῆς ΥΕ ΙΙΓ φάσης 1 στὴν Ἀττικὴ. Ἐνδεικτικὰ βλ. Mountjoy 1995α, εἰκ. 5, 58 γιὰ γραπτὴ κύλικα ἀπὸ τὸν Θορικὸ καὶ Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἀ. 2011, εἰκ. 12, 74-82 γιὰ γραπτὲς καὶ ὁλόβαφες κύλικες ἀπὸ τὸν ἀποθέτη 1. Βλ. Καρδαμάκη 2011, 228 σχετικὰ μὲ τὴν ἐναρξὴ τοῦ τύπου.

39. Ἡ ἐξηρημένη περιοχὴ τῆς βάσης εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται καὶ στὴν Περατὴ. Βλ. Ἰακωβίδη 1969, πίν. 35γ καὶ Mountjoy 1999, εἰκ. 209, 333 (τὸ συγκεκριμένο FS 97). Τὸ ἀλάβαστρο τοῦ χώρου Ζ ἔχει ἀπλὸ ἔξω νεῦοντα λαμψό, στοιχεῖο ποὺ εἶναι πιὸ σπάνιο στὰ ἀλάβαστρα (Mountjoy 1999, εἰκ. 31, 231 (FS 85)). Ἐν μέρει θυμίζει τὸ χεῖλος τοῦ ἀμφορίσκου (FS 59). Πρβ. Mountjoy 1999, εἰκ. 40, 305.

Όποιαδήποτε συμπεράσματα σχετικά με τη χρήση του χώρου Ζ κατά τη φάση 1 είναι πρὸς τὸ παρὸν ὑποθετικά, κυρίως ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δαπέδου β παραμένει ἄσκαφτο. Πρόκειται πάντως γιὰ τὸν μεγαλύτερο χῶρο τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα τοῦ συγκροτήματος Ι καὶ τὸν μοναδικὸ πὸν διέθετε τουλάχιστον σὲ ἓνα τμήμα του ὑποστήριξη ἀπὸ ξύλινους κίονες ἀλλὰ καὶ ἐπίμηκες πεζούλι κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς του. Ἡ παρουσία μαγειρικῶν σκευῶν μὲ ἵχνη χρήσης ἀφενός, ἀλλὰ καὶ ἀγγείων κατανάλωσης (κρατήρες, ὑψίποδες σκύφοι, σκύφοι) ἀφετέρου παραπέμπει σὲ διαδικασία παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης ὑγρῆς καὶ στέρεας τροφῆς⁴⁰. Προβληματικὴ ὡστόσο ὡς πρὸς τὴν τελευταία ἐρμηνεία εἶναι ἡ ἀπουσία στὸ μέχρι στιγμῆς ἀνεσκαμμένο τμήμα τοῦ χώρου παρεμφερῶν κατασκευῶν καὶ κατὰ κύριο λόγο ἐστίας, σταθερῆς ἢ φορητῆς⁴¹. Ἡ παρουσία ἀσαμίνθων στὸ συγκεκριμένο περιβάλλον εἶναι ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρουσα, ἐνῶ ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ χώρου καὶ ἡ στατιστικὴ μελέτη τῆς συνολικῆς κεραμικῆς ἴσως ἀποβεῖ περισσότερὸ διαφωτιστικὴ γύρω ἀπὸ τὶς δραστηριότητες πὸν λάμβαναν χώρα στὸ ἐσωτερικὸ του καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀτόμων πὸν λάμβαναν μέρος σὲ αὐτές.

ΦΑΣΗ 2

Δεδομένου ὅτι τὸ κατώφλι τοῦ δωματίου Ζ ἐδράζεται, ὅπως ἀναφέρθηκε, στὸ ἐνδιάμεσο ἐπίπεδο τῶν δύο δαπέδων, εἶναι δυνατόν νὰ ἦταν σὲ χρήση καὶ στὴ φάση αὐτή. Στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο, 0.25 μ. ἕως 0.30 μ. δηλαδὴ πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο β τῆς φάσης 1, διαπιστώθηκε μόνο στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ δωματίου τμήμα τοῦ δαπέδου α ἀπὸ πατημένο κμηλόχωμα, πὸν ἀντιστοιχεῖ στὴ φάση 2 τοῦ χώρου.

Εὐρήματα

Οἱ σχετικὲς ὁμάδες κεραμικῆς πὸν παρουσιάζονται δὲν προέρχονται μόνο ἀπὸ τὸ μικρὸ τμήμα τοῦ διασωθέντος δαπέδου, ἀλλὰ ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου. Ὁ συσχετισμὸς τους μὲ τὸ δάπεδο α κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλῆς. Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες ὁμάδες εἶναι ἀρκετὰ ἀποσπασματικὴ, ἐνῶ ὅστρακα μεγάλου μεγέθους εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια (πίν. 1Β). Τὰ ὅστρακα ἄγραφης λεπτόκοκκης κεραμικῆς εἶναι περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς γραπτῆς, ἐνῶ ἐλάχιστα εἶναι αὐτὰ πὸν προέρχονται ἀπὸ μαγειρικὰ σκεύη. Τὰ τελευταῖα ἀποτελοῦν κυρίως εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὴν Αἴγινα⁴². Ἡ

40. Γενικὰ ἀποδεκτὴ εἶναι ἡ χρήση τοῦ κρατήρα ὡς τοῦ ἀγγείου στὸ ὁποῖο ἀναμειγνύονταν ὑγρὰ προϊόντα (κατὰ κύριο λόγο οἴνου) καὶ διανέμονταν σὲ μικρότερα ἀγγεῖα, ὅπως σκύφους. Βλ. Podzuweit 2007, 191 κέ., Beil. 76 γιὰ τὴ χρήση καὶ τὸν συσχετισμὸ τῶν

διαφόρων ἀγγείων. Ἐπίσης Jung 2006 γιὰ πρὸςφατες ἀναλύσεις σχετικά μὲ τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα πόσεως καὶ βρώσεως.

41. Blegen, Rawson 1966. Hruby 2006. Lis 2008.

42. Βλ. σ. 156, σημ. 31.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1B

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΝΤΟΠΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	27	55	2	2	1	87
Σώματα	67	129	4	3		203
Σύνολο	94	184	6	5	1	290
Ποσοστό διατήρησης όστράκων	<5 έκ.: 71 5-10 έκ.: 23 >10 έκ.: –	<5 έκ.: 145 5-10 έκ.: 39 >10 έκ.: –	<5 έκ.: – 5-10 έκ.: 6 >10 έκ.: –	<5 έκ.: 3 5-10 έκ.: 2 >10 έκ.: –	<5 έκ.: – 5-10 έκ.: – >10 έκ.: 1	<5 έκ.: 219 5-10 έκ.: 70 >10 έκ.: 1
Προγενέστερα						52
Μεταγενέστερα						8
Αδιάγνωστα						56
ΣΥΝΟΛΟ						406

Χώρος Z, φάση 2. Κεραμική από τὸ ἐπίπεδο δαπέδου α.

παρουσία λίγων όστράκων τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς ἐποχῆς ὑποδεικνύει τὴ διατάραξη τῶν στρωμάτων πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο α. Κατὰ συνέπεια ὁ ἀποσπασματικὸς χαρακτήρας τῆς κεραμικῆς καὶ ἡ προφανὴς καταστροφή τοῦ δαπέδου στὴ μεγαλύτερη ἔκτασή του, ἴσως ὀφείλονται σὲ μεταγενέστερες δραστηριότητες στὸν χώρο μὲ παράλληλη φυσικὴ διάβρωση καὶ μετακύληση τῶν ἀνώτερων στρωμάτων.

Τὰ διαγνωστικὰ ὅστρακα γραπτῆς κεραμικῆς εἶναι πολὺ λίγα, ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ὀλόβαφα. Συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ δάπεδο α, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο στρώμα, βρέθηκαν χεῖλη καὶ βάσεις ὀλόβαφων σκύφων (FS 284) (εἰκ. 8, 6), ἀλλὰ καὶ σῶμα μὲ λαβὴ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ σκύφο τύπου Α ἢ ταινιωτό⁴³. Ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χώρο ταυτίστηκαν στελέχη ἀπὸ ὀλόβαφους ὑψίποδες σκύφους (FS 304/305), καθὼς καὶ λαβὲς καὶ χεῖλη ἀπὸ ὀλόβαφες κύλικες (FS 264). Μερικὰ ταινιωτὰ χεῖλη προέρχονται ἀπὸ σκυφοειδεῖς κρατῆρες (μᾶλλον προχυντικούς, FS 281/298) καὶ λεκάνες (FS 294/302), ἐνῶ βρέθηκε καὶ χεῖλος ὑψίποδα σκύφου ἢ σκύφου (FS 284/304/305) μὲ ἐπιπλέον ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος (εἰκ. 8, 7)⁴⁴. Τέλος, λίγα εἶναι τὰ ὅστρακα κλειστῶν ἀγγείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅλα εἶναι σχεδὸν ὀλόβαφα, ἐνῶ τὰ χεῖλη φέρουν καὶ αὐλάκωση στὸ ἐσωτερικὸ τους⁴⁵.

43. Οἱ ταινιωτοὶ σκύφοι εἶναι δύσκολο νὰ διακριθοῦν σὲ ἓνα ἀποσπασματικὸ ὕλικό, ἀλλὰ ἡ παρουσία τους ἤδη ἀπὸ τὴν YE ΠΙΒ1 θεωρεῖται βέβαιη (Schönfeld 1988, εἰκ. 6, 13. Podzuweit 2007, 50 κέ., Thomas 2005, εἰκ. 15, 11-17).

44. Γραμμικὸς διάκοσμος 9.3 τοῦ Podzuweit (2007, Beil. 78g). Ἡ συγκεκριμένη διακόσμηση ἐμφανίζεται σύμφωνα μὲ τὸν Podzuweit γιὰ πρώτη φορὰ σὲ διά-

φορὰ ἀνοιχτὰ σχήματα στὸ τέλος τῆς YE ΠΙΒ2 περιόδου (SH ΠΙΒ Ende) 212. Ἀκολουθῶς καὶ French, Stockhammer 2009, 211, εἰκ. 19, 4. Καθιερώνεται ὁμως κατὰ τὴν YE ΠΙΓ πρώιμη (Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση). Βλ. ἐπίσης Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, εἰκ. 8, 28-30 γιὰ τὸν διάκοσμο σὲ σκύφους τοῦ ἀποθέτη 1.

45. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ πιθανὸν πρωτοεμφανίζεται κατὰ τὴν YE ΠΙΒ2 τελικὴ (French, Taylour 2007) ἀλλὰ

Χώρος ΣΤ (σχ. 2, εικ. 6)

Ό χώρος αυτός βρίσκεται ανατολικά του Ζ, όρίζεται από τους τοίχους 9, 8, 6, 2 και τη νοτιή ευθεία του τελευταίου, καθότι τὰ δύο τρίτα περίπου του μήκους του που αντιστοιχεί στον χώρο ΣΤ, έχουν αφαιρεθεί. Δέν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονική στιγμή που καταστράφηκε ή μειώθηκε τὸ μήκος του τοίχου 2, ούτε αν στον αρχικό σχεδιασμό του τοίχου 2/περιβόλου και του χώρου ΣΤ υπήρχε άνοιγμα εισόδου για την πρόσβαση στα ανατολικά. Ένδέχεται την επικοινωνία μεταξύ των χώρων Ζ και ΣΤ νά εξυπηρετούσε άνοιγμα στο μέσον περίπου του τοίχου 8, αλλά σὲ ψηλότερο επίπεδο κατά 0.60 μ. από την έδρασή του, όπου παρατηρούνται ίχνη τριβῆς στην επιφάνεια τριών τουλάχιστον λίθων. Πρόκειται πάντως για επιμήκη στενό χώρο με έμβαδόν 11.2 τ.μ., που ένδεχομένως ὡς υπαίθριος ή ήμιυπαίθριος χώρος ανήκε λειτουργικά στο Ζ.

Βάσει τῆς μελέτης όλων των ανασκαφικών δεδομένων, καθώς και των εύρημάτων, προέκυψε ότι ὁ χώρος ΣΤ είχε άμεση σχέση με τὸν χώρο τῆς επέκτασης των 6.5 τ.μ. περίπου που παρατηρεῖται έξωτερικά του τοίχου 2, με τὸν ὁποῖο στη συνέχεια έννοποιήθηκε.

Ό έν λόγω έξωτερικός χώρος είχε διαμορφωθεί με την κατακόρυφη λάξευση του φυσικού βράχου σὲ απόσταση 1.80 μ. ανατολικά του τοίχου 2, ενώ στο μέσον περίπου του λαξευμένου μετώπου είχε διαμορφωθεί έσοχή σχήματος Π, διαστάσεων 1×1 μ. Στα νότια ὁ υπαίθριος χώρος όρίζεται από τη συνέχεια του τοίχου 9, ὁ ὁποῖος καταλήγει στο λαξευμένο μέτωπο του φυσικού βράχου, όπου φαίνεται ότι γωνιάζει με άλλο τοῖχο, νότιας κατεύθυνσης. Από τὸν τοῖχο αυτό είχαν παραμείνει στη θέση τους δύο μόνο λίθοι, ενώ ὁ σωρὸς του οικοδομικού υλικού που αποκαλύφθηκε νοτιότερα θά προέρχεται από την κατάρρευση και του τοίχου αυτού.

Σαφῆς επιφάνεια χρήσης δέν έντοπίστηκε έντὸς του χώρου ΣΤ, αλλά ούτε και στον χώρο τῆς ανατολικῆς επέκτασης, τουλάχιστον μέχρι τὸ επίπεδο που έχει φθάσει ή ανασκαφή. Μόνο στη βορειοανατολική γωνία του χώρου ΣΤ έχει διαμορφωθεί στο επίπεδο έδρασης του τοίχου 2 επιφάνεια βράχου, άμελοῦς λαξεύσεως, πλάτους μόλις 0.30 μ. Στὸν βόρειο τομέα του χώρου ΣΤ, μήκους 3 μ., διαπιστώθηκε στρώμα λιθολογήματος, πάχους 0.15 μ., που περιείχε άφθονα ὅστρακα και έφθανε μέχρι τὸ επίπεδο έδρασης του τοίχου 2, ενώ χαμηλότερα παραμένει άσκαφη επίχωση, πάχους 0.10 μ., με λιγότερα ὅστρακα και άφθονα πετραδάκια.

Στὸν νότιο τομέα του χώρου ΣΤ ή επίχωση ξεχώριζε σαφῶς, καθώς ήταν καθαρή έρυθρόχρωμη με λιγοστά ὅστρακα, που από την έδραση του τοίχου 2 και κάτω σπανίζουν. Φαίνεται μάλιστα ότι ὁ τομέας αυτός έχει πληρωθεί με ένα άδιευκρίνιστο υλικὸ έρυθροῦ χρώματος, τὸ ὁποῖο χρήζει ανάλυσης. Στὸν χώρο τῆς επέκτασης διαπιστώθηκε παχὺ στρώμα επίχωσης, ὅστρακα τῆς ὁποίας συνανήκουν με ὅστρακα από τὸν χώρο ΣΤ. Φαί-

καθιερώνεται κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη (Mountjoy 1999, 43). Όλόβαφα κλειστά άγγεία βρέθηκαν σὲ μεγάλο ποσοστὸ και στον γειτονικὸ ἀποθέτη 1 (Καζά-Πα-

παγεωργίου, Καρδαμάκη 2011, 215) και τὰ Κανάκια (Μαραμπέα 2008, 6, εικ. 5).

νεται επομένως ότι ο χώρος ΣΤ και η επέκταση μέχρι τον λαξευμένο βράχο ανατολικά, πιθανότατα εγκαταλείφθηκαν χωρίς να καθαριστούν. Ακολούθως δέχθηκαν προϊόντα καθαρισμού άλλων χώρων ή και αποθέσεις από τα ψηλότερα επίπεδα με στόχο το γέμισμα, την ανύψωση δηλαδή της επιφάνειας χρήσης τουλάχιστον κατά 0.60 μ., όποτε διαμορφώθηκε με σχετική ισοπέδωση μια ένιαία επικλινής επιφάνεια μέχρι το διερχόμενο μονοπάτι ανατολικότερα. Στο πλαίσιο της εν λόγω ισοπέδωσης, ίσως τοποθετήθηκαν στο ανώτερο επίπεδο των επιχώσεων και οι πλάκες που εντοπίστηκαν στο βορειοανατολικό άκρο του χώρου αυτού, οι οποίες εξ αρχής έδωσαν την εντύπωση πλακόστρωτου.

Ευρήματα

Η μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής προέρχεται από το λιθολόγημα του βόρειου τομέα του χώρου (πίν. 2Α), αποτελώντας μια ξεχωριστή ομάδα, καθότι δεν έχει συνανήκοντα όστρακα με τις υπόλοιπες επιχώσεις του χώρου. Τα περισσότερα όστρακα του λιθολογήματος είναι μεσαίου μεγέθους και ανήκουν στην ομάδα της γραπτής λεπτόκοκκης κεραμικής, ενώ σπανιότερα είναι τα όστρακα ασαμίνθων και μαγειρικών σκευών. Τα τελευταία προέρχονται σχεδόν εξ ολοκλήρου από άπλεις και τριποδικές χύτρες (FS 65/66/320), εισηγμένες από την Αίγινα⁴⁶. Εκτός από τα εμφανή ίχνη χρήσης στην εξωτερική επιφάνειά τους, τα περισσότερα όστρακα των μαγειρικών σκευών φέρουν και ίχνη δευτερογενούς καύσης. Μία ασάμινθος είναι ολόβαφη, ενώ με ένα όστρακο εκπροσωπείται και ο τύπος της ασαμίνθου με ωτίο αντί λαβής⁴⁷. Τα όστρακα της γραπτής κεραμικής προέρχονται σχεδόν εξ ολοκλήρου από ολόβαφα αγγεία⁴⁸. Συχνότερα εκπροσωπούνται οι ολόβαφοι ύψιποδες σκύφοι (FS 304/305) και οι ήμισφαιρικές κύλικες (FS 264), ενώ μόνο μία βάση μπορεί να αποδοθεί σε ολόβαφο σκύφο (FS 284). Οι σκύφοι απουσιάζουν από το λιθολόγημα γενικότερα. Σπάνια είναι τα ολόβαφα κυλινδρικά κύπελλα με αυλακώσεις (FS 225) (είκ. 10, 17) και οι ολόβαφες λεκάνες (FS 294/302). Αν και τα καλύτερα παράλληλα για το ολόβαφο κύπελλο έχουν εντοπιστεί σε σύνολα της ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου⁴⁹, ή παραγωγή ολόβαφων αγγείων στην Αθήνα σε υστερότερες περιόδους θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη⁵⁰. Μία ήμισφαιρική κύλικα (FS 257) φέρει λοξές πορφύρες (είκ. 10, 16)

46. Βλ. σ. 156, σημ. 31.

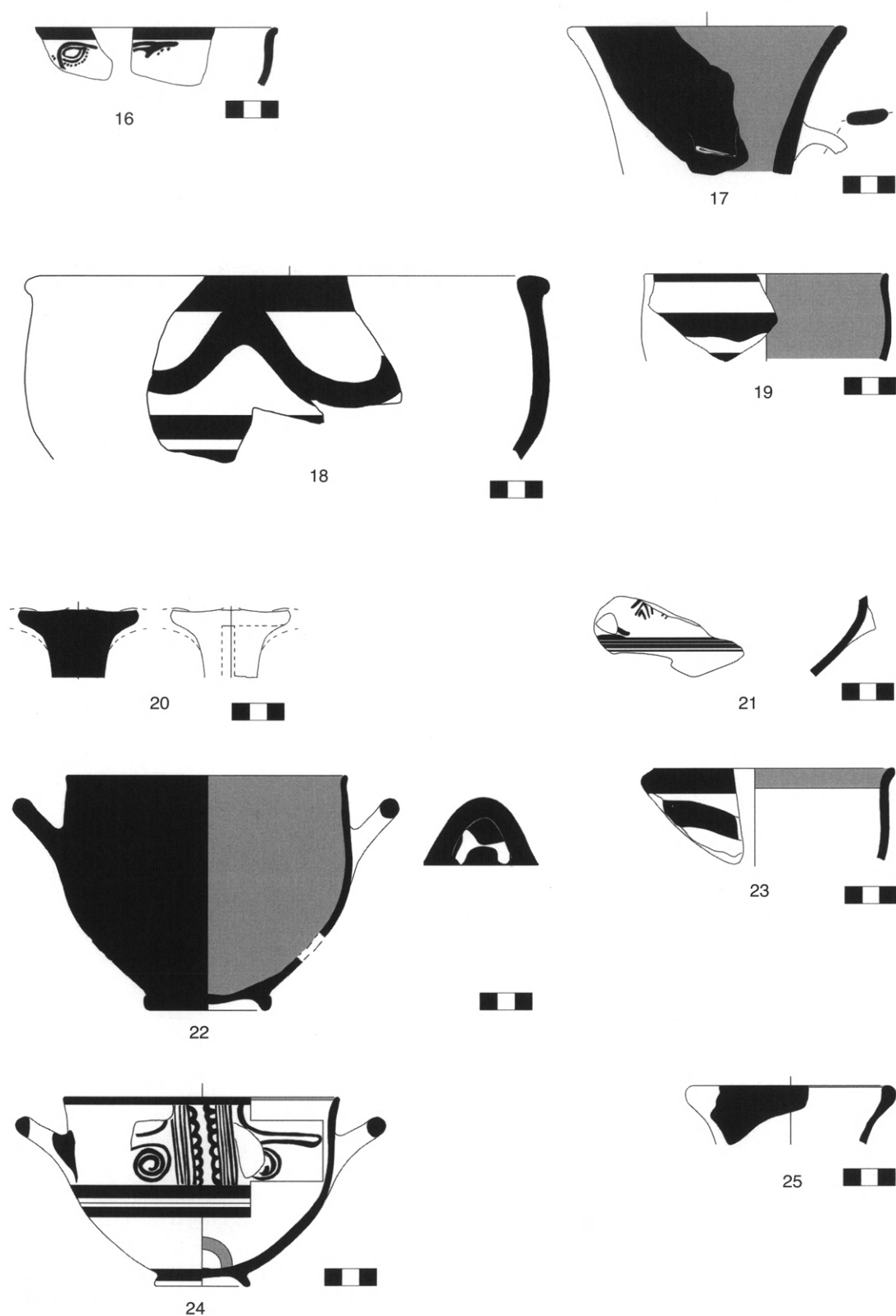
47. Βλ. σ. 156 και σημ. 30. Όλόβαφες ασάμινθοι ή ασάμινθοι με σαφή ίχνη βαφής έχουν εντοπιστεί και στο γειτονικό πηγάδι 7 της εργαστηριακής εγκατάστασης, ή μελέτη της οποίας βρίσκεται σε εξέλιξη.

48. Το 78% των διαγνωστικών οστράκων της γραπτής κεραμικής ανήκει σε ολόβαφα όστρακα (52 ολόβαφα όστρακα σε σύνολο 67 οστράκων γραπτής κεραμικής).

49. Βλ. Mountjoy 1999, είκ. 90, 105 για ολόβαφο

κυλινδρικό κύπελλο με αυλακώσεις από τα Κύθηρα (ΥΕ ΙΙΑ2).

50. Όλόβαφα κυλινδρικά κύπελλα εμφανίζονται και στην ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη, αλλά χωρίς αυλακώσεις (Mountjoy 1999, είκ. 213, 370 από τα Στείρια). Βλ. επίσης Καρδαμάκη 2011, 222, είκ. 8, 31-36¹², 69, 73 για ολόβαφες ήμισφαιρικές κύλικες (FS 264) και ολόβαφους ύψιποδες σκύφους (FS 304/305) από τον αποθέτη 1. Τα παραπάνω ολόβαφα αγγεία έχουν επιβεβαιωθεί και σε άλλα υστερότερα σύνολα της

Εικ. 10. Κεραμική από τὸν χώρο ΣΤ. Λιθολόγημα (16-20). Ὑπόλοιπες ἐπιχρώσεις (22-25).

καὶ χρονολογεῖται στὴν ὕστερη YE IIIA2⁵¹. Στὰ πρωιμότερα ὄστρακα συγκαταλέγεται σῶμα ἀγγείου μὲ πιθανὰ ἴχνη ἀπὸ ἐπάλληλες λοξὲς γραμμὲς (FM 67)⁵². Στὰ ὑστερότερα ὄστρακα τοῦ λιθολογήματος φαίνεται νὰ ἀνήκει ἓνα χεῖλος ἀνοιχτοῦ ἀγγείου ποὺ πιθανότατα ἀνήκει σὲ ταινιωτὸ κύαθο (FS 215) μὲ ἐσωτερικὰ ὀλόβαφη ἐπιφάνεια (εἰκ. 10, 19)⁵³. Μία λεκάνη (FS 294) φέρει κυματοειδὴ ταινία μὲ βαθιὲς διακυμάνσεις, ἡ ὁποία ἀνήκει σὲ YE IIIA2 παράδοση⁵⁴, ἀλλὰ ἐνίοτε ἐμφανίζεται καὶ σὲ ὑστερότερες περιόδους (εἰκ. 10, 18)⁵⁵. Λεκάνες μὲ κυματοειδεῖς ταινίες ἐμφανίζονται ἐνίοτε κατὰ τὴν YE IIIΓ πρώτη⁵⁶. Τὰ κλειστὰ ἀγγεῖα, ἐπίσης σχεδὸν ὅλα ὀλόβαφα, ὑπερτεροῦν τῶν ὀστράκων τῶν ἀνοιχτῶν σχημάτων. Ἀρκετὰ χεῖλη φέρουν ἀβαθὴ αὐλάκωση στὸ ἐσωτερικὸ τους⁵⁷. Δύο λαμποὶ ψευδόστομων ἀμφορέων εἶναι ἐπίσης ὀλόβαφοι, ἐνῶ ὁ ἓνας ἴσως σχημάτιζε καὶ ἐλαφρὸν κῶνο στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου του (εἰκ. 10, 20)⁵⁸. Στὴν ὁμάδα τῶν ἄβαφων λεπτόκοκκων ἀγγείων ἐντοπίζονται ἀρκετὰ στελέχη κυλίκων. Κάποια χεῖλη εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ κύλικες μὲ γωνίωση (FS 267) καὶ ἀβαθεῖς κύλικες/κύαθους (FS 258/220). Βρέθηκαν καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ κλειστὰ ἀγγεῖα, ὅπως πρόχους, ὕδρεις, ἀμφορεῖς (FS 106/110/128/69), τῶν ὁποίων ὁ ἀκριβὴς τύπος λόγω τῆς ἀποσπασματικῆς διατήρησης τοῦ ὕλικου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιοριστεῖ.

YE IIIB2 (Demakopoulou, Divari-Valakou, 2000/2001, 41, Kardamaki, ὑπὸ δημοσίευση) καὶ τῆς YE IIIΓ πρώιμης, βλ. Podzuweit 1981, εἰκ. 53, 7'54, 9 (ὀλόβαφες κύλικες). Τὸ πρῶτο τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Podzuweit στὸν ὀρίζοντα τῆς YE IIIB2 τελικῆς ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα στρῶμα τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἀποτελεῖ μπάζωμα τῆς YE IIIΓ πρώιμης (βλ. σχετικὰ Kardamaki, ὑπὸ δημοσίευση). Stockhammer 2008, πίν. 24, 525-526.530 (ὑψίποδες σκύφοι BA. κάτω πόλη τῆς Τίρυνθας. YE IIIΓ πρώτη 2).

51. Mountjoy 1986, εἰκ. 107, 1.6. Vitale 2011, εἰκ. 3, 14, 19 (Μίτρου. YE IIIA2 ὕστερη). Thomas 2011.

52. Πρβ. Mountjoy 1999, εἰκ. 185, 107 γιὰ τὸ κόσμημα σὲ ὀπισθόμητη πρόχου FS 132 τῆς YE IIIA1 ἀπὸ τὸ Βουρβάτσι.

53. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται καὶ γιὰ σκύφο FS 284, ἂν καὶ τὸ προφίλ τοῦ ὀστράκου ταιριάζει περισσότερο σὲ κύαθο. Ὡστόσο, κύαθοι μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση σὲ ὅλο τὸ ὕψος τοῦ σώματός τους εἶναι πολὺ σπάνιοι. Στὸν Θορικὸ βρέθηκε κύαθος μὲ γραμμικὸ διάκοσμο ὑψίποδα σκύφου ἐξωτερικὰ (διάκοσμος 9.3 τοῦ Podzuweit. Βλ. Mountjoy 1995α, εἰκ. 5, 50). Παρεμφερὴ διακόσμηση φαίνεται ὅτι φέρει ὑψίπους σκύφος ἀπὸ τὴ BA. κάτω πόλη τῆς Τίρυνθας (Stockhammer 2008, πίν. 24, 536. YE IIIΓ πρώτη).

54. Mountjoy 1986, εἰκ. 304, 1 καὶ Thomas 2011, 205, εἰκ. 15, 156.

55. Βλ. γιὰ παράδειγμα Voigtlander 2003, πίν. 110, SW 21-25 γιὰ παρεμφερεῖς κυματοειδεῖς ταινίες σὲ σκύφους ἀπὸ τὴν ἐπίχωση Βερδελῆ, Podzuweit 1983, εἰκ. 1, 3 (σκύφος τῆς YE IIIΓ μέσης), Mountjoy 1999, εἰκ. 72, 157 γιὰ τὴν κυματοειδὴ ταινία σὲ σκύφο τῆς YE IIIΓ πρώιμης ἀπὸ τὸ Κοράκου. Ἡ Mountjoy τὸν τοποθετεῖ στὴ μεταβατικὴ YE IIIB2-YE IIIΓ πρώτη φάση τῆς. Γιὰ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴ μεταβατικὴ φάση τῆς Mountjoy καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς πρωιμότατης YE IIIΓ βλ. Rutter 2003, 197 καὶ Vitale 2006, 197 κέ. Ἐπίσης Kardamaki (ὑπὸ δημοσίευση). Βλ. ἐπίσης καὶ Μαράμπεα 2010, εἰκ. 97, 25.277 γιὰ κρατήρα μὲ κυματοειδὴ ταινία μὲ βαθιὲς διακυμάνσεις ἀπὸ τὰ Κανάκια. Οἱ κυματοειδεῖς ταινίες στὶς λεκάνες τῆς YE IIIΓ ὕστερης διαφέρουν ἀπὸ αὐτὲς τῆς YE IIIA2, καθὼς εἶναι πιδὲ λεπτὲς καὶ χωρὶς βαθιὲς διακυμάνσεις (Podzuweit 2007, πίν. 48, 2-4). Σὲ σύνολο τῆς πρώιμης YE IIIB2 (SH IIIB entwickelt σύμφωνα μὲ τὸν Podzuweit) ἔχει βρεθεῖ λεκάνη μὲ ρηχὴ κυματοειδὴ ταινία (Podzuweit 2007, πίν. 48, 1).

56. French 2011, εἰκ. 18, 68-485.

57. Βλ. σ. 160 καὶ σημ. 45.

58. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐμφανίζεται στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν YE IIIΓ πρώτη (Mountjoy 1999, 496). Ὀλόβαφοι ψευδόστομοι ἀμφορεῖς εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιοι. Βλ. Δημακοπούλου 2009, 248 εἰκ. 4δ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Α

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΝΤΟΠΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	67	41	5	6	1	120
Σώματα	297	120	2	20		439
Σύνολο	364	161	7	26	1	559
Ποσοστό διατήρησης όστράκων	<5 έκ.: 187 5-10 έκ.: 176 >10 έκ.: 1	<5 έκ.: 11 5-10 έκ.: 150 >10 έκ.: –	<5 έκ.: 3 5-10 έκ.: 3 >10 έκ.: 1	<5 έκ.: 10 5-10 έκ.: 15 >10 έκ.: 1	<5 έκ.: 1 5-10 έκ.: – >10 έκ.: –	<5 έκ.: 212 5-10 έκ.: 344 >10 έκ.: 3
Προγενέστερα						22
Μεταγενέστερα						
Άδιάγνωστα						6
ΣΥΝΟΛΟ						587

Χώρος ΣΤ. Κεραμική από το λιθολόγημα (ομάδα 256).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Β

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΝΤΟΠΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	50	31	3	3		87
Σώματα	202	139	12	3		356
Σύνολο	252	170	15	6		443
Ποσοστό διατήρησης όστράκων	<5 έκ.: 187 5-10 έκ.: 63 >10 έκ.: 2	<5 έκ.: 118 5-10 έκ.: 51 >10 έκ.: 1	<5 έκ.: – 5-10 έκ.: 14 >10 έκ.: 1	<5 έκ.: 2 5-10 έκ.: 4 >10 έκ.: –		<5 έκ.: 307 5-10 έκ.: 132 >10 έκ.: 4
Προγενέστερα						31
Μεταγενέστερα						
Άδιάγνωστα						3
ΣΥΝΟΛΟ						477

Χώρος ΣΤ. Κεραμική από τις επιχώσεις του χώρου.

Άν και το κεραμικό ύλικό από τις λοιπές και έν μέρει ανώτερες επιχώσεις του χώρου είναι περισσότερο αποσπασματικό από αυτό του λιθολογήματος (πίν. 2Β), περιλαμβάνει έναν σχεδόν άκέραιο σκύφο τύπου Α (είκ. 10, 24). Όστρακα της γραπτής λεπτόκοκκης κεραμικής εμφανίζονται συχνότερα από αυτά της άγραφης, ένω ελάχιστα είναι τα όστρακα της χονδροειδούς κεραμικής και των μαγειρικών σκευών. Τα τελευταία αποτελούν μόνο αϊγινήτικες εισαγωγές⁵⁹. Η πρωιότερη περίοδος που αντιπροσωπεύεται στο

59. Βλ. σ. 156 και σημ. 31.

ύλικό είναι ή πρώτη YΕ ΙΙΑ2, στην οποία χρονολογείται μία ήμισφαιρική κύλινκ (FS 256) με ἀμείβοντες (είκ. 10, 21)⁶⁰. Γενικά στην YΕ ΙΙΑ2 μπορούν νὰ χρονολογηθοῦν ἕνα ὄστρακο ἀπὸ κυλινδρικό κύπελλο (FS 225/226) με κρεμάμενα ἡμικύκλια (FM 43)⁶¹ καὶ κάποιες ἀπὸ τὶς ὀλόβαφες ἡμισφαιρικές κύλικες (FS 264), ἂν καὶ γιὰ τὶς τελευταῖες δὲν ἀποκλείεται καὶ ὑστερότερη χρονολόγηση⁶². Στὰ ὑστερότερα ὄστρακα ἀνήκει ἕνας ταινιωτὸς ἡμισφαιρικός κύαθος (FS 215) με ὀλόβαφη ἐσωτερική ἐπιφάνεια. Ὁ προαναφερθεὶς σκύφος τύπου Α (είκ. 10, 24) φέρει φαρυδιὰ κεντρική μετόπη, καθὼς καὶ σπεῖρες με λίγες ἀναδιπλώσεις, καὶ κατὰ συνέπεια παραπέμπει μᾶλλον στὴν YΕ ΙΙΒ2 καὶ τὴν πρώτη YΕ ΙΙΓ⁶³, ἐνῶ οἱ γραμμὲς ποὺ φέρει στὴν κοιλιά ἐμφανίζονται καὶ σὲ σκύφο τῆς ἴδιας περιόδου ἀπὸ τὸν Θορικό⁶⁴. Ἐνα χεῖλος σκύφου με ἴχνη κυματοειδοῦς ταινίας (είκ. 10, 23), καθὼς καὶ ἕνας ὀλόβαφος σκύφος με ἐξηρημένη τὴν περιοχὴ τῶν λαβῶν, τὸ δεύτερο καλύπτεται σωζόμενο ἀγγεῖο τοῦ χώρου, ἀνέκουν ἐπίσης στὴν YΕ ΙΙΓ/φάση 1 (είκ. 10, 22)⁶⁵. Ἀρκετὰ ὄστρακα τοῦ τελευταίου βρέθηκαν στὸ στρώμα ποὺ σφραγίστηκε ἀπὸ τό «πλακόστρωτο» ἀνατολικά τοῦ τοίχου 2. Τὰ κλειστὰ ἀγγεῖα ἀντιπροσωπεύονται σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ ὀλόβαφα σχήματα (ἀμφορεῖς/πρόχους ἢ καὶ ὑδρεῖς) με ἀβαθὴ ἢ ἐντονότερη αὐλάκωση στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χειλέων τους (είκ. 10, 25) καὶ ἀπὸ ὄστρακο κυλινδρικοῦ ἀλάβαστρου (FS 99) με δικτυωτὸ κόσμημα (FM 57).

Στὰ μικροενρήματα τοῦ χώρου συγκαταλέγονται ἕνα ἐξάρτημα κεραμικοῦ τροχοῦ⁶⁶ καὶ ἀποκρουσμένες βάσεις ἀγγείων⁶⁷.

Εὐρήματα κάτω ἀπὸ τό «πλακόστρωτο»

Ἡ ἐπίχωση πάχους 0.60 μ. κάτω ἀπὸ τό «πλακόστρωτο» περιλαμβάνει ἀποσπασματικὸ ὑλικὸ ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα μεσαίου μεγέθους (πίν. 3). Ἡ γραπτὴ κεραμικὴ ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη ὁμάδα, ἐνῶ τὰ μαγειρικά σκευὴ καὶ οἱ ἀσάμινθοι ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ

60. Mountjoy 1986, εἰκ. 106, 1. Ἐπίσης βλ. σ. 158 καὶ σημ. 33 γιὰ τὴ γραπτὴ κύλινκ FS 256.

61. Πρβ. Mountjoy 1999, εἰκ. 193, 175 γιὰ σχεδὸν ἀκριβὲς παράλληλο ἀπὸ τὸ Βουρβάτσι.

62. Βλ. σ. 162 καὶ σημ. 50.

63. Voigtländer 2003, πίν. 27, S 197, πίν. 28, S 203.213. 216 γιὰ σκύφους με ἀντιθετικές σπεῖρες καὶ φαρυδιὰ κεντρική μετόπη ἀλλὰ καὶ σκύφους με ἀντιθετικές σπεῖρες καὶ λίγες ἀναδιπλώσεις. Ἄν καὶ τὸ σῶμα τοῦ σκύφου εἶναι χαμηλό, χαρακτηριστικὸ πρωιμότερων σκύφων (Wardle 1969, 6, 44-45. Mountjoy 1976, εἰκ. 6, 41. YΕ ΙΙΒ1) δὲν λείπουν παράλληλα καὶ ἀπὸ τὴν YΕ ΙΙΒ2 ἕως καὶ τὴν YΕ ΙΙΓ πρώτη (Wardle 1973, εἰκ. 9, 36. Mountjoy 1995α, εἰκ. 6, 61).

64. Mountjoy 1995α, εἰκ. 6, 61.

65. Καρδαμάκη 2011, 226 κέ. Στὸν ἀποθέτη 1 οἱ περισσότεροι σκύφοι με κυματοειδὴ ταινία φέρουν ὀλόβαφη ἐσωτερική ἐπιφάνεια (Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, εἰκ. 7, 21-23). Βλ. ὅμως καὶ Mountjoy 1997, εἰκ. 8, 47 γιὰ σκύφο ἀπὸ τὸ Μενελαῖο, ὁ ὁποῖος φέρει φαρυδιὰ ταινία χεῖλους ἐξωτερικά, ὅπως καὶ ὁ σκύφος τοῦ χώρου ΣΤ. Βλ. ἐπίσης Voigtländer 2003, πίν. 109, SW 3. 11-12'110, SW 14.21-25 γιὰ σκύφους με κυματοειδεῖς ταινίες καὶ ἀπλὸ γραμμικὸ διάκοσμο ἢ γραμμικὸ διάκοσμο ὑψίποδα σκύφου ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ Βερδελεῆ στὴν Τίρυνθα. Γιὰ ὀλόβαφους σκύφους βλ. σ. 158 καὶ σημ. 35.

66. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2011, 206, εἰκ. 1.

67. Μεγάλος ἀριθμὸς παρόμοιων βάσεων βρέθηκε στὸν ἀποθέτη 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	25	11	1	2	39
Σώματα	65	63	3	7	138
Σύνολο	90	74	4	9	177
Ποσοστό διατήρησης όστράκων	<5 έκ.: 71 5-10 έκ.: 19 >10 έκ.: –	<5 έκ.: 48 5-10 έκ.: 25 >10 έκ.: 1	<5 έκ.: – 5-10 έκ.: 2 >10 έκ.: 2	<5 έκ.: 8 5-10 έκ.: 1 > 10 έκ.: –	<5 έκ.: 127 5-10 έκ.: 47 >10 έκ.: 3
Προγενέστερα					9
Μεταγενέστερα					
Άδιάγνωστα					4
ΣΥΝΟΛΟ					190

«Πλακόστρωτο» ανατολικά του περιβόλου. Επίχωση κάτω από τό «πλακόστρωτο» (ομάδα 258).

λίγα όστρακα. Στά διαγνωστικά όστρακα των άσαμίνθων ανήκει μία βάση (FS 1-4). Από την κατηγορία της άβαφης κεραμικής έντοπίζονται κωνική κύλικά (FS 274), κύλικά με γωνίωση (FS 267) και ένδεχομένως άβαθής κύλικά (FS 258) ή κύαθος (FS 220). Επίσης βρέθηκαν όστρακα ύδρίας (FS 128) και χείλη κλειστών άγγείων με αυλάκωση στο έσω-τερικό τους. Μερικά όστρακα φέρουν ίχνη δευτερογενούς καύσης.

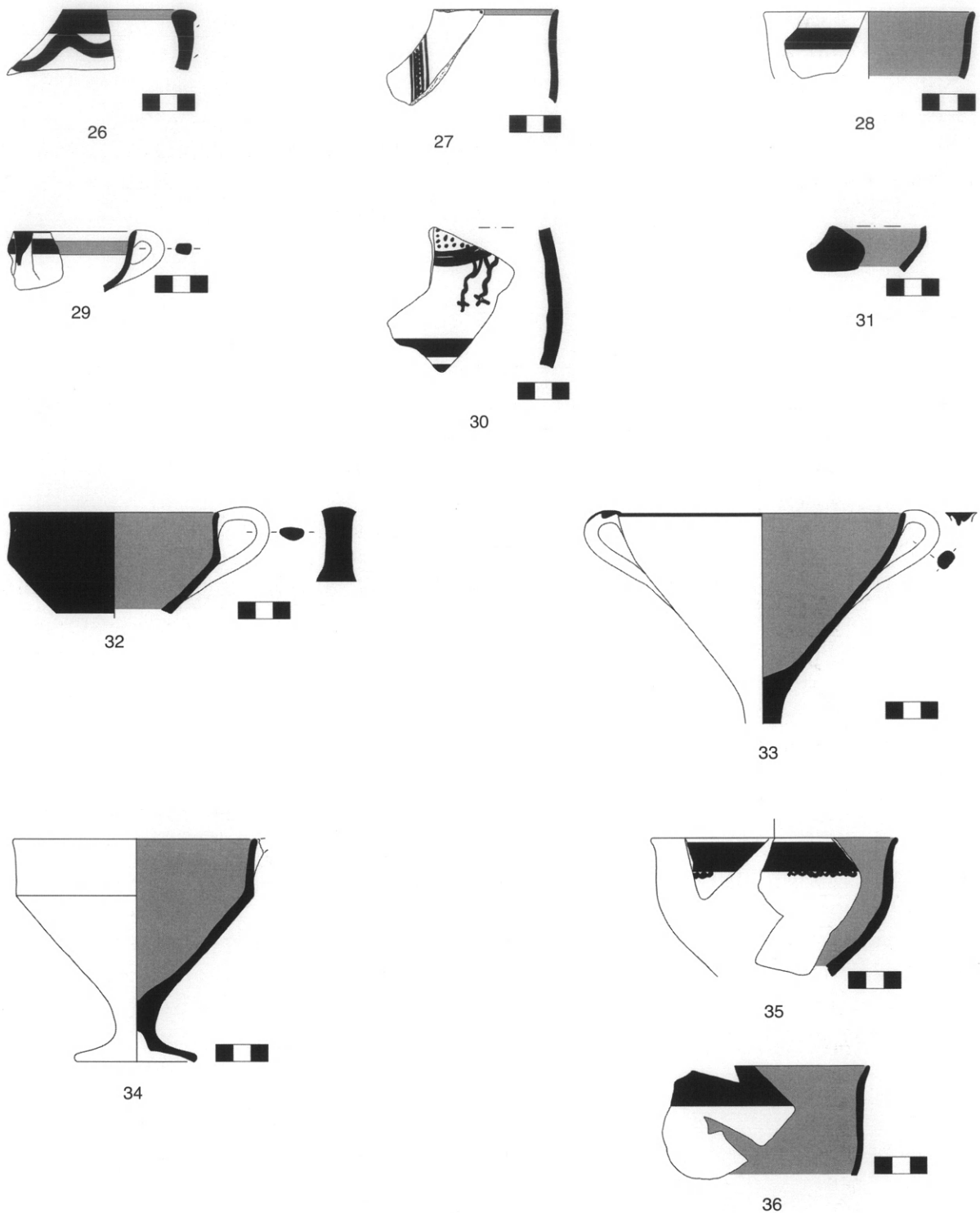
Όπως και στους ύπόλοιπους χώρους, και έδω ή ομάδα της γραπτής κεραμικής αποτελείται ως επί τό πλείστον από όστρακα όλόβαφων άγγείων. Στά τελευταία ανήκουν κυρίως χείλη που πιθανότατα ανήκουν σέ ήμισφαιρικές κύλικες (FS 264), ακολουθούν χείλη από ύψίποδες σκύφους (FS 304/305), ένω έντοπίζεται και όλόβαφη βάση, πιθανότατα σκύφου (FS 284)⁶⁸. Ένας σχεδόν άκέραιος όλόβαφος σκύφος αποτελείται από όστρακα που προέρχονται από την επίχωση κάτω από τό «πλακόστρωτο», από τις άνω-τερες έπιχώσεις της περιοχής και του χώρου ΣΤ (είκ. 10, 22). Τέλος ή ομάδα όλόβαφων άγγείων εκπροσωπείται και από μία λεκάνη με προχή (FS 302). Λίγα όστρακα φέρουν κοσμήματα. Ξεχωρίζουν τό χείλος ένδς σκύφου τύπου Α με τρίγλυφο (είκ. 11, 27), ένω βρέθηκε και τμήμα είκονιστικού κρατήρα (πιθανότατα FS 281) που φέρει τό κάτω μέρος πτηνού (είκ. 11, 30). Τό τελευταίο ανήκει στην ΥΕ ΙΙΑ2 πρώτη - ΥΕ ΙΙΒ παράδοση του έργαστηρίου στο Μπερπάτι της Άργολίδας⁶⁹ και παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον, καθώς με βάση τη μακροσκοπική εξέταση αποτελεί προϊόν του τοπικού έργαστηρίου. Μία λεκάνη φέρει κυματοειδή ταινία (είκ. 11, 26)⁷⁰. Τέλος, από την ίδια επίχωση προέρχεται

68. Βλ. σ. 158 και σημ. 35.

69. Åkerström 1987, 49, 2 και πίν. 38, 7 για την άπόδοση των ποδιών με διπλή γραμμή. Ό ίδιος αυτόθι 67 πιθανολογεί για τό πρώτο όστρακο ότι πρόκειται για ταύρο, χωρίς ώστόσο να είναι βέβαιος. Για τό έργα-

στήρι στο Μπερπάτι βλ. και Schallin 2002. Τα πόδια πτηνών από την Τίρυνθα είναι διαφορετικά (Slenczka 1974, πίν. 25-33 και Guntner 2006).

70. Βλ. σ. 164 και σημ. 55 για λεκάνες με κυματοειδείς ταινίες από τό λιθολόγημα του χώρου ΣΤ.

Εἰκ. 11. Κεραμική κάτω ἀπὸ τὸ «πλακόστρωτο» ἀνατολικά τοῦ περιβόλου (26-31), ἀπὸ τὸν χῶρο Α (32) καὶ ἀπὸ τὸν χῶρο Β (33-36).

καὶ τμήμα γραπτοῦ κυαθίου (FS 215), μᾶλλον μικκύλου (εἰκ. 11, 29).

Ἡ διαδικασία ἰσοπέδωσης τῆς περιοχῆς, ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, λαμβάνει χώρα κατὰ τὴν ΥΕ ΠΙΓ/φάση 1 (ὀλόβαφος σκύφος καὶ λεκάνη μὲ κυματοειδῆ ταινία) ἀλλὰ περιλαμβάνει, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο γιὰ ὑλικὸ γεμίματος, καὶ κεραμικὴ πρωιμότερων φάσεων. Μὲ αὐτὴ τὴ χρονολόγηση συμφωνοῦν καὶ ὄστρακα ὀλόβαφης κύλικας μὲ γωνίωση (FS 267) (εἰκ. 11, 31) καὶ ταινιωτοῦ κυάθου (FS 215) μὲ ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κατεστραμμένου τμήματος τοῦ τοίχου 2⁷¹.

Χῶρος Θ (εἰκ. 12)

Ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτό, ποὺ βρίσκεται δυτικὰ τοῦ Ζ καὶ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 3 καὶ 6, ἔχει διασωθεῖ ἓνα μικρὸ μόνο τμήμα, τὸ ὁποῖο θὰ παρουσιασθεῖ σὲ ἐπόμενη μελέτη. Ἰδιαίτερο γνῶρισμα τοῦ χώρου Θ εἶναι ἡ ἐξαιρετικῆς διατήρησης λίθινη θήκη ποὺ ἔχει κατασκευαστεῖ στὴ βορειοανατολική του γωνία (εἰκ. 13).

Χῶρος Α (σχ. 2, εἰκ. 13)

Πρόκειται γιὰ μικρὸ χῶρο, βόρεια τοῦ Ζ, μὲ ἐμβαδὸν μόλις 6 τ.μ. Ὄρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 2, 6, 17 καὶ 5, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ποικιλία οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ καὶ δόμησης. Ἄνοιγμα εἰσόδου στοὺς τοίχους τοῦ χώρου Α δὲν παρατηρεῖται. Στὸ ἐξωτερικὸ γώνιασμα ὅμως τῶν τοίχων 5 καὶ 2 ἔχουν ἀφαιρεθεῖ μερικοὶ λίθοι, μᾶλλον κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς δευτερεύουσας πρόσβασης στὸ σημεῖο αὐτό, καθότι ἡ λάξευση τῶν σκαλοπατιῶν τοῦ μονοπατιοῦ προχωρεῖ καὶ στὸν χῶρο τῆς κατεστραμμένης γωνίας τῶν τοίχων. Στὸν ἀρχικὸ σχεδιασμὸ τοῦ συγκροτήματος ἐπομένως, δὲν πρέπει νὰ εἶχε προβλεφθεῖ τὸ ἄνοιγμα αὐτῆς τῆς εἰσόδου, ἀλλὰ νὰ ὀφείλεται σὲ μετασκευή. Δάπεδο ἀπὸ σκληρὸ πατημένο χῶμα μὲ ἐνσωματωμένες πλάκες κατὰ τόπους, διαπιστώθηκε στὸν χῶρο Α. Ἡ διατήρησή του ἦταν ἄριστη σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου Α, ἐνῶ ἡ ἐξαιρετικὰ ἐπίπεδη ἐπιφάνειά του κάλυπτε παχὺ στρώμα ΠΕ ἐπίχωσης μὲ πολλὰ ὄστρακα καὶ λίθους⁷². Ἀσαφῆς εἶναι ἡ χρῆση τοῦ χώρου Α, λόγω τῆς ἀπουσίας εὗρημάτων ἐπὶ τοῦ δαπέδου του, ἐκτὸς ἐνὸς τμήματος τῆς ὀλόβαφης κύλικας μὲ γωνίωση (FS 267) (εἰκ. 11, 32). Ἀπὸ ἀπουσία ἀνοίγματος εἰσόδου στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου συμπεραίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ κλειστὸ χῶρο μὲ πρόσβαση ἀπὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο.

Χῶρος Β (σχ. 2)

Δυτικὰ τοῦ χώρου Α καὶ βόρεια τῶν χώρων Ζ καὶ Θ βρίσκεται ὁ χῶρος Β, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐμβαδὸν 12 τ.μ. καὶ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 6, 30, 5 καὶ 17. Στὸ νοτιοδυτικὸ του ἄκρο, ἐκεῖ ὅπου θὰ γώνιαζαν οἱ τοῖχοι 6 καὶ 30, ἔχει ὑποστεῖ περιορισμένη καταστροφή.

71. Γιὰ τοὺς κεραμικοὺς τύπους βλ. σ. 158, σημ. 38.

72. Βλ. σ. 151 καὶ σημ. 24.

Εἰκ. 12. Λίθινη θήκη στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ χώρου Θ.

Εἰκ. 13. Χῶρος Α ἀπὸ ἀνατολικά.

Λόγω της κλίσης του φυσικού εδάφους, οί παράλληλοι τοίχοι 5 και 6 κατεύθυνσης Α.-Δ., παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές ως προς το επίπεδο έδρασης και καθ' όλο το μήκος τους, αλλά και μεταξύ τους. Έκτος του φυσικού αναγλύφου, για την κατασκευή των δύο τοίχων και όλων εν γένει των χώρων που έχουν διαμορφωθεί στο μέσον του ανατολικού τομέα του οικιστικού συνόλου Ι, καθοριστικό ρόλο έχει παίξει ο διερχόμενος χειμάρρος, ή κοίτη του οποίου είχε μπαζωθεί από την ΠΕ ΙΙ περίοδο (βλ. την τομή Ι'-Ι στο σχ. 2). Μέρος της ανατολικής όχθης του χειμάρρου έχει αποκαλυφθεί κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του χώρου Β, όπου με λάξευση του υπερυψωμένου βράχου της όχθης έχει διαμορφωθεί θρανίο σχήματος Γ με πλάτος 0.70 μ. Η επιφάνεια του θρανίου έχει επιχρισθεί με έρυθρο πηλόχωμα, ενώ επί της βορειοανατολικής γωνίας (τοίχοι 5 και 17) έδράζεται κτιστό πεζούλι διαστάσεων 0.70×0.60×0.25 μ.⁷³

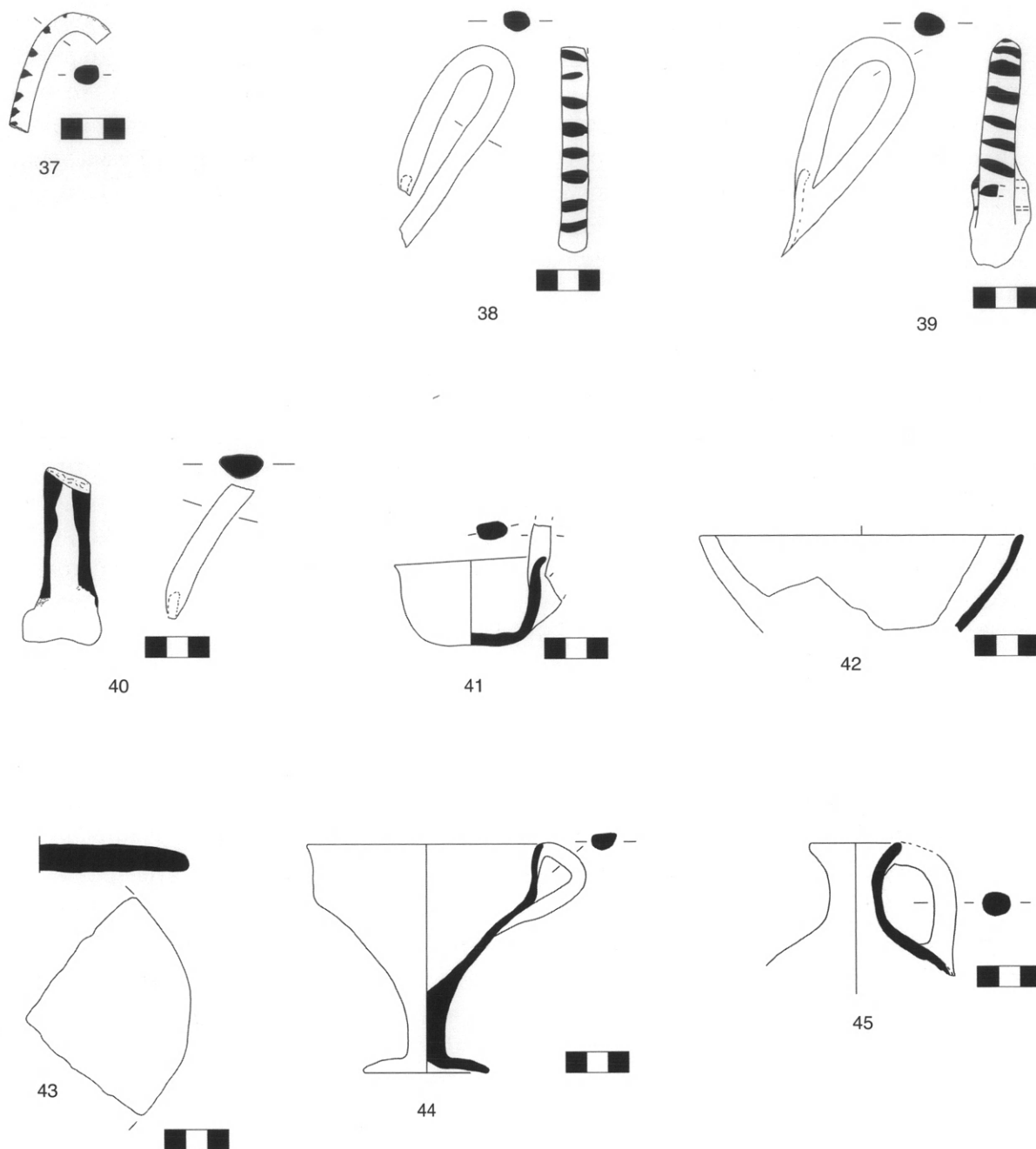
Δυτικά των κατασκευών αυτών αναπτύσσεται ή κοίτη του χειμάρρου, το εύρος της οποίας στον χώρο Β είναι περίπου 3.50 μ., πλήρης λιθολογήματος με έλάχιστο χώμα και άφθονη κεραμική της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Πάνω στο λιθολόγημα διαπιστώθηκε λεπτό στρώμα επίχωσης και επ' αυτής έχουν έδραστεί οί ΠΕ και οί ΥΕ τοίχοι. Σημειώνεται ότι τμήματα του τοίχου 5 που φαίνεται ότι έχουν κατασκευαστεί κατά την ΠΕ έποχή, επαναχρησιμοποιούνται στους ΥΕ χώρους Β και Ε κατόπιν απαραίτητων προσαρμογών, ενώ ο τοίχος 6, που έδράζεται σε ψηλότερο επίπεδο από αυτό του τοίχου 5, είναι κατασκευή της ΥΕ έποχής με χαρακτηριστική για την έποχή τοιχοδομία. Έπίπεδο χρήσης στον χώρο Β διαπιστώθηκε σε χαμηλότερη στάθμη κατά 0.15 μ. (ανατολικά) έως 0.35 μ. (δυτικά) από την επιφάνεια του λαξευτού θρανίου, διαφορά που δικαιολογείται από την κλίση του εδάφους και από την ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει ή μπαζωμένη κοίτη του χειμάρρου. Πάνω στον κόκκινο πηλό βρέθηκε σχεδόν άκέραιος δίσκος από σχιστόλιθο, διαμ. 0.175 μ. (είκ. 29)⁷⁴. Κοντά στο θρανίο και το χτιστό πεζούλι της ανατολικής πλευράς του χώρου Β βρέθηκαν θραύσματα άσαμίνθου που έχουν τα ίδια τεχνικά χαρακτηριστικά με άλλα του δυτικού τομέα του χώρου και μεγάλος μυλόλιθος από άνδεσίτη, ενώ τριπτήρας από το ίδιο πέτρωμα βρέθηκε στη ΒΔ. γωνία του χώρου (είκ. 28).

Σε μεγάλο βάθος, περίπου 0.80 μ. κάτω από το δάπεδο, έντοπίστηκε ωοειδής λάκκος πλήρης καστανής επίχωσης, διαστάσεων 0.98×0.48 μ. Τα τοιχώματά του έφεραν όρθιες πλάκες ως επένδυση, οί οποίες διευκόλυναν τη διάκρισή του έντος του λιθολογήματος του χειμάρρου, στο όποιο είχε διανοιχθεί. Στον λάκκο βρέθηκε το άνω τμήμα μικκύλης πρόχου (είκ. 14, 45), μία κύλικα με γωνίωση (είκ. 14, 44), αλλά και ΠΕ όστρακα, παρասυρμένα από το περιβάλλον στρώμα του λιθολογήματος. Πρόκειται ώστόσο για κατασκευή ιδιαίτερου ενδιαφέροντος και λόγω του μεγάλου βάθους στο όποιο έντοπίστηκε και λόγω του περιεχομένου του, που αναλύεται παρακάτω. Ίσως πρόκειται για λάκκο έγκαινίου που παρόμοιοι έχουν διαπιστωθεί σε οικιστικά και έργαστηριακά σύνολα της Κρήτης κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Στη βορειοδυτική γωνία του χώρου αποκαλύφθηκαν

73. Για παρόμοιο σχήματος, αλλά καθ' όλοκληρία χτιστή κατασκευή βλ. Λώλο 2003, 67 είκ. 15 και 16.

74. Για δυσκοειδή άντικείμενα, αλλά μικρότερης

διαμέτρου βλ. Rahmstorf 2008, πίν. 70, 108, 1086, 259, 1221 και ιδιαιτέρως 1242.

Εἰκ. 14. Κεραμική ἀπὸ τὸν χώρο Β.

θραύσματα ἀσαμίνθου ἐπὶ στρώματος δαπέδου καὶ ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκε σχεδὸν ἀκέραιη κωνικὴ κύλινδρος (εἰκ. 11, 33), ἀρύταινα (εἰκ. 14, 41), σφονδύλι ἀπὸ ὑμέττειο μάρμαρο (εἰκ. 27) καὶ ὁ τριπτήρας ἀπὸ ἀνδρσίτη ποὺ συνδυάζεται μὲ τὸν προαναφερθέντα μυλόλιθο τοῦ ἴδιου χώρου (εἰκ. 28).

Σημειώνεται τέλος ότι ό μακρόστενος χώρος Β, που έφάπτεται όπως και ό χώρος Α στη βόρεια πλευρά του μεγάλου χώρου Ζ, δεν έχει άνοιγμα εισόδου στους τοίχους του, όποτε ή πρόσβαση σε αυτό θα ήταν δυνατή από άνωτερο επίπεδο και πιθανότατα ή χρήση του ήταν αποθηκευτική. Τό σφραγισμένο με έρυθρό πηλόχωμα άνοιγμα που έντοπιζεται στον τοίχο 5, 1.20 μ. δυτικά της βορειοανατολικής γωνίας του χώρου, λειτουργικά μάλλον αποδίδεται στα ΠΕ κτίρια.

Εύρηματα

Ό χώρος Β παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον, καθώς επί του δαπέδου του βρέθηκαν και άκέραια άγγεϊα. Τα περισσότερα προέρχονται από τό δυτικό τμήμα του χώρου. Τό μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής αποτελείται από λεπτόκοκκα γραπτά και άγραφα όστρακα, ένω όστρακα χονδροειδοϋς και μαγειρικής κεραμικής είναι πιό σπάνια (πίν. 4)⁷⁵. Όπως συμβαίνει και στους υπόλοιπους χώρους, ή μαγειρική κεραμική του χώρου Β αντιπροσωπεύεται από όστρακα χυτρών (FS 65/66/320), εισηγμένων από την Αίγινα, ένω ή ομάδα της χονδροειδοϋς κεραμικής περιλαμβάνει μεγάλα τμήματα λεπτόκοκκων άσαμίνθων με όριζόντιες κυλινδρικές λαβές (FS 1). Άξίζει ώστόσο να σημειωθεί ένα πώμα, τό όποιο άνήκει στην ομάδα της έρυθρης καλοψημένης «ντόπιας» μαγειρικής κεραμικής με ίχνη καύσης στην κάτω επιφάνειά του από τη χρήση (εικ. 14, 43)⁷⁶. Με βάση τη διάμετρό του (0.14 μ.) θα κάλυπτε μαγειρικό άμφορέα μεσαίου μεγέθους.

Στόν χώρο Β, όπως και στους υπόλοιπους χώρους, τα όλόβαφα όστρακα υπερεροϋν και άνήκουν στα γνωστά σχήματα, όπως ύψιποδες σκύφους (FS 304/305), ήμισφαιρικές κύλικες (FS 264) και λεκάνες (FS 302)⁷⁷. Μία όλόβαφη βάση προέρχεται πιθανότατα από σκύφο, ένω δύο χείλη ένδεχομένως άνήκουν σε όλόβαφο ήμισφαιρικό (FS 215) και άβαθη κύαθο (FS 220). Τα άκέραια ή καλά διατηρημένα άγγεϊα που βρέθηκαν επί του δαπέδου του χώρου άνήκουν ως επί τό πλείστον σε άνοιχτά σχήματα. Πρόκειται για δύο κύλικες με όλόβαφη έσωτερική επιφάνεια, μία κωνική (FS 274) και μία με γωνίωση (FS 267) (εικ. 11, 33-34)⁷⁸, έναν κύαθο (FS 215) με κρεμάμενη γιρλάντα, έπιπλέον ταινία κάτω από

75. Τα 25 όστρακα, τα όποια αποδίδονται σε μαγειρικά και χονδροειδή άγγεϊα, άνέρχονται μόλις στο 5% του συνόλου της μυκηναϊκής κεραμικής (540 όστρακα).

76. Πλούσιο ύλικό μαγειρικών σκευών προήλθε από τόν γειτονικό αποθήκη 1 και τό πηγάδι 7 της έργαστηριακής έγκατάστασης. Στα τελευταία σύνολα ή ομάδα τών μαγειρικών άγγείων τών τοπικών έργαστηρίων, ή όποια διακρίνεται από καλοψημένα άγγεϊα έρυθρωπού πηλού, περιλαμβάνει και λίγα χυτρωειδή άγγεϊα από άνοιχτό έρυθρό, πιό μαλακό πηλό, τα

όποια ποιοτικά μοιάζουν με τα άγγεϊα της άγραφης λεπτόκοκκης κεραμικής. Η χρήση τών τελευταίων στην παραγωγή φαγητού είναι άβέβαιη, καθώς δεν φέρουν ίχνη καύσης. Οι έπικείμενες πετρογραφικές και χημικές αναλύσεις θα βοηθήσουν στον περαιτέρω καθορισμό της συγκεκριμένης ύποομάδας. Στο συγκρότημα Ι, ώστόσο, οι περισσότερες χύτρες άνήκουν στη προαναφερθεϊσα ύποκατηγορία λεπτόκοκκης κεραμικής.

77. Βλ. σ. 158 και σημ. 35, 37-38.

78. Η κωνική κύλικα φέρει λεπτή ταινία χείλους

τὸ χεῖλος καὶ ἐσωτερικὰ ὁλόβαφη ἐπιφάνεια⁷⁹ (εἰκ. 11, 35), καθὼς καὶ γιὰ μία ἄγγραφη ἀρύταινα (εἰκ. 14, 41). Ἡ ἀρύταινα καὶ ἡ κωνικὴ κύλινκος βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ θραύσματα τῆς ἀσαμίνθου (FS 1) τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ χώρου Β, ἐνῶ ὄστρακα τοῦ κυάθου καὶ τῆς κύλινκος μὲ γωνίωση βρέθηκαν ἐντὸς τοῦ ΠΕ στρώματος, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ χώρου Β. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἓνα ὄστρακο κυάθου (FS 215) μὲ μεσαία ταινία χεῖλους (medium band), τὸ ὁποῖο μάλιστα φέρει καὶ ἵχνη ἐπεξεργασίας γιὰ τὴ δημιουργία σφαιρικοῦ ὀστράκου (εἰκ. 11, 36), τμήματα τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν ἐπίσης σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ δαπέδου καὶ ἐντὸς τοῦ λάκκου⁸⁰. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου βρέθηκαν ἀκόμη δύο λαβὲς ἀπὸ ἀρύταινες μὲ ἐγκάρσιες ὀριζόντιες γραμμὲς στὴν ἐπιφάνειά τους (εἰκ. 14, 37-38). Οἱ ἀρύταινες πάντως φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν συχνὸ ἀγγεῖο τοῦ χώρου Β, καθὼς συνολικὰ βρέθηκαν τμήματα ἀπὸ ὅκτὼ ξεχωριστὰ τέτοια σχήματα (γραπτὰ καὶ ἄγραφα, εἰκ. 14, 39-41). Ἐπίσης ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ δωματίου προέρχεται ὄστρακο κρατήρα (FS 281/298) ἀλλὰ καὶ ἀνοιχτοῦ ἀγγείου⁸¹ μὲ κυματοειδῆ ταινία καὶ ὄστρακα ἀπὸ ταινιωτὲς λεκάνες (FS 294/302). Ἐνα ὄστρακο ὑψίποδα σκύφου (FS 304/305) φέρει ἵχνη ἀπὸ τοξοειδὲς κόσμημα. Τὰ κλειστὰ ἀγγεῖα ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ λιγότερα ὄστρακα. Τὰ τελευταῖα προέρχονται ἀπὸ ὁλόβαφα ἀγγεῖα μὲ χεῖλη, τὰ ὁποῖα φέρουν αὐλάκωση στὸ ἐσωτερικὸ τους. Βρέθηκαν ὡστόσο καὶ σῶμα ἀπὸ τὸν ὅμο μικροῦ ψευδόστομου ἀμφορέα (FS 171-175) μὲ ἐπ'ἀλλήλα λοξὰ ἡμικύκλια (FM 19) ἀλλὰ καὶ κάθετες λαβὲς ἀπὸ μεγάλο ἀγγεῖο μὲ ἐγκάρσιες πινελιὲς κατὰ μῆκος τους. Ἐπίσης λαβὴ μὲ ἐγκάρσιες ταινίες ἀπὸ φλασκί (FS 192) ἢ λήκυθο (FS 122). Στὴν ὁμάδα τῆς ἄγραφης κεραμικῆς ἀνήκουν κωνικὲς κύλινκες (FS 274) (εἰκ. 14, 42), κύλινκες μὲ γωνίωση (FS 267) καὶ λεκανίδες μὲ γωνίωση (FS 295). Ἄλλα σχήματα ἄβαφης κεραμικῆς ποὺ ἀναγνωρίστηκαν στὶς ἐπιχώσεις τοῦ χώρου προέρχονται ἀπὸ ἡμισφαιρικοὺς καὶ ἀβαθεῖς κυάθους (FS 215 καὶ FS 220) καὶ λεκάνες (FS 294). Ἐλάχιστα εἶναι τὰ διαγνωστικὰ ὄστρακα ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ κλειστὰ ἄγραφα ἀγγεῖα. Τὰ χεῖλη ποὺ σώζονται φέρουν αὐλάκωση στὸ ἐσωτερικὸ τους.

Ὁ λάκκος ποὺ ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, περιεῖχε ἑκατὸ περίπου ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πάνω ἀπὸ τὰ μισὰ χρονολογοῦνται στὴν ΠΕ ἐποχὴ, ἐνῶ ἓνα σύγχρονο ὄστρακο σὲ τόσο μεγάλο βάθος ἀποδίδεται σὲ ἀναμόχλευση ἀπὸ ζῶο. Ἀπὸ τὸν ἴδιο λάκκο προέρχεται μία σχεδὸν ἀκέραιη κύλινκος μὲ γωνίωση (FS 267) (εἰκ. 12, 44) καὶ τὸ ἀνώτερο τμῆμα μικκύλης πρόχου (FS 114) (εἰκ. 14, 45). Τὰ ὄστρακα γραπτῆς κεραμικῆς

ἐξωτερικά, ἐνῶ ἡ κύλινκος μὲ γωνίωση εἶναι εἴτε ἄβαφη ἐξωτερικὰ εἴτε φέρει λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος. Τὸ τελευταῖο δὲν εἶναι σαφές, καθὼς τὸ ἐπίχρσιμα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ χεῖλους ἔχει ἀπολεπιστεῖ (γιὰ τὴν τυπολογία τῶν γραμμικῶν διακόσμων ἀκολουθεῖται τὸ σύστημα τοῦ Podzuweit στὴν Τίρυνθα (2007, Beil. 78 a-j). Βλ. σχετικὰ Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2011, 209, σημ. 41).

79. Γραμμικὸς διάκοσμος 9.3. βλ. σ. 160 καὶ σημ. 44.

80. Βλ. Rahmstorf 2008, πίν. 10 γιὰ σφαιρικά, ἀποκρουσμένα ὄστρακα μὲ ἀπόπειρα διάτρησής τους στὸ κέντρο ἀπὸ τὴν κάτω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας.

81. Ἡ ἀκριβὴς ταύτιση δὲν εἶναι δυνατὴ. Τὸ συγκεκριμένο χεῖλος μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ μόνωτο σκύφο (FS 283) ἀλλὰ καὶ χαμηλὸ κυάθο (FS 214). Βλ. Mountjoy 1999 γιὰ τὰ σχήματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΝΤΟΠΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	49	75	4	2	1	131
Σώματα	94	297	4	9	5	409
Σύνολο	143	372	8	11	6	540
Ποσοστό διατήρησης όστράκων	<5 έκ.: 93 5-10 έκ.: 48 >10 έκ.: 2	<5 έκ.: 252 5-10 έκ.: 115 >10 έκ.: 5	<5 έκ.: 2 5-10 έκ.: 2 >10 έκ.: 4	<5 έκ.: 5 5-10 έκ.: 6 >10 έκ.: –	<5 έκ.: 5 5-10 έκ.: 1 >10 έκ.: –	<5 έκ.: 357 5-10 έκ.: 172 >10 έκ.: 11
Προγενέστερα						80
Μεταγενέστερα						1
Άδιάγνωστα						2
ΣΥΝΟΛΟ						623

Χώρος Β.

από τον λάκκο είναι πολύ λίγα και περιλαμβάνουν μία όλόβαφη λαβή από κύλικα (FS 264) και το συνανήκον όστρακο του κυάθου που βρέθηκε επί του δαπέδου.

Σαφή χρονολόγηση της εγκατάλειψης του χώρου προσφέρουν οι γραπτές κύλικες και ό κύαθος. Η κύλικα με γωνίωση (είκ. 11, 34) έχει πολύ βαθύ σῶμα και θυμίζει πολύ μία σύγχρονη κύλικα από τον Θορικό⁸², ἃν και ἡ πρώτη έχει πιό χαμηλό στέλεχος και ψηλή κοίλανση που παραπέμπουν σε ύψιποδα σκύφο. Η γραπτή κωνική κύλικα (11, 33) ἀνήκει στους πιό προχωρημένους τύπους του συγκροτήματος Ι. Ἐν και πρόκειται για σχῆμα τῶ όποιο ἄπαντᾶ κυρίως από την ΥΕ ΙΙΙΓ/φάση 2-3 του Rutter, έχει υποστηριχθεῖ ἡ παρουσία του ἤδη από την πρωμότατη ΥΕ ΙΙΙΓ⁸³. Ἐπίσης ό κύαθος με την κρεμάμενη γιρλάντα έχει ἕναν γραμμικό διάκοσμο που ἔμφανίζεται περιστασιακά κατὰ την ΥΕ ΙΙΙΒ2 τελική, ἄλλα γίνεται συχνότερος κατὰ την ΥΕ ΙΙΙΓ⁸⁴.

Στᾶ προαναφερθέντα μικροευρήματα του χώρου συμπεριλαμβάνονται ἔπίσης μολύβδινος σύνδεσμος, τμήμα μεγάλου ειδώλιου με γραπτή διακόσμηση ναυτίλου (είκ. 26) και μικρό τμήμα από ειδώλιο ζώου (είκ. 25, πάνω δεξιά).

Χώρος Δ (σχ. 2 και είκ. 15)

Βρίσκεται βόρεια του χώρου Α και είναι ἕνας από τούς χώρους του συγκροτήματος Ι που παρουσιάζει μετασκευές. Ό χώρος Δ έχει ἔμβαδόν σχεδόν 9 τ.μ. και όρίζεται ἄνατο-

82. Mountjoy 1995α, είκ. 5, 58.

83. Ό Rutter ἀναφέρεται κυρίως στην ἔμφανιση τῆς γραπτῆς κωνικῆς κύλικας ἢ τῆς ἡμισφαιρικῆς κύλικας (FS 258) στῆς Κυκλάδες (Rutter 2003, 197, είκ. 9, 8. 10.12). Βλ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2011,

είκ. 13, 83-88 για γραπτές κωνικῆς κύλικες (FS 274) και ἡμισφαιρικῆς (FS 258/274) από τὸν ἄποθέτη 1.

84. Βλ. σ. 160, σημ. 44. Για ἄνοιχτᾶ σχῆματα με κρεμάμενη γιρλάντα από τὸ χεῖλος Mountjoy 1986, είκ. 189, 4 Podzuweit 2007, πίν. 53, 12 (κωνική κύλικα).

Εἰκ. 15. Χῶρος Δ ἀπὸ ἀνατολικά.

λικὰ ἀπὸ τὸν περίβολο/τοῖχο 2, νότια ἀπὸ τὸν τοῖχο 5, δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο 18 καὶ βόρεια ἀπὸ τὸν τοῖχο 4. Ἀπὸ τὸ μήκος τοῦ τοίχου 4 ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν χῶρο Δ, σώζεται τὸ ἀνατολικό του ἄκρο ποὺ ἀκουμπάει στὸ λαξευμένο μέτωπο τοῦ βράχου, μήκους μόλις 0.60 μ. καὶ δυτικὰ τμήμα μήκους 1 μ. ποὺ γωνιάζει μὲ τὸν τοῖχο 18. Ἀνατολικά, ἐκεῖ ὅπου ὁ τοῖχος 4 θὰ συνδεόταν μὲ τὸν τοῖχο 22, ἀφενδὸς λείπουν οἱ λίθοι τῆς γωνίας τους καὶ ἀφετέρου ἔχει δημιουργηθεῖ ἓνα περιορισμένο ἄνοιγμα πρὸς τὸν χῶρο Α', τὸ ὁποῖο προσδιορίζεται ἀπὸ σχεδὸν τετράγωνη πλάκα 0.50 μ. στὸ ἄκρο τοῦ τοίχου 22 καὶ γίνεται περὶ αὐτοῦ λόγος παρακάτω. Μεταξὺ τῶν δύο σωζόμενων τμημάτων τοῦ τοίχου 4 ὑπῆρχε διάσπαρτο οἰκοδομικὸ ὑλικό, προερχόμενο ἀπὸ τὰ κατεστραμμένα τμήματα τῶν τοίχων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀρχικὰ διαμορφωθεῖ τὸ ἄνοιγμα εἰσόδου, μέσῳ τοῦ ὁποῖου θὰ ἐπικοινωνοῦσε ὁ χῶρος Δ μὲ τὸν χῶρο Γ-ΣΤ' βορειότερα. Στὴ γωνία τῶν τοίχων 4 καὶ 2 ἔχει διαμορφωθεῖ κτιστὸ πεζοῦλι διαστάσεων 1.20×0.80 μ., στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ὁποῖου παρατηρεῖται κενὸ λίθων (εἰκ. 5), ἐνῶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ του ὄψη βρέθηκε ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἓνα κυλινδρικὸ ἀλάβαστρο (εἰκ. 16, 54).

Τέλος στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου Δ, στὸ πλαίσιο μετασκευῆς ἔχει διαμορφωθεῖ ἡ δευτερεύουσα πρόσβαση τοῦ συγκροτήματος, ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε τμήμα τοῦ περιβόλου/τοίχου 2 καὶ τὸ ἄκρο τοῦ τοίχου 5, γιὰ νὰ λαξευτοῦν δύο σκαλοπάτια ποὺ καταλαμβάνουν καὶ τὸν χῶρο τῆς ἐξωτερικῆς γωνίας τῶν δύο τοίχων. Κατὰ τὴ μετασκευὴ αὐτὴ ἔχει τοποθετηθεῖ ἡ πλάκα ποὺ δηλώνει τὸ ἐπίπεδο τοῦ κατωφλιοῦ, καθὼς καὶ μία

ἀκόμη πλάκα με δύο λίθους ως ἐπιμήκυνση τοῦ πεζουλίου στὰ δεξιά τοῦ εἰσερχομένου (εἰκ. 3). Τὸ νότιο ἥμισυ τοῦ χώρου Δ ἔχει παραμείνει ἄσκαφτο καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν γνωρίζουμε πρὸς τὸ παρὸν τὰ στοιχεῖα ποὺ καλύπτει ἡ ὑφιστάμενη ἐπίχωση, πάχους 0.20 μ. καὶ πλέον.

Παρὰ τὶς μετασκευές ποὺ παρατηροῦνται στὸν χώρο Δ, δὲν διακρίνονται βάσει τῶν εὐρημάτων δύο σαφεῖς φάσεις στὴ χρήση του, οὔτε δεῦτερο δάπεδο, ἴσως λόγω ἐπιμελοῦς καθαρισμοῦ ποὺ ἔχει προηγηθεῖ. Ὑστερα ἀπὸ τὶς μετασκευές, ὁ χώρος Δ κατὰ πᾶσα πιθανότητα εἶχε τὴ χρήση προθαλάμου ποὺ ὀδηγοῦσε στὸν ἐνιαῖο χώρο Γ-ΣΤ', ὁ ὁποῖος περιβάλλει τὸν ἰδιαίτερο χώρο Α' ὡς διάδρομος.

Εὐρήματα

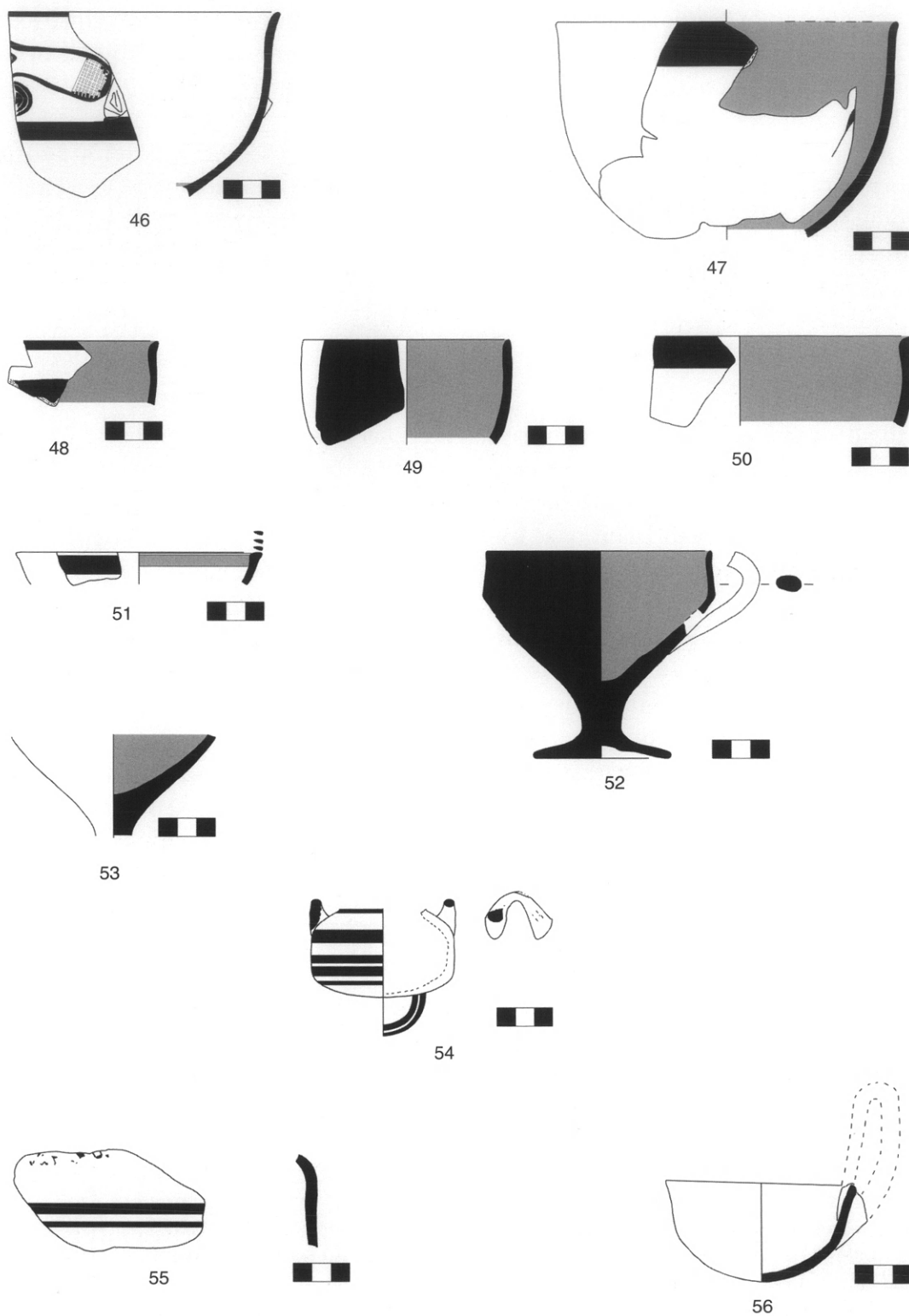
Ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ δαπέδου ποὺ ἔχει ἤδη διερευνηθεῖ καὶ τὶς ὑπερκείμενες αὐτοῦ ἐπιχώσεις, προέρχονται δύο σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα (εἰκ. 16, 54 καὶ 56), καθὼς καὶ τμήματα ἄλλων, τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ μεγάλο ποσοστό. Βρέθηκε ἐπίσης καὶ ἓνα εἰδῶλιο τύπου Ψ καὶ τμήμα ἀπὸ εἰδῶλιο ζῶου (εἰκ. 25, κάτω δεξιά). Ἀσφαλὴ συμπεράσματα ὅμως ὡς πρὸς τὸ συνολικὸ ποσοστὸ διατήρησης τῆς κεραμικῆς τοῦ χώρου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν πρὸς τὸ παρὸν.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα ἀνήκει σὲ μικρὸ ταινιωτὸ κυλινδρικό ἀλάβαστρο (FS 96, εἰκ. 16, 54), τὸ ὁποῖο βρέθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ πεζοῦλι τοῦ χώρου, κοντὰ στὸ κατώφλι τῆς δευτερεύουσας πρόσβασης. Ἄν καὶ τὰ ἀλάβαστρα φέρουν συνήθως κοσμήματα στὸν ὦμο τους, δὲν λείπουν καὶ τὰ παραδείγματα ἐκείνων ποὺ εἶναι μόνο ταινιωτά⁸⁵. Τὸ δεῦτερο σχεδὸν ἀκέραιο ἀγγεῖο, μία ἄβαφη ἀρύταινα (εἰκ. 16, 56), βρέθηκε στὸ κέντρο τοῦ χώρου. Τὰ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα τοῦ χώρου ἔχουν παρὰλληλα στὸν χώρο Β, ἀλλὰ καὶ στὸν γειτονικὸ ἀποθέτη 1 καὶ ἀνάγουν τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου στὴν ΥΕ ΙΙΙΓ / φάση 1. Ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου προέρχεται ἐπίσης μία ὀλόβαφη κύλικα μὲ γωνίωση (FS 267, εἰκ. 16, 52) καὶ τμήμα μιᾶς δεύτερης κύλικας, πιθανότατα κωνικῆς (FS 274), ποὺ φέρει ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 16, 53)⁸⁶. Ἄλλοι τύποι ἀγγείων ποὺ ἐκπροσωποῦνται στὸν χώρο Δ εἶναι ὁ σκύφος μὲ μεσαία ταινία (medium band bowl) (εἰκ. 16, 47)⁸⁷, ἓνας σκύφος τύπου Α μὲ ἀντιθετικὲς σπεῖρες καὶ ρόμβο στὸ κέντρο

85. Βλ. Demakopoulou, Divari-Valakou 1997-1998, εἰκ. 29 γιὰ ταινιωτὸ κυλινδρικό ἀλάβαστρο (FS 96) ἀπὸ τὴ Μιδέα τῆς ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι τύποι ἀλαβάστρου, ὅπως αὐτὸς μὲ τὶς ἀγκυλωτὲς λαβές (FS 98), μποροῦν νὰ φέρουν ἀποκλειστικὰ ταινιωτὴ διακόσμηση (Mountjoy 1986, εἰκ. 173, 2 ἀπὸ τὴν Εὔτερη τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτης). Ἐπίσης βλ. Popham *et al.* 2006, εἰκ. 2.27, 2 γιὰ ταινιωτὸ κυλινδρικό ἀλάβαστρο τῆς φάσης 1b ἀπὸ τὸ Λευκαντί.

86. Βλ. σ. 173 καὶ σημ. 78.

87. Οἱ σκύφοι μὲ μεσαία ταινία θεωροῦνται χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα τῆς ΥΕ ΙΙΙ πρώτης (Rutter 1977, 2, ὅπου ὁ Rutter ἀναφέρεται γενικὰ σὲ ταινιωτοὺς σκύφους. Mountjoy 1986, 151 κέ., εἰκ. 193), ἂν καὶ ἔχει προταθεῖ ἡ πρωιμότερη ἑναρξή τους (Podzuweit 2007, 50) καὶ πρόσφατα ἡ ἑναρξή τους κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 τελικὴ (Vitale 2006, πίν. 2. French, Stockhammer 2009, 177, πίν. 1, 211, εἰκ. 20, 1.3). Ὡστόσο, τὸ ζήτημα σχετικὰ μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνισή τοῦ τύπου δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ, ἐνῶ τὸ ποσοστὸ του κατὰ τὶς πρωιμό-

Εἰκ. 16. Κεραμική ἀπὸ τὸν χώρο Δ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΝΤΟΠΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	35	38	3	2	3	81
Σώματα	83	180	9	4	2	278
Σύνολο	118	218	12	6	5	359
Ποσοστό διατήρησης όστρακων	<5 έκ.: 89 5-10 έκ.: 28 >10 έκ.: 1	<5 έκ.: 173 5-10 έκ.: 43 >10 έκ.: 2	<5 έκ.: – 5-10 έκ.: 12 >10 έκ.: –	<5 έκ.: 2 5-10 έκ.: 4 >10 έκ.: –	<5 έκ.: 4 5-10 έκ.: 1 >10 έκ.: –	<5 έκ.: 269 5-10 έκ.: 88 >10 έκ.: 2
Προγενέστερα						56
Μεταγενέστερα						4
Αδιάγνωστα						2
ΣΥΝΟΛΟ						421

Χώρος Δ.

(είκ. 16, 46)⁸⁸, ένας σκύφος με κυματοειδή ταινία⁸⁹ (είκ. 16, 48), καθώς και δύο ημισφαιρικοί κύαθοι (FS 215), ένας ολόβαφος και ένας με μεσαία ταινία (είκ. 16, 49-50)⁹⁰. Ένα χεῖλος με σταγονόσχημη διακόσμηση ανήκει πιθανότατα σε κάλαθο (FS 290/300-301) (είκ. 16, 51). Στις επιχώσεις του χώρου βρέθηκαν επίσης αργύταινα με ἐγκάρσιες γραμμές στη λαβή, όπως αυτές που είδαμε στον χώρο Β, στέλεχος από ολόβαφο ὑψίποδα σκύφο (FS 304/305) και διαγνωστικά ὄστρακα ἡμισφαιρικής κύλικας, μόνωτου σκύφου (FS 283) με σειρά από Ν και ολόβαφη ἐσωτερική ἐπιφάνεια, βάση και χεῖλος από ολόβαφο σκύφο και ταινιωτή λεκάνη. Από τα κλειστά ἀγγεία ταυτίστηκαν τμήματα από ολόβαφες ὑδρίες (FS 128). Κάποια ολόβαφα χεῖλη φέρουν ἀυλάκωση στο ἐσωτερικό τους⁹¹. Ἐντοπίστηκε επίσης και τμήμα από δεύτερο κυλινδρικό ἀλάβαστρο (FS 96) με δικτυωτὸ στὸν ὦμο του (FM 57, εἰκ. 16, 55).

Τὰ περισσότερα ὄστρακα ἄγραφων λεπτόκοκκων ἀγγείων που βρέθηκαν ἀνήκουν σε κωνικές κύλικες (FS 274) και κύλικες με γωνίωση (FS 267). Ἐπιπλέον στὸ ὑλικὸ ἐκπροσωποῦνται οἱ ἀβαθεῖς κύαθοι (FS 220), οἱ λεκανίδες με γωνίωση (FS 295), οἱ λεκάνες (FS 294), ἐνῶ μία μόνο λαβὴ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σε κρατήρα (FS 7-9). Λιγότερα εἶναι τὰ ὄστρακα που προέρχονται ἀπὸ κλειστά ἀγγεία, ὅπως πρόχους, ὑδρίες και ἀμφορεῖς, ἐνῶ σε πολὺ μικρότερο ποσοστὸ ἀνέρχονται τὰ ὄστρακα που ἀνήκουν σε μαγειρικά σκεύη

τερες φάσεις θὰ εἶναι πολὺ μικρὸ (Kardamaki, ὑπὸ δημοσίευση). Βλ. και Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2011, 211, εἰκ. 7, 26-27 για σκύφους με μεσαία ταινία χεῖλους ἀπὸ τὸν ἀποθέτη 1 ἀλλὰ και French 2011, 341, 348 (ΥΕ ΙΙΙΓ πρῶμη 1).

88. Αὐτοῦ τοῦ τύπου ἡ διαρρύθμιση ἀντιθετικῶν σειρῶν εἶναι συγχὴ κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρῶμη (Podzu-

weit 1981, εἰκ. 56, 1'57, 1. French 2011, 514).

89. Βλ. σ. 166 και σημ. 65.

90. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, εἰκ. 10, 52-53, 57. Για παρεμφερή, ἀλλὰ πρωιμότερο, ολόβαφο κύαθο βλ. Thomas 2011, 205, εἰκ. 16, 174.

91. Βλ. σ. 160 και σημ. 45.

και άσαμίνθους. Συγκεκριμένα έντοπίστηκαν βάσεις και πόδια άπό αϊγινήτικες τριποδικές χύτρες (FS 320) και άπλές ντόπιες χύτρες (FS 65-66), καθώς και όριζόντιες κυλινδρικές λαβές άπό άσαμίνθους (FS 1). Τά πόδια άπό τις αϊγινήτικες χύτρες φέρουν ίχνη καύσης στην επιφάνειά τους, τά όποια προφανώς προέκυψαν κατά τη χρήση τους πάνω σέ έστία. Τό ένα πόδι ώστόσο φέρει ίχνη δευτερογενούς καύσης και στην τομή του.

Προτού όλοκληρωθεί ή άνασκαφή του χώρου Δ, δέν είναι δυνατόν νά διατυπωθούν τά τελικά συμπεράσματα ως προς τη χρήση του. Φαίνεται πάντως ότι άρχικά ήταν κλειστός άπό άνατολικά, ένω μετά τη διάνοιξη της δευτερεύουσας πρόσβασης ήταν άμεσα προσιτός άπό την πλευρά αύτή του συγκροτήματος.

Χώρος Ε (σχ. 2)

Βρίσκεται βόρεια του χώρου Β και δυτικά του χώρου Δ, έχει έμβαδόν 16 τ.μ. και όρίζεται άπό τους τοίχους 18, 5, 30 και 4. Τό επίπεδο έδρασης των τοίχων 5 και 4, καθώς και τό σωζόμενο ύψος τους, παρουσιάζουν διακυμάνσεις για τους λόγους που έκτέθηκαν παραπάνω. Σέ τμήματα των τοίχων αυτών διαπιστώνεται ή ΠΕ τοιχοδομία με τη χρήση έπάλληλων σειρών άπό πλακοειδείς λίθους, ένω ό τοίχος 18 έχει σέ όλο τό μήκος τη χαρρακτηριστική ΥΕ τοιχοδομία με τους μεγάλους λίθους στόν θεμέλιο δόμο και τους μικρότερους στα ένδιάμεσα κενά, άλλα και στόν σωζόμενο δεύτερο δόμο του.

Φυσικό έδαφος έντός του δωματίου διαπιστώθηκε μόνο σέ στενή λωρίδα κατά μήκος της άνατολικής και δυτικής του πλευράς, καθότι στό κέντρο διέρχεται ή κοίτη του χειμάρρου, πλάτους 3.50 μ., πλήρης λιθολογήματος. Στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου σχηματίζεται επί του φυσικού έδάφους λίθινη θήκη, ωφέλιμου χώρου 0.42 τ.μ., την όποια όρίζουν δύο τοιχάρια άπό πλακοειδείς λίθους (είκ. 17). Κατά την άποκάλυψη της θήκης βρέθηκε επίμηκες λίθινο εργαλείο έλλειψοειδοϋς διατομής, διαστάσεων 0.10×0.025 μ., με όξεία πλευρική άκμή και αίχμηρό τό ένα άκρο (είκ. 30). Στη θέση της θήκης παρατηρήθηκε μεγάλη διατάραξη, κυρίως στη νότια πλευρά της, ένω πολλοί λίθοι και πλάκες είχαν εισχωρήσει στό έσωτερικό της. Άνάμεσα στό οϊκοδομικό ύλικό της θήκης που είχε καταρρεύσει, άνασύρθηκαν όστρακα ένός μεγάλου πιθαμφορέα (FS 34) με δικτυωτό κόσμημα στόν ώμο του (FM 57), ένω στην κοιλιά διατηρούνται τρία έλεύθερα συμπαγή τρίγωνα με περίγραμμα, άνεστραμμένα (FM 71) (είκ. 19). Άν και τό σχήμα του συγκεκριμένου άγγείου παραπέμπει στην ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο, τά τρίγωνα της κοιλιάς παραπέμπουν σέ διακόσμηση μεταγενέστερης περιόδου⁹². Βρέθηκαν επίσης τά όστρακα ένός πεπιεσμένου ψευδόστομου άμφορίσκου (FS 180) με στιγμωτούς κύκλους στόν ώμο (FM 27) και μιās άβαφης πρόχου (FS 112, είκ. 18, 57-58). Η παρουσία των παραπάνω άγγείων στό περιβάλλον του άνατολικού τομέα του συγκροτήματος Ι είναι ένδιαφέρουσα, καθότι ό

92. Mountjoy 1999, 986, είκ. 400f, άν και τά τρίγωνα του άμφορέα του Κοντοπήγαδου είναι άνεστραμμένα.

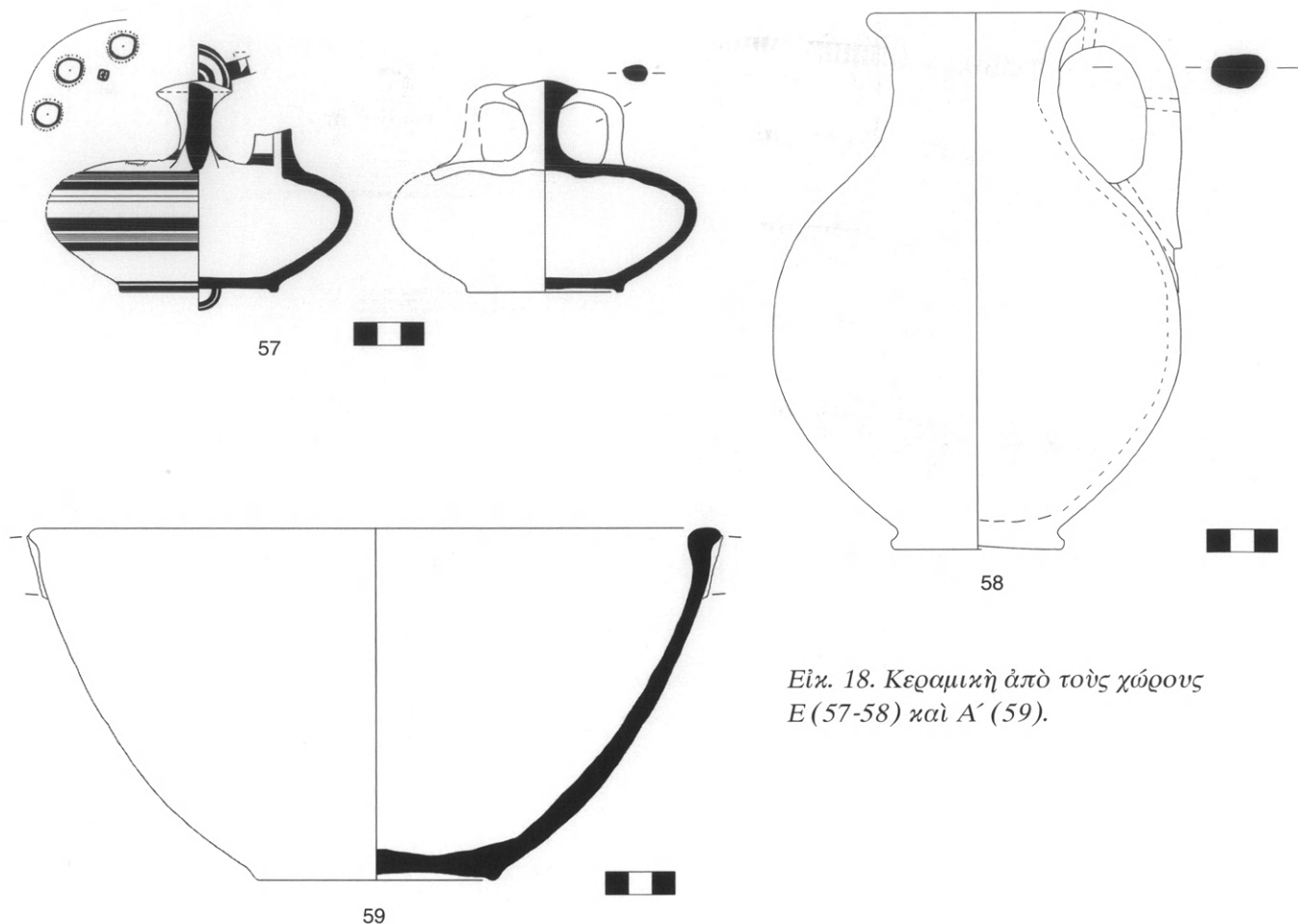
Εἰκ. 17. Λίθινη θήκη στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ χώρου Ε.

πιθαμοφρέας πιθανότατα ἀποτελεῖ ἀπομίμηση παλαιότερου προτύπου, ἐνῶ ὁ ψευδόστομος ἀμφορίσκος ἐπίσης παραπέμπει στὴν ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ1 περίοδο⁹³.

Οἱ πλάκες φαίνεται ὅτι εἶχαν ἀρχικὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἐπένδυση τῶν τοιχωμάτων τῆς θήκης καὶ τὴν κάλυψή της. Στὴ θήκη καταλήγει ἄνοιγμα ἐπὶ τοῦ τοίχου 4, ὡς αὐλάκα ἀγωγοῦ πλάτους 0.30 μ. (εἰκ. 17). Ἄν καὶ ἀπὸ τοὺς διαταραγμένους λίθους καὶ τὶς πλάκες ἀνασύρθηκαν τὰ ὄστρακα τῶν τριῶν προαναφερθέντων ἀγγείων, παραμένει ἀνοικτὸ τὸ ζήτημα τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τῆς θήκης κατὰ τὴν ΠΕ ἐποχὴ καὶ τῆς ἐκ νέου χρησιμοποίησής της στὸ ΥΕ κτίριο. Ἡ πρόσβαση στὸν ὥρο Ε ἐξασφαλιζόταν ἀπὸ ἄνοιγμα εἰσόδου ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου 30, ὅπου διατηρεῖται στὴ θέση του μονολιθικὸ στενὸ κατώφλι, διαστάσεων 1.20×0.30 μ., ἐνῶ τόσο ὁ τοῖχος 30 ὅσο καὶ ἡ συνέχειά του ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς τοῖχος 20' ἐντὸς τῆς ιδιοκτησίας Σταυρόπουλου, ἔχουν καταστραφῇ ἀπὸ σύγχρονες ἐπεμβάσεις. Κατὰ μῆκος τοῦ ἐνιαίου τοίχου 30-20' ὑπάρχουν ἀνοίγματα καὶ κατώφλια ποὺ ὁδηγοῦν στὸν δυτικὸ τομέα τοῦ συγκροτήματος, ἄλλη δηλαδὴ ἐνότητα χώρων σὲ αἰσθητὰ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα. Οἱ ὥροι αὗτοι σαφέστατα χρησιμοποιοῦνται κατὰ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ἐνδέχεται ὅμως τμήματά τους νὰ ἀνάγονται στὴν ΠΕ ἐποχὴ.

93. Mountjoy 1999, εἰκ. 189, 153. Βλ. ὅμως καὶ Μα-
ραμπέα 2010, εἰκ. 41, 7.4 γιὰ σχεδὸν πανομοιότυπο
ψευδόστομο ἀμφορέα ἀπὸ τὰ Κανάκια. Ὁ Rutter γιὰ

παρεμφερεῖς ἀμφορίσκους μὲ ρόδακες ἀπὸ τὸν Κομμό,
τὴν Ἀκρόπολη καὶ τὸ Λευκαντὶ ὑποθέτει τὴν κοινὴ
ἀττικὴ τους προέλευση (Rutter 2005, 42-43 εἰκ. 9-11).

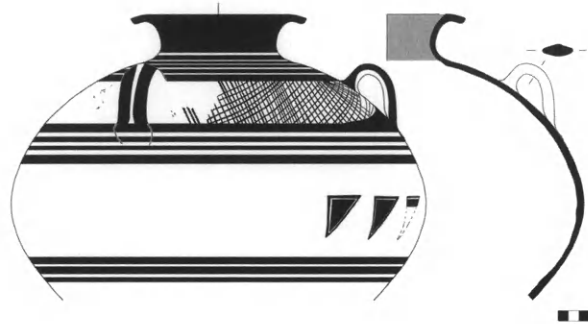
Εἰκ. 18. Κεραμικὴ ἀπὸ τοὺς χώρους Ε (57-58) καὶ Α' (59).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	15	13			28
Σώματα	55	51	7	5	118
Σύνολο	70	64	7	5	146
Ποσοστὸ διατήρησης ὀστράκων	<5 ἐκ.: 42 5-10 ἐκ.: 27 >10 ἐκ.: 1	<5 ἐκ.: 43 5-10 ἐκ.: 20 >10 ἐκ.: 1	<5 ἐκ.: – 5-10 ἐκ.: 7 >10 ἐκ.: –	<5 ἐκ.: 3 5-10 ἐκ.: 2 >10 ἐκ.: –	<5 ἐκ.: 88 5-10 ἐκ.: 56 >10 ἐκ.: 2
Προγενέστερα					32
Μεταγενέστερα					
Ἀδιάγνωστα					4
ΣΥΝΟΛΟ					182

Χῶρος Ε.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ἀγγεῖα, ἐντὸς τοῦ χώρου Ε βρέθηκαν λίγα ΥΕ ὀστράκα ἀποσπασματικῆς διατήρησης (πίν. 6).

Εικ. 19. Πιθαμφορέας από τον χώρο Ε.

Χώρος Α' και περιβάλλον διάδρομος (χώροι Γ, ΣΤ' και Γ') (σχ. 2, εικ. 20-21)

Ο χώρος Α' και ο διάδρομος που τον περιβάλλει αποτελούν ένα σύνολο πολύ καλής διατήρησης με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η νότια πλευρά του χώρου Α' εφάπτεται στους χώρους Δ και Ε, αλλά οι άλλες τρεις πλευρές του παραμένουν ελεύθερες, περιβαλλόμενες από ένα ενιαίο διάδρομο, πλάτους 1.70 μ. ανατολικά, 2.50 μ. βόρεια και 2 μ. νότια (σχ. 2: χώροι Γ, ΣΤ' και Γ').

Ο διάδρομος ανατολικά και βόρεια ορίζεται από τον περίβολο και νότια από τον τοίχο 20' του δυτικού τομέα του συγκροτήματος. Ο χώρος Α' έχει έμβαδόν 10.50 τ.μ. και ορίζεται από τους τοίχους 4, 22, 3' και 7', οι οποίοι διατηρούνται σε ύψος έως και 0.90 μ., παρουσιάζοντας ποικιλία στον τρόπο και το υλικό δόμησής τους. Επί του προκειμένου σημειώνεται ότι η ανασκαφή έχει εξαντληθεί μόνο στο ανατολικό και βορειοανατολικό σκέλος του διαδρόμου, ενώ παραμένει παχύ στρώμα επίχωσης στο δυτικό τμήμα του χώρου Α' και στο υπόλοιπο του διαδρόμου.

Καταστροφή παρατηρείται στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου Α' (τοίχοι 4 και 22), ή οποία επήλθε, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στο πλαίσιο της μετασκευής του χώρου Δ. Διατάραξη και ασαφής εικόνα διαπιστώνεται στη δυτική απόληξη του τοίχου 3', όπου μερικοί λίθοι ίσως ανήκουν σε τμήμα του δυτικού τοίχου 7'. Μεταξύ των δύο τμημάτων του τοίχου αυτού θα πρέπει να υπήρχε άνοιγμα εισόδου, από το οποίο όμως δεν διασώθηκαν στοιχεία. Στο δυτικό σκέλος του διαδρόμου (χώρος Γ') και σε επαφή με τη στρογγυλεμένη απόληξη του τοίχου 4 αποκαλύφθηκε χτιστό «θρανίο» έπιμελούς κατασκευής, διαστάσεων 0.90×0.70 μ. και ύψους 0.55 μ. που αντιστοιχεί σε πέντε δόμους. Μεταξύ του θρανίου και του τοίχου 7' δημιουργείται κόγχη στρωμένη με μία πλάκα.

Έναντι του «θρανίου» και σε επαφή με τον τοίχο 2/περίβολο διατηρείται αποσπασματικά λίθινη κατασκευή, μάλλον θήκη, της οποίας μόνο το δυτικό τοιχάριο, διαστάσεων 1.20×0.30 μ., σώζεται σε όλο του το μήκος, ενώ από τα άλλα δύο έχουν απομείνει στη θέση τους ελάχιστοι λίθοι.

Έντος του δωματίου Α' διαπιστώθηκε δάπεδο από σκληρό καστανόλευκο χῶμα με

Εἰκ. 20. Χῶρος Α' ἀπὸ βόρεια.

Εἰκ. 21. Ἀσάμινθος κατὰ χώραν στὸν χῶρο ΣΤ'.

λίγες πλάκες που ενισχύουν την εικόνα του δαπέδου, επί του οποίου βρέθηκε μία άβαφη λεκάνη (FS 294/302, εικ. 18, 59). Στους χώρους του διαδρόμου και στο ίδιο επίσης βάθος διαπιστώθηκε τὸ επίπεδο χρήσης, ὡς ἐνιαῖο σύνολο με αὐτὸ τοῦ δωματίου. Σὲ ἀντίθεση ὅμως με τὰ πενιχρὰ εὐρήματα τοῦ δωματίου, στὸ ἀνατολικὸ καὶ βόρειο σκέλος τοῦ διαδρόμου ἀποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφῆς με ἄφθονο οἰκοδομικὸ ὑλικὸ καὶ πολλὰ σπασμένα σκεύη καὶ ἀγγεῖα κατὰ χώραν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος παρουσιάζονται τὰ ἀκέραια καὶ καλύτερα διατηρημένα ἀγγεῖα.

Ἐκτὸς τῶν προαναφερθέντων σπασμένων ἀγγείων καὶ σκευῶν, ἀποκαλύφθηκε κατὰ χώραν πῆλινη ἀσάμινθος, τοποθετημένη κατὰ 0.10 μ. χαμηλότερα τοῦ δαπέδου καὶ ὑποστηριζόμενη ἐξωτερικὰ ἀπὸ ἀρκετοὺς λίθους (εἰκ. 21). Ἐναντι τῆς ἀσαμίνθου, στὸ μέσον τοῦ μήκους τοῦ χώρου Α', διαπιστώθηκε ἐνσωματωμένος σχηματισμὸς στὸ στρώμα τοῦ δαπέδου ἀπὸ στενὲς λωρίδες κμηλοχώματος, σχήματος Π. Οἱ κεραῖες τοῦ Π κατέληγαν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου 3, ὀρίζοντας ὡς 1.22×1.07 μ., χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐρμήνευαν τὸν συγκεκριμένο σχηματισμό. Περιέβαλλε κάποιο κινητὸ ἀντικείμενο ἢ ἦταν διακοσμητικὸ χαρακτηριστῆρα;

Ἐν κατακλείδι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ χώρου Α', τὸ στενὸ ἄνοιγμα στὴ νοτιο-ἀνατολικὴ γωνία του ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς θυρίδα, ἡ ἀπουσία εὐρημάτων ἐπὶ τοῦ δαπέδου του, τὸ «θρανίον» καὶ ἡ κόγχη στὸ νότιο σκέλος τοῦ διαδρόμου, ἡ λίθινη θήκη ἔναντι τοῦ «θρανίου» καὶ ὁ φαρδὺς ἐν γένει διάδρομος ποὺ τὸ περιβάλλει, καθιστοῦν τὸν ρόλο τοῦ κτιρίου αὐτοῦ ἄκρως ἐνδιαφέροντα. Πιθανότατα ἡ χρῆση τοῦ χώρου Α νὰ ἦταν λατρευτικὴ. Στὰ παραπάνω ἂν προστεθεῖ ἡ κατὰ χώραν ἀσάμινθος καὶ ὁ σχηματισμὸς στὸ δάπεδο τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ διαδρόμου, ἐνισχύεται περαιτέρω ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ χώρου Α', χωρὶς ὅμως πρὸς τὸ παρὸν νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀσφαλὴς ἐρμηνεία του, γιὰ τὴν ὁποία ἀναμένεται ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς⁹⁴.

Εὐρήματα

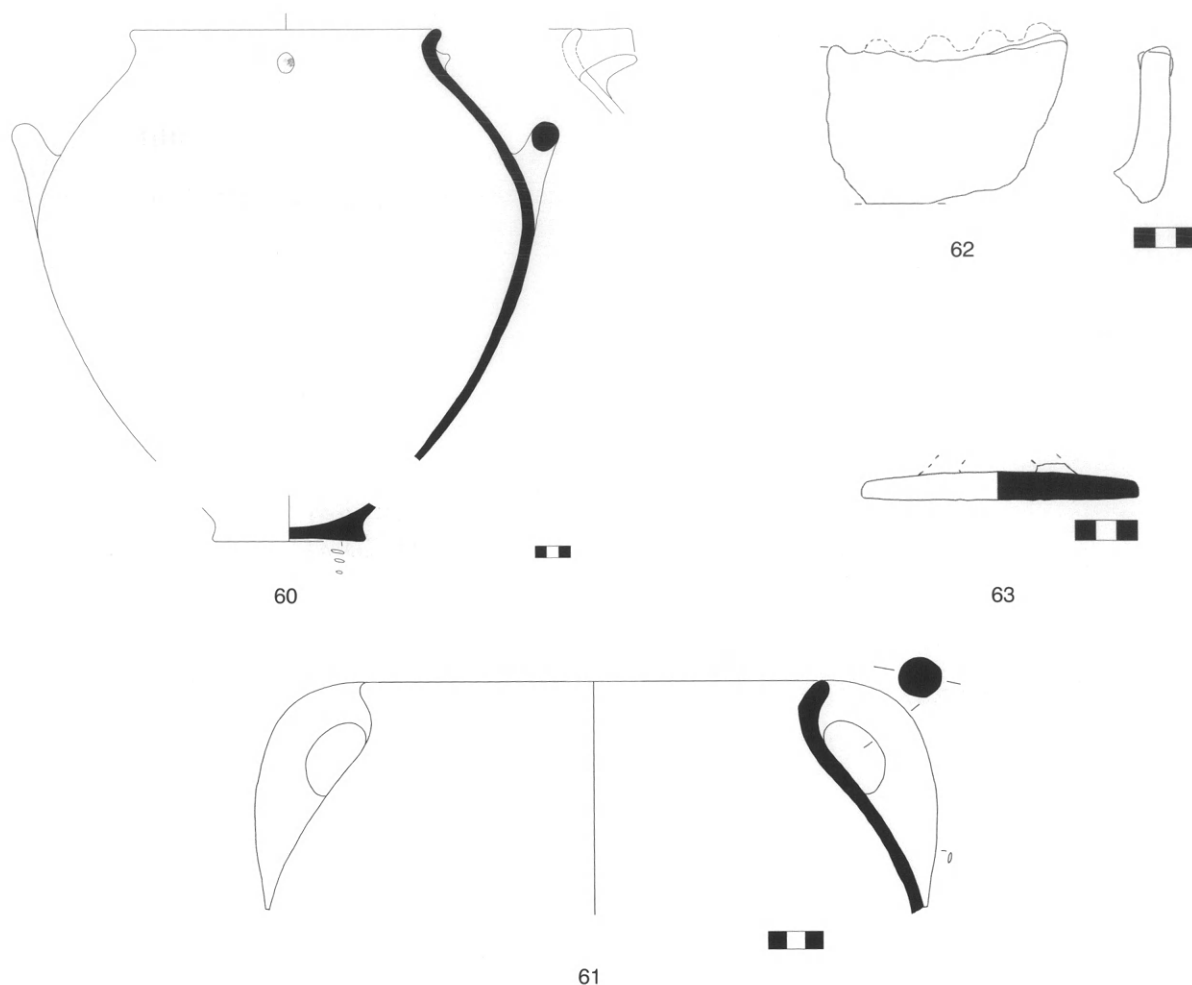
Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ τοῦ διαδρόμου Γ καὶ ΣΤ' δὲν ἔχει ἀκόμα συντηρηθεῖ, καθὼς ἀναμένεται νὰ προηγηθοῦν ἀναλύσεις περιεχομένου (residue analysis) σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀγγείων. Ὡστόσο, ἡ καλὴ διατήρηση μεγάλου μέρους τοῦ ὑλικοῦ ἐπιτρέπει τὰ πρῶτα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ διαδρόμου.

Ἡ δὲ ὁλοκλήρωση τῆς καταγραφῆς θὰ ἀφορᾷ σὲ μικρότερα ὄστρακα ἢ τμήματα ἀγγείων, ὁπότε δὲν ἀναμένεται νὰ ἀλλάξει σημαντικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ χώρου ποὺ παρουσιάζεται παρακάτω.

Ὁ διάδρομος διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του σημαντικὰ ἀπὸ τὰ ὑπό-

94. Παρεμφερῆ στοιχεῖα, ὅπως τὸ θρανίον καὶ ἡ κόγχη, ἔχουν διαπιστωθεῖ στὸ μέγαρο τῆς Μιδέας, στὸ ὁποῖο ἀποδίδεται θρησκευτικὴ χρῆση Walberg 2007, 64-65, σχ. 3-4, εἰκ. 25-26. Ἀσάμινθος κατὰ χώραν, χτιστὸ θρανίον, εἰδῶλιο καὶ μαγειρικὲς χύτρες ἔχουν

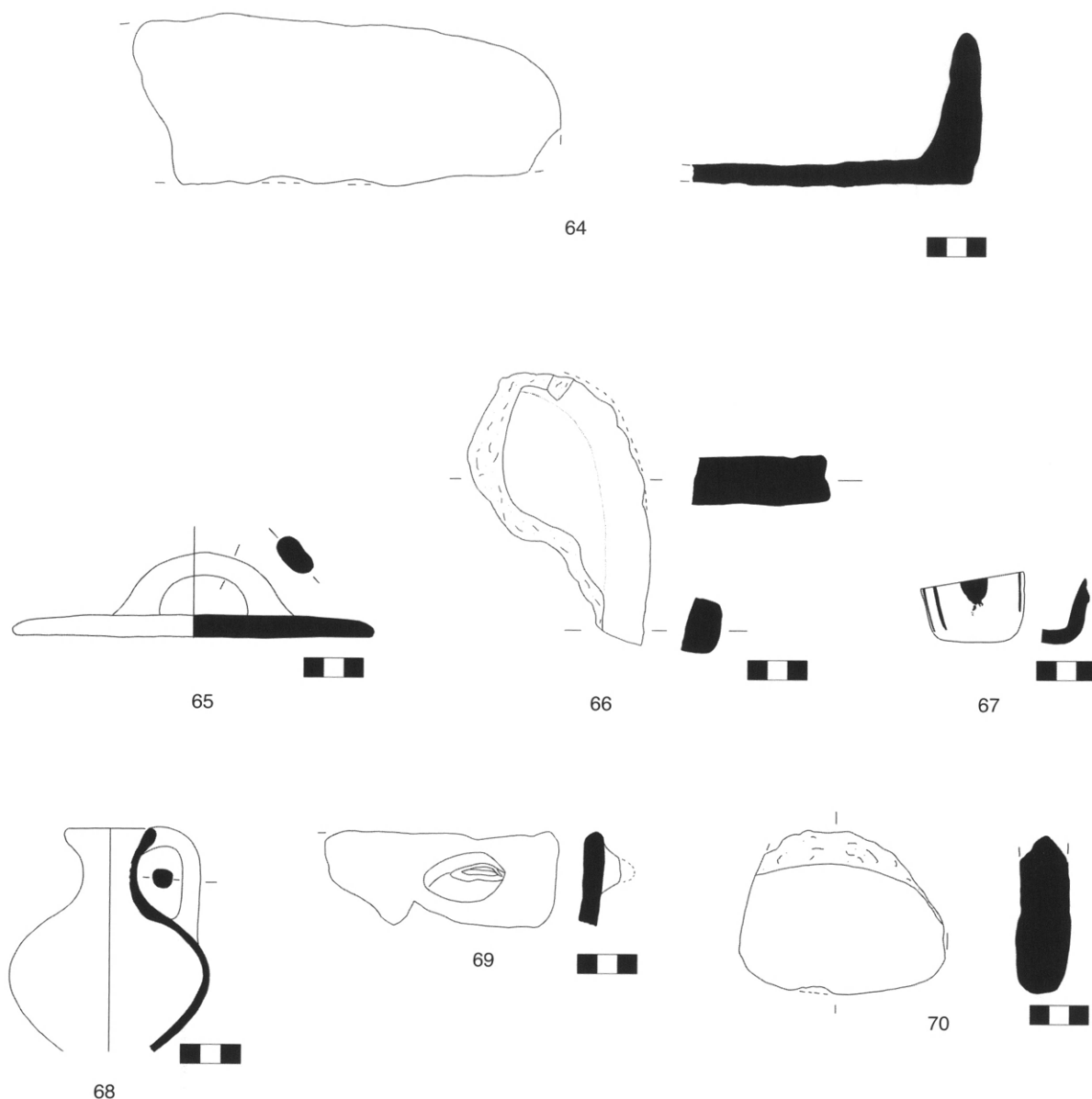
βρεθεῖ στὸ βόρειο πρόπυλο τοῦ κτιρίου Γ τῶν Κανακίων (Λῶλος 2009, 3 εἰκ. 2-4). Ὁ χώρος αὐτὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ὡς χώρος ἀναμονῆς ἢ ὑποδοχῆς καὶ θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ με τὸν προθάλαμο Δ καὶ τὸν διάδρομο (Γ, ΣΤ' καὶ Γ').

Εἰκ. 22. Κεραμική ἀπὸ τὸν διάδρομο (χώροι Γ, ΣΤ' καὶ Γ').

λοιπα δωμάτια τοῦ συγκροτήματος I, καθὼς περιλαμβάνει κυρίως μεγάλου μεγέθους ἀποθηκευτικά καὶ μαγειρικά σκεύη, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ κατὰ χώραν ἀσάμινθος. Κοντὰ στὴν ἀσάμινθο, ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ κατὰ μῆκος τοῦ περιβόλου 2, βρέθηκε καὶ τμῆμα πήλινου ἀνοιχτοῦ σκεύους, ἄγνωστης χρήσης, ποὺ διατηρεῖ τὸ ἓνα πέρασ του (εἰκ. 23, 64). Στὸ ἄμεσο περιβάλλον τῆς ἀσάμινθου ἢ πολὺ κοντὰ της καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου βρέθηκαν ἀκόμα ἀρκετὰ ἀγγεῖα καὶ κάποια ἄλλα ἀντικείμενα. Τὰ ἀγγεῖα μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ πέντε γενικὲς κατηγορίες: Ἡ πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει μαγειρικά σκεύη, ὅπως δύο αἰγινήτικους ἀμφορεῖς (εἰκ. 22, 61, FS 66/320), ἓναν τρίτο τοπικῆς παραγωγῆς, ἓναν αἰγινήτικο προχυτικὸ κρατήρα (εἰκ. 22, 60, FS 298) πολὺ μεγάλου μεγέθους με ἀπόφυση ἀπέναντι ἀπὸ τὴν προχοή καὶ σύμβολα τοῦ κεραμέα στὴ βάση του⁹⁵. Τέλος βρέθηκε καὶ

95. Lindblom 2001.

Εικ. 23. Κεραμική από τὸν διάδρομο (χώροι Γ, ΣΤ καὶ Γ').

τμήμα ἐσχάρας (εἰκ. 22, 62)⁹⁶. Στὴν ἴδια κατηγορία ἐντάσσεται καὶ σφαιρικό πῶμα (εἰκ. 22, 63), τὸ ὁποῖο βάσει τοῦ μεγέθους του θὰ ἦταν δυνατόν νὰ συνδυαστεῖ μὲ κάποιους

96. Βλ. Demakopoulou, Divari-Valakou 2002, εἰκ. 77 καὶ Demakopoulou, Divari-Valakou 1997-1998, εἰκ. 45

γὰ τμήματα ψησταριᾶς ἀπὸ τὴ Μιδέα, τὰ ὁποῖα φέρουν ἴχνη δευτερογενοῦς καύσης στὴν ἐπιφάνειά τους.

από τους μεσαίου μεγέθους μαγειρικούς άμφορείς. Ο αϊγινήτικος προχυτικός κρατήρας, τὸ μεγαλύτερο άγγείο αὐτῆς τῆς ποιότητας ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τομέα τοῦ συγκροτήματος I, ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ σπάνιο τύπο αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ἐνῶ τὰ γνωστά του παράλληλα εἶναι ἐλάχιστα⁹⁷. Ἡ δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει ἀποθηκευτικὰ άγγεία, ὅπως τὴν ἀσάμινθο, τμῆμα ἀπὸ ἓνα πιθάρι (FS 13) καὶ δύο ὑδρίες (FS 128). Μὲ τὰ άγγεία αὐτὰ ἴσως συνδυάζονται ἓνα κυκλικὸ πῶμα (εἰκ. 23, 65) ἴδιας ποιότητας ὅπως τῆς ἀσάμινθου καὶ ἓνα δεύτερο ἐλλειψοειδοῦς σχήματος (εἰκ. 23, 66). Παρόμοια πῶματα, ἀλλὰ μεγαλύτερου μεγέθους ἔχουν βρεθεῖ σὲ ΥΜ ΠΙΒ2 σύνολο στὰ Χανιά μὲ ἴχνη καύσης στὴν κάτω ἐπιφάνειά τους, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ Κοντοπήγαδο⁹⁸. Ἡ τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει άγγεία μετάγγισης, ὅπως εἶναι μία ἄβαφη πρόχους (FS 110), στὴν ὁποία εἶναι δυνατόν νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ ὁ προαναφερθεὶς προχυτικός κρατήρας. Στὴν τέταρτη κατηγορία ἀνήκουν λίγα άγγεία κατανάλωσης, ὅπως δύο ἄβαφες κύλικες μὲ γωνίωση (FS 267) καὶ ἓνας γραπτὸς κάλαθος (FS 301). Ὁ ἀριθμὸς άγγείων τῆς τελευταίας κατηγορίας ἐνδέχεται νὰ αὐξηθεῖ κάπως μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς συντήρησης τοῦ ὑλικοῦ. Τέλος μία φιάλη μὲ δύο ἄτονες ἀποφύσεις, μία ἄβαφη πρόχους ὅπως αὐτὴ τοῦ χώρου Β καὶ μία ἀσάμινθος (FS 1) μὲ ὠτίο συνιστοῦν τὴν πέμπτη κατηγορία τοῦ χώρου ἀπὸ μικκύλα άγγεία (εἰκ. 23, 67-69). Ἡ φιάλη φέρει διακόσμηση ἀπὸ κάθετες γραμμὲς καὶ ἔχει ἀκριβῆ παράλληλα στὴν Ἀργολίδα⁹⁹, ἀπὸ ὅπου θεωροῦμε ὅτι ἔχει εἰσαχθεῖ, βάσει μακροσκοπικῆς ἐξέτασης. Πέρα ἀπὸ τὰ πῶματα, στὸν χώρο ΣΤ'/Γ' βρέθηκε καὶ μία άγνύθα γνωστοῦ τύπου¹⁰⁰ (εἰκ. 23, 70) καὶ τμῆμα εἰδωλίου.

Χῶρος περιβάλλον τὸ συγκρότημα ἐξ Ἀνατολῶν

Στὴν ἐκτὸς τοῦ περιβόλου περιοχὴ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια χρήσης τοῦ χώρου, ἀπορρίψεις μεγάλων ποσοτήτων κεραμικῆς καὶ ἄλλων ὑλικῶν, εἴτε ἐντὸς ἡμιεργασμένων καὶ ἀκανόνιστου σχήματος λάκκων στὰ ἀνατολικά, εἴτε ἐν εἴδει σωρῶν στὰ βόρεια τοῦ περιβόλου¹⁰¹.

Ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ πρानοῦς, ἀνατολικά τοῦ συγκροτήματος, ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς λάκκοι-ὀρύγματα (α, β καὶ γ) μὴ κανονικοῦ σχήματος καὶ τυχαίων διαστάσεων (σχ. 2). Εἶχαν

97. Βλ. παράδειγμα ἀπὸ τὰ Ἴρια (Dohl 1973, εἰκ. 13, B20). Προχυτικὸς αἰγινήτικος κρατήρας ἔχει βρεθεῖ καὶ στὸ Μίτρον, σύμφωνα μὲ προσωπικὴ πληροφόρηση τοῦ Β. Lis, τὸν ὁποῖο εὐχαριστοῦμε. Σκυφοειδεῖς κρατήρες ἀπὸ χονδροειδῆ πηλὸ ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὴ Μιδέα, στὸ Λευκαντί (Popham *et al.* 2006, εἰκ. 2.25, 4) ἀλλὰ καὶ τὶς Μυκῆνες (French 2011, 435 κέ. ΥΕ ΠΙΓ πρῶμη 1).

98. Hallager 2003, 244 πίν. 77, 80-P0612.

99. Mountjoy 1986, εἰκ. 123, 11.

100. Rahmstorf 2008, πίν. 22.

101. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς χώρων ἀπόρριψης, κυρίως κεραμικοῦ ὑλικοῦ, ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἕως τώρα στὸν οἰκισμὸ καὶ τὴν ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση τοῦ Κοντοπήγαδου καὶ οἱ ἐξαιρετικὰ μεγάλες ποσότητες κεραμικῆς ποὺ βρέθηκαν σὲ αὐτοὺς, θέτουν ἔντονο προβληματισμὸ ὡς πρὸς τὸν τόπο προέλευσης τοῦ ὑλικοῦ, τὸν πληθυσμὸ καὶ τὶς δραστηριότητες ποὺ λάμβαναν χώρα στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ κ.ά.

διαμορφωθεί με αφαίρεση της κιμωλιάς, ενώ οι σχιστολιθικές φλέβες του φυσικού βράχου, όπου υπήρχαν, αφέθηκαν για να ορίζουν τα τοιχώματα των λάκκων.

Από το σύνολο των απορρίψεων βρίσκεται σε εξέλιξη ή μελέτη του υλικού από τον λάκκο α, ο οποίος αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα χώρου απόρριψης. Έντοπίστηκε σε απόσταση 9 μ. ανατολικά του περιβόλου, λαξευμένος στον κιμωλόβραχο σε σχήμα περίπου έλλειπτικό, μέγ. διαστ. 3.70×2.15 μ. και βάθους 0.70 μ. Περιείχε περίπου 13.000 όστρακα, άφθονους μικρούς λίθους και ελάχιστο χώμα (πίν. 7).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΝΤΟΠΙΑ	ΜΕΣΟ- ΚΟΚΚΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	884	1883	225	74	135	14	3215
Σώματα	1338	7082	386	149	542	44	9541
Σύνολο	2222	8965	611	223	677	58	12756
Ποσοστό διατήρησης όστράκων	<5 εκ.: 1014 5-10 εκ.: 1190 >10 εκ.: 18	<5 εκ.: 5145 5-10 εκ.: 3800 >10 εκ.: 20	<5 εκ.: 165 5-10 εκ.: 411 >10 εκ.: 35	<5 εκ.: 117 5-10 εκ.: 104 >10 εκ.: 2	<5 εκ.: 489 5-10 εκ.: 185 >10 εκ.: 3	<5 εκ.: 27 5-10 εκ.: 30 >10 εκ.: 1	<5 εκ.: 6957 5-10 εκ.: 5720 >10 εκ.: 79
Προγενέστερα							99
Μεταγενέστερα							6
Αδιάγνωστα							
ΣΥΝΟΛΟ							12861

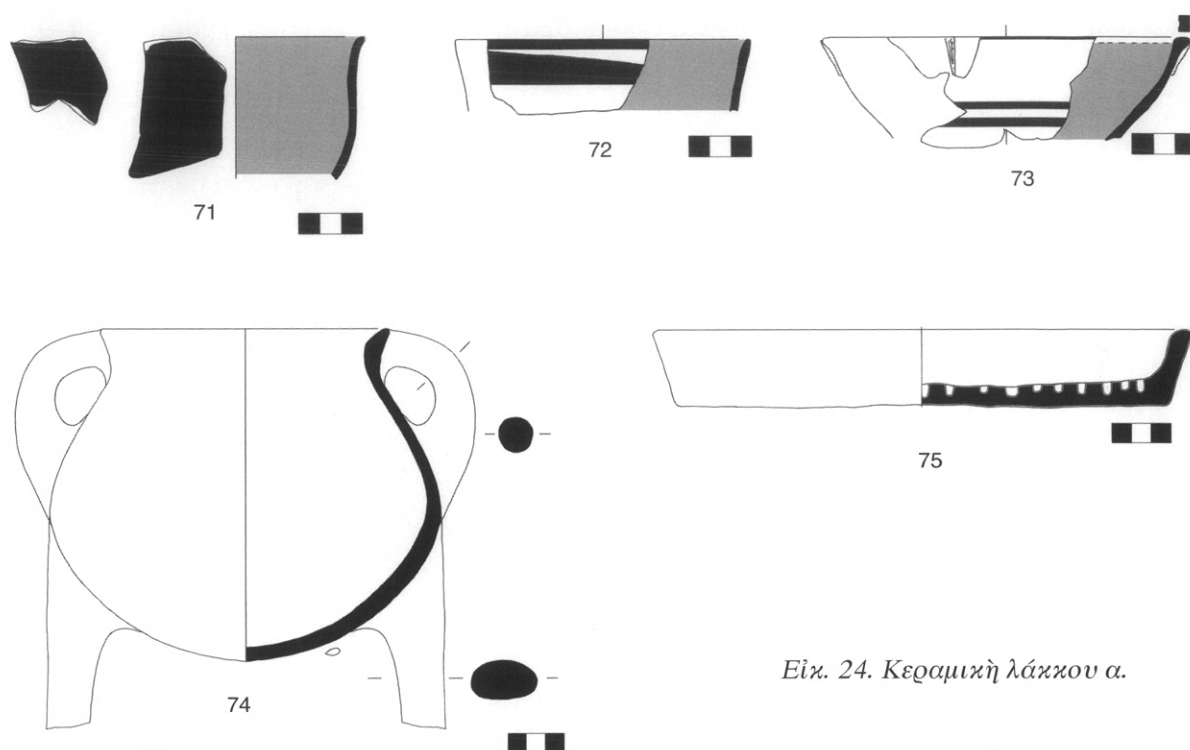
Λάκκος α.

Ευρήματα

Το περιεχόμενο του λάκκου α αποτελεί το μεγαλύτερο σύνολο που έχει εξεταστεί μέχρι τώρα από το άμεσο περιβάλλον του συγκροτήματος Ι (πίν. 7). Η τεράστια ποσότητα κεραμικής του λάκκου α μπορεί να συγκριθεί μόνο με αυτήν του γειτονικού αποθέτη 1¹⁰². Παρόλο που αρκετά άγγεϊα σώζονται σε μεγάλο τμήμα τους (είκ. 24, 74-75) και ενώ τα μισά όστρακα είναι μεσαίου μεγέθους, δεν προέκυψε από τη συντήρηση του υλικού άκραιο άγγεϊο. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την ταύτιση συνανηγόντων οστράκων από όλα τα βάθη του λάκκου, αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι το περιεχόμενο του λάκκου α αποτελεί προϊόν στιγμιαίας απόθεσης, κατόπιν καθαρισμού κάποιων χώρων και όχι αποτέλεσμα συνεχούς απόρριψης. Δεδομένου μάλιστα ότι δεν διαπιστώθηκαν συνανηγόντα στο υλικό του λάκκου α και του ανατολικού τομέα του συγκροτήματος Ι, προς το παρόν δεν είναι γνωστό το αρχικό περιβάλλον του υλικού από τον λάκκο α. Άξιζει πάντως να

102. Βλ. Καζά-Παπαγεωργίου κ.ά. 2011.

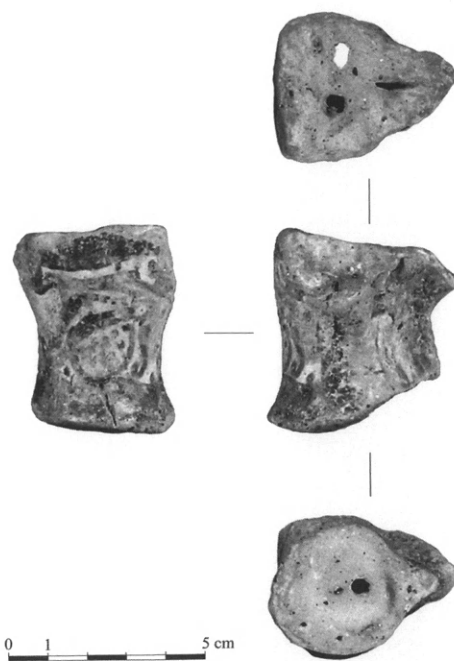

Εἰκ. 24. Κεραμική λάκκων α.

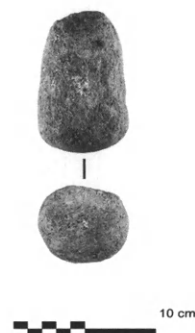
Εἰκ. 25. Εἰδῶλια ἀπὸ τοὺς χώρους Β (πάνω δεξιὰ) καὶ Δ.

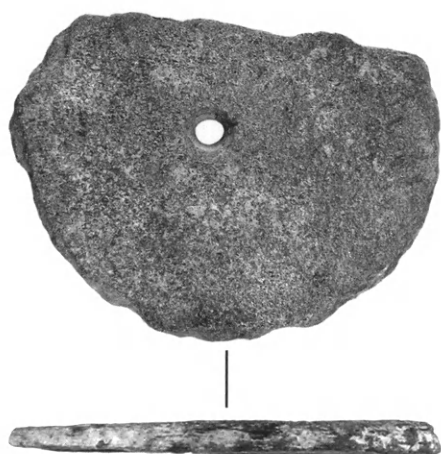
Εἰκ. 26. Τμήμα μεγάλου εἰδωλίου ἀπὸ τὸν χώρο Β.

Είκ. 27

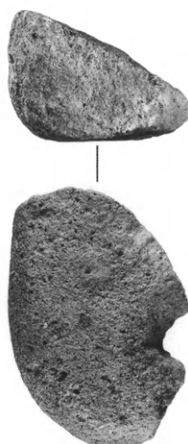
Είκ. 28

Είκ. 29

Είκ. 30

Είκ. 31

Είκ. 27. Σφονδύλι από τον χώρο Β και πήλινη χάντρα από τον χώρο ΣΤ.

Είκ. 28. Μυλόλιθος και τριπτήρας από ανδρείτη από τον χώρο Β.

Είκ. 29. Δίσκος από σχιστόλιθο από τον χώρο Β.

Είκ. 30. Λίθινο εργαλείο από τον χώρο Ε.

Είκ. 31. Τμήμα μυλόλιθου από τον λάκκο α.

τονιστεί ότι στον λάκκο α βρέθηκε μεγάλος αριθμός άποτυχημένων όπτήσεων, όπως και στον άποθέτη 1, καθώς και τμήμα μυλόλιθου με δευτερογενή έπεξεργασία (είκ. 31).

Άν και ή μελέτη του μεγάλου αυτού συνόλου είναι ακόμα υπό εξέλιξη, μπορούν να διατυπωθούν κάποια συμπεράσματα. Όσον άφορᾷ τη χρονολόγηση, τὸ σύνολο ανάγεται στην YE IIIΓ / φάση 1, αλλά έπειδή άπουσιάζουν οι σκύφοι (FS 284) με μεσαία ταινία χείλους (medium band) και οι γραπτές κωνικές κύλικες (FS 274), θα ήταν δυνατή ή κατά τι πρωιότερη χρονολόγηση μέρους του συνόλου αυτού, στην YE IIIB2 περίοδο. Συχνά άπαντούν όλόβαφοι ύψίποδες σκύφοι (FS 304/305), γραπτές λεκάνες (FS 294), προχυτικοί κρατήρες με κυματοειδή ταινία (FS 298), ενώ σπανιότεροι είναι οι όλόβαφοι σκύφοι (FS 284) (είκ. 24, 71), οι γραπτές κύλικες με γωνίωση (FS 267), οι γραπτοί κύαθοι (FS 215) (είκ. 24, 72) και οι κάλαθοι (FS 301) με όλόβαφη έσωτερική έπιφάνεια (είκ. 24, 73).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα με τὰ άποτελέσματα της μελέτης των ανασκαφικών στοιχείων του άρχαιολογικού ύλικού από τον ανατολικό τομέα του συγκροτήματος I και του συσχετισμού τους άφενδς με τις πληροφορίες που έχουν διασωθεί για τὸ άρχικό περιβάλλον της περιοχής και άφετέρου με την έως τώρα έρευνα της εργαστηριακής έγκατάστασης (συγκρότημα III), προκύπτει ότι ό έξεταζόμενος χώρος άποτελεί τμήμα ευρύτερου οικιστικού-έργαστηριακού συνόλου. Έκτὸς των καταλοίπων των συγκροτημάτων I, II και III, οι προαναφερθείσες πληροφορίες για την ύπαρξη και άλλων οικιστικών καταλοίπων στην ίδια περιοχή μᾶς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι είχαν διαμορφωθεί κατόπιν συγκεκριμένου σχεδίου δύο τουλάχιστον πολεοδομικοί πυρήνες, οι όποιοι ώστόσο άλληλοεξαρτώντο. Ό ένας πυρήνας με τουλάχιστον τρία συγκροτήματα τοποθετείται στον λόφο του Κοντοπήγαδου και τὸ άμεσο περιβάλλον του, και ό δεύτερος στην εργαστηριακή έγκατάσταση και τὸ άμεσο περιβάλλον της¹⁰³. Η έντυπωσιακή άφθονία κεραμικού ύλικού που βρέθηκε κατόπιν όλων των ανασκαφικών έργσιών που έχουν πραγματοποιηθεί στὸ Κοντοπήγαδο, ύποδηλώνει πολυπληθή κατοίκηση της περιοχής καθ' όλη τη διάρκεια της Μυκηναϊκής έποχής. Περιορισμένες ένδειξεις στὸ ύλικὸ της εργαστηριακής έγκατάστασης (συγκρότημα III) και ίσχυρότατες στὸ ύλικὸ των συγκροτημάτων του λόφου, μαρτυρούν τη συνεχή κατοίκηση της περιοχής από τὸ τέλος της ME έποχής έως και την YE IIIA2 περίοδο. Με βάση τὸ ύλικὸ που έχει μελετηθεί έως τώρα, παρουσιάζεται κενὸ κατὰ την YE IIIB1 περίοδο, καθότι όλα τὰ σύνολα ανάγονται κυρίως στην YE IIIΓ / φάση 1, με ένα τμήμα του ύλικού να μπορεί να χρονολογηθεί και στην YE IIIB2 περίοδο¹⁰⁴. Η συγκεκριμένη διαπίστωση έπιβεβαιώνει, εν μέρει μόνο, τη θεωρία ότι στην Αθήνα παρατηρείται όπισθοδρόμηση κατὰ την YE IIIA2 - IIIB1 περίοδο¹⁰⁵, έφ' όσον βέβαια θεωρούμε

103. Για παρεμφερή όργάνωση σὲ συγκροτήματα βλ. Λώλο 2003.

104. Καρδαμάκη 2011, 228-230, όπου ή χρονολό-

γηση του άποθέτη 1.

105. Immerwahr 1971, 151 κέ. Παντελίδου 1975, 226 κέ. Ruppenstein 2010, 30 κέ.

ὅτι τὸ Κοντοπήγαδο, λόγω γειτνίασης, σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ χωροταξικὴ διάρθρωση τοῦ συγκροτήματος Ι ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ του τομέα ποὺ παρουσιάζεται ἐν προκειμένῳ, δὲν ἔχει ἀκριβῆ παρόλληλα. Κυρίαρχη θέση πάντως κατέχει ὁ χώρος Ζ, ὁ ὁποῖος λόγω τῶν μεγάλων διαστάσεων ποὺ διαθέτει καὶ ἄλλων χαρακτηριστικῶν, ὅπως τὸ μονολιθικὸ κατώφλι, τὸ πεζούλι καθ' ὅλο τὸ μήκος τῆς μίας πλευρᾶς του καὶ τῶν λίθων ποὺ ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ὡς πιθανὲς βάσεις ξύλινων κιόνων, θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ κεντρικὴ αἶθουσα τοῦ συγκροτήματος. Λεῖπουν ὅμως σαφὴ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ χαρακτηρίζαν ἕναν πρόδομο, καὶ ἐπομένως ἕνα μεγαρόσχημο κτίριο, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε θεωρηθεῖ¹⁰⁶. Μὲ βάση τὴν κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν περιορισμένη ἔρευνα τῶν ἐπιχώσεων τοῦ χώρου Ζ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι λειτουργοῦσε ὡς χώρος συγκέντρωσης ἀρκετῶν ἀτόμων, ὅπου προφανῶς γινόταν κατανάλωση τροφῆς καὶ ποτοῦ¹⁰⁷. Στὸ πλαίσιο τῆς συγκεκριμένης ἐρμηνείας τοῦ χώρου Ζ καὶ βάσει τοῦ περιεχομένου τῶν ἐφαπτόμενων σὲ αὐτὸν χώρων Α καὶ Β προτείνεται ὁ ἀποθηκευτικὸς χαρακτήρας τῶν τελευταίων. Γιὰ τὸν χώρο Β, λόγω τῶν εὐρημάτων καὶ τοῦ λάκκου, δὲν θὰ ἀποκλείαμε καὶ τὴν ἐργαστηριακὴ του χρῆση. Ἀνοικτὸ παραμένει τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἄμεσης ἐπικοινωνίας τῶν χώρων Α καὶ Β μὲ τὸν Ζ, ἀπὸ ψηλότερο ἐπίπεδο, ὅπως ἔχει ὑποτεθεῖ παραπάνω.

Ἄλλος χώρος ποὺ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ὁ χώρος Α', ποὺ ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρὲς του περιβάλλεται ἀπὸ διάδρομο. Ἄξιο προσοχῆς εἶναι τὸ πολὺ στενὸ ἄνοιγμα στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ κτιρίου ὡς κρυφὴ θυρίδα, τὸ ὁποῖο μᾶλλον ἔγινε στὸ πλαίσιο κοινοῦ σχεδίου μετασκευῶν, ὅπως καὶ ἡ δευτερεύουσα πρόσβαση τοῦ συγκροτήματος. Ἄλλο ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ ποὺ ὅπωςδήποτε ἔχει σχέση μὲ τὸν χώρο Α' εἶναι τὸ χτιστὸ θρανί ποὺ βρέθηκε στὸ νότιο τμήμα τοῦ διαδρόμου του, καθὼς καὶ ἡ λίθινη θήκη ἔναντι τοῦ θρανίου. Ἐντύπωση, πάντως, προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τόσο στὸν χώρο Α' ὅσο καὶ στὶς προαναφερθεῖσες κατασκευὲς δὲν ἐντοπίστηκαν εὐρήματα ἐκτὸς μιᾶς λεκάνης. Ἀντίθετα στὸ ἀνατολικὸ καὶ βόρειο σκέλος τοῦ διαδρόμου βρέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατὰ χώραν ἀσάμινθο, ἀρκετὰ ἀποθηκευτικὰ καὶ μαγειρικὰ ἀγγεῖα μεγάλου κυρίως μεγέθους, ἀλλὰ καὶ μερικὰ μικκύλα. Παρὰ τὴν παρουσία τῶν μαγειρικῶν σκευῶν, δὲν διαπιστώθηκαν στοὺς χώρους αὐτοὺς ἵχνη ἐστίας, ποὺ θὰ δικαιολογοῦσαν τὴν ἐπὶ τόπου παρασκευὴ τροφῆς. Θὰ μπορούσε ὅμως νὰ γίνεαι στὸν διάδρομο καὶ τὸν παρακείμενο χώρο Δ κατανάλωση τροφῆς ποὺ παρασκευαζόταν σὲ ἄλλο χώρο. Ὁ χώρος Δ μετὰ τὶς μετασκευὲς θὰ μπορούσε νὰ λειτουργεῖ ὡς προθάλαμος τοῦ διαδρόμου, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα πόσεως καὶ βρώσεως. Ἡ κατανάλωση ἑτοίμου φαγητοῦ πιθανὸν νὰ ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τὸ τμήμα ἐσχάρας ποὺ βρέθηκε στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ διαδρόμου μαζί μὲ τὰ ὑπόλοιπα μαγειρικὰ σκεύη.

Ἡ συγκέντρωση ἀποθηκευτικῶν σκευῶν καὶ ἀγγείων ὅπως τὰ πιθάρια, οἱ ὑδρεῖς ἀλλὰ καὶ ἡ ἀσάμινθος ὑποδηλώνουν τὴν ἀποθήκευση ὑγρῶν, πιθανότατα νεροῦ.

106. Βλ. σ. 144, σημ. 12.

ναϊκὴ ἐποχὴ βλ. Wright 2004 καὶ Maran 2012.

107. Γιὰ τὴ σημασία τῶν ἐστιάσεων στὴ Μυκη-

Κάθε δραστηριότητα πάντως που λάμβανε χώρα στο ανατολικό και βόρειο σκέλος του διαδρόμου φαίνεται ότι είχε σχέση με τον χώρο Α¹⁰⁸.

Από τη μελέτη της κεραμικής και κυρίως των μαγειρικών σκευών και των ασαμίνθων προκύπτει διαφοροποίηση μεταξύ του συγκροτήματος Ι του Κοντοπήγαδου και της εργαστηριακής εγκατάστασης (συγκρότημα ΙΙΙ: αποθέτης 1 και πηγάδι 7). Ένω δηλαδή στην εργαστηριακή εγκατάσταση βρέθηκαν άφθονα ντόπια μαγειρικά σκεύη μικρού και μεσαίου μεγέθους, στο συγκρότημα Ι έντοπίζονται συχνά αιγινήτικα, μεγάλου έως και πολύ μεγάλου μεγέθους. Σημειώνεται πάντως ότι η ποιότητα των λιγότερων ντόπιων μαγειρικών σκευών του συγκροτήματος είναι υποδεέστερη αυτής των αντίστοιχων της εργαστηριακής εγκατάστασης. Επίσης, έντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι από τον ανατολικό τομέα του συγκροτήματος Ι απουσιάζουν οι ασάμινθοι μεσαίου μεγέθους με ωτία, οι οποίες πιθανότατα χρησιμοποιούνταν σε συγκεκριμένες εργαστηριακές δραστηριότητες.

Όσον αφορά τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στα σύνολα του Κοντοπήγαδου, επιβεβαιώνεται η άποψη που έχει ήδη διατυπωθεί, ότι ένα τουλάχιστον μέρος τους είχε εργαστηριακό χαρακτήρα. Οι αποτυχημένες όπτησεις που βρέθηκαν στο συγκρότημα Ι, το πήλινο αντικείμενο που έχει έρμηνευθεί ως εξάρτημα τροχού και η ροδέλα πηλού¹⁰⁹, δηλώνουν παραγωγή κεραμικών προϊόντων, όπως αγγείων όλων των κατηγοριών και μικροεργημάτων (είκ. 23, 70). Η θέση βέβαια του κεραμικού εργαστηρίου και του κλιβάνου δεν έχει έντοπιστεί. Εικάζεται όμως ότι βρίσκεται σε κοντινή θέση και ότι ήταν μεγάλης έμβλειας¹¹⁰.

Εν κατακλείδι και βάσει των αποτελεσμάτων της μελέτης επιβεβαιώνεται η εγκατάλειψη του συγκροτήματος Ι κατά την ΥΕ ΙΙΓ / φάση 1, όπως έχει ήδη προταθεί για τις οικίες της ΒΑ. κλιτύς στην Ακρόπολη των Αθηνών, καθώς και της γειτονικής εργαστηριακής εγκατάστασης του Κοντοπήγαδου (συγκρότημα ΙΙΙ), του Αγ. Κοσμά και του Θορικού. Όπως και στην Ακρόπολη των Αθηνών, έτσι και στο συγκρότημα Ι του Κοντοπήγαδου δεν διαπιστώθηκαν ίχνη καταστροφής¹¹¹, ανάλογα των αργολικών κέντρων¹¹².

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - ΕΛΙΝΑ ΚΑΡΔΑΜΑΚΗ

108. Και στα Κανάκια της Σαλαμίνας έχει βρεθεί ασάμινθος σε ακραίο χώρο, που όμως ερμηνεύεται από τον ανασκαφέα ως λουτρό (Λώλος 2008, 3, εικ. 2).

109. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2011, εικ. 4.

110. Πρώτα ο Mommsen (2003, 13 κέ.) πρότεινε την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου κοντά στην Αθήνα ενώ στο πλαίσιο της υπό εξέλιξη μελέτης από τους Κυλίκου και Day για την κεραμική παραγωγή στην Αττική και τον Αργοσαρωνικό γενικότερο, έχει ήδη

διατυπωθεί η υπόθεση για την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων στην Αττική (Μαραμπέα 2010, 215 κέ.). Όσον αφορά τουλάχιστον τα Κανάκια, η μακροσκοπική εξέταση του ύλικού υποδεικνύει μεγάλες ομοιότητες με το αντίστοιχο ύλικό του Κοντοπήγαδου.

111. Broneer 1939, 416, Immerwahr 1971, 153, Παντελίδου 230, Mountjoy 1995β, Βασιλικού 1995, 213.

112. Kilian 1988, Δημακοπούλου 1988, 26, Maran 2008, 54 κέ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Åkerström 1987   Å. Åkerström, *Berbat 2. The Pictorial Pottery. ActaAth* 4°, 36, 2 (Stockholm 1987).
- Albers 1994   G. Albers, *Spätmykenische Stadtheiligtümer. Systematische Analyse und vergleichende Auswertung der archäologischen Befunde. BARIS* 596 (Oxford 1994).
- Βασιλικού 1995   Ντόρα Βασιλικού, *Ό μυκηναϊκός πολιτισμός* (Αθήνα 1995).
- Blegen, Rawson 1966   C. W. Blegen, M. Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I, 2: The Buildings and their Contents - Illustrations* (Princeton, New Jersey 1966).
- Broneer 1933   O. Broneer, Excavations on the North Slope of the Akropolis in Athens, 1931-1932, *Hesperia* 2, 1933, 329-417.
- Γερουλάνος 1956   Ί. Μ. Γερουλάνος, Οί όψιανοί της Συλλογής Τραχώνων, *AE* 1956, 73-105.
- Γερουλάνος 1986   Ί. Μ. Γερουλάνος, Οί όψιανοί της Συλλογής Τραχώνων - Μέρος Β, στο *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνά* Α (Αθήνα 1986) 305-322.
- Δανιηλίδου 2008   Δ. Δανιηλίδου, *Ανασκαφές Μυκηνών*, ΙΙ. Τό «Εργαστήριο» τών Μυκηνών (Αθήνα 2008).
- Day 1999   P. M. Day, Petrographic Analysis of Ceramics from the Shipwreck at Point Iria, στο W. Phelps, Y. Lolos, Y. Vichos (έπιμ.), *The Point Iria Wreck. Interconnections in the Mediterranean ca 1200 BC. Proceedings of the International Conference, Island of Spetses, 19 September 1998* (Athens 1999) 59-76.
- Demakopoulou et al. 1997-1999: K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, P. Åström, G. Walberg, Excavations in Midea 1995-1996, *OpAth* 22-23, 1997-1998, 57-90.
- Demakopoulou, Divari-Valakou 2000/2001: K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A. West Gate Area, στο Demakopoulou, N. Divari-Valakou, P. Åström, G. Walberg, *Work in Midea 1997-1999: Excavation, Conservation, Restoration, OpAth* 25-26, 2000-2001, 35-50.
- Demakopoulou et al. 2002   K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, West Gate Area and Southwest Slope 2000, στο K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A.-L. Schallin, G. Ekroth, A. Lindblom, M. Nilsson, L. Sjögren, *Excavations in Midea 2000 and 2001, OpAth* 27, 2002, 27-38.
- Δημακοπούλου 1988   Κ. Δημακοπούλου, Ό μυκηναϊκός πολιτισμός, στο Κ. Δημακοπούλου (έπιμ.), *Ό μυκηναϊκός κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου έλληνικού πολιτισμού 1600-1100 π.Χ.* (Αθήνα 1988).
- Δημακοπούλου 2009   Κ. Δημακοπούλου, Οί άποθηκευτικοί ψευδόστομοι άμφορείς της Μιδέας. Νέα στοιχεία για τις σχέσεις Κρήτης και Άργολίδας κατά τόν 13ο αϊ. π.Χ., στο *Δώρον. Τμητικός τόμος για τόν καθηγητή Σπ. Τακωβίδη* (Αθήνα 2009) 243-259.
- Döhl 1973   H. Döhl, Iria. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1939, στο *Tiryns VI* (1973) 127-194.
- Evely 2000   R. D. G. Evely, *Minoan Crafts: Tools and Techniques. An Introduction, SIMA* 92 (Jonsered 2000).
- French 2011   E. B. French, *The Post-Palatial Levels, Well-Built Mycenae* 16/17 (Oxford 2011).
- French, Stockhammer 2009   E. B. French, Ph. Stockhammer, Mycenae and Tiryns: The Pottery of the Second Half of the Thirteenth Century BC - Contexts and Definitions (with a contribution by U. Damm - Meinhardt), *BSA* 104, 2009, 175-232.
- French, Taylour 2007   E. B. French, W. D. Taylour, *The Service Areas of the Cult Centre. Well-Built Mycenae* 13 (Oxford 2007).
- Furumark 1941   A. Furumark, *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification* (Stockholm 1941).

- Gauß 2000 W. Gauß, Neue Forschungen zur prähistorischen Akropolis von Athen, στὸ F. Blakolmer (ἐπιμ.), *Österreichische Forschungen zur ägäischen Bronzezeit 1998. Akten der Tagung am Institut für Klassische Archäologie der Universität Wien, Wien, 2.-3. Mai 1998*, Wiener Forsch. Arch. (2000) 167-189.
- Gauß 2003 W. Gauß, The Late Mycenaean Pottery from the North Slope of the Athenian Akropolis, στὸ S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (ἐπιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 7.-8. Mai 2001* (2003) 93-104.
- Güntner 2006 W. Güntner, Mycenaean Pictorial Vase-Painters: A View from Tiryns, στὸ E. Rysted, B. Wells (ἐπιμ.), *Pictorial Pursuits. Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery. Papers from two Seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001*. SkrAth 4°, LIII (Stockholm 2006) 51-61.
- Hallager - Pålsson Hallager E. Hallager - B. Pålsson Hallager, *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Kania, 1970-1987 and 2001*, τόμ. III: 1-2. *The Late Minoan IIIB2 Settlement* (Stockholm 2003).
- Hiesel 1990 G. Hiesel, *Späthelladische Hausarchitektur: Studien zur Architekturgeschichte des griechischen Festlandes in der späten Bronzezeit* (Mainz 1990).
- Hruby 2006 J. A. Hruby, *Feasting and Ceramics: A view from the Palace of Nestor at Pylos* (δ.δ. Cincinnati 2006, <http://www.ohiolink.edu/etd/view.cgi?acc%5Fnum=ucin1155830535>).
- Ἰακωβίδης 1969 Σπ. Ἰακωβίδης, *Περατὴ. Τὸ Νεκροταφεῖον Α-Γ* (Ἀθήναι 1969).
- Iakovidis 1990 S. E. Iakovidis, Mycenaean Roofs: Form and Construction, στὸ P. Darque, R. Treuil, *L'habitat égéen préhistorique*, BCH Suppl. 19 (1990) 147-160.
- Ἰακωβίδης 1998 Σπ. Ἰακωβίδης, *Γλᾶς, II. Ἡ ἀνασκαφὴ 1981-1991* (Ἀθήναι 1998).
- Immerwahr 1971 S. A. Immerwahr, *The Athenian Agora. 13. The Neolithic and Bronze Ages* (Princeton 1971).
- Jung 2006 R. Jung, Εὔποτον Ποτέρειον: Mykenische Keramik und mykenische Trinksitten in der Ägäis, in Syrien, Makedonien und Italien, στὸ *Studi di Protostoria. Festschrift Renato Peroni* (Firenze 2006) 407-423.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 1987 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, ΑΔ 42, 1987, 68-69.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 1993 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, ΑΔ 48, 1993, 66-69.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006α Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Α. Εὐώνυμον καὶ Ἄλμοις, στὸ Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Μ. Κλαδιᾶ (ἐπιμ. Δ. Λούκα), *Ἄλμος: Ὅψεις τῆς Ἱστορίας τῆς Πόλης καὶ τοῦ Δήμου* (Ἀθήνα 2006) 11-151.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006β Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ἡ Ἀργυρούπολη στοὺς ἀρχαίους χρόνους, στὸ Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Α. Μουρουγλοῦ, Μ. Κλαδιᾶ (ἐπιμ. Γ. Γιαννακόπουλου), *Ἀργυρούπολη: Ὅψεις τῆς Ἱστορίας τῆς Πόλης* (Ἀθήνα 2006) 13-67.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2009α Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ἄλμος, Ἑλληνικὸ καὶ Γλυφάδα: Νέα εὐρήματα προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων ἀπὸ ἀνασκαφὲς σὲ ιδιωτικοὺς καὶ δημόσιους χώρους, στὸ Β. Βασιλοπούλου, Σ. Κατσαροῦ-Τζεβελέκη (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὰ Μεσόγεια στὸν Ἀργοσαρωνικό: Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Τὸ ἔργο μιᾶς δεκαετίας, 1994-2003*, Ἀθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003 (Μαρκόπουλο 2009) 433-449.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2009β Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Α. Ἀστική καὶ λοιπὲς ὁδοὶ δυτικὰ τοῦ Ὑμηττοῦ, στὸ Μ. Κορρές (ἐπιμ.), *Ἀττικῆς ὁδοί, ἀρχαῖοι δρόμοι τῆς Ἀττικῆς* (Ἀθήνα 2009) 198-204.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2010 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, ΑΔ 56-59, 2001-2004, 463-480.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ., Κοντοπήγαδο Ἀλίου Ἀττικῆς. Οἰκισμὸς τῶν ΠΕ καὶ ΥΕ χρόνων καὶ ΥΕ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση, ΑΕ 2011, 197-274.
- Kardamaki (ὑπὸ δημοσίευση) E. Kardamaki, *Bemalte mykenische Keramik aus dem Zerstörungshorizont in der Westtreppe von Tiryns* (δ.δ. Heidelberg 2009).

- Καρδαμάκη 2011 Έ. Καρδαμάκη, Χρονολόγηση της γραπτής κεραμικής, στο Κ. Καζά-Παπαγεωργίου κ.ά., Κοντοπήγαδο Άλίου Αττικής. Οικισμός των ΠΕ και ΥΕ χρόνων και ΥΕ εργαστηριακή εγκατάσταση, *AE* 2011, 221-230.
- Kilian 1978 K. Kilian, Ausgrabungen in Tiryns 1976. Bericht zu den Grabungen, *AA* 1978, 449-470.
- Kilian 1988 K. Kilian, Mycenaean Up to Date, Trends and Changes in Recent Research, στο E. B. French, K. A. Wardle (έπιμ.), *Problems in Greek Prehistory, Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986* (1988) 115-152.
- Konsolaki-Yannopoulou 2004 E. Konsolaki-Yannopoulou, Mycenaean Religious Architecture: The Archaeological Evidence from Ayios Konstantinos, Methana, στο M. Wedde (έπιμ.), *Celebrations. Sanctuaries and the Vestiges of Cult Activity. Selected Papers and Discussions from the Tenth Anniversary Symposium of the Norwegian Institute at Athens, 12-16 May 1999*, Papers from the Norwegian Institute at Athens 6 (Bergen 2006) 61-94.
- Lindblom 2001 M. Lindblom, *Marks and Makers. Appearance, Distribution and Function of Middle and Late Helladic Manufacturers' Marks on Aeginetan Pottery*, *SIMA* 128 (Jonsred 2001).
- Lis 2008 B. Lis, Cooked Food in the Mycenaean Feast – Evidence from the Cooking Pots, στο L. Hitchcock, R. Laffineur, J. L. Crowley (έπιμ.), *DAIS: the Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference/12e Rencontre égéenne internationale, University of Melbourne, 25-29 March 2008*, *Aegaeum* 29 (Liège and Austin 2008) 142-150.
- Λώλος 2003 Γ. Λώλος, Μυκηναϊκή Σαλαμίς: Οί έρευνες των έτών 2000-2002, *Δωδώνη* 32, 2003.
- Λώλος 2007 Γ. Γ. Λώλος, Ανασκαφικές και έπιφανειακές έρευνες στη νότια Σαλαμίνα κατά το 2006, *Άκάμας* 1, 2-4.
- Λώλος 2008 Γ. Γ. Λώλος, Ανασκαφικές και έπιφανειακές έρευνες στη νότια Σαλαμίνα κατά το 2007, *Άκάμας* 2, 2-4.
- Λώλος 2009 Γ. Γ. Λώλος, Ανασκαφικές και έπιφανειακές έρευνες στη νότια Σαλαμίνα κατά το 2008, *Άκάμας* 3, 2-8.
- Marabea 2008 Chr. Marabea, Study and Publication of Pottery from Mycenaean Salamis: Progress report from 2007, *Άκάμας* 2, 5-6.
- Μαραμπέα 2010 Χ. Μαραμπέα, *Το Άνατολικό Κτηριακό Συγκρότημα ΙΑ-ΙΒ-ΙΔ στη μυκηναϊκή ακρόπολη στα Κανάκια Σαλαμίνας: Περιεχόμενο και λειτουργία* (δ.δ. Ίωάννινα 2010, <http://argo.ekt.gr/opac2/zConnectELL.html>).
- Maran 1992 J. Maran, *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen II 2* (2 Jt. v. Chr.: Keramik und Kleinfunde), *MarbWPr* 1990 (Marburg 1992).
- Maran 2008 J. Maran, Die sogenannte dorische Wanderung, στο C. Hattler (έπιμ.), *Zeit der Helden: Die dunklen "Jahrhunderte" Griechenlands 1200-700 v. Chr. Katalog zur Ausstellung im Badischen Landesmuseum Schloss Karlsruhe, 25.10.2008-15.2.2009* (Karlsruhe 2008) 51.
- Maran 2012 J. Maran, Ceremonial feasting equipment, social space and interculturality in Post-Palatial Tiryns, στο J. Maran, Ph. W. Stockhammer (έπιμ.), *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Intercultural Encounters* (2012) 121-136.
- Maran - Papadimitriou 2006 J. Maran - A. Papadimitriou, Forschungen im Stadtgebiet von Tiryns 1999-2002, *AA* 2006, 97-133.
- Mommsen 2003 H. Mommsen, Attic Pottery Production, Imports, and Exports during the Mycenaean Period by Neutron Activation Analysis, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 3, 1, 2003, 13-30.

- Moore, Taylour 1999 A. D. Moore, W. D. Taylour, *The Temple Complex: Well-Built Mycenae* 10 (Oxford 1999).
- Mountjoy 1976 P. A. Mountjoy, Late Helladic IIIB1 Pottery Dating the Construction of the South House at Mycenae, *BSA* 71, 1976, 77-111.
- Mountjoy 1981 P. A. Mountjoy, Four Early Mycenaean Wells from the South Slope of the Acropolis at Athens, *Miscellanea Graeca* 4 (Gent 1981).
- Mountjoy 1986 P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification* (Göteborg 1986).
- Mountjoy 1995α P. A. Mountjoy, Thorikos Mine No. 3: the Mycenaean Pottery, *BSA* 90, 1995, 195-227.
- Mountjoy 1995β P. A. Mountjoy, *Mycenaean Athens*. SIMA Pocket-Book 127 (Jonsered 1995).
- Mountjoy 1997 P. A. Mountjoy, The Destruction of the Palace at Pylos Reconsidered, *BSA* 92, 1997, 109-137.
- Mountjoy 1999 P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (Rahden 1999).
- Mylonas 1959 G. E. Mylonas, *Aghios Kosmas, An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica* (Princeton 1959).
- Mylonas Shear 1987 I. Mylonas Shear, *The Panagia Houses at Mycenae* (Philadelphia 1987).
- Παντελίδου 1975 M. Παντελίδου, *Αἱ προϊστορικοὶ Ἀθῆναι* (Ἀθῆναι 1975).
- Παντελίδου Γκόφα 1991 M. Παντελίδου Γκόφα, *Ἡ Νεολιθικὴ Νέα Μάκρη, Οἰκοδομικά* (Ἀθῆναι 1991).
- Podzuweit 1979 C. Podzuweit, Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zur spätmykenischen Keramik, *AA* 1979, 412-440.
- Podzuweit 1981 C. Podzuweit, Ausgrabungen in Tiryns 1978, 1979. Bericht zur spätmykenischen Keramik, *AA* 1981, 194-220.
- Podzuweit 1983 C. Podzuweit, Ausgrabungen in Tiryns 1981. Bericht zur spätmykenischen Keramik, *AA* 1983, 359-402.
- Podzuweit 2007 C. Podzuweit, *Studien zur spätmykenischen Keramik*. Tiryns XIV (Wiesbaden 2007).
- Popham *et al.* 2006 M. R. Popham, E. V. Schofield, E. S. Sherratt, The Pottery, στὸ D. Evely (ἐπιμ.), *Lefkandi, IV. The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*, *BSA Suppl.* 39 (London 2006) 137-231.
- Rahmstorf 2008 L. Rahmstorf, *Kleinfunde aus Tiryns: Terrakotta, Stein, Bein und Glas/Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit*, Tiryns XVI (Wiesbaden 2008).
- Riley 1981 J. A. Riley, The Late Bronze Age Aegean and the Roman Mediterranean: A Case for Comparison, στὸ H. Howard, E. Morris (ἐπιμ.), *Production and Distribution: A Ceramic Viewpoint*, *BARIntSer* 120 (Oxford 1981) 133-143.
- Ruppenstein 2010 F. Ruppenstein, Das Verhältnis zwischen Attika und Athen in mykenischer Zeit, στὸ H. Lohmann, T. Matter (ἐπιμ.), *Attika. Archäologie einer "zentralen" Kulturlandschaft. Akten der internationalen Tagung vom 18.-20. Mai 2007 in Marburg* (2010) 23-34.
- Rutter 1977 J. B. Rutter, Late Helladic IIIC Pottery and Some Historical Implications, στὸ E. N. Davis (ἐπιμ.), *Symposium on the Dark Ages in Greece* (1977) 1-20.
- Rutter 2003 J. B. Rutter, The Nature and Potential Significance of Minoan Features in the Earliest Late Helladic IIIC Ceramic Assemblages of the Central and Southern Greek Mainland, στὸ S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (ἐπιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 7.-8. Mai 2001* (2003) 193-216.
- Rutter 2005 J. B. Rutter, Southern Triangles Revisited: Lakonia, Messenia and Crete in the 14th-12th Centuries B.C., στὸ A.-L. D'Agata, J. Moody, E. Williams (ἐπιμ.), *Ariadne's Threads: Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC)*. *Proceedings of the International Workshop held at Athens, Scuola Archeologica Italiana di Atene* (Athens 2005) 17-50.

- Schallin 2002 A.-L. Schallin, Pots for Sale: The Late Helladic IIIA and IIIB Ceramic Production at Berbati, στὸ B. Wells (ἐπιμ.), *New Research on Old Material from Asine and Berbati in Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Swedish Institute at Athens*, *ActaAth* 8° 17 (Stockholm 2002) 141-155.
- Schönfeld 1988 G. Schönfeld, Bericht zur bemalten mykenischen Keramik. Ausgrabungen in Tiryns 1982/83, *AA* 1988, 153-211.
- Siennicka 2010 M. Siennicka, Spatial Organisation of Late Mycenaean Settlements, στὸ B. Horejs, T. L. Kienlin (ἐπιμ.), *Siedlung und Handwerk – Studien zu sozialen Kontexte in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 194 (Bonn 2010) 69-94.
- Slenczka 1974 E. Slenczka, *Figürlich bemalte mykenische Keramik aus Tiryns*. Tiryns VII (Mainz 1974).
- Stockhammer 2008 Ph. Stockhammer, *Kontinuität und Wandel. Die Keramik der Nachpalastzeit aus der Unterstadt von Tiryns* (δ.δ. Heidelberg 2008, <http://www.ub.uni-heidelberg.de/archiv/8612/>).
- Thomas 2005 P. M. Thomas, A Deposit of Late Helladic IIIB1 pottery from Tsoungiza, *Hesperia* 74, 2005, 451-573.
- Thomas 2011 P. M. Thomas, A Deposit of LH IIIA2 Pottery from Tzoungiza, *Hesperia* 80, 2, 2011, 171-228.
- Vitale 2006 S. Vitale, The LH IIIB-LH IIIC Transition on the Mycenaean Mainland: Ceramic Phases and Terminology, *Hesperia* 75, 2006, 177-204.
- Vitale 2011 S. Vitale, The Late Helladic IIIA2 Pottery from Mitrou and its Implications for the Chronology of the Mycenaean Mainland, στὸ W. Gauß, M. Lindblom, R. Angus, K. Smith, J. C. Wright, *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday* (Oxford 2011) 331-344.
- Voigtländer 2003 W. Voigtländer, *Die Palastkeramik*. Tiryns X (Mainz 2003).
- Walberg 2007 G. Walberg, *Midea: The Megaron Complex and Shrine Area. Excavations on the Lower Terraces 1994-1997*. Prehistoric Monographs 20 (Philadelphia 2007).
- Wardle 1969 K. A. Wardle, A Group of Late Helladic IIIB1 Pottery from within the Citadel at Mycenae, *BSA* 64, 1969, 261-297.
- Wardle 1973 K. A. Wardle, A Group of Late Helladic IIIB2 Pottery from within the Citadel at Mycenae: The Causeway Deposit, *BSA* 68, 1973, 297-348.
- Wright 2004 J. C. Wright, A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society, *Hesperia* 73, 2004, 133-178.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΣΤΟΝ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ,
ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ, ΤΟ ΘΗΣΕΙΟ, ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΛΥΣΙΚΡΑΤΟΥΣ
ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ 1971-1976

Ἀπὸ τὸ ἔτος 1975, ποὺ συστάθηκε ἡ Ὁμάδα Ἑργασίας γιὰ τὴ μελέτη λήψης μέτρων συντήρησης τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἡ ὁποία ἀργότερα θεσμοθετήθηκε στὸν Ὄργανισμὸ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ὡς μόνιμη διεπιστημονικὴ ἐπιτροπὴ, ἄρχισε μιὰ νέα ἐποχὴ γιὰ τὴ συντήρηση τῶν μνημείων τῆς. Στὸ πλαίσιο καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Ἐπιτροπῆς αὐτῆς ἰδρύθηκε κατ' ἀρχὴν ἓνα «τεχνικὸ γραφεῖο», τὸ ὁποῖο ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀποκαταστάσεις τῶν ζημιῶν, μὲ ἄφθονα καὶ ἐξειδικευμένα μέσα καὶ προηγμένη τεχνολογία, καὶ ἐπεκτάθηκε σὲ ἀφαιρέσεις αὐθεντικῶν τμημάτων τοῦ ἀρχικοῦ διακόσμου τῶν μνημείων, γιὰ λόγους προστασίας τους ἀπὸ τὶς βλαπτικὲς συνέπειες τῆς ἐκθεσῆς τους στὴ μολυσμένη ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀθήνας, καὶ στὴ μεταφορὰ τους στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως (σήμερα πιὰ βρίσκονται στὸ νέο κτίριο κάτω ἀπὸ τὸν βράχο τῆς Ἀκροπόλεως) ἀπὸ τὸ 2000 καὶ ἕως σήμερα τὶς ἐργασίες συνεχίζει ἡ Ὑπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ἀκροπόλεως.

Τὸ εὐρὺ κοινὸ δὲν γνωρίζει παρὰ μόνον αὐτὲς τὶς ὁμολογουμένως ἀξιόλογες ἐπεμβάσεις, καθὼς αὐτὲς ἔγιναν εὐρύτατα γνωστὲς ἀπὸ τὶς πολλὲς καὶ συστηματικὲς δημοσιεύσεις, ἀλλὰ καὶ τὰ συνέδρια καὶ τὶς ἐκθέσεις ποὺ διοργανώθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ.

Νομίζω ὅμως ὅτι χρέος μας εἶναι νὰ γίνουν γνωστὲς, ἔστω καὶ ὕστερα ἀπὸ τόσα χρόνια, οἱ ἐνέργειες καὶ οἱ ἐπεμβάσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἑκτακτῶν περιστατικῶν πρὶν ἀπὸ τὴ σύσταση τῆς ἐπιτροπῆς.

Τότε οἱ ἐργασίες, «πυροσβεστικοῦ» κυρίως χαρακτήρα, σκοπὸ εἶχαν νὰ ἀποτρέψουν τὴν καταστροφὴ πολλῶν καὶ ὄχι σπάνια πολυτιμότητων τμημάτων, ἀρχιτεκτονικῶν καὶ γλυπτῶν ἀκόμη, τὰ ὁποῖα συχνά, ἰδίως ὕστερα ἀπὸ παγετούς, ἔπεφταν σὲ συντρίμμια στὸ ἔδαφος. Οἱ ἐργασίες αὐτές, ποὺ ἐκτείνονται χρονικὰ ἀπὸ τὸ 1971 ἕως τὸ 1976, ἀφοροῦν ὄχι μόνον τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλὰ καὶ τὸ Θησεῖο, τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους.

Οἱ καταπτώσεις αὐτές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες κάποιες ἦταν τραγικὲς, ἀντιμετωπίσθηκαν στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 ἀπὸ τὸν Γιάννη Μηλιάδη, ὁ ὁποῖος μοῦ εἶχε δώσει τὴν ἐντολὴ νὰ περισυλλέγω τὰ τεμάχια ποὺ ἔπεφταν ἀπὸ τὰ κτίρια· στὴ συνέχεια, μὲ τὴ βοήθεια πεπειραμένων τεχνιτῶν καὶ ἐφ' ὅσον ἦταν δυνατόν, αὐτὰ ἐπανατοποθετοῦνταν στὴν ἀρχικὴ τους θέση μὲ τὴ χρῆση εἰδικῆς κόλλας (Meyer), τῆς μόνης ποὺ ἦταν τότε γνωστὴ.

Κάποιες ἀπὸ τὶς ἐργασίες αὐτὲς δημοσιεύθηκαν συνοπτικὰ στὶς ἐκθέσεις ἐργασιῶν τῆς Α' Ἑφορείας Κλασσικῶν καὶ Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο 29, 1973-74, Β, 28 κέ. Ἀλλὰ αὐτὲς εἶναι μικρὸ μόνον μέρος τοῦ ὅλου ἔργου. Θεώρησα λοιπὸν

σκόπιμο νὰ δημοσιοποιήσω συμπληρωματικὰ τὶς ἐργασίες ποὺ ἔγιναν τὰ χρόνια ἐκεῖνα καὶ τὶς ὁποῖες κατέγραφα καθημερινὰ σὲ τετράδια ἡμερολογίων.

ΠΑΡΘΕΝΩΝ

ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ ΓΩΝΙΑ

1.6.72

Ἦρχισαν αἱ ἐργασίαι συντηρήσεως τοῦ Παρθενῶνος. Τοποθετεῖται ἱκρίωμα εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ Παρθενῶνος. Αἱ ἐργασίαι θὰ γίνουν ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω. Οὕτω κατ' ἀρχὴν τὸ συνεργεῖον θὰ ἐπιληφθῇ τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ ἐπιστυλίου.

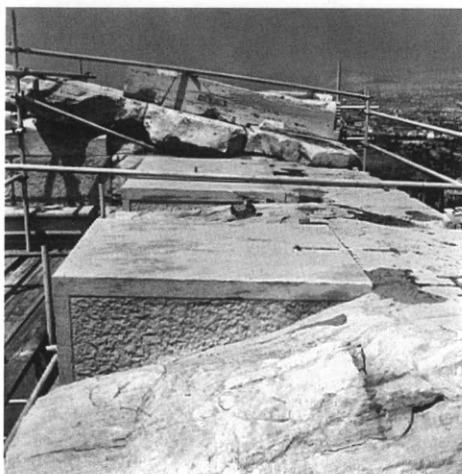

ΒΔ γωνία Παρθενῶνος.

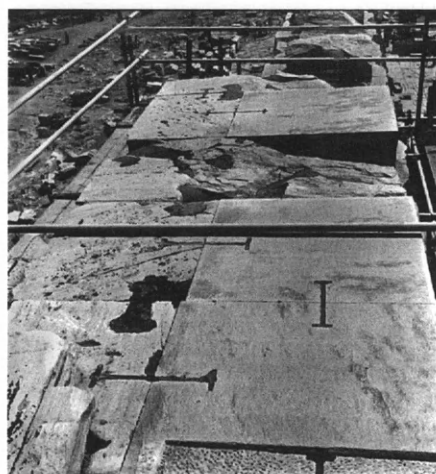
ΒΟΡΕΙΑ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

20.6.72

Αἱ ἐργασίαι ἤρχισαν εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ γείσου τῆς Β πλευρᾶς. Ἡ ἀρίθμησις τῶν ἐπεμβάσεων ἀρχίζει ἀπὸ τὴν λιθόπλινθον τὴν παρακειμένην εἰς τὸ Δ ἀέτωμα κέ. πρὸς ἀνατολᾶς.

Ἄνω τμήμα γείσου Β πλευρᾶς (ἀπὸ ἀνατολῶν).

Τὸ ἴδιον τμήμα τοῦ γείσου (ἀπὸ δυσμῶν).

Ἐπίσης «σκαλωσιὰ» ἐτοποθετήθη καὶ εἰς τὸ Β τμήμα τῆς ἐπαετίου σίμης, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ μόνον κατὰ χώραν ἀπομένον καὶ εἰς τὸ ὁποῖον διατηρεῖται ὁ τετραγωνικὸς τόρμος διὰ τὴν ἔνθεσιν τοῦ ΒΔ ἀκρωτηρίου τοῦ Παρθενῶνος.

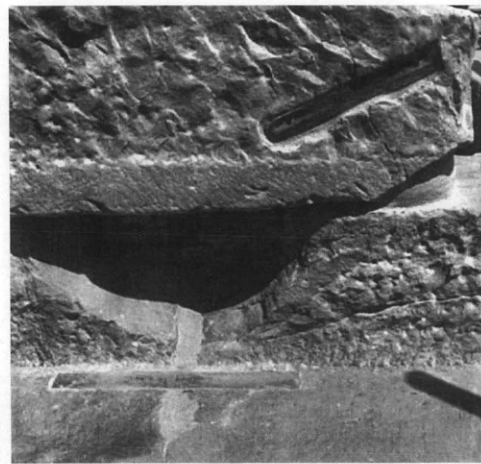
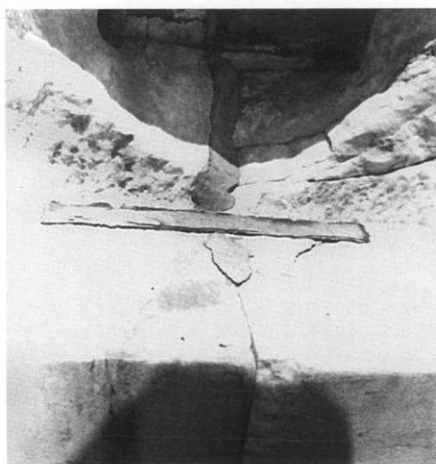
Τὸ Β τμήμα τοῦ Δ ἀετώματος. Ἐπαέτιος σίμη.

1) Έργασία ἐπὶ τοῦ ἀκροαίου τμήματος, ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου παρουσιάζει τετραγωνικὸν τόρμον διὰ τὴν ἔνθεσιν τοῦ ΒΔ ἀκρωτηρίου.

Τὸ πρὸς βορρᾶν τμήμα ἐπαστίου σίμης.

2) Έργασία ἐπὶ τῆς Β πλευρᾶς
Γεῖσον α) Ἀφαιροῦνται ἐτοιμόρροπα τεμάχια καὶ ἐπανασυγκολλῶνται, β) Ὡσαύτως ἀφαιροῦνται σιδηροὶ σύνδεσμοι καὶ ἀντικαθίστανται διὰ ὀρειχαλκίνων.

Γόμφος μεταξὺ 2ας καὶ 3ης λιθοπλίνθου.

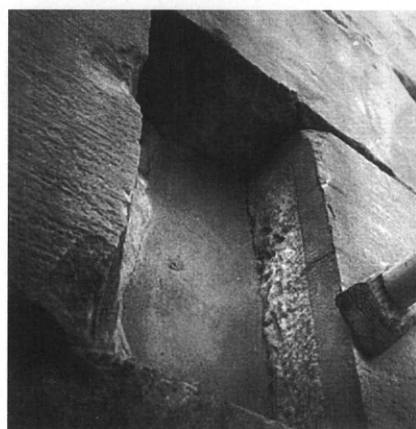
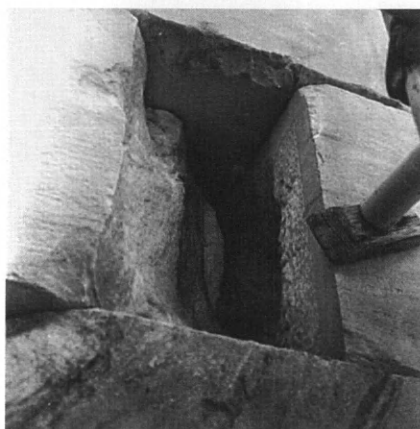
26.7.72

Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν καὶ εἰς ὅλον τὸ σωζόμενον μῆκος τῆς Β πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ (ἐξωτερικὴ πλευρά).

26.8.72

Τὸ συνεργεῖον ἀσχολεῖται μὲ τήν: 1) Συγκόλλησιν ἐτοιμορρόπων τεμαχίων, 2) Τὸ κλείσιμο διὰ τσιμέντου ὀπῶν εὐμεγέθων, ἵνα μὴ κατασκευάζουν φωλεὰς τὰ περιστέρια κτλ.

18.9.72

Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται καὶ πάλιν εἰς τὸ Β τμήμα τοῦ περιστυλίου, καὶ περιλαμβάνει τὸ μεταξὺ τῆς μετόπης XXIV-XXIX τμήμα. Τὸ συνεργεῖον ἀσχολεῖται

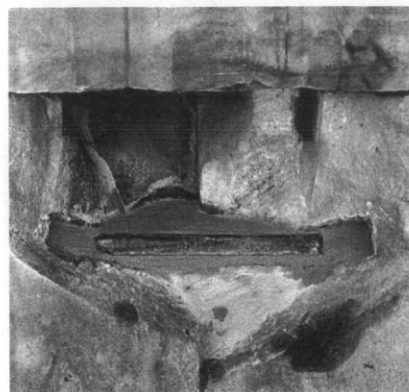
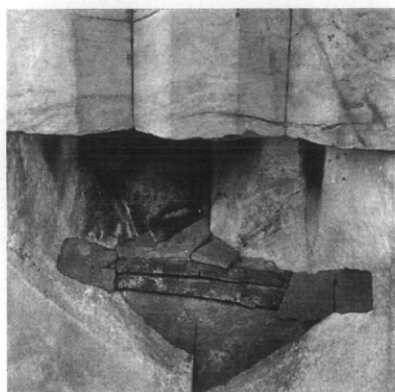
1) Μὲ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν παλαιῶν, τῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν, τοποθετηθέντων σιδηρῶν γόμφων εἰς τὸ ἄνω, τὸ πίσω καὶ τὸ πρόσθιον τμήμα τοῦ διαζώματος,

2) Συγκόλλησιν τῶν ἀπολεπιζομένων τεμαχίων τόσον εἰς τὰς μετόπας ὅσον καὶ εἰς τὰ τρίγλυφα καὶ τὰ λοιπὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη,

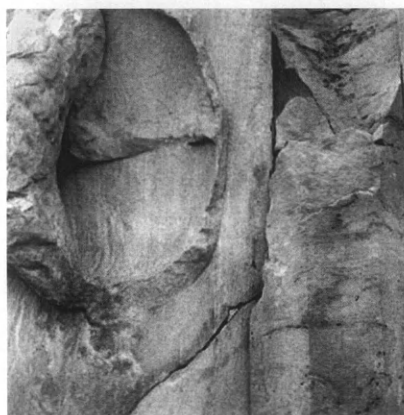
3) Ἀφαίρεσιν παλαιοῦ κατεστραμμένου τσιμέντου καὶ τοποθέτησιν νέου.

Τὸ ἱκρίωμα εἰς τὸ μεταξὺ τῆς μετόπης XXIV-XXIX διάστημα τῆς Β πλευρᾶς.

Αφαίρεσις παλαιῶν ἐνδέσμων καὶ τοποθέτησις νέων.

Συγκόλλησις ἐτοιμορρόπων τεμαχίων (μετόπη XXIV).

9.10.72

Ἐπισκευάζεται ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ ἐπιστυλίου 1) Διὰ διανοίξεως μικρῶν ὀπῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων τοποθετοῦνται γόμφοι ποὺ θὰ συγκρατήσουν τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια. Ἡ ἐργασία αὕτη γίνεται τόσον εἰς τὰ τρίγλυφα ὅσον καὶ εἰς τὰς μετόπας, 2) Δι' ἐπαλείψεως τῶν μεταξὺ τῶν μετοπῶν XXIV-XXIX τριγλύφων δι' εἰδικοῦ ὑγροῦ.

20.10.72

Αἱ ἐργασίαι ἐπερατώθησαν εἰς τὸ ὥς ἄνω τμήμα τοῦ ναοῦ. Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται ἀνατολικώτερον.

5.11.72

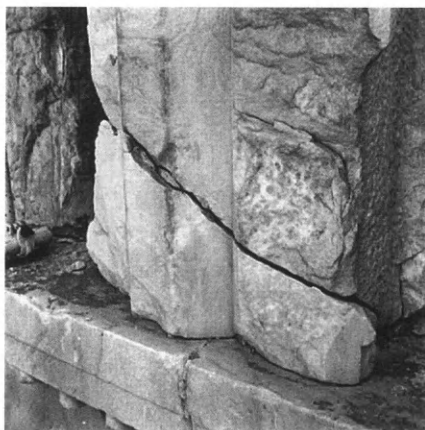
Ἦρχισαν αἱ ἐργασίαι συντηρήσεως τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ναοῦ, ἥτοι:

1) Αφαίρεσις σιδηροδοκῶν τῆς παλαιᾶς ἀναστηλώσεως καὶ ἀντικατάστασις αὐτῶν διὰ

νέων ἐξ ὀρειχάλκου. Αἱ ζημίαι αἱ προκληθεῖσαι ἐκ τῶν σιδηροδοκῶν εἶναι περισσότεραι ἀπ' ὅ,τι εἰς τὰς ἄλλας περιπτώσεις. Εἷς τινα σημεῖα ὁ σίδηρος ἔχει ἀνασηκώσει τὸ μάρμαρον, καὶ μέχρι 0.05 μ., εἰς τρόπον ὥστε τοῦτο νὰ «κρέμεται» κυριολεκτικῶς εἰς τὸ κενόν.

Εἰς δύο δὲ σημεῖα ἀπεσπάρσθησαν τεμάχια ἐκ τοῦ γείσου καὶ ἔπεσαν εἰς τὸ ἔδαφος. Ἡ κατάσταση ἐκρίθη λίαν ἐπικίνδυνος, ὥστε ἐζητήθη ἡ ἀπαγόρευσις τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν μετὰ ἡμετέραν ἀναφοράν.

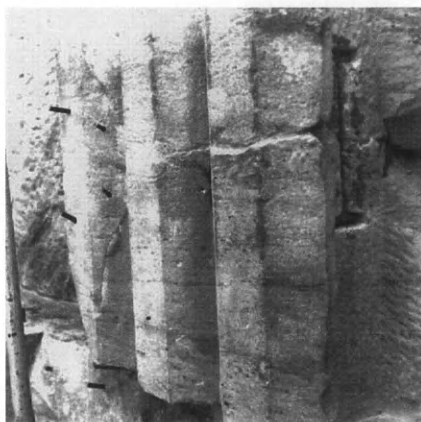

2) Στερεώσεις ἐτοιμορρόπων τεμαχίων εἴτε διὰ κόλλας εἴτε διὰ μικρῶν γόμφων.

1.12.72

Έργασιαι συνεχίζονται εἰς τὸ ἴδιον τμήμα τοῦ ναοῦ. Ἐτέθη εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τὸ ἐρώτημα τῆς ἀφαιρέσεως τῶν μεγάλων σιδηροδοκῶν καὶ δὴ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι εὗρισκονται κάτωθεν τοῦ ἀνωτάτου δόμου. Πρὸς τοῦτο δὲ ἐξητήθη ἡ ἔγκρισις διὰ τὴν τοποθέτησιν ἰσχυροῦ ἱκριώματος καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐναπόθεσιν τῶν ἐν λόγῳ τμημάτων (ἀνωθεν τῆς XIX καὶ XX μετόπης).

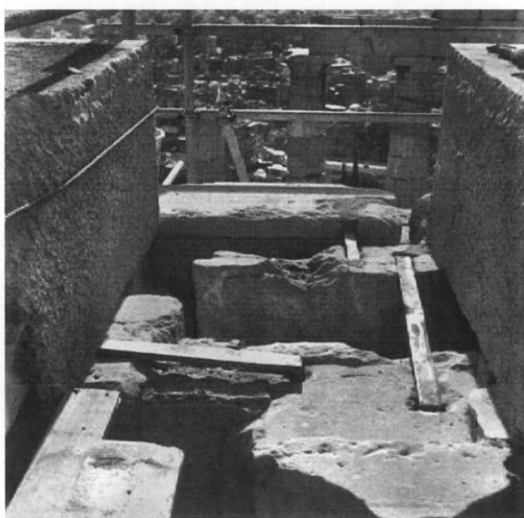
Ἐν ἀναμονῇ τῆς ἀπαντήσεως ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου τὸ συνεργεῖον συνεκόλλησε πλεῖστα τεμάχια ἐτοιμόρροπα εἰς τοὺς κίονας καὶ τὸν ἄβακα. Ἐπίσης τεμάχια τριγλύφων συνεκολλήθησαν καὶ συνεκρατήθησαν διὰ γόμφων. Τέλος ἔνδεσμοι ἐτοποθετήθησαν διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν ἀνωτάτων τμημάτων τοῦ θριγκοῦ (μεταξὺ ἀντιθήματος καὶ μετόπης ἢ τριγλύφου).

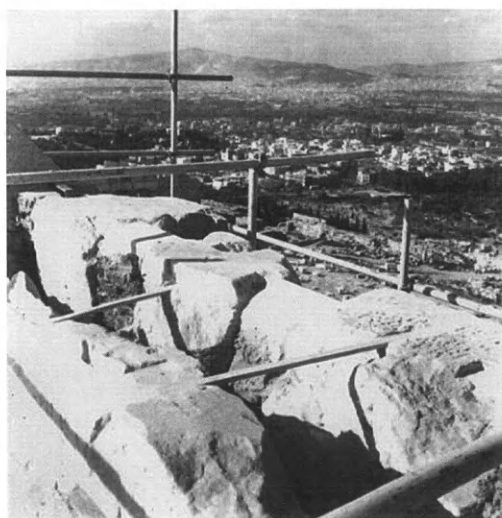
Τὸ μεταξὺ τῆς μετόπης XXII-XXIII
τριγλύφου (B πλευρά).

Ἐχῖνος 7ου κίονος (ἀπὸ δυσμῶν),
ἐξωτερικὴ ὄψις (B πλευρά).

Τὸ ἀνωθεν τῆς μετόπης XVIII τμήμα
(B πλευρά).

Τὸ ἀνωθεν τῶν μετοπῶν XXI, XXII,
XXIII τμήμα τοῦ θριγκοῦ (B πλευρά).

Τὸ ὄπισθεν τῶν μετοπῶν XXI, XXII καὶ XXIII τμήμα τῆς Β πλευρᾶς.

23.12.72

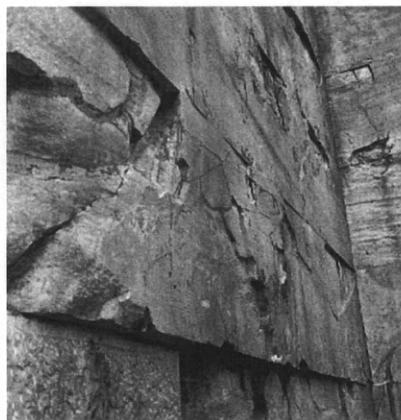
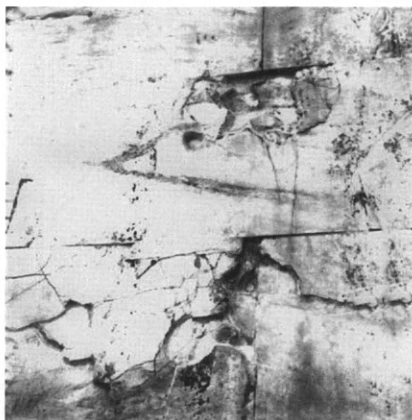
Ἐν ἀναμονῇ ἀπαντήσεως ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου τὸ συνεργεῖον συνεχίζει τὰς ἐργασίας συντηρήσεως. Τὸ ὥς ἄνω τμήμα ἐτελείωσε. Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται ἀνατολικώτερα καὶ περιλαμβάνει τὰς μετόπας XV-XIX.

ΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ

5.1.73

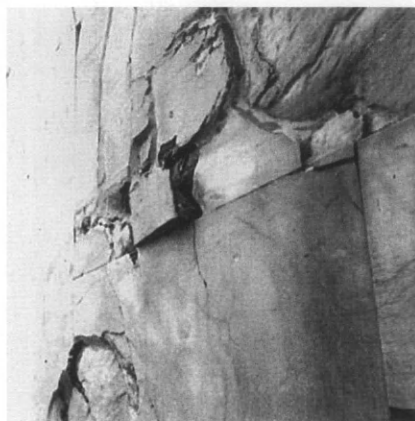
Λόγω τοῦ ψύχους καὶ τῆς βροχῆς τὸ συνεργεῖον ἀδυνατεῖ νὰ ἐργασθῇ εἰς τὸ ἱκρίωμα τὸ εἰς τὴν Β πλευρὰν τοποθετημένον. Κατόπιν αὐτοῦ στήνεται καὶ νέον ἱκρίωμα εἰς τὴν Δ πλευρὰν τοῦ σηκοῦ, ὅπου ἡ θέσις εἶναι περισσότερον προστατευμένη ἀπὸ τὰς καιρικὰς συνθήκας καὶ ἀρχίζουν ἐργασίαι εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ναοῦ.

Τὸ συνεργεῖον ἐργάζεται εἰς τὸν 12ον δόμον (ἀπὸ κάτω). Ἡ καταστροφὴ λίαν ἰσχυρά. Πλήθος τεμαχίων ἀποκολλημένων. Ἡ ὑγρασία ἔκαμε ὥστε τὰ τεμάχια νὰ «κρέμονται» περὶ τὰ 0.03 μ. ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν τοῦ τοίχου. Μετὰ μεγίστης δεξιότηχίας αὐτὰ ἀποκολλῶνται, καθαρίζονται ἀπὸ τὴν ὄπισθεν αὐτῶν «μούχλα» καὶ μεταφέρονται εἰς τὸ ἐργαστήριον. Ἐκεῖ πλένονται, συγκολλῶνται μεταξύ των, καὶ ἔπειτα μεταφέρονται ἐκ νέου εἰς

τὸν ναόν, ὅπου ἐπικολλῶνται εἰς τὸ σημεῖον ἀπ' ὅπου ἀπεσπάσθησαν, τῇ βοηθείᾳ κόλλας καὶ μικρῶν ἐνδέσμων.

3.2.73

Τὸ συνεργεῖον ἐργάζεται εἰς τοὺς πέντε δόμους ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὀρθοστάτην τόσον εἰς τὴν Β ὅσον καὶ εἰς τὴν Δ πλευράν. Τεμάχια λίαν ἐτοιμορροπα ἀπεσπάσθησαν, ἐπλύθησαν καὶ ἐπανετοποθετήθησαν τῇ βοηθείᾳ «μπρούτζινων» γόμφων. Οὕτω ἐτελείωσεν ἡ ἐργασία μέχρι τοῦ 5ου δόμου. Τώρα τὸ συνεργεῖον θὰ ἀρχίσῃ ἐργασίαν εἰς τοὺς ἀνωτέρους δόμους.

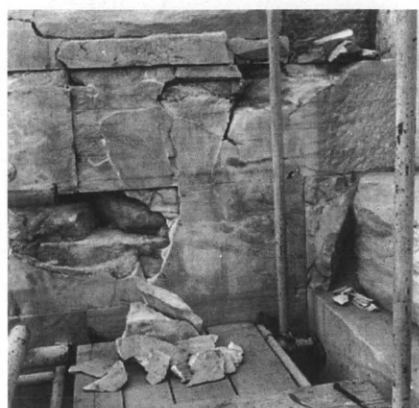
8.2.73

Ἔργασίαι ἐκτελοῦνται εἰς τοὺς δόμους ἄνωθεν τοῦ 5ου, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 5ου μέχρι τοῦ 12ου τόσον εἰς τὴν Δ πλευράν ὅσον καὶ εἰς τὴν Β.

Αἱ ἐργασίαι ἔγκεινται εἰς τὴν 1) Στερέωσιν διὰ γόμφων ἐτοιμορρόπων τεμαχίων, 2) Καθαρισμὸν παλαιότερας κόλλας καὶ τοποθέτησιν νέας, 3) Ὅπου τὰ τεμάχια ἔχουν «φουσκώσει» καὶ ἐξέχουν τοῦ τοίχου ἀφαιροῦνται, καθαρίζονται καὶ ἐπανασυγκολλῶνται, 4) Κλείνονται ὅλαι αἱ ρωγμαὶ διὰ κόλλας ἀφοῦ προηγουμένως καθαρισθοῦν.

19.2.73

Αἱ ἐργασίαι μεταξὺ 5ου-12ου δόμου ἐτελείωσαν. ἤρχισαν νέαι μεταξὺ 13ου-19ου δόμου τόσον εἰς τὴν Β ὅσον καὶ εἰς τὴν Δ πλευράν (ἐσωτερικῶς).

23.2.73

ἤρχισαν ἐργασίαι εἰς τὸν ἀνώτατον δόμον. Ἡ κατάσταση ἀθλία. Πλεῖστα ὅσα τεμάχια εἶναι ἐτοιμόρροπα, ἢ δὲ ὅλη ἐπιφάνεια εἶναι λίαν σαθρά. Τὰ τεμάχια, ὅσα εἶναι δυνατόν, ἀποκολλῶνται, καθαρίζονται καὶ τοποθετοῦνται ἐκ νέου εἰς τὴν θέσιν των. Ἄλλα ὅμως εἶναι τόσον ἐφθαρμένα, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴν θέσιν των δίδοντα τὴν ἐντύπωσιν ὅτι μὲ τὸ παραμικρὸν θὰ διαλυθοῦν τελείως. Τὰ τεμάχια αὐτὰ θὰ συγκρατηθοῦν διὰ μικρῶν γόμφων.

ΠΡΟΣΤΑΣΙΣ ΚΑΡΥΑΤΙΔΩΝ

10.3.73

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸν Παρθενῶνα ἐσταμάτησαν προσωρινῶς λόγῳ κακοκαιρίας καὶ τὸ συνεργεῖον ἐργάζεται εἰς τὸ κάτω τμήμα τῆς προστάσεως τῶν Καρυατίδων, ὅπου εὐμέγεθες τεμάχιον τῆς ΝΔ γωνίας τῆς βάσεως ἀπεσπάσθη. Συγχρόνως συνεκολλήθησαν διὰ γομφίσκων ἕτερα μικρότερα τεμάχια.

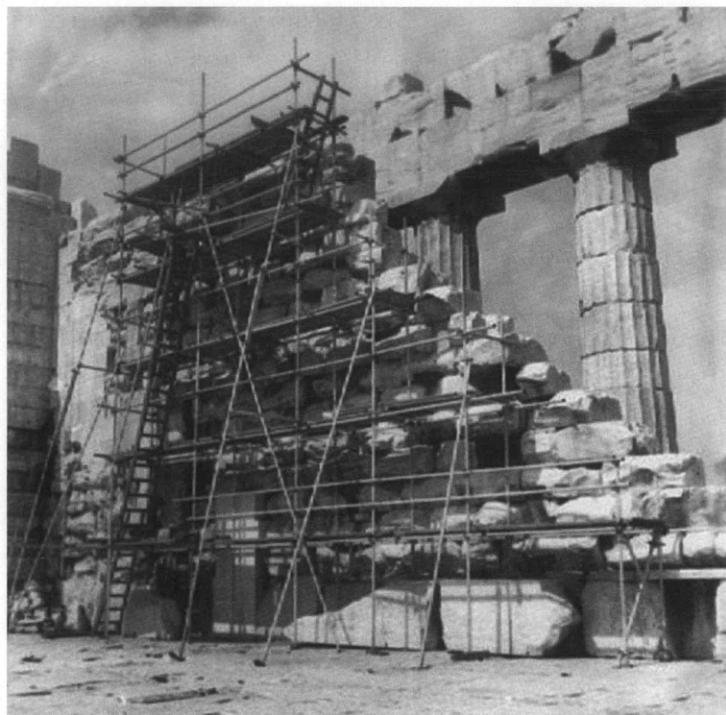

ΒΔ γωνία τῆς προστάσεως τῶν Καρυατίδων.

ΒΟΡΕΙΟΣ ΤΟΙΧΟΣ ΟΠΙΣΘΟΔΟΜΟΥ (ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ)

15.3.73

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸν ἀνώτατον δόμον τοῦ Δ ἐσωτερικοῦ τοίχου ἐτελείωσαν. ἤρχισαν νὰ διαλύουν τὸ ἱκρίωμα τοῦ Δ τοίχου καὶ τοποθετοῦν αὐτὸ εἰς συνέχειαν τοῦ εὕρισκομένου εἰς τὸν Β τοίχον, οὕτως ὥστε νὰ ὁλοκληρωθῇ τὸ ἔργον τοῦ ΒΔ τοίχου τοῦ σηκοῦ.

Β τοίχος σηκοῦ.

26.3.73

Έργασίαι εἰς τὸν ἀνώτατον δόμον:

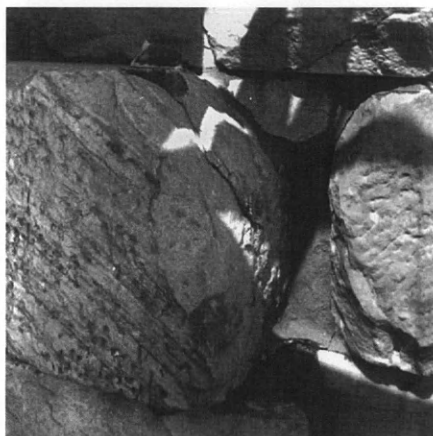
Εἰς τὸν 4ον λίθον ἐτοποθετήθη μέγας γόμφος, διότι εὐμέγεθες τεμάχιον (κομὸς 0.60 μ. × 0.90 μ.) ἦτο ἐτοιμόρροπον. Ἐπίσης εἰς τοὺς ὑπολοίπους λίθους ἐτοποθετήθησαν ἀνάλογοι γόμφοι ἐνῶ ὅλαι αἱ ρωγμαὶ ἐκλείσθησαν διὰ μαρμαρόκολλας καὶ ἐνίστε τσιμέντου.

Εἰς τὴν δευτέραν σειρὰν ἐκ τῶν ἄνω, εἰς τὸν 7ον λίθον, ἀφηρέθη ὁ σιδηροῦς σύνδεσμος καὶ ἐτοποθετήθη ἄλλος σύνδεσμος ἐξ ὀρειχάλκου.

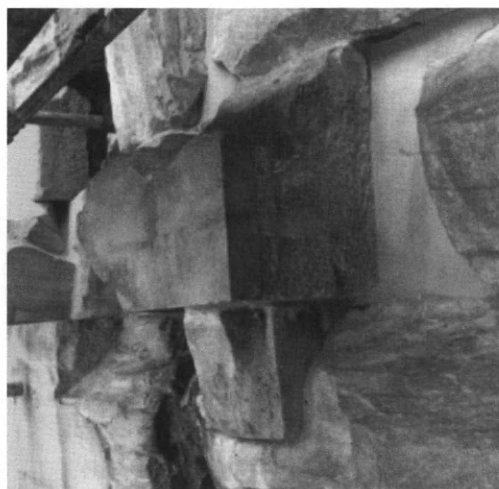
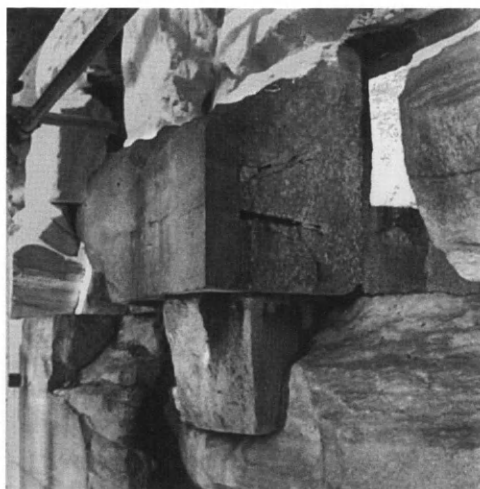
Κάτωθεν τοῦ βου λίθου ἐτοποθετήθη γόμφος μήκους 0.30 μ. διὰ νὰ συγκρατήσῃ μεγάλον κομόν (1.25 μ.×0.35 μ.) ἐτομορροπον.

Εἰς τὴν 5ην σειρὰν ἐκ τῶν ἄνω, εἰς τὸν 9ον λίθον (προτελευταῖον) ἐτοποθετήθησαν μεγάλοι γόμφοι 1) 0.32 μ. 2) 0.33 μ. διὰ νὰ συγκρατήσουν τεμάχιον (0.80 μ.×0.22 μ.). Κάτωθεν τοῦ ὡς ἄνω τεμαχίου ὑπῆρχε σιδηροῦς γόμφος, ὅστις ἀφηρέθη.

5.4.73

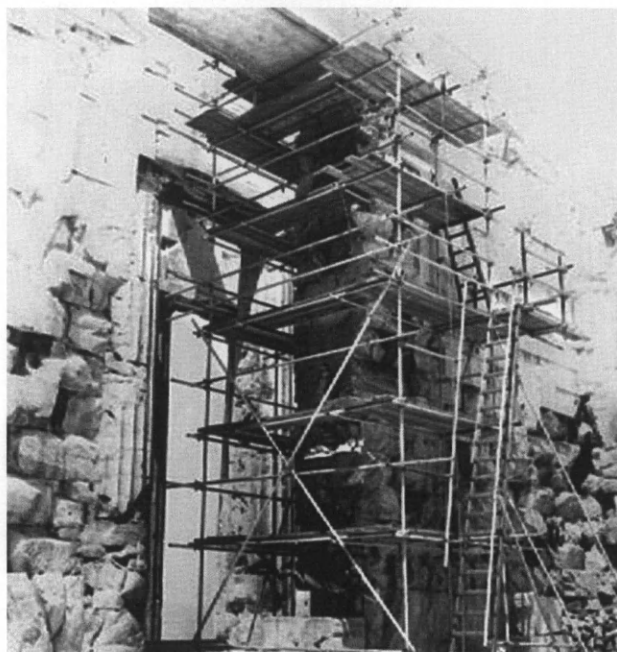
Αἱ ἐργασίαι μέχρι τοῦ 10ου (ἀπὸ ἄνω) δόμου ἐπερατώθησαν. 1) Οἱ ἄρμοι ἐγέμισαν μὲ τσιμέντο λευκόν, 2) Ἐτοποθετήθησαν «μπρούτζινοι» γόμφοι διὰ τὴν συγκράτησιν ἐτομορροπῶν τεμαχίων, 3) Ἀντικατεστάθησαν πολλοὶ παλαιοὶ (ιδεῖ φωτ.) ἐκ σιδήρου διὰ νέων. Πολλάκις εἰς ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν λίθον ἐτοποθετήθησαν πολλοὶ γομφίσκοι διὰ τὴν συγκράτησιν τοῦ λίθου (πρβ. φωτ. 10ου δόμου ἐκ τῶν ἄνω, λίθον 5ον ἀπὸ δυσμῶν ὅπου ἐτοποθετήθησαν 7 γόμφοι).

ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΙΧΟΣ ΟΠΙΣΘΟΔΟΜΟΥ

2.5.73

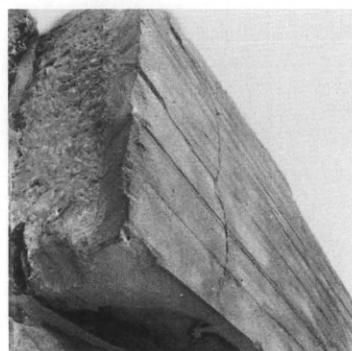
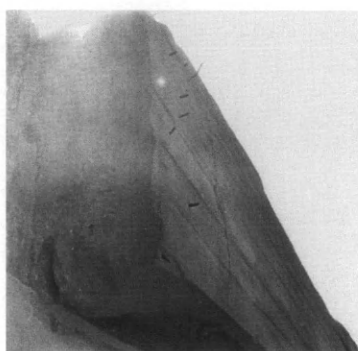
Τὸ ἱκρίωμα περιλαμβάνει τὴν Β παραστάδα τοῦ θυρώματος μαζί με δύο περίπου δόμους.

Αἱ ἐργασίαι ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν ἀνώτατον δόμον. Ἐγίναν τὰ μικρότερα «στοκαρίσματα», ἀφοῦ προηγουμένως ἀφηρέθησαν τὰ τσιμέντα. Ἀπὸ αὔριον θὰ ἀνοιχθοῦν ὅπαὶ διὰ τὴν τοποθέτησιν γόμφων.

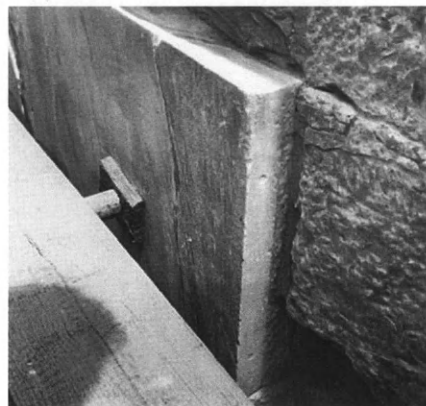
7.5.73

Ἦνοιχθησαν εἰς τὸν ἀνώτατον δόμον ὅπαὶ καὶ ἐτοποθετήθησαν μικροὶ γόμφοι διὰ τὴν συγκράτησιν τοῦ γωνιαίου τμήματος τοῦ πρώτου λίθου πρὸς Β τοῦ θυρώματος.

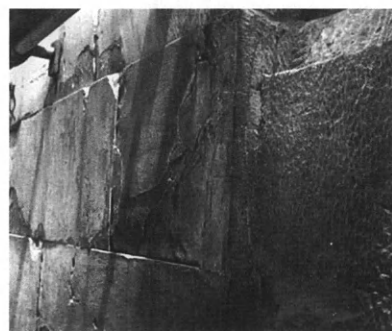

Ἐπίσης τεμάχιον (0.52 μ.×0.20 μ.) ἐτοιμόρροπον ἐκ τοῦ 5ου δόμου (ἐκ τῶν ἄνω), 2ου λίθου βορείως τοῦ θυρώματος (κατὰ τὴν Δ ὄψιν αὐτοῦ) ἀφηρεῖται καὶ ἐπανασυνεκολλήθη.

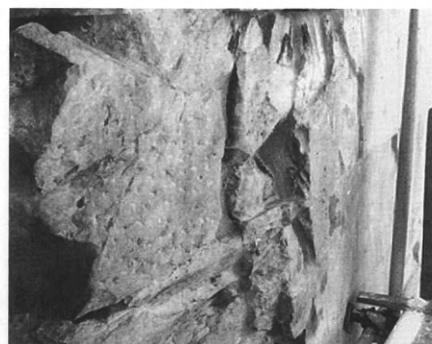

5ος δόμος, 2ος λίθος.

Εἰς τὸν δὸν (ἐκ τῶν ἄνω) δόμον, 1ος λίθος ἀφηρεῖται περὶ τὰ 15 θραύσματα καί, ἀφοῦ συνεκολλήθησαν μεταξύ τους, ἐτοποθετήθησαν ἐκ νέου εἰς τὴν ἀρχικὴν τοὺς θέσιν.

Εἰς τὸν αὐτὸν δόμον ἀλλὰ εἰς τὸν λίθον τῆς παραστάδος (ἐσωτερικὰ τοῦ ναοῦ, Ἀ ὄψις) μέγα τεμάχιον, σχεδὸν ἀποκεκολλημένον, συνεκρατήθη διὰ γόμφου.

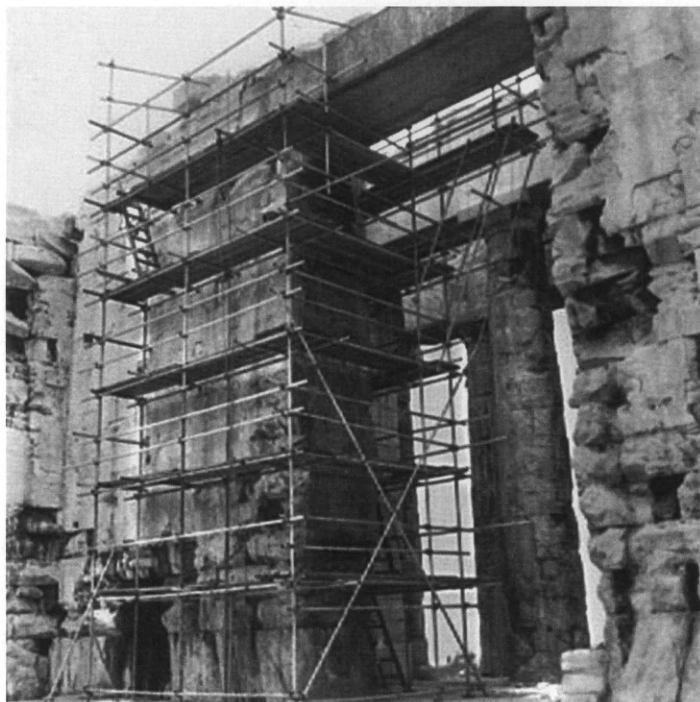

11.5.73

Αί ἐργασίαι ἐτελείωσαν μέχρι τοῦ βου (ἐκ τῶν ἄνω) δόμου, συνεχίζονται δὲ πρὸς τὰ κάτω. Τὰ τεμάχια, κατόπιν λεπτομερειακῆς ἐξετάσεως, συγκολλῶνται κατὰ τὸν ἴδιον ὡς μέχρι τοῦδε τρόπον.

25.5.73

Αἱ ἐργασίαι ἐτελείωσαν εἰς τὸ ὡς ἄνω σημεῖον τοῦ ναοῦ. Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται εἰς τὴν Ν παραστάδα τοῦ θυρώματος.

Τὸ ἱκρίωμα νοτίως τοῦ θυρώματος.

30.5.73

Ἀ πλευρὰ τοῦ Δ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Πλῆθος ρωγμῶν, οὐδεὶς δόμος εἶναι ἀκέραιος. Κομμάτια ἐτοιμόρροπα θὰ ἀφαιρεθοῦν.

Δ πλευρὰ τοῦ Δ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Λίαν σεσαθρωμένη. Καὶ ἀπλοῦν ἄγγιγμα μπορεῖ νὰ ἐπιφέρῃ μεγάλας ζημίας. Θὰ ἀφαιρεθῇ πλῆθος μικρῶν τεμαχίων. Τὰ πάντα «φουσκωμένα».

Β πλευρά. Τεράστιον τεμάχιον (1.30 μ.×0.15 μ.) μόλις πὺν συγκρατεῖται. Δύσκολος ἡ ἀφαίρεσις καὶ ἐπανασυγκόλλησις, δι' ὃ καὶ θὰ συγκρατηθῇ μόνον διὰ γόμφων.

Αἱ ἐργασίαι περιορίζονται πρὸς τὸ παρὸν ἐπὶ τῆς Β καὶ Ἀ πλευρᾶς τοῦ θυρώματος.

7.6.73

Ὁ γωνιαῖος (ΒΑ) βος λίθος παρουσίασε τεραστίαν ρωγμὴν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκολληθῇ μέγα τεμάχιον (0.35 μ.×0.42 μ.). Ἐπίσης ὁ ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸν λίθος (0.55 μ.×0.50 μ.) ἔτοιμος

νὰ καταρρεύσει. Αὐτὴν τὴν στιγμὴν συγκρατοῦνται διὰ ξυλίνων ἐξωτερικῶν δοκῶν («μπουν-τελιάρισμα») μέχρι τῆς τελικῆς τους ἀποκαταστάσεως.

ΒΑ γωνιαῖος ὅς λίθος ὅστις διελύθη.

Ἐπίσης εἰς τὴν πλαγίαν πλευρὰν τοῦ θυρώματος δηλαδὴ (Α-Δ) οἱ δόμοι εἰς ἀθλίαν κατὰστασιν. ἤρχισεν ἡ προεργασία διὰ τὴν ἀποκατάστασίν των.

14.6.73

Ἔργασίαι εἰς τὴν Β πλευρὰν τῆς παραστάδος τοῦ θυρώματος μέχρι τοῦ ὅου ἐκ τῶν ἄνω δόμων. Μεγάλῃ καταστροφῇ διαπιστώνεται εἰς ΒΑ γωνίαν, ὅπου ἀφηρεθήσαν περισσότερα ἀπὸ 20 τεμάχια, μικρὰ καὶ μεγάλα, τὰ ὅποια ἐπανετοποθετήθησαν τῇ βοηθείᾳ γόμφων καὶ μαρμαρόκολλας.

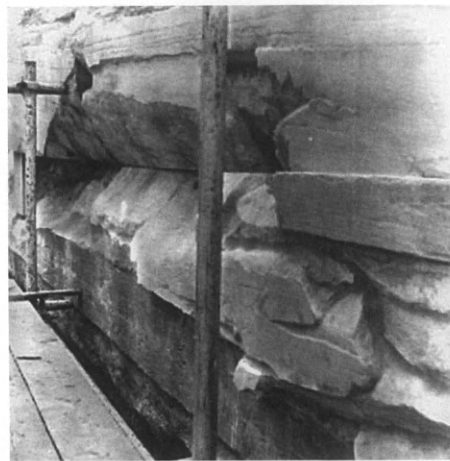

19.6.73

Τὸ συνεργεῖον ἀσχολεῖται εἰς τὸν Δ τοῖχον τοῦ σηκοῦ. Ἡ κατάστασις εἶναι ἀθλία καὶ τὰ τεμάχια «κρέμονται». Ἡ παλαιὰ κόλλα ἀφαιρεῖται, καὶ ἐν συνεχείᾳ τὰ κομμάτια, μὲ σκοπὸν τὴν τελικὴν ἐπανατοποθέτησιν αὐτῶν. Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν τεμαχίων αἱ ὀπισθεν αὐτῶν ὀπαὶ καὶ χάσματα ἦταν πλήρη χώματος λόγῳ τῆς πλημμελοῦς προηγουμένης συγκολλήσεως.

Εἰς τὴν ἄνωθεν τοῦ θυρώματος δοκὸν ἀφηρέθησαν περὶ τὰ 16 μεγάλα τεμάχια καὶ πλῆθος μικροτέρων. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια (ὡς καὶ ἂνωτέρω εἶπομεν) ἦτο «πρασίνη» ἀπὸ τὴν «μούχλα» καὶ τὸ χῶμα. Εἰς τὸν ἂνώτατον δόμον (1ος λίθος ἀπὸ νότου) ἀφηρέθησαν δύο μεγάλα ($0.63 \mu. \times 0.15 \mu. / 0.47 \mu. \times 0.10 \mu.$) καὶ ἕτερα μικρότερα τεμάχια μὲ σκοπὸν τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν ἐπανασυγκόλλησιν.

Πρὸς τὸ παρὸν αἱ ἐργασίαι εἰς τὴν Β καὶ Α' πλευρὰν τοῦ θυρώματος ἐσταμάτησαν μέχρι τοῦ βου ἐκ τῶν ἄνω δόμου λόγῳ τοῦ ἐπείγοντος τῆς ἄνωθεν τοῦ θυρώματος ἐργασίας.

Δοκὸς ἄνωθεν θύρας. Δ ὄψις.

1ος λίθος, 1η δοκός. Δ ὄψις.

25.6.73

Αἱ ἐργασίαι ἄνωθεν τοῦ θυρώματος εὐρίσκονται πρὸς τὸ τέλος τους. Τὰ κομμάτια (ιδὲ 14.6.73), τὰ ὅποια ἀφηρέθησαν, συνεκολλήθησαν ἐκ νέου, ἀφοῦ (ὡς συνήθως) ἐκαθαρίσθησαν.

Τὸ συνεργεῖον ἐπανερχεται εἰς τὸν Δ τοῖχον τοῦ σηκοῦ.

Α ὄψις. Εὐρισκόμεθα εἰς τὸν 9ον δόμον ἐκ τῶν ἄνω (Α ὄψις, νοτίως τῆς θύρας) λίθος 5ος: μεγάλη ὀπή πλήρης τσιμέντου ἀπεκατεστάθη διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ τσιμέντου καὶ τῆς συγκολλήσεως τῶν μικρῶν τεμαχίων (ὡς «θρύψαλα») διὰ κόλλας. Εἰς τὸν 11ον δόμον, λίθος 5ος (ἀπὸ νότου) ἐκαθαρίσθη ὀπή ἀπὸ τσιμέντο, θά «στοκαρισθῇ» καὶ θὰ τοποθετηθοῦν γόμφοι.

Β ὄψις. Εἰς τὸν 9ον καὶ 10ον δόμον αἱ ἐργασίαι περιορίζονται εἰς τὴν τοποθέτησιν γόμφων (περὶ τοὺς 20).

Δ ὄψις. Αἱ αὐταὶ ἐργασίαι καὶ εἰς τὴν πλευρὰν αὐτήν.

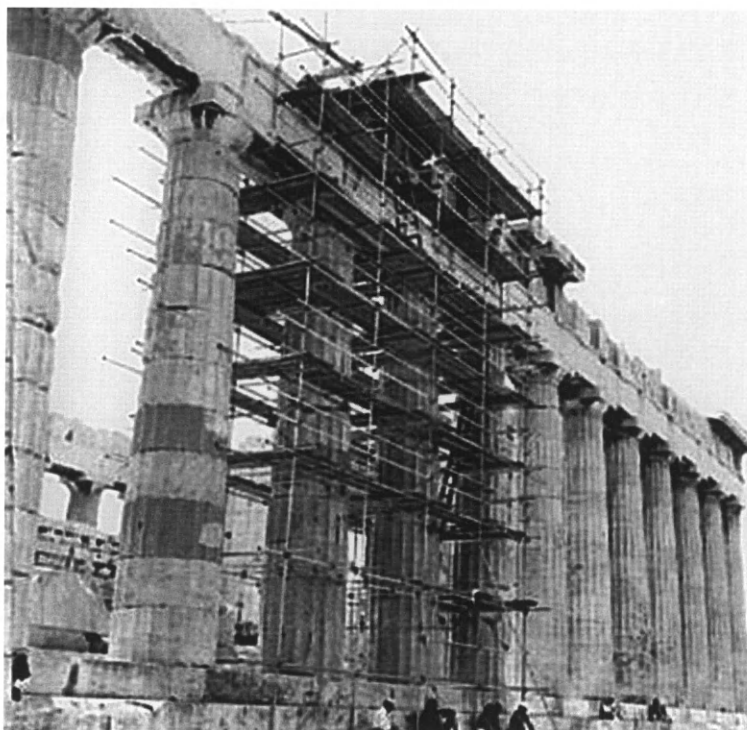
ΒΟΡΕΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

2.7.73

Αἱ ἐργασίαι συνεχίζονται εἰς τὴν Ν παραστάδα τῆς Δ θύρας τοῦ ὀπισθοδόμου ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὅπως καὶ κατὰ μῆκος τῆς Δ ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Δ τοίχου μέχρι συνολικοῦ μήκους 4 μ. ἀπὸ τῆς θύρας πρὸς νότον. Εἰς τὸν 17ον, 18ον καὶ 19ον δόμον (ἐκ τῶν ἄνω).

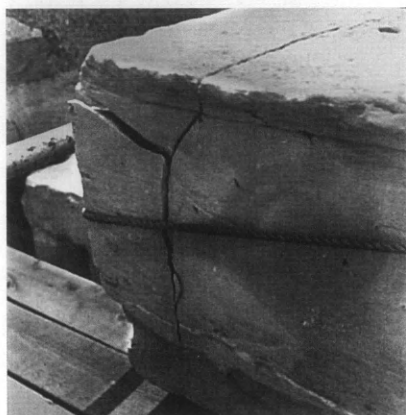
7.7.73

Διελύθη τὸ περὶ τὴν παραστάδα τῆς θύρας τοῦ Δ τοίχου (ὀπισθοδόμου) ἱκρίωμα. Τὸ συνεργεῖον ἀρχίζει ἐργασίας εἰς τὴν Β πλευρὰν τῆς περιστάσεως καὶ δὴ εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 9ου καὶ 11ου κίονος τμήμα. Αἱ ἐργασίαι περιορίζονται εἰς τὸ ἄνωθεν τοῦ 9ου-10ου κίονος τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου διὰ τῆς συγκολλήσεως μεγάλου ἐτοιμορρόπου τεμαχίου τοῦ γείσου (ἄνωθεν τοῦ 8ου κίονος).

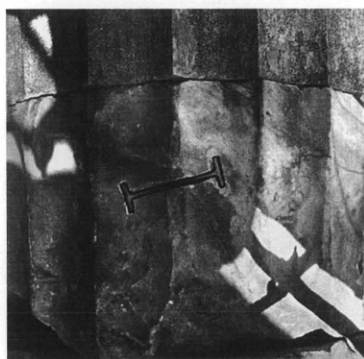
Ἐπίσης ἀφηρεθήσαν οἱ σιδηροὶ γόμφοι καὶ ἐτοποθετήθησαν νέοι καὶ μάλιστα εἰς δύο ἀντιθήματα (εἰς τὸν 9ον κίονα).

Γεῖσον ἄνωθεν 8ου κίονος (ἀπὸ δυσμῶν).

31.7.73

Ἐπερατώθησαν αἱ ἐργασίαι εἰς τὰ ἄνω τμήματα τοῦ ναοῦ ἥτοι εἰς τὰ ἐπιστύλια, μετόπας καὶ τριγλύφους. Αἱ ἐργασίαι διεξάγονται εἰς τοὺς κίονας (9ον καὶ 10ον) διὰ τῆς συγκολλήσεως τεμαχίων, ἀποφράξεως ρωγμῶν, εἰς μερικὰς δὲ περιπτώσεις (ὅπως εἰς τὸν 9ον κίονα, 2ον σπόνδυλον ἐκ τῶν ἄνω) διὰ τῆς τοποθετήσεως μικρῶν γόμφων. Γενικῶς ὅμως ἡ κατάστασις τῶν κιόνων δὲν εἶναι πολὺ κακὴ. Περισσότερον φθαρμένος ὁ 6ος (ἐκ τῶν κάτω) σπόνδυλος τοῦ 10ου κίονος (ἀπὸ δυσμῶν). Ἐδῶ θὰ ἀφαιρεθοῦν παλαιὰ τσιμέντα καὶ θὰ τοποθετηθοῦν γόμφοι (ιδὲ φωτ.). Αἱ ἐργασίαι μέχρι στιγμῆς φθάνουν ἕως τὸν 6ον (ἐκ τῶν κάτω) σπόνδυλον.

10ος κίων, 6ος σπόνδυλος (ἀπὸ δυσμῶν).

7.8.73

Αἱ ἐργασίαι εἰς τοὺς κίονας (9ον καὶ 10ον ἀπὸ δυσμῶν) εὗρίσκονται εἰς τὸ πέρας των, οὕτω 1) Ἐτοποθετήθησαν 2 γόμφοι σχήματος I καὶ μήκους περίπου 0.31 μ. εἰς τὸν 2ον σπόνδυλον,

ἐκ τῶν ἄνω, τοῦ 9ου ἀπὸ δυσμῶν κίονος (τῆς Β ὄψεως), 2) Εἰς τὸν 10ον κίονα ἀπὸ δυσμῶν, τῆς Β ὄψεως, 3ον σπόνδυλον ἐκ τῶν ἄνω, ἐτοποθετήθησαν ἐπίσης 2 γόμφοι σχήματος Ι καὶ μήκους περίπου 0.31 μ., 3) Εἰς τὸν 10ον κίονα (ἀπὸ δυσμῶν) εἰς τὸν 5ον καὶ 6ον σπόνδυλον (ἐκ τῶν ἄνω) ἀφιερέθησαν παλαιοὶ σιδηροὶ γόμφοι, οἱ ὅποιοι εἶχον καλυφθῇ διὰ τσιμεντοκονιάματος καὶ στὴν θέση τους ἐτοποθετήθησαν νέοι ἀνοξείδωτοι, οἱ ὅποιοι καὶ πάλιν ἐκαλύφθησαν διὰ τσιμέντου, 4) Εἰς τὸν 10ον κίονα (τῆς ΒΑ ὄψεως, 3ον σπόνδυλον ἐκ τῶν ἄνω) συνεκολλήθη πλῆθος μικρῶν τεμαχίων, τὰ ὅποια μετὰ τὴν συγκόλλησιν συνεκρατήθησαν ἐπὶ πλέον διὰ γομφίσκων, 5) Τέλος παραλλήλως πρὸς ὅλας τὰς ἀνωτέρω ἐργασίας ἐγένετο καθαρισμός, συγκολλήσεις μικροτέρων τεμαχίων, καθαρισμός ρωγμῶν καὶ πλήρωσις αὐτῶν διὰ κόλλας.

16.8.73

Αἱ ἐργασίαι (λόγω ἐλλείψεως προσωπικοῦ/ἄδειαι) περιορίζονται εἰς τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων 9ου-10ου (ἀπὸ δυσμῶν) ἀντιθήματα. Οὕτω: α) Ἀντικατεστάθησαν, ὅσοι γόμφοι ἦτο δυνατόν, διὰ νέων ἐκ «μπρούτζου», β) Ὅσοι γόμφοι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀντικατασταθοῦν ἐχρίσθησαν διὰ «μινίου».

Ἀντίθημα Β πλευρᾶς περιστάσεως.

Τμήμα γείσου Β πλευρᾶς περιστάσεως.

Ἐπίσης μέγα τεμάχιον γείσου (μεταξὺ 8ου καὶ 9ου κίονος) συνεκολλήθη διὰ κόλλας καὶ γόμφων.

31.8.73

Σήμερον ἤρχισαν αἱ ἐργασίαι διαλύσεως τοῦ ἱκριώματος καὶ ἐπανατοποθετήσεως αὐτοῦ ἀνατολικώτερον.

14.9.73

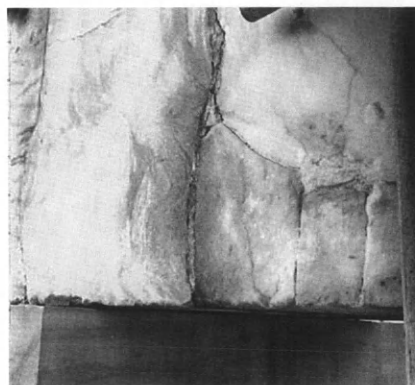
Τὸ ἱκρίωμα ἐτοποθετήθη ἀνατολικώτερον καὶ περιλαμβάνει τώρα τὸ μεταξὺ τοῦ 11ου καὶ τοῦ 13ου κίονος διάστημα.

Ἡ κατάσταση ἀθλία: εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου τεράστιαι σιδηραῖ δοκοί (2.20 μ. μῆκος) τρέχουν εἰς τὸ μετὰ τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου κίονος διάστημα. Ἡ σκωρία ἐπέφερε τραγικὰς καταστροφάς. Ρωγμαὶ κατέστρεψαν πλεῖστα ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ ἐπιστυλίου. Ἡ τοποθέτησις τῶν σιδηρῶν δοκῶν ὀφείλεται εἰς τὰς ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας τοῦ 1923-1930.

Ἡ ἀφαίρεσις τῶν δοκῶν εἶναι ἀδύνατος μὲ τὰ τεχνικὰ μέσα ποὺ διαθέτει αὐτὴν τὴν στιγμήν τὸ συνεργεῖον τῆς Ἀκροπόλεως. Δι' αὐτὸ θὰ περιορισθοῦμε εἰς τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ τσιμέντου τῆς προηγουμένης ἀναστηλώσεως καὶ τὴν βαφὴν τῶν σιδηρῶν δοκῶν διὰ «μινίου».

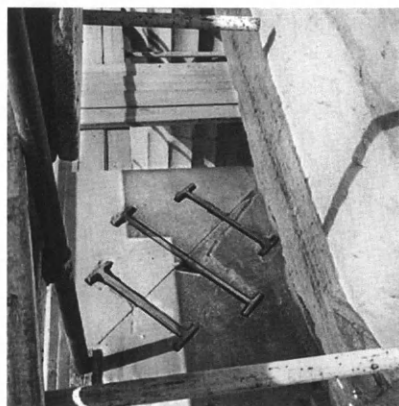
Ἐπὶ τῆς Β πλευρᾶς μετὰ τοῦ 13ου καὶ 14ου κίονος τεμάχιον (0.14 μ.×0.22 μ.) σχεδὸν ἐκρέματο. Ἀφῆρέθη καὶ ἀφοῦ καθαρισθῇ θὰ ἐπανατοποθετηθῇ.

Ἐπίσης μέγιστον τεμάχιον (1 μ.×0.43 μ.) μετὰ τοῦ 12ου καὶ 13ου κίονος εἶναι ἐτοιμόρροπον. Θὰ στερεωθῇ, πλὴν ὅμως ἡ κατάστασίς του λίαν ἐπικίνδυνος. Πλὴν τῶν ὡς ἄνω ἡ γενικὴ κατάσταση εἶναι ἀθλία. Πανταχοῦ ἡ ἐπιφάνεια ἐφθαρμένη, ρωγμαί, αἱ ὁποῖαι πολλάκις

φθάνουν 0.01 μ., καθιστούν λίαν προβληματικήν τὴν στατικήν κατάστασιν τοῦ ναοῦ. Αἱ ἐργασίαι θὰ γίνουν ὡς καὶ μέχρι σήμερον μέχρι τῆς ἀφίξεως μηχανικοῦ τοῦ Ὑπουργείου.

Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου τοῦ 12ου κίονος εἶναι κυριολεκτικῶς «σάπια», οἱ σιδηροὶ ἔνδεσμοι τῆς ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος ἐπέφεραν ἀνεπανορθώτους καταστροφάς. Οἱ ἔνδεσμοι οὗτοι θὰ ἀφαιρεθοῦν καὶ θὰ τοποθετηθοῦν νέοι ἀπὸ «μπροῦτζο» ἐνῶ θὰ συγκολληθοῦν ὅλα τὰ μικρὰ τεμάχια.

Εἰς τὸν 13ον κίονα τὸ κιονόκρανο φέρει ἐμφανεῖς φθοράς ἐκ τῶν σιδηρῶν γόμφων, οἵτινες ἐδῶ ἔχουν ἐπενδυθῇ διὰ μολύβδου, καὶ παρὰ ταῦτα καταστραφῇ.

18.9.73

Ἐξητήθη διὰ ἀναφορᾶς ἡ ἔγκρισις καθαιρέσεως καὶ ἐπανατοποθετήσεως μελῶν τοῦ θριγκοῦ.

26.9.73

Ἐπερατώθησαν αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 12ου καὶ 13ου κίονος τμήμα. Ἐπίσης εἰς τὸ αὐτὸ τμήμα ἀπεμακρύνθησαν τεμάχια μαρμάρων, ἵνα ἀφαιρεθοῦν οἱ κάτωθεν αὐτῶν γόμφοι, οἵτινες λόγῳ σκωριάσεως ἐπέφερον σημαντικὰς ζημίας.

29.9.73

Ἡ αὐτὴ ἐργασία καὶ εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 13ου καὶ 14ου κίονος διάστημα. Ἐπίσης ἀφαιρεῖται εἰς τὸ αὐτὸ τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου τὸ τσιμέντο.

5.10.73

Μεταξὺ 12ου καὶ 13ου κίονος ἀφηρέθησαν καὶ ἐπανετοποθετήθησαν λόγῳ τῶν ζημιῶν τῶν μαρμάρων νέα τσιμέντα. Ἐπίσης τοποθετοῦνται νέα τσιμέντα εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 13ου καὶ 14ου κίονος τμήμα.

30.10.73

Συνεχίζονται τὰ «ἀρμολογήματα» μὲ τσιμέντο, λιθοκόλλα κτλ.

1-6.11.73

Τὸ συνεργεῖον ἀσχολεῖται μὲ «στοκαρίσματα» εἰς τοὺς ὀρθοστάτας τοῦ Ν τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενῶνος ἄνευ ἱκριώματος.

14-17.11.73

Εἰς τὸν 11ον (ἀπὸ δυσμῶν) κίονα τοῦ Παρθενῶνος, εἰς τὸν 4ον σπόνδυλον ἀφηρέθη τὸ τιμέντο καθὼς καὶ τμήμα τοῦ πλέγματος, τὸ ὁποῖον ἀντικατεστάθη διὰ ἐτέρου χαλκίνου.

17.11.73

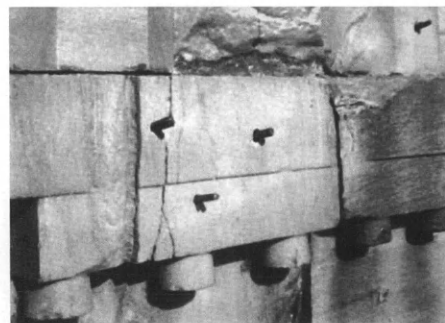
Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται εἰς τὸν 11ον κίονα, ὅπου θὰ ἀφαιρεθοῦν ὅλαι αἱ συμπληρώσεις τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος.

19.11.73

Ἦρχισαν ἐργασίαι τοποθετήσεως ἱκριώματος εἰς τὴν Ν περίστασιν τοῦ Παρθενῶνος ἀπὸ 2ου-4ου κίονος ἀπὸ δυσμῶν.

11.12.73

Αἱ ἐργασίαι τοποθετήσεως τοῦ ἱκριώματος ἐπερατώθησαν. Εἰς τὸ ἱκρίωμα περιλαμβάνονται ὁ 2ος, 3ος καὶ 4ος κίων ἀπὸ δυσμῶν τοῦ Ν περσοῦ ἕως ἐπάνω εἰς τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ θριγκοῦ. Οὕτω κατ' ἀρχὴν γίνεται ἡ συντήρησις 1) Τῶν ἀντιθημάτων μεταξὺ τῶν με-

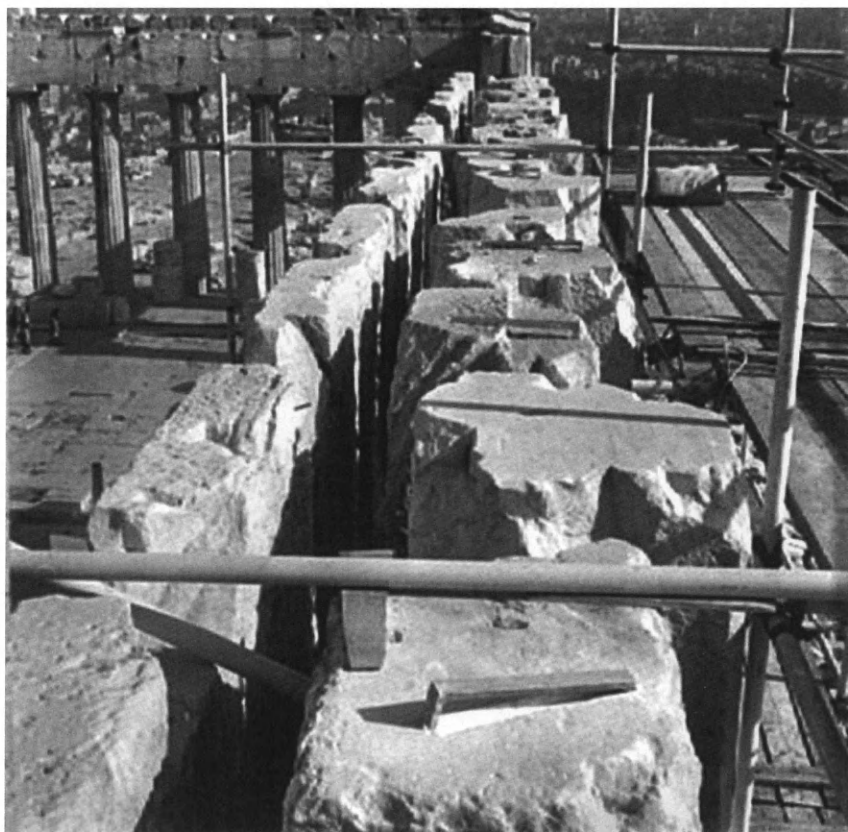

τοπῶν II-VII (ποὺ βρίσκονται σήμερα εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον) καὶ τῶν τριγλύφων, 2) Τῆς ἐπιφανείας τοῦ γείσου εἰς τὸ ἀντίστοιχον τμήμα τοῦ κτιρίου.

7.1.74

Αἱ ἐργασίαι συντηρήσεως εἰς τὰ ἀντιθήματα τοῦ μεταξὺ τοῦ 2ου καὶ 4ου κίονος (ἀπὸ δυσμῶν) τμήματος ἐπερατώθησαν. Οὕτω ἀφηρέθησαν οἱ μεταξὺ τῶν πλακῶν παλαιοὶ σιδηροὶ γόμφοι καὶ ἀντικατεστάθησαν διὰ νέων ἐκ «μπρούτζου». Ἐπίσης αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ γείσου (ἰδὲ φωτ.) ἐπερατώθησαν διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν παλαιῶν σιδηρῶν γόμφων καὶ ἀντικαταστάσεως αὐτῶν διὰ νέων ἐκ «μπρούτζου». Ἡ καταστροφὴ ἦτο λίαν ἐκτεταμένη εἰς σημεῖον ὥστε εἰς μίαν περίπτωσιν, εἰς τὸν 4ον ἀπὸ δυσμῶν πρόμοχθον, ἐτοποθετήθησαν ἑπτὰ γόμφοι διαστάσεων 0.025 μ.×0.052 μ.

Αἱ ἐργασίαι προχωροῦν ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω. Συντηροῦνται αἱ μετόπαι II-VII (δηλαδὴ τὸ πίσω τους τμήμα, δεδομένου ὅτι τὸ πρόσθιον γλυπτὸν τμήμα εὐρίσκεται εἰς τὸ Λονδίνον) ὡς καὶ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῶν τριγλύφων. Ἐτοποθετήθησαν γόμφοι «μπρούτζινοι» πρὸς συγκράτησιν ἐτομορρόπων τεμαχίων καὶ «στοκαρίσθησαν» αἱ ρωγμαί.

Σημ.: Τὸ συνεργεῖον ἀπὸ 1-15.1.74 ἀσχολεῖται μὲ τὸ ὥρολόγιον τοῦ Κυρρῆστου, ὅπου μέγα τεμάχιον, κατόπιν βροχῆς, ἐτοιμόρροπον ἀπεσπάσθη ἀπὸ τὴν παραστάδα τῆς Δ θύρας. Ἐπίσης ἐγένοντο καὶ διάφοροι μικροεπισκευαὶ ὅπως εἰς τὸ Β τμήμα τοῦ ποδίου.

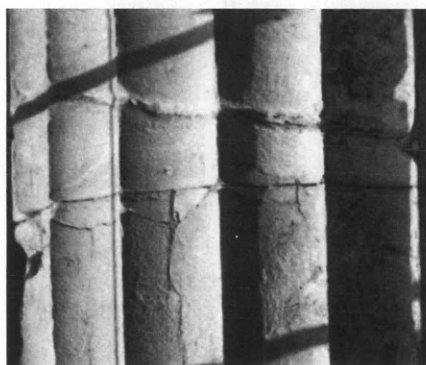
Β τμήμα ποδίου.

ὥρολόγιον τοῦ Κυρρῆστου.

23.1.74

Λόγῳ τῆς κακοκαιρίας ἐσταμάτησε τὸ συνεργεῖον τὰς ἐργασίας εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς Β κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἐργάζεται εἰς τὸ κάτω τμήμα. Οὕτω ἐκολλήθησαν ἅπαντα τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια τῶν κιόνων 3ου-4ου ἀπὸ δυσμῶν. Ἐτελείωσαν οἱ 7 κατώτεροι σπόνδυλοι. Ἡ κατάσταση τῶν κιόνων λίαν ἀνησυχητική. Πλεῖστα τεμάχια ἔχουν χαθῆ, ἐνῶ εἰς πολλὰ σημεῖα ἔχουν «φουσκώσει» σὲ σημεῖον ὥστε διὰ ἀπλῆς ἐπαφῆς τῆς χειρὸς νὰ ἀποκολλῶνται. Ταῦτα ἀφαιροῦνται καὶ ἐπανασυγκολλῶνται τῇ βοηθείᾳ γόμφων μεγέθους ἀναλόγου τοῦ τεμαχίου.

31.1.74

Ἐρχισαν ἐργασίαι εἰς τὸν 8ον σπόνδυλον (ἀπὸ κάτω) τῶν κιόνων 3, 4. Ἡ κατάσταση εἰς ὀλίγον καλλιτέρα. Ἡ φθορὰ δὲν εἶναι τόσον ἰσχυρὰ ὅσον εἰς τοὺς κατωτέρους σπονδύλους. Λόγω ὅμως τῆς κακοκαιρίας ὁλόκληρον τὸ συνεργεῖον μεταφέρεται εἰς τὸ Ἑρσεῖον.

Ἰδὲ ἡμερολόγιον «Ἑρσεῖον»

15.3.74

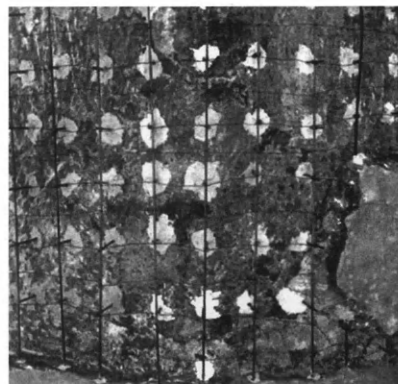
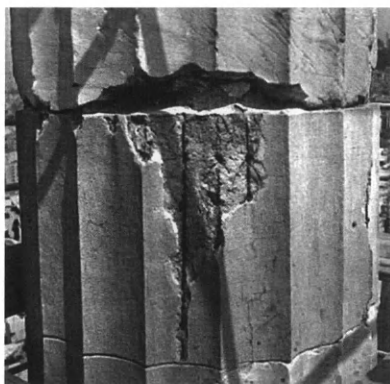
Τὸ συνεργεῖον ἐπανερχεται εἰς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ἐργασιῶν εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 2ου-4ου κίονος (ἀπὸ δυσμῶν) τμήμα τῆς Ν πλευρᾶς.

1.4.74

Τὸ ἱκρίωμα εἰς τὴν Ν πλευρὰν τοῦ Παρθενῶνος διελύθη καὶ μεταφέρεται εἰς τὴν Β πλευρὰν εἰς τὸ μεταξὺ 11ου-13ου κίονος (ἀπὸ δυσμῶν) τμήμα.

17.4.74

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ ὥς ἄνω τμήμα συνίστανται εἰς τὴν ἐκ τῶν κιόνων ἀφαίρεσιν τοῦ παλαιοῦ τσιμέντου καὶ τὴν ἀντικατάστασιν τῶν παλαιῶν σιδηρῶν διὰ πλέγματος ἐξ ὀρειχάλκου. Οὕτω εἰς τὸν 11ον (ἀπὸ δυσμῶν) κίονα καὶ εἰς τὸν 4ον (ἀπὸ ἄνω) σπόνδυλον ἀφηρέθη τὸ παλαιὸν τσιμέντο καὶ οἱ σιδηροὶ γόμφοι, καὶ ἀντικατεστάθησαν διὰ νέου πλέγματος. Τὸ αὐτὸ ἐγένετο καὶ εἰς τὸν 1ον σπόνδυλον (ἐκ τῶν ἄνω) τοῦ 12ου κίονος ὅπως δὲ καὶ εἰς τὸν 2ον, 3ον καὶ 4ον σπόνδυλον τοῦ 13ου κίονος. Τέλος ἐργασίαι τοῦ αὐτοῦ τύπου ἐγένοντο καὶ εἰς τὸν 3ον καὶ 4ον σπόνδυλον τοῦ 12ου κίονος.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΙΣ ΤΟΥΣ 11ΟΝ-12ΟΝ-13ΟΝ ΚΙΟΝΑΣ (ΑΠΟ ΔΥΣΜΩΝ)

29.4.74

Αἱ ἐργασίαι συνεχίζονται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον. Οὕτω: ἀφηρέθη ὁλοσχερῶς τὸ τσιμέντο ἀπὸ τὸν 3ον (ἐκ τῶν κάτω) σπόνδυλον τοῦ 11ου (ἀπὸ δυσμῶν) κίονος. Εἰς τὸν 12ον (ἀπὸ

δυσμῶν) κίονα καὶ εἰς τὸν σπόνδυλον ἀμέσως κάτωθεν τοῦ κιονοκράνου. Εἰς τὸν 13ον (ἀπὸ δυσμῶν) κίονα καὶ εἰς τὸν 3ον καὶ 4ον ἀπὸ κάτω σπόνδυλον ἐγένοντο αἱ αὐταὶ ἐργασίαι, ἥτοι ἀφαίρεσις τοῦ σιδηροῦ πλέγματος καὶ τοῦ τσιμέντου καὶ τοποθέτησις νέου πλέγματος ἐκ «μπρούτζου» καὶ κάλυψις αὐτοῦ διὰ τσιμέντου.

8.5.74

α) «Λασπώνεται» ὁ τρίτος σπόνδυλος (ἐκ τῶν κάτω) τοῦ 11ου κίονος. Θὰ ἀκολουθήσῃ μιὰ στρωσὶς ἀπὸ τσιμέντο.

β) 13ος κίων (ἀπὸ δυσμῶν), στοὺς 3ον-4ον σπονδύλους ἀπὸ κάτω ἀφαιρεῖται τὸ παλαιὸν τσιμέντο μὲ σκοπὸν τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ παλαιοῦ σιδηροῦ πλέγματος καὶ τοποθέτησιν νέου ἐξ ὀρειχάλκου.

15.5.74

1) 11ος κίων (ἀπὸ δυσμῶν). Ἀφαιρεῖται τὸ παλαιὸν τσιμέντο ἀπὸ τὸν 3ον, 4ον καὶ 5ον σπόνδυλον (ἐκ τῶν κάτω).

2) 12ος κίων (ἀπὸ δυσμῶν). Γίνονται νέαι συμπληρώσεις διὰ τσιμέντου εἰς διάφορα τμήματα τοῦ κίονος.

3) 13ος κίων. Ἀφιερέθη τὸ παλαιὸν τσιμέντο ἐκ τοῦ 3ου καὶ 4ου σπονδύλου. Ἐτοιμάζεται ἡ τοποθέτησις πλέγματος ἐξ ὀρειχάλκου.

24.5.74

1) 11ος κίων. Ἀφιερέθη τὸ παλαιὸν τσιμέντο ἐκ τοῦ 3ου σπονδύλου καὶ ἐν συνεχείᾳ θὰ ἀφαιρεθοῦν οἱ σιδηροὶ γόμφοι αὐτοῦ.

2) 12ος κίων. Ἐξακολουθοῦν τὰ «μερεμέτια».

3) 13ος κίων. Ἐτοποθετήθη τὸ νέον πλέγμα. Ἐν συνεχείᾳ τοῦτο θὰ καλυφθῇ διὰ τσιμέντου καὶ εἶτα θὰ λαξευθῇ.

Τὸ συνεργεῖον εὐρίσκεται εἰς τὸ Θησεῖον διὰ τὴν τοποθέτησιν ἱκριώματος εἰς τὴν Ἀ ζωφὸρον πρὸς λῆψιν ἐκμαγείων ἀπὸ 24.5.- (ιδεὲ «Θησεῖον»).

31.5.74

Κίων 11ος. Ἀφαιρεῖται ἐκ τοῦ 3ου σπονδύλου (ἐκ τῶν κάτω) τὸ παλαιὸν τσιμέντο.

Κίων 13ος. Ἐκαλύφθη ὁ 3ος καὶ 4ος σπόνδυλος διὰ «χονδροῦ λασπώματος». Θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ἐπάλειψις.

6.6.74

Κίων 11ος. Ἦρχισεν ἡ τοποθέτησις τοῦ πλέγματος ἐξ ὀρειχάλκου εἰς τὸν 3ον (ἐκ τῶν κάτω) σπόνδυλον.

Κίων 13ος. Ἦρχισεν ἡ λάξευσις τῶν ραβδώσεων τοῦ 3ου καὶ 4ου σπονδύλου (ἐκ τῶν κάτω).

13.6.74

Κίων 11ος. Ἐτελείωσεν ἡ τοποθέτησις τοῦ ἐξ ὀρειχάλκου πλέγματος καὶ ἤρχισε τό «λάσπωμα».

Κίων 13ος. Ἐτελείωσεν ἡ λάξευσις τῶν ραβδώσεων τοῦ 3ου καὶ 4ου (ἐκ τῶν κάτω) σπονδύλου.

Τὸ ἱκρίωμα ἐπεξετάθη πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὸν 14ον κίονα, ὅπου καὶ θὰ ἐπαναληφθοῦν αἱ αὐταὶ ἐργασίαι.

21.6.74

Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται πρὸς ἀνατολὰς. Συγχρόνως ἤρχισεν ἡ ἀφαίρεσις παλαιοῦ τσιμέντου εἰς τὸν 3ον καὶ 4ον σπόνδυλον (ἐκ τῶν κάτω) τοῦ 14ου κίονος.

26.6.74

Αἱ ἐργασίαι διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἱκριώματος συνεχίζονται. Τὸ ἱκρίωμα θὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ ἐπιστυλίου.

1.7.74

Τὸ ἱκρίωμα εὐρίσκεται μεταξὺ τοῦ 14ου καὶ 16ου κίονος. Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸν 14ον κίονα συνεχίζονται. Εἰς τὸν 4ον-5ον σπόνδυλον τοῦ ἰδίου κίονος ἀφαιροῦνται τὰ τσιμέντα καὶ προετοιμάζονται οἱ σπόνδυλοι διὰ τὴν περαιτέρω ἐργασίαν τῆς τοποθετήσεως πλέγματος.

5.7.74

Ἡ ἀφαίρεσις τοῦ τσιμέντου ἐτελείωσε εἰς τὸν ὡς ἄνω κίονα (τὸν 14ον ἀπὸ δυσμῶν) καὶ ἐτοποθετήθη τὸ ἐξ ὀρειχάλκου πλέγμα. Ἐργασίαι ἤρχισαν εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 14ου-16ου (ἀπὸ δυσμῶν) κίονος τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου. Ἀφαιροῦνται οἱ παλαιοὶ ἐκ σιδήρου γόμφοι καὶ τοποθετοῦνται νέοι ἐξ ὀρειχάλκου.

12.7.74

Ἐργασίαι συνεχίζονται εἰς ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ἱκριώματος διὰ ἀπλουστερῶν ἐργασιῶν ὅπως «στοκαρίσματα» κτλ.

15.7.74

Κίων 16ος. Ἐτελείωσαν ὅλαι αἱ ἐργασίαι.

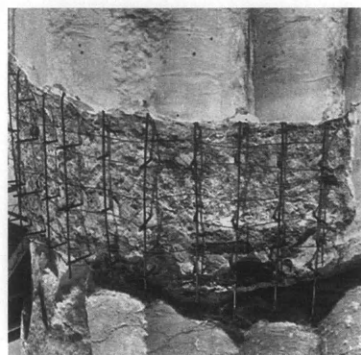
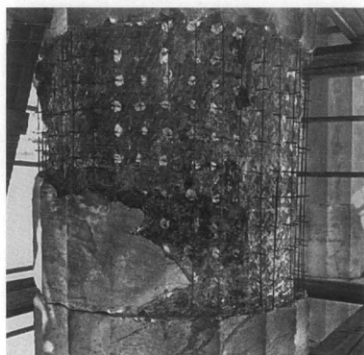
Κίων 14ος. Ἐργασίαι εἰς τὸν 7ον σπόνδυλον.

Κίων 15ος. Ἐργασίαι εἰς τὸν 8ον σπόνδυλον.

24.7.74

Τελευταῖαι ἐργασίαι εἰς τὸ γεῖσον τοῦ μεταξὺ τοῦ 14ου καὶ 16ου κίονος τμήματος. Ὅτι τοποθέτησις γόμφων ἐξ ὀρειχάλκου ἀφοῦ προηγουμένως ἀφηρέθησαν οἱ ἐκ σιδήρου. Ἐπίσης ἐργασίαι γίνονται εἰς τὸν 16ον κίονα, αἱ ὁποῖαι συνίστανται εἰς ἀπλὰ «στοκαρίσματα».

ΒΟΡΕΙΟΝ ΤΕΙΧΟΣ

Σεπτέμβριος 1974

Τὸ συνεργεῖον ἀσχολεῖται μὲ ἐργασίας συντηρήσεως τοῦ Β τείχους καὶ δὴ τῶν ἐπιστυλίων τοῦ «ἀρχαίου νεώ». Αὗται δὲ συνίστανται εἰς τὸ ἐξῆς:

- 1) Τοποθέτησις εἰς τὴν ὀρθὴν του θέσιν τοῦ πρώτου (ἀπὸ δυσμῶν) γείσου, τὸ ὁποῖον εἶχε ὑποχωρήσει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τείχους.
- 2) Πλήρωσις δι' ἀραιοῦ τσιμέντου ὅλων τῶν ρωγμῶν.
- 3) Τοποθέτησις, ὅπου ἔλειπε, τοῦ «κανόνος», ἵνα προστατευθῇ τὸ ὅλον ἀπὸ τὴν βροχὴν κτλ.

20.9.74

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ Β τείχος ἐτελείωσαν. Τὸ συνεργεῖον τοποθετεῖ ἱκρίωμα εἰς τὴν Δ ζωφόρον τοῦ Παρθενῶνος ἵνα ἐργασθῇ ὁ καθηγητὴς F. Brommer. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ αὐτῇ ἐγένοντο μικροσυγκολλήσεις καὶ εἰς τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς ζωφόρου.

ΝΟΤΙΑ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ

15.10.74

Τοποθετεῖται ἱκρίωμα εἰς τὴν Ν πλευρὰν τοῦ Παρθενῶνος ἀπὸ τοῦ 5ου κίονος (ἀπὸ δυσμῶν) μέχρι τοῦ 8ου κίονος.

26.10.74

Ἐτελείωσαν αἱ ἐργασίαι τοποθετήσεως τοῦ ἱκριώματος. Οὕτω ἀρχίζει λεπτομερὴς ἐργασία ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω καὶ κατὰ πρῶτον λόγον ἀλλαγὴ τῶν σιδηρῶν γόμφων διὰ ἐτέρων ἐξ ὀρειχάλκου. Συγχρόνως θὰ «στοκάζονται» αἱ διάφοροι ἐπιφάνειαι καὶ θὰ συγκολλῶνται τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια.

22.11.74

Α) Ἐσωτερικὸν τοῦ τοίχου

1) Ἀντικατάστασις τῶν γόμφων τοῦ ἀντιθήματος καὶ δὴ εἰς τὸ ἄνωθεν τοῦ 5ου-8ου κίονος (ἀπὸ δυσμῶν) τμῆμα. Σύνολον 10 «τζινέτια» (σύνδεσμοι).

2) Συγκράτησις τῶν ἐτοιμορρόπων τεμαχίων τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἄνωθεν τῶν κίωνων τοίχου (εἰς τὸ αὐτὸ τμῆμα).

Β) Εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τμῆμα τοῦ ναοῦ

1) Τοποθέτησις συνδέσμων (τὸ σύνολον 6) εἰς τὸ ἄνω τμῆμα τῶν μετοπῶν καὶ τριγλῦφων. Αἱ ἐπιφάνειαι (ἄνω) εἶχαν ὑποστῇ σοβαρὰς ζημίας λόγω τῶν σιδηρῶν γόμφων. Οὗτοι ἀφηρεθήσαν καὶ ἐτοποθετήθησαν ἄλλοι ἐξ ὀρειχάλκου.

2) Ἐπὶ τῆς ὄψεως τῶν μετοπῶν καὶ τριγλῦφων συνεκρατήθησαν ἐτοιμόρροπα τεμάχια διὰ λιθοκόλλας.

3) Εἰς τὸ μεταξὺ 7ου καὶ 8ου κίονος τμῆμα (ἐλλείπουν τρίγλυφα καὶ μετόπαι) ἀφηρεθῇ εἷς σύνδεσμος σιδηροῦς ὅστις εἶχε ἐπιφέρει σημαντικὰς ζημίας. Ἐτοποθετήθη νέος σύνδεσμος ἐξ ὀρειχάλκου, ἐνῶ διὰ τοῦ τσιμέντου ἔγινε προσπάθεια συγκρατήσεως καὶ συγκαλύψεως τῶν τεμαχίων.

4) Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀφηρεθήσαν σύνδεσμοι καὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν (δηλαδὴ μεταξὺ τῆς πλακὸς τῆς μετόπης ἢ τοῦ τριγλύφου καὶ τῆς ἀντιστοίχου πλακὸς τοῦ ἀντιθήματος) καὶ ἐτοποθετήθησαν νέοι ἐξ ὀρειχάλκου.

5) Εἰς τὸ μεταξὺ 6ου καὶ 7ου κίονος τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου ἀφηρεθῇ μέγα ἐτοιμόρροπον τεμάχιον (0.33 μ.×0.40 μ.). Ἡ κατάστασις τοῦ ἐπιστυλίου εἰς τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀθλία. Σιδηροὶ γόμφοι τῆς ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος ἐπέφεραν σοβαρὰς ζημίας εἰς τρόπον ὥστε τὸ τμῆμα αὐτὸ νὰ παρουσιάξῃ πλῆθος ρωγμῶν. Σήμερον εἶναι ἀδύνατος ἡ ἀφαίρεσις τῶν παλαιῶν γόμφων, δεδομένου ὅτι ἄνωθεν αὐτῶν στηρίζεται ὁλόκληρον τὸ ἐπιστύλιον. Ἐκτὸς δὲ τῶν ὀριζοντίων γόμφων ὑπάρχουν καὶ κάθετοι, οἱ ὅποιοι διαπερνοῦν τὸ ἐπιστύλιον. Τούτων φαίνονται αἱ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας βίδαι. Ἀδύνατος καὶ ἐδῶ κάθε ἐπέμβασις.

ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

Συγχρόνως μικρᾶς κλίμακος ἐργασίαι ἐγένοντο καὶ εἰς τὰ Προπύλαια. Οὕτω:

1) Συνεκρατήθησαν τεμάχια εἰς τὴν Ν παραστάδα τῆς κεντρικῆς θύρας.

2) Συγκράτησις τεμαχίων εἰς τὰ ἐπιστύλια τῆς Ν πτέρυγος (παρὰ τὴν Νίκην) τῶν Προπυλαίων.

ΠΑΡΘΕΝΩΝ

28.11.74

Αί έργασίαι συνεχίζονται εἰς τὸ ὥς ἄνω τμήμα τοῦ Παρθενῶνος. Ὅτι:

1) Ἐτοποθετήθησαν ὅλοι οἱ ἔνδεσμοι εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῶν ἐπιστυλίων, δηλαδὴ καθ' ὅλον τὸ μῆκος ἀπὸ τοῦ 5ου-8ου κίονος ἀπὸ δυσμῶν.

2) Τὸ μέγα ἐτοιμόρροπον τεμάχιον (ιδὲ 22.11.74, ἀρ. 5) ἐτοποθετήθη ἐκ νέου εἰς τὴν θέσιν του διὰ τῆς βοηθείας μολυβδίνων γόμφων.

ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

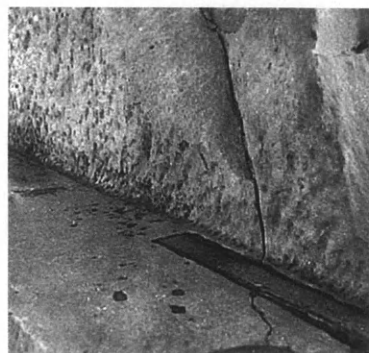
Ἐνῶ κατ' ἀρχὴν ἐπρόκειτο νὰ γίνονιν μικρᾶς κλίμακος ἐπισκευαὶ καὶ συντήρησις εἰς τὰ Προπύλαια, μετὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἱκριώματος διεπιστώθησαν μεγάλαι ζημίαι, αἱ ὁποῖαι ἀπήτησαν τὴν ἄμεσον καὶ μεγαλυτέρας διαρκείας ἐπέμβασιν. Οὕτω παρατηρήθησαν τὰ ἑξῆς:

1) Ἄνωθεν τοῦ 3ου κίονος τῆς Ν πτέρυγος τῶν Προπυλαίων μέγα τεμάχιον (0.25 μ. × 0.30 μ.) ἀπεκολλήθη διὰ τῆς ἀπλῆς ἐπαφῆς.

2) Ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι ἔνδεσμοι εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ ἐπιστυλίου ἔχουν «φουσκώσει» λόγῳ τῆς διαβρώσεως καὶ ὥς ἐκ τούτου θὰ ἀφαιρεθοῦν ὅλοι καὶ θὰ ἀντικατασταθοῦν διὰ νέων ἐξ ὀρειχάλκου.

3) Πλεῖστα τεμάχια, ὅπως π.χ. ἐν (0.60 μ. × 0.16 μ.) καταπεσὸν κατὰ τὸ παρελθὸν κατόπιν καταιγίδος εἶδομεν ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου (τὸ βλέπον πρὸς νότον) καὶ δὴ ἄνωθεν τοῦ 2ου κίονος (ἀπὸ δυσμῶν). Καὶ τοῦτο τὸ τεμάχιον θὰ συγκεκολληθῇ.

4) Ἐτοιμόρροπα τεμάχια θὰ συγκρατηθοῦν εἴτε διὰ λιθόκολλας εἴτε διὰ γομφίσκων.

ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

3.12.74

Αί έργασίαι συνεχίζονται:

1) Συνεκολλήθη τὸ ἄνωθεν τοῦ 3ου κίονος τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου (ιδὲ 28.12.74, ἀρ.1).

2) Ἀφαιροῦνται ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι γόφοι. Καθὼς δὲ ἀφηρέθη ὁ πρῶτος ἀπὸ δυσμῶν ἀπεκολλήθη μέγα ἐπίμηκες τεμάχιον ἐκ τοῦ ἐπιστυλίου, τὸ ὁποῖον καὶ θὰ ἐπανατοποθετηθῇ.

ΠΑΡΘΕΝΩΝ

3.12.74

Ἐτελείωσαν ὅλοι αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 5ου-8ου κίονος τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου, καὶ τὸ συνεργεῖον ἤρχισε ἐργασίας εἰς τοὺς κίονας.

1) Συγκράτησις τεμαχίων

2) Συγκόλλησις τεμαχίων.

ΠΑΡΘΕΝΩΝ

5.12.74

Ἐτελείωσαν αἱ ἐργασίαι εἰς τὸν 5ον, 6ον καὶ 7ον κίονα. Τώρα τὸ συνεργεῖον ἐργάζεται εἰς τὸν 8ον κίονα.

ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

5.12.74

Αἱ ἐργασίαι συνεχίζονται εἰς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου τῆς Ν πτέρυγος τῶν Προπυλαίων.

20.12.74

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸν Παρθενῶνα σταματοῦν πρὸς τὸ παρόν. Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται εἰς τὸ Ἀ τμήμα τῶν Προπυλαίων καὶ συγκεκριμένα εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ΒΑ γωνίαν.

ΒΟΡΕΙΟΝ ΤΕΙΧΟΣ

Ἰούνιος 1976

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς τοποθετήσεως ἱκριώματος εἰς τὸ Β τεῖχος λόγῳ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Imo Beyer ἀπεφασίσθη νὰ γίνουν ἐργασίαι συντηρήσεως καὶ εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ τεύχους διὰ δευτέραν φορὰν (ἰδὲ Σεπτέμβριον 1974) καὶ ἀνατολικώτερα.

ΑΙΕΤΩΜΑΤΑ

12.7.76

Ἐδῶ καὶ μιὰ ἐβδομάδα περίπου τὸ συνεργεῖον τῆς ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς (ρολόι Κυρρήστου) ἐργάζεται εἰς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ συγκεκριμένα ἀσχολεῖται μὲ τὴν συντήρησιν τῶν μορφῶν τοῦ Κέκροπος καὶ τῆς Πανδρόσου τοῦ Δ αἰετώματος. Ἡ κατάστασις καὶ τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν εἶναι ἀπελπιστική. Λεῖπουν ὁλόκληρα κομμάτια, ὅπως π.χ. ἡ πλάτη τῆς Πανδρόσου καὶ τὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸν καρπὸν τμήμα τοῦ πήχεως τοῦ Κέκροπος.

Βόλια ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν ἔχουν δημιουργήσει πολλὰς λεπτὰς ρωγμὰς εἰς τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν τῆς Πανδρόσου. Κομμάτια ὁλόκληρα ὅπως εἰς τὸν λαμὸν τοῦ Κέκροπος εἶναι «φουσκωμένα», ἔτοιμα νὰ ἀποσπασθοῦν. Τὸ χειρότερον ὅμως ἀπ' ὅλα εἶναι ἡ ἐπιφάνεια τῶν γλυπτῶν. Ὀλότελα σαθρὴ καὶ «ζαχαριασμένη» λυώνει μὲ τὸ ἀπλὸ ἄγγιγμα τοῦ χειροῦ. Τώρα ἀρχίζει κατ' ἀρχὴν μιὰ στοιχειώδης συντήρησις 1) Συγκρατώντας τὰ ἐτοιμόρροπα κομμάτια, 2) Ἀντικαθιστώντας τὸ παλαιὸν τσιμέντο μὲ νέον ἢ μὲ λιθόκολλαν.

13.9.76

Ὁλόκληρον τὸ συννεργεῖον ἀσχολεῖται μὲ τὴν τοποθέτησιν εἰδικοῦ ἰσχυροῦ ἰκριώματος μὲ σκοπὸν τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν μορφῶν τοῦ Δ ἀετώματος.

ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΤΟΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

2.1.75

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ προηγουμένου μηνὸς ἐγένοντο μικρᾶς κλίμακος ἐργασίαι εἰς τὴν Δ πτέρυγα τῶν Προπυλαίων. Κατόπιν ὁμῶς ἐπισκέψεως τοῦ Ὑπουργοῦ κ. Τρυπάνη καὶ εἰσήγησιν τῆς Δ/σεως Ἀκροπόλεως ἀπεφασίσθη νὰ γίνουν μεγάλης κλίμακος ἐργασίαι εἰς τὰ Προπύλαια ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν ΒΑ γωνίαν τῆς Α στοᾶς τῶν Προπυλαίων.

Ἡ κατάστασις εἰς τὸ ὥς ἄνω τμήμα εἶναι ἀθλία. Τὰ φατνώματα «κρέμονται» κυριολεκτικῶς εἰς τὸν ἀέρα. Σιδηροῖ γόμφοι προεκάλεσαν τρομακτικὰς ζημίας εἰς τὰ μάρμαρα. Μόλις τελειώσει ἡ ἐργασία τοποθετήσεως τοῦ ἰκριώματος θὰ ἀρχίσουν ἐργασίαι ἀπομακρύνσεως τῶν φατνωμάτων μὲ τὴν προοπτικὴν τῆς συγκολλήσεως αὐτῶν καὶ ἐπανατοποθετήσεως εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν ἀφοῦ προηγουμένως καθαρισθῇ ἡ ὑποβαστάζουσα δοκὸς ἐκ τῆς σκωρίας καὶ ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς σιδηροδοκοῦ. Ἡ σιδηροδοκὸς αὕτη θὰ ἀντικατασταθῇ ἐπίσης διὰ ἐτέρας ἐξ ὀρειχάλκου.

13.1.75

Ἐρχισαν ἐργασίαι 1) Εἰς τὴν ὀροφὴν τῆς Α στοᾶς. Δηλαδὴ ἀρχίζει ἡ ἀφαίρεσις τῶν παλαιῶν τσιμέντων μὲ τὴν προοπτικὴν τῆς τελικῆς ἀφαιρέσεως τῶν φατνωμάτων (ιδεὲ 2.1.75).

2) Μέγα τεμάχιον τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ γείσου ἐτοιμόρροπον θὰ στερεωθῇ. Τὸ αὐτὸ καὶ εἰς ἕτερα τεμάχια ὅπως εἰς τὸ ἄνωθεν τῆς εἰσόδου (ἐξόδου) τῆς Α στοᾶς καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν γωνίαν τοῦ Δ τοίχου.

ΒΔ γωνία γείσου.

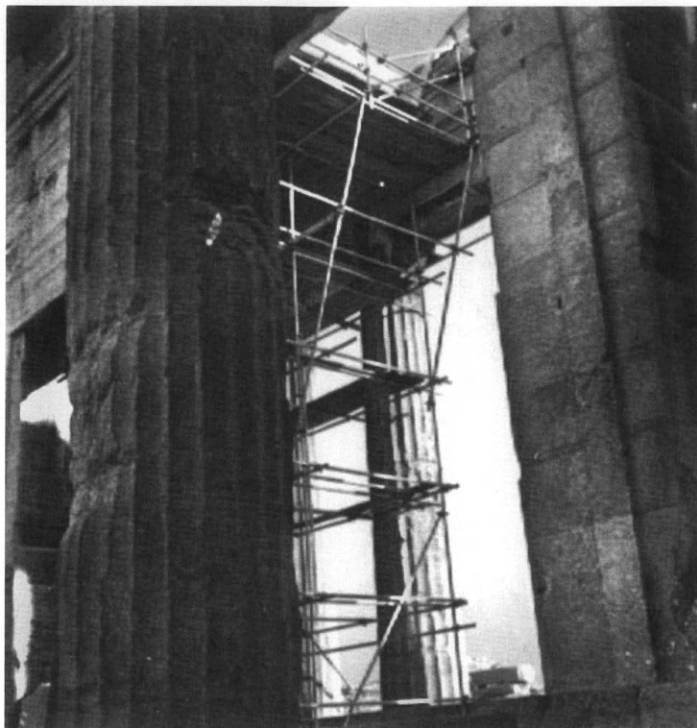

Β πλευρὰ Α στοᾶς.

3) Έργασίαι γίνονται καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ Β ἐπιστυλίου τῆς Ἀ στοᾶς.

Έργασίαι γίνονται καὶ εἰς τὴν Ν πτέρυγα τῶν Προπυλαίων. Ἐδῶ αἱ ἐργασίαι εἶναι μικρότερας κλίμακος συγκείμεναι εἰς συγκολλήσεις καὶ «στοκαρίσματα».

Τὸ ἱκρίωμα εἰς τὴν Ἀ στοάν.

Τὰ φατνώματα τῆς Ἀ στοᾶς.

ΘΗΣΕΙΟΝ

24.7.72

Τμήμα τοῦ συνεργείου ἀσχολεῖται μὲ τὴν τοποθέτησιν προχείρου ἱκριώματος εἰς τὸ Δ τμήμα τοῦ σηκοῦ. Αἱ ἐργασίαι περιορίζονται εἰς τὴν ἀφαίρεσιν τῶν χόρτων καὶ τοῦ τσιμεντοκονιάματος καὶ εἰς τὸν καθαρισμὸν τῆς στέγης τοῦ ναοῦ. Λόγω ἐπιχειμένης ἀναχωρήσεως τῶν ἐργατοτεχνιτῶν (θεριναὶ διακοπαὶ) δὲν ἐπεξετάθημεν περαιτέρω.

26.8.1972

Ἀπὸ σήμερον ἀρχίζουν αἱ ἐξῆς ἐργασίαι εἰς τὸν ναόν:

- 1) Συγκόλλησις ἀπολεπιζομένων τεμαχίων.
- 2) Καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς ἀετωματικῆς στέγης θὰ κατασκευασθῇ «αὐλάκι», ὥστε τὰ ὄμβρια ὕδατα νὰ χύνωνται ἐπὶ τῆς κατὰ μῆκος τοῦ σηκοῦ αὐλάκος καὶ ἐκεῖθεν ἔξω τοῦ ναοῦ καὶ νὰ μὴ ρέουν καθέτως, καὶ νὰ «γλύφουν» τοὺς τοίχους καὶ νὰ δημιουργοῦν ἔτσι διαρκῆ πηγὴ ὑγρασίας καὶ διαβρώσεως τῶν τοίχων.

Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ ἀπὸ Ἀ-Δ. Καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς Ν (καθὼς καὶ τῆς Β) πλευρᾶς ἀφηρέθη ὁ παλαιὸς «σοβάς» καὶ θὰ τοποθετηθῇ νέος ἀπὸ κουρασάνι λεπτότερος. Οὕτω θὰ ἐξέχουν αἱ πλάκες τῆς στέγης καὶ τὰ νερὰ θὰ χύνωνται μακρυνὰ χωρὶς νὰ «γλύφουν» τὸν τοῖχον.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν ἐξητήθη ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον ἡ ἄδεια διὰ τὰ ἐξῆς (ἔγγραφον ἡμέτ. 1383/7.9.72):

- 1) Τοποθέτησιν χαμηλῆς, ἐξ ἐλαφροῦ ὕλικου, στέγης ὑπερθεῖν τοῦ προδόμου, ὥστε νὰ ἀπομακρύνωνται τὰ ὄμβρια ὕδατα καὶ νὰ μὴν λυμνάζουν.
- 2) Στερέωσιν ἐτοιμορρόπων τεμαχίων διὰ γόμφων ἐξ ὀρειχάλκου ἢ ἀνοξειδώτου χάλυβος.
- 3) Τοποθέτησιν τῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἀφαιρεθέντων ἐνδέσμων ὡς καὶ ἀφαίρεσιν σιδηρῶν ἐνδέσμων.

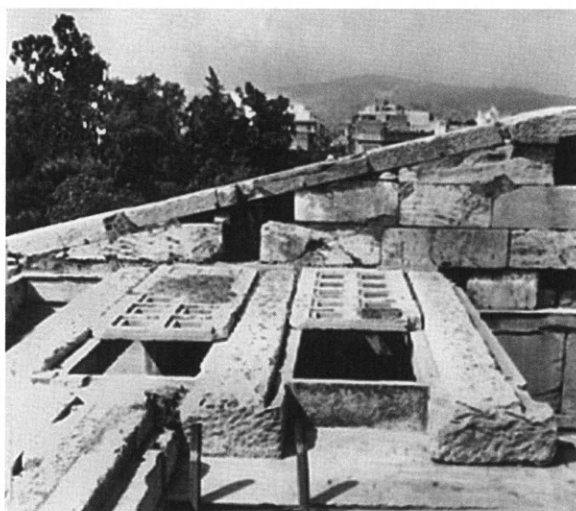
18.9.1972

α) Εἰς τὴν ΒΔ πλευρὰν καθὼς καὶ εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν ἡ αὐλαξ ἀποχετεύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἀλλάζει κατεύθυνσιν καί, ἀντὶ νὰ κάμπτεται πρὸς δυσμὰς καὶ ἀνατολὰς ἀντιστοιχῶς, κατευθύνεται πρὸς βορρᾶν.

Ἡ αὐλαξ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κτιρίου.

β) Ἐν τεμάχιον δοκίδος ἐκ τοῦ 2ου σωζομένου φατνώματος τῆς Δ πλευρᾶς ἀνευρέθη καὶ συνεκολλήθη.

γ) Ἀφαίρεσις παλαιοῦ τσιμεντοκονιάματος καὶ τοποθέτησις νέου, εἰς σημεῖα ὅπου τοῦτο ἦτο χρῆσιμον.

Μια άλλη μικρή «σκαλωσιά» έχει τοποθετηθεί εις την ΒΑ γωνίαν της ζωφόρου διὰ τὴν κατασκευὴν ἐκμαγείων καὶ τὸν καθαρισμὸν αὐτῆς.

6.10.72

Αἱ ἐργασίαι διὰ τὴν κατασκευὴν νέας αὐλάκος, δι' ἧς θὰ διοχετεύωνται τὰ ὄμβρια ὕδατα κατ' εὐθείαν ἔξωθεν τοῦ ναοῦ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον, ἐτελείωσαν (ιδεὲ 18.9.72).

Αἱ ἐργασίαι συντηρήσεως συνεχίζονται

1) Διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ παλαιοῦ τσιμεντοκονιάματος, ὅπου τοῦτο ἄρχισε νὰ φθείρεται, καὶ τοποθετήσεως νέου.

2) Διὰ ἀποφράξεως τῶν ἐγκοπῶν τῶν ἐνδέσμων (οἵτινες ἀφηρεύθησαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας) διὰ τσιμεντοκονιάματος (ἢ ἐξωτερικῇ σειρᾷ). Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν σειρὰν (πρὸς τὴν στέγην) τῶν ἐνδέσμων θὰ τοποθετηθοῦν νέοι σύνδεσμοι.

Τὸ συννεργεῖον τῶν ἐκμαγείων ἔχει ἤδη τελειώσει δύο μορφὰς τῆς πλακὸς 6 τῆς Α' ζωφόρου.

ΒΟΡΕΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

20.10.72

Ἡ τοποθέτησις νέων ἐνδέσμων εἰς τὰς θέσεις τῶν παλαιῶν ἀναβάλλεται πρὸς τὸ παρὸν μέχρι λήψεως ἀποφάσεως ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου. Τὸ συννεργεῖον ἄφησε τὰς ἐργασίας τῆς στέγης κατόπιν ἐντολῆς τοῦ διευθυντοῦ Ἀκροπόλεως κ. Δοντᾶ καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴν συγκόλλησιν ἐτοιμορρόπου τεμαχίου εἰς τὸν ὀπισθοδόμον τοῦ ναοῦ.

5.11.72

Ἐπερατώθησαν αἱ ἐργασίαι συγκολλήσεως ἐτοιμορρόπων τεμαχίων καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἐνὸς περίπου μέτρου εἰς τοὺς κίονας τῆς Β' πλευρᾶς, τοῦ ὀπισθοδόμου καὶ τοῦ προδόμου.

Τὸ συννεργεῖον ἐκμαγείων ἐτελείωσε τὴν πλάκα 6 καὶ μετεφέρθη εἰς τὴν πλάκα 5.

ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ ΓΩΝΙΑ

10.1.73

Μέχρι σήμερον οὐδεμία ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου ἐδόθη ἀπάντησις. Κατόπιν αὐτοῦ ἤρchiσε συστηματικὴ ἐργασία συντηρήσεως εἰς τὸν ναὸν ἐκτὸς τῆς στέγης. Οὕτω ἐστήθη ἰκρίωμα εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ καὶ τὸ συννεργεῖον ἐργάζεται εἰς τὰ ἄνω τμήματα τοῦ ναοῦ (θριγκόν).

15.1.73

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς ΒΔ γωνίας σχεδὸν τελείωσαν. Ἰκρίωμα ἐστήθη 1) Εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ὀπισθοδόμου, 2) Εἰς τὸν 2ον ἀπὸ Β κίονα τῆς Α' πλευρᾶς.

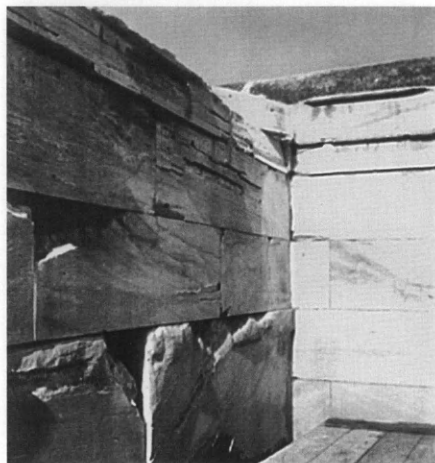
Οὕτω εἰς μὲν τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ὀπισθοδόμου συνεκολλήθησαν καὶ συνεκρατήθησαν διὰ μικρῶν γόμφων πλῆθος ἐτοιμορρόπων τεμαχίων, εἰς δὲ τὸν κίονα τεμάχιον ἱκανοῦ μεγέθους (0.25 μ. περίπου), τὸ ὁποῖον ἀπεσπίασθη μὲ ἀπλὸν ἄγγιγμα τῆς χειρός. Τοῦτο ἐκαθαρίσθη καὶ ἐτοποθετήθη καὶ πάλιν εἰς τὴν θέσιν του τῇ βοήθειᾳ μικρῶν γόμφων.

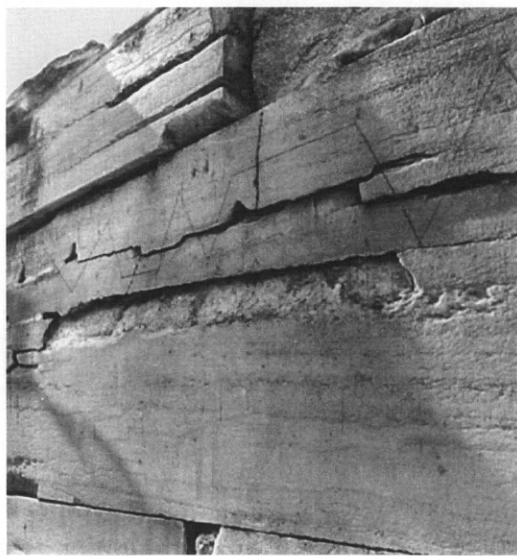
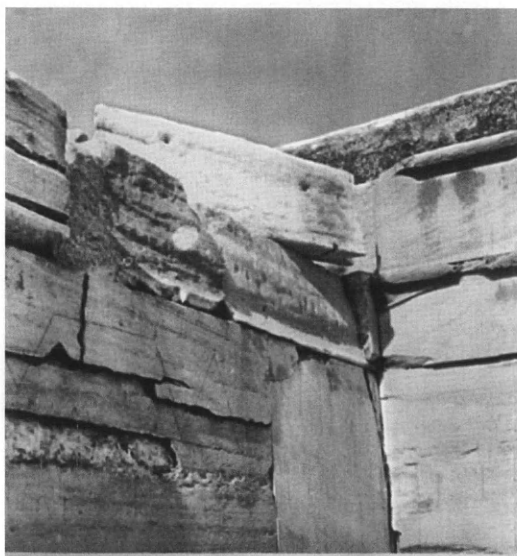
1.2.73

Έτοποθετήθη ικρίωμα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς Δ πλευρᾶς (εἰς τὸ ἐσωτερικόν). ἤρχισαν ἐργασίαι εἰς τοὺς δόμους τοῦ θριγκοῦ καὶ εἰς τὸ ἐπιστύλιον. Τεμάχιον ἱκανῶν διαστάσεων (0.90 μ.×0.28 μ.) εἰς τὸν πρῶτον δόμον (παπαγαλάκι) ἀπὸ βορρᾶ ἀπεκολλήθη καὶ ἀφοῦ ἐκαθαρίσθη ἐπανετοποθετήθη.

ΟΠΙΣΘΟΔΟΜΟΣ

Ὡσαύτως καὶ ἄλλα τεμάχια κάτωθι τῆς κορνίζας («παπαγαλάκι»), ἐτοιμόρροπα, ἀπεσπάρσθησαν μετὰ μεγίστης προσοχῆς καὶ ἐπανετοποθετήθησαν τῇ βοηθείᾳ γομφίσκων.

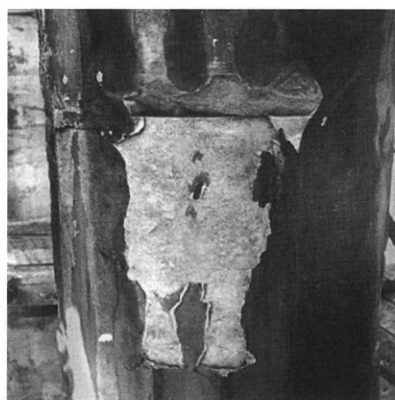

25.2.73

Τὸ ἱκρίωμα συνεπληρώθη διὰ ἑτέρου πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ ὀπισθοδόμου. Συνεκρατήθησαν πλεῖστα τεμάχια εἰς τὸν Β κίονα τοῦ ὀπισθοδόμου (Ν ὄψις).

Ἰκρίωμα εἰς τὴν Δ πλευρὰν τοῦ ὀπισθοδόμου.

Β κίων ὀπισθοδόμου. Τεμάχια ἐξ αὐτοῦ ἀποκολληθέντα καὶ συγκολληθέντα ἐκ νέου.

1.3.73

Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ ὀπισθοδόμου καὶ τῆς περιστάσεως τμήμα. Αἱ ἐργασίαι εἶναι 1) Εἰς τὴν ζωφόρον, ὅπου ἐπλύθησαν αἱ ἀνάγλυφοι πλάκες ὅχι ὅμως μετὰ

μεγάλης έπιτυχίας, διότι ή αϊθάλη έχει γίνει ένα σῶμα με τὸ μάρμαρον, 2) Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τμήμα τοῦ περιστυλίου (Δ πλευρᾶς).

Ἐκολλήθησαν ἐτοιμόρροπα τεμάχια διὰ γομφίσκων καὶ μαρμαρόκολλας. Ἐπίσης ἀφηρεθή παλαιὸν τσιμέντο καὶ εἰς τὴν θέσιν του ἐτοποθετήθη μαρμαρόκολλα.

Δ πλευρὰ
περιστυλίου.

ΚΙΟΝΕΣ ΟΠΙΣΘΟΔΟΜΟΥ

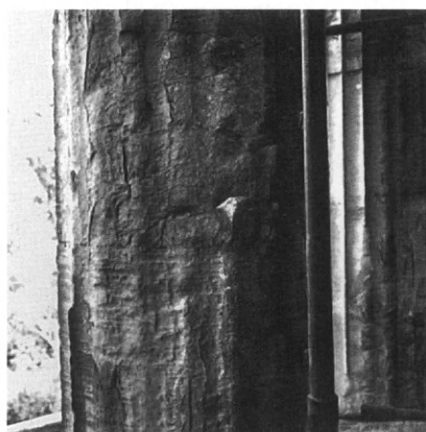
10.3.73

Αἱ ἐργασίαι προχωροῦν ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω. Οὕτω οἱ κίονες ἀπασχολοῦν τοὺς τεχνίτας τώρα. Εἰς τὸν 3ον ἀπὸ νότου κίονα ἀφηρεῖθι ἐτοιμόρροπον τεμάχιον ἐκ τῆς Ν γωνίας τοῦ ἄβακος καὶ ἐπανετοποθετήθη. Ἐπίσης ὁλόκληρος ὁ κίων εἶναι λίαν τετριμμένος, ὥστε πᾶσα ἐπ' αὐτοῦ ἐπέμβασις χρήζει μεγίστης προσοχῆς. Δυστυχῶς ὁ καθαρισμὸς ἐκ τῆς αἰθάλης εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος, διότι πᾶσα ἐπέμβασις θὰ συμπαρασύρει καὶ τεμάχια μαρμάρου. Πάντως συγκολλῶνται διὰ μαρμαρόκολλας τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια καὶ κλείνονται αἱ ρωγμαὶ διὰ τοῦ ἰδίου ὕλικου (μαρμαρόκολλας).

3ος ἀπὸ νότου κίων - ἄβαξ.

Αἱ αὐταὶ ἐργασίαι γίνονται καὶ εἰς τὸν 4ον, 5ον καὶ 6ον κίονα (ἀπὸ νότου). Ἐτοποθετήθησαν περίπου 8 γομφίσκοι εἰς μικρὸν τμήμα τοῦ 4ου ἐκ τῶν ἄνω σπονδύλου.

4ος κίων ἀπὸ νότου.

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΓΩΝΙΑ

10.4.73

Τὸ ἱκρίωμα μετεφέρθη εἰς τὴν ΝΑ ἐσωτερικὴν γωνίαν τοῦ ναοῦ. Ἐπεσκευάσθη ἡ 1η ἀπὸ νότου δοκός. Τὸ κάτω τμήμα αὐτῆς εἶναι πολὺ μαυρισμένο ἀπὸ τὴν ρύπανσιν καὶ τὴν αἰθάλην. Ὁ καθαρισμὸς αὐτῆς ἀδύνατος, διότι μὲ τὸ καθάρισμα θὰ ἀπολεπισθῇ τὸ μάρμαρο. Γόμφοι δὲν θὰ τοποθετηθοῦν, διότι δὲν ἔχει κρεμασμένα κομμάτια. Τὰ κομμάτια θὰ συγκρατηθοῦν διὰ κόλλας. Ἐπίσης ἤρχισαν ἐργασίαι εἰς τὸ ἐπιστύλιον εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν. Συγχρόνως πλένεται διὰ ὕδατος ἡ Δ ζωφόρος.

5.5.73

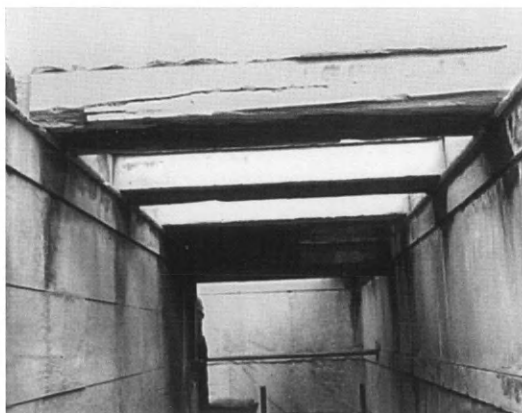
Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ΝΔ γωνίας ἐτελείωσαν. Τὸ ἱκρίωμα εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ πρόκειται νὰ διαλυθῇ. Εἰς τὴν γωνίαν αὐτὴν δὲν ὑπῆρχον μεγάλοι ζημίαι. Διὰ συγκολλήσεως (μαρμαρόκολλας) καὶ τοποθετήσεως γόμφων (εἰς τὴν δοκὸν) ἐστερεώθησαν τὰ τεμάχια. Ἐγένετο προσπάθεια καθαρισμοῦ τοῦ κάτωθεν τῆς δοκοῦ τμήματος ἔνθα σαφέστατα, πλὴν ὅμως μαυρισμένα ἀπὸ τὴν ρύπανσιν καὶ τὴν αἰθάλην, ἔχνη μαιάνδρου. Ἐγκατελείφθη ὅμως ἡ ἐργασία αὕτη ὡς λίαν ἐπικίνδυνος διὰ τὸν ἀπολεπισμὸν τοῦ μαρμάρου.

Ἐξακολουθεῖ τὸ πλύσιμο, καὶ ὅσον τὸ δυνατόν καθαρισμὸς τῆς Δ ζωφόρου.

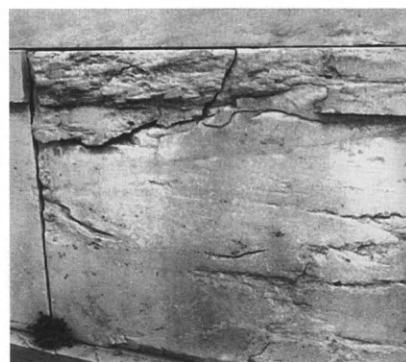
ΒΟΡΕΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

18.5.73

Τὸ ἱκρίωμα στήνεται εἰς τὴν Β πλευρὰν τῆς περιστάσεως. Ἡ κατάστασις ἀθλία εἰς τὰ φανώματα καὶ τὴν ΒΔ γωνίαν. Ἡ αἰθάλη ἀπλώνεται παντοῦ εἰς παχύτατον στρώμα. Θὰ γίνῃ προσπάθεια ἀφαιρέσεως αὐτῆς. Θὰ ἀποκολληθῇ τμήμα τῆς γωνιαίας παραστάδος διὰ νὰ ἐπανασυγκολληθῇ ἐν συνεχείᾳ. Ἡ 4η ἀπὸ ἀνατολῶν δοκὸς λίαν κατεστραμμένη. Τὰ τεμάχια «κρέμονται» κυριολεκτικῶς εἰς τὸν ἄερα. Ὁ 5ος λίθος τοῦ θριγκοῦ (ἐσωτερικῶς ἀπὸ ἀνατολῶν) σεσαθρωμένος.

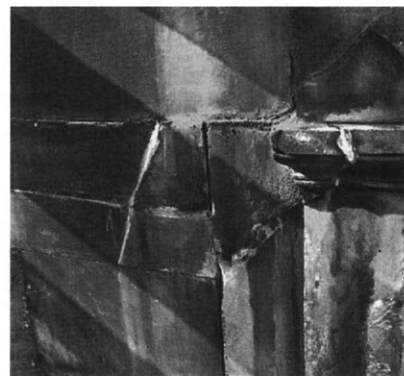

4η ἀπὸ δυσμῶν δοκός.

5ος λίθος θριγκοῦ.

ΒΔ παραστάς.

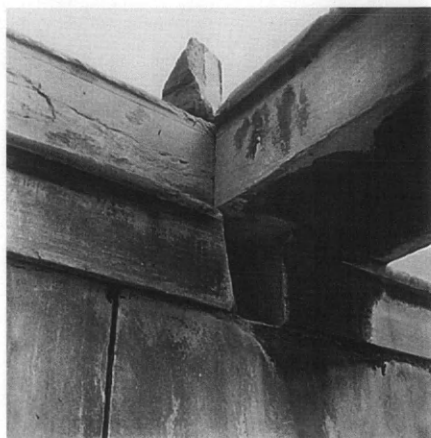
26.5.73

Ὁ πλησίον τῆς ΒΔ παραστάδος λίθος (ιδεῖ ἀνωτέρω) ἀπεκολλήθη, κάτωθι δὲ αὐτοῦ ὑπῆρχε γόμφος ἱκανῶν διαστάσεων, ἀρχαῖος, τοῦ ὁποῖου ὅμως τὸ ἐκ μολύβδου περιτύλιγμα ἦτο ἐλλιπὲς εἰς τρόπον ὥστε ἡ «σκουριὰ» εἶχε προκαλέσει πολλαπλὰς ρωγμὰς λόγῳ τῶν ὁποίων καὶ ἀπεκολλήθη τὸ ὡς ἄνω τεμάχιον.

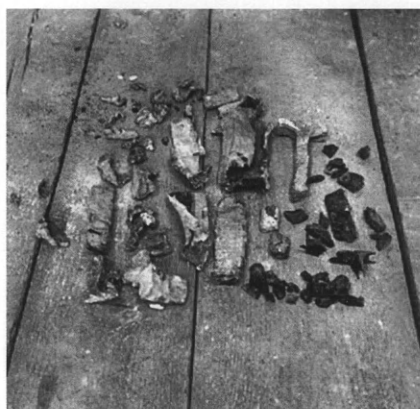
30.5.73

Τὰ τεμάχια τὰ εὗρισκόμενα βορειοανατολικῶς τῆς ΒΔ παραστάδος συνεκολλήθησαν. Ὁ γόμφος (ὁ ἀρχαῖος) ἀφηρέθη (ιδεῖ ἀνωτέρω).

Τεμάχιον εἰς τὴν κορνίζα παρὰ τὴν 1ην ἀπὸ δυσμῶν δοκὸν ἀφηρεῖται καὶ πάλιν συνεκολληθή. Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν ἀνευρέθη σιδηροῦς γόμφος ἐπικαλυμμένος διὰ μολύβδου. Λόγω ὅμως τοῦ χρόνου ὁ μολύβδος διεβρώθη μὲ ἀποτέλεσμα ὁ σιδηροῦς πυρὴν τοῦ γόμφου νὰ σκωριάσῃ καὶ νὰ προκαλέσῃ ρωγμὰς εἰς τὸ μάρμαρον.

Τὸ αὐτὸ παρατηρήθη καὶ εἰς τεμάχιον κάτωθεν τῆς 2ας ἀπὸ δυσμῶν δοκοῦ εἰς τὴν κορνίζα.

Τεμάχια ἐξ ἀρχαίου γόμφου, σεσαθρωμένα.

7.6.73

Τεμάχιον ἱκανῶν διαστάσεων ($1.03 \mu. \times 0.21 \mu.$) ἔχει ἀποκολληθῇ ἐν μέρει, δι' ὃ καὶ θὰ ἀφαιρεθῇ παντελῶς προκειμένου νὰ ἐπανασυνκολληθῇ εἰς τὴν θέσιν του (κάτωθεν τῆς 4ης σωζομένης ἀπὸ δυσμῶν δοκοῦ ἐπὶ τῆς κορνίζας).

Τεμάχιον ἄνωθεν τοῦ 5ου ἀπὸ δυσμῶν κίονος ἐπανασυνεκολλήθη ($0.60 \mu. \times 0.25 \mu. \times 0.25 \mu.$).

Ἀρχίζουν ἐργασίαι εἰς τοὺς κίονας. Ἡ κατάσταση τῆς ἐπιφανείας τῶν κιόνων λίαν σεσαθρωμένη. Μέγα τεμάχιον ($0.53 \mu. \times 0.10 \mu. \times 0.10 \mu.$) ἐκ τοῦ ἄβακος τοῦ 2ου ἀπὸ δυσμῶν κίονος ἔπεσε διὰ ἀπλῆς ἐπαφῆς.

Τὸ μεταξὺ 2ου καὶ 3ου κίονος ἀπὸ δυσμῶν τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου.

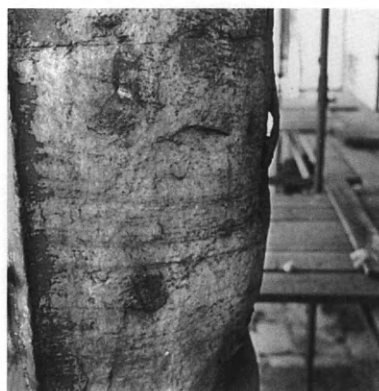
Παράλληλα μὲ τοὺς κίονας θὰ ἐργασθῇ τὸ συνεργεῖον καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ θριγκοῦ. Ἐδῶ ἡ κατάστασις δὲν εἶναι τόσον κακὴ. Κυρίως θὰ ἐπιδιορθωθοῦν αἱ ρωγμαί.

15.6.73

1) Ἐπισκευάζεται τὸ μεταξὺ 2ου καὶ 3ου κίονος ἀπὸ δυσμῶν τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου. Αἱ ζημίαι ὄχι καὶ τόσον σοβαραί. Μόνον ρωγμαί, αἵτινες ἐκλείσθησαν διὰ μαρμαρόκολλας.

2) Ὁ 3ος ἀπὸ δυσμῶν κίων ἔχει πλεῖστα ὅσα ἐτοιμόρροπα τεμάχια, ἅτινα ἀπεσπάρσθησαν μὲ μεγάλην δεξιοτεχνίαν καὶ εἴτα ἐπανετοποθετήθησαν.

3) Εἰς τὸν 6ον ἄνωθεν τοῦ ὀρθοστάτου δόμον ὁ 2ος λίθος ἀπὸ δυσμῶν (ἀνατολικῶς τῆς παραστάδος) ἀφηρέθη ὡς ἐτοιμόρροπος καὶ ἐξέχων ἤδη περὶ τὰ 0.02 μ. τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν εὗρέθη καὶ πάλιν ἀρχαῖος γόμφος διὰ μολύβδου ἐπιχρισμένος ὅμως καὶ πάλιν ἐκ τοῦ χρόνου ἢ ἴσως κακοῦ τρόπου ἐπιχρίσεως ὁ μολύβδος διεβρώθη μὲ ἀποτέλεσμα ὁ σιδηροῦς πυρὴν τοῦ γόμφου νὰ καταστρέψῃ τὸ τμήμα τοῦτο. Τὸ τεμάχιον εἶχε διασπασθῇ εἰς τρία μικρότερα, ἅτινα ἀφοῦ συνεκολλήθησαν μεταξὺ τους ἐπανετοποθετήθησαν.

Ὁ 3ος ἀπὸ δυσμῶν κίων.

20.6.73

Έργασιαι εἰς τοὺς 3ον, 4ον καὶ 5ον ἀπὸ δυσμῶν κίονας τῆς Β περιστάσεως. Ἡ κατάστασις αὐτῶν λίαν σεσαθρωμένη. Εἰς τὸν 3ον ἀπὸ δυσμῶν κίονα συνεκολλήθησαν μόνον εἰς τὸν 4ον σπόνδυλον περὶ τὰ 60 τεμάχια. Εἰς τὴν αὐτὴν περίπου κατάστασιν εὐρίσκοντο καὶ οἱ ἄλλοι κίονες. Ἡ ἐργασία γίνεται διὰ λεπτῶν «χειρουργικῶν» ἐπεμβάσεων. Ἀφαιροῦνται λίγο-λίγο τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια, καθαρίζονται καὶ ἐπανατοποθετοῦνται ἐπακριβῶς εἰς τὴν θέσιν των εἴτε διὰ γομφίσκων εἴτε διὰ κόλλας, πολλάκις δὲ χρησιμοποιοῦνται εἰς τὸ αὐτὸ τεμάχιον καὶ οἱ δύο τρόποι.

26.6.73

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ναοῦ ἐτελείωσαν. Τὸ ἱκρίωμα διαλύεται μὲ σκοπὸν τὴν πρὸς ἀνατολὰς συνέχισιν τῶν ἐργασιῶν.

4.7.73

Τὸ ἱκρίωμα ἐτοποθετήθη ἀνατολικώτερον μεταξὺ 4ου (ἀπὸ ἀνατολῶν) κίονος καὶ 6ου κίονος. Ἐγένετο καθαρισμὸς ἀπὸ τὰς φωλεὰς τῶν πτηνῶν καὶ τὰ χόρτα, ἅτινα ἦσαν λίαν ἀνεπτυγμένα κυρίως εἰς τὴν 3ην (ἀπὸ ἀνατολῶν) μετόπην.

11.7.73

Ἀφηρέθη ἄνωθεν τοῦ 3ου κίονος μέγα τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου (ιδεῖ φωτ.) καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ΝΑ γωνίαν μικρὸν τμήμα.

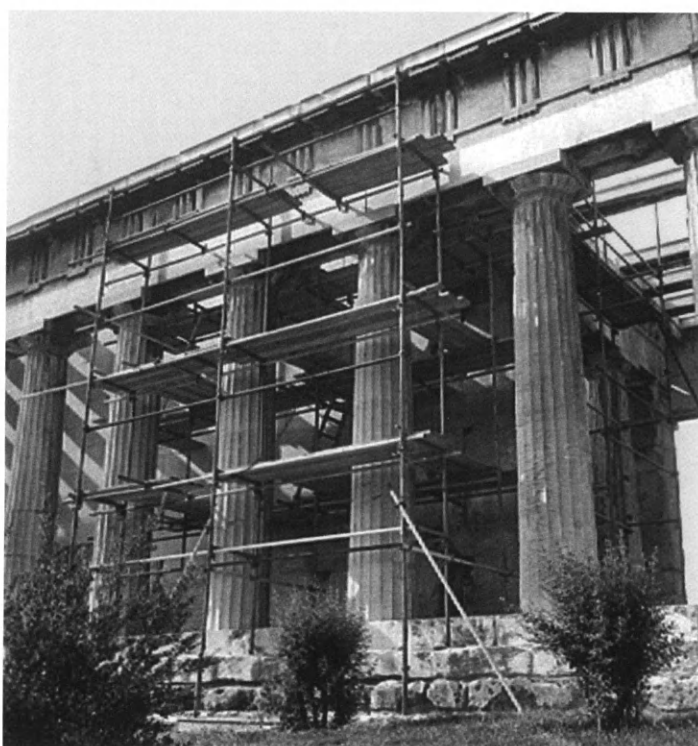
Ἰκρίωμα μεταξὺ τοῦ 4ου καὶ 6ου κίονος ἀπὸ δυσμῶν τῆς Β πλευρᾶς τῆς περιστάσεως.

24.7.73

Αἱ ἐργασίαι συνεχίζονται εἰς τὸ αὐτὸ τμήμα τοῦ ναοῦ διὰ συγκολλήσεων μικρῶν τεμαχίων, καθαρισμοῦ κτλ.

31.7.73

Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται μεταξὺ τοῦ 5ου καὶ 8ου κίονος. Αἱ φθοραὶ εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι μεγάλαι. Περισσότερον ἐφθαρμέναι αἱ δοκοὶ 5η, 6η καὶ 7η (ἀπὸ ἀνατολῶν). Εἰς τὸ τμήμα τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ τὸ ἀντίστοιχον τοῦ 5ου-8ου κίονος ἔχουν ἤδη γίνει ἐργασίαι συντηρήσεως.

7.8.73

Ἐγένοντο 1) Ὅλα τὰ «στοκαρίσματα» κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐπιστυλίου (τοῦ μεταξὺ τοῦ 5ου καὶ τοῦ 8ου κίονος), 2) Τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τὸν Β τοῖχον τοῦ σηκοῦ, 3) Ἀφαιρέθη ἐτοιμορρόπον τεμάχιον ἀπὸ τὸν 4ον λίθον τῆς κορνίζας («παπαγαλάκι»). Ἐπιπλέον ἕτερον τεμάχιον, τὸ ὁποῖον ἐξέχει λίαν ἀπὸ τό «πρόσωπον» τοῦ τοίχου, πρέπει νὰ ἀφαιρεθῇ. Διὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν θὰ ἀπαιτηθῇ τό «σκάψιμο» τμήματος τοῦ τοίχου, τὸ ὁποῖον συνίσταται ἐκ παλαιοῦ τσιμεντοκονιάματος ἐκτισμένου μετὰ πωροπλίνθων, 4) Γίνεται καθαρισμὸς τῶν γείσων τῆς Β πλευρᾶς εἰς τὸ αὐτὸ ὡς ἄνω τμήμα ὡς καὶ μικρᾶς κλίμακος συγκολλήσεις ἐτοιμορρόπων τεμαχίων, 5) Ἡ αὐτὴ ἐργασία καὶ εἰς τοὺς ἄβακας τῶν 5ου, 6ου καὶ 8ου ἀπὸ δυσμῶν κιόνων.

ΠΡΟΔΟΜΟΣ

Μεγαλυτέρας κλίμακος εργασίαι θὰ γίνουν κατὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριον, ὅτε θὰ ἐπιστρέψῃ καὶ τὸ συνεργεῖον (θερινὰ διακοπαί).

8-12.10.73

Κατασκευὴ ἱκρίωματος εἰς τὸν πρόδομον διὰ νὰ ληφθοῦν φωτογραφίαι ἀπὸ φωτογράφον τῆς Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Ἀπλὸ διὰ ὕδατος πλύσιμο τοῦ ἐπιστυλίου εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 3ου καὶ 4ου κίονος τμήμα. Συγχρόνως ἐγένετο καὶ «στοκάρισμα» τῶν ρωγμῶν.

20.10.73

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ Θησεῖον διακόπτονται προσωρινῶς.

26.1.74

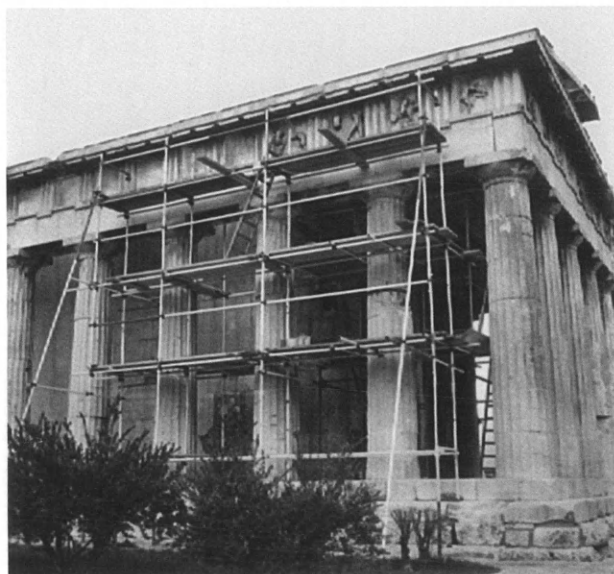
Ἐπανήρχισαν αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ Θησεῖον. Κατ' ἀρχὴν ἐστήθη ἱκρίωμα εἰς τὴν Ἀ πλευρὰν (πρόναον), ἵνα ἐπισκευασθοῦν τὰ φατνώματα.

ΝΟΤΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

5.2.74

Ἐστήθη τὸ ἱκρίωμα εἰς τὴν Ν κιονοστοιχίαν μεταξὺ τοῦ 1ου καὶ τοῦ 4ου κίονος ἀπὸ ἀνατολῶν.

Ἐγένοντο τρία πατάρια 1) Τὸ πρῶτον περιλαμβάνει τὰς μετόπας. Αἱ ἐργασίαι ἐδῶ ἔγκεινται εἰς τὴν στερέωσιν διὰ κόλλας ἢ γόμφων ἐτοιμορρόπων τεμαχίων καὶ τὴν ἀφαίρεσιν κατεστραμμένων ἀρχαίων γόμφων, τῶν ὁποίων τὸ ἀρχαῖον μολύβι ἔχει καταστραφῇ καὶ τὸ ἐναπομεῖναν σίδηρο προεκάλει ζημίας. Συγχρόνως γίνεται καὶ καθαρισμὸς ἀπὸ τὰ χόρτα,

Ν πλευρά, μεταξὺ 1ου καὶ 4ου κίονος τμήμα.

τὴν αἰθάλην (διὰ ὕδατος) κτλ. 2) Τὸ δεύτερον πατάρι περιλαμβάνει τὰ κιονόκρανα καὶ τὸν 1ον (ἐκ τῶν ἄνω) σπόνδυλον τῶν κιόνων. Γίνεται συντήρησις διὰ συγκολλήσεως τῶν ἐτοιμορρόπων τεμαχίων. Ἡ κατάσταση εἶναι σχετικὰ καλή. 3) Τὸ τρίτον πατάρι περιλαμβάνει τὸν 2ον καὶ τὸν 3ον σπόνδυλον (ἐκ τῶν ἄνω). Θὰ ἀφαιρεθῇ παλαιὰ σιδηρᾶ (τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος;) στεφάνη καὶ τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια θὰ στηριχθοῦν διὰ γόμφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ εἰς μήκους 0.87 μ. καὶ διαμ. 0.022 μ. Πλὴν τῆς ἐν λόγῳ μεγάλης φθορᾶς ἀπολεπίζονται καὶ μεγάλα τεμάχια, τὰ ὅποια θὰ συγκρατηθοῦν κατὰ παρόμοιον τρόπον.

8.2.74

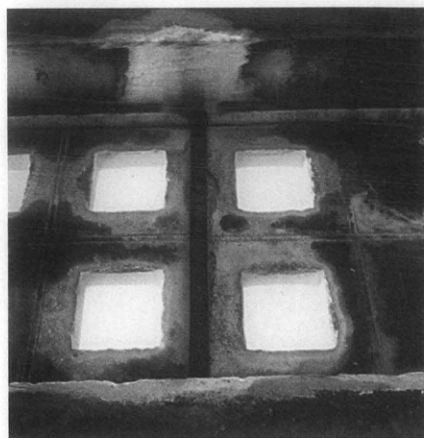
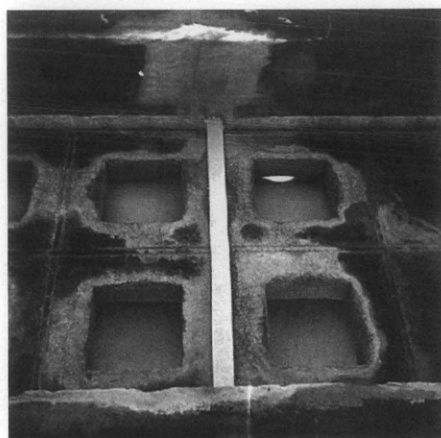
Ὅλαι αἱ ἐργασίαι μεταξὺ τοῦ 1ου καὶ 4ου κίονος ἐτελείωσαν (ιδεὲ 5.2.74). Τὸ ἱκρίωμα θὰ τοποθετηθῇ δυτικώτερον. Συγχρόνως ἐργασίαι ἐγένοντο καὶ εἰς τὸν πρόναον. Οὕτω ἐγένοντο «στοκαρίσματα» καὶ ἠνοίχθησαν ὅπα εἰς τὰ φατνώματα διὰ τὴν προσθήκην ἐνδύσεων πρὸς συγκράτησιν ἐτοιμορρόπων τεμαχίων.

ΝΟΤΙΑ ΠΕΡΙΣΤΑΣΙΣ - ΦΑΤΝΩΜΑΤΑ

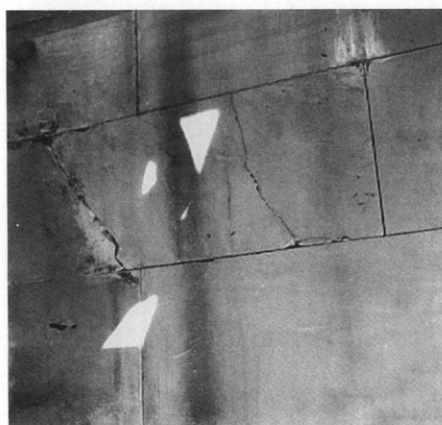
14.2.74

Ἡ «σκαλωσιὰ» περιλαμβάνει 4 πατάρια. Ἡ ἐργασία αὐτὴν τὴν στιγμὴν θὰ περιορισθῇ εἰς τὸ πρῶτον πατάρι. Ὅτοι: 1) Θὰ ἀφαιρεθοῦν τεράστια ἐκ σιδήρου δοκοί (μήκους 1 μ. περίπου), αἵτινες ἔχουν σκωριάσει καὶ ἐπιφέρουν μεγάλας καταστροφάς. Αἱ δοκοὶ αὐταὶ εὗρισκονται κάτωθεν τῶν φατνωμάτων, τὰ ὅποια θὰ ἀφαιρεθοῦν καὶ θὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὰ πλάγια τῶν ἐπιστυλίων καὶ ὕστερα θὰ ἐπανατοποθετηθοῦν.

Ν περιστάσις. Φατνώματα.

Συγχρόνως θὰ γίνουν καὶ ὅλαι αἱ συγκολλήσεις τῶν ἐτοιμορρόπων τεμαχίων εἰς τὸ τμήμα αὐτό (μεταξὺ 5ου καὶ 6ου κίονος ἀπὸ ἀνατολῶν) καὶ εἰς τὸ ἄνω πατάρι καὶ μόνον.

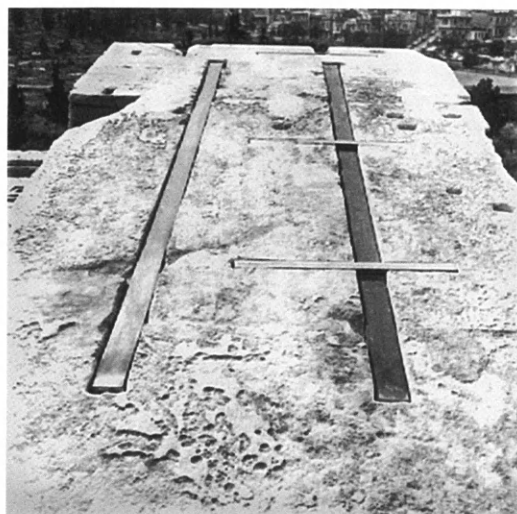

22.2.74

Ἐγένοντο ἐργασίαι εἰς τὰ φατνώματα τῆς Ν περιστάσεως (ιδὲ 14.2.74). Οὕτω: 1) Ἀφηρεθὲν τὸ πρῶτον (ἀπὸ ἀνατολῶν) φάτνωμα καὶ ἐτοποθετήθη μία μεγάλη ὀρειχαλκίνη (1 μ. μῆκος) δοκός, ἀφοῦ ἀφηρεθὲν ἡ σιδηρᾶ, ἣτις εἶχε ἐπιφέρει μεγάλας καταστροφάς, καὶ ἐπανετοποθετήθη τὸ φάτνωμα, 2) Ἀφηρεθήσαν τὰ 4ον καὶ 5ον φάτνωμα (ἀπὸ ἀνατολῶν). Τὰ φατνώματα εἶχον ὑποστῇ μεγάλας ζημίας ὅχι μόνον ἀπὸ τὰς σιδηροδοκοὺς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς καιρικὰς ἢ ἄλλας συνθήκας. Οὕτω τὸ 5ον εἶχε θραυσθῇ εἰς δύο τεμάχια. Συνεκολλήθη καὶ θὰ ἐπανατοποθετηθῇ εἰς τὴν θέσιν του. Συγχρόνως ἀφηρεθήσαν μία σιδηροδοκὸς ἐκ τοῦ 4ου καὶ δύο ἐκ τοῦ 5ου φατνώματος καὶ θὰ ἀντικατασταθοῦν διὰ ὀρειχαλκίων.

Συγχρόνως ἀφηρεθήσαν παλαιοὶ γόμφοι ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ Δ ἀετώματος καὶ ἐτοποθετήθησαν νέοι ἐξ ὀρειγάλκου.

5.3.74

Ὅλαι αἱ προαναφερθεῖσαι ἐργασίαι (14.2.74) ἐτελείωσαν. Τὸ ἱκρίωμα θὰ διαλυθῇ καὶ θὰ μεταφερθῇ δυτικώτερον.

10.3.74

Ἡ ἐργασία εἰς τὸν πρόναον ἐπερατώθη καὶ τὸ ἱκρίωμα θὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν πύλην τῆς «Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς» εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἀγοράν. Πρὸς τὸ παρὸν αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ Θησεῖον σταματοῦν. Τὸ συνεργεῖον ὁλόκληρον μεταφέρεται εἰς τὸν Παρθενῶνα.

1.2.75

Ἀρχίζουν καὶ πάλιν αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ Θησεῖον (μέχρις οὗτου νὰ ἀποφασίσῃ τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον περὶ τῶν φατνωμάτων τῶν Προπυλαίων). Τὸ ἱκρίωμα στήνεται εἰς τὴν Ἀ πλευράν.

Αἱ ἐργασίαι συνίστανται εἰς τὴν συγκράτησιν τῶν ἐτοιμορρόπων τεμαχίων α) Τοῦ ἀετώματος, β) Τῶν τριγλύφων καὶ μετοπῶν.

Δηλαδή αἱ ἐργασίαι περιορίζονται εἰς τὸ κλείσιμο τῶν ἀρμῶν, συγκράτησιν ἐτοιμορρόπων τεμαχίων, «στοκάρισμα».

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ

Λεπτομερέστερον ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Ἀετώματα (ἀνατολικὸν)

1) Συνεκολλήθησαν ἅπαντα τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια εἴτε διὰ γομφίσκων εἴτε διὰ λιθοκόλλας. Συγχρόνως ἐπλύθησαν ὅλαι αἱ ἐπιφάνειαι διὰ ὕδατος ἵνα ἀπομακρυνθῇ κατὰ τὸ δυνατόν ἡ αἰθάλη.

Μετόπες-Τρίγλυφα

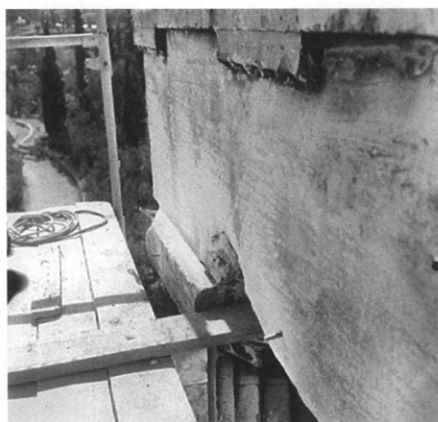
1) Ἐπλύθησαν ἵνα ἀπομακρυνθῇ ἡ αἰθάλη. Πλὴν ὅμως τοῦτο μικρὸν μόνον ἀποτέλεσμα εἶχε, δεδομένου ὅτι τὸ πάχος τῆς αἰθάλης ἔφθανε τὰ 0.02 μ.

2) Ἐκαλύφθησαν αἱ ἐπιφάνειαι τῶν γλυπτῶν διὰ ἐλαφροῦς κόλλας, ἵνα μὴ διαλυθοῦν ὡς «ζάχαρι» καὶ διὰ νὰ ἀποκτήσουν στερεωτέραν ἐπιφάνειαν.

3) Ἐτοιμόρροπα τεμάχια συνεκολλήθησαν τῇ βοηθείᾳ γομφίσκων ἢ κόλλας ἀπλῶς, ὅπως π.χ. τὸ ἄνωθεν τῆς 4ης (ἀπὸ βορρᾶ) μετόπης τμῆμα τοῦ γείσου.

4) Ἑτέρα τεμάχια ἀφηρέθησαν καὶ ἐπανετοποθετήθησαν. Οὕτω ἀφηρέθη ἡ κάτω ἀριστερὰ γωνία τῆς 2ας (ἀπὸ βορρᾶ) μετόπης καὶ ἐπανετοποθετήθη.

5) Τέλος τεράστιον τεμάχιον τοῦ κιονοκράνου τοῦ ΝΑ κίονος ἐστερεώθη διὰ μεγάλων γόμφων.

ΝΟΤΙΑ ΠΛΕΥΡΑ

18.2.75

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ Ἀ ἀέτωμα, ἐπιστύλιον καὶ κιονόκρανον τῆς Ἀ πλευρᾶς ἐτελείωσαν. Τὸ ἱκρίωμα τοποθετεῖται εἰς τὴν Ν πλευρὰν καὶ δὴ εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 7ου καὶ 9ου κίονος (ἀπὸ ἀνατολῶν) τμήμα.

9ος κίων ἀπὸ ἀνατολῶν.

Μεγάλη καταστροφή παρατηρεῖται εἰς τὸν 9ον κίονα (ἀπὸ ἀνατολῶν) τοῦ ὁποῖου ἐλλείπει καὶ ὁλόκληρον τεμάχιον ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον ἥμισυ εἶναι λίαν κατεστραμμένον. Οὕτω κατ' ἀρχὴν θὰ συμπληρωθῇ τὸ ἐλλεῖπον τμήμα διὰ νέου ἐνῶ συγχρόνως θὰ στερεωθοῦν τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια.

Ἐκτὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς τὸ συνεργεῖον κλείνει ὅλας τὰς ρωγμὰς εἰς τὸ ἀντίστοιχον τμήμα τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ ἐπιστυλίου.

3.3.75

1) Ὑψίσεν ἐργασία διὰ τὴν τοποθέτησιν νέου τεμαχίου εἰς τὸν 9ον (ἀπὸ ἀνατολῶν) κίονα.

Τὸ τεμάχιον μεταφέρεται εἰς τὸ Ὡδεῖον τοῦ Ἡρώδου, ὅπου καὶ τὸ ἐπιμελεῖται ὁ τεχνίτης Ἰγν. Δουκάκαρος. Ὅταν ἐτοιμασθῇ, θὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν θέσιν του διὰ ἱκρίωματος.

2) Αἱ ἐργασίαι (ἰδὲ 18.2.75) ἐτελείωσαν (πλὴν τῆς συμπληρώσεως τοῦ 9ου κίονος) καὶ τὸ ἱκρίωμα τοποθετεῖται δυτικώτερον περιλαμβάνον τὸν 10ον-11ον-12ον κίονα.

20.3.75

1) Τοποθετήθηκε συμπληρωματικὸ κομμάτι εἰς τὸν 9ον (ἀπὸ ἀνατολῶν) κίονα καὶ τώρα γίνεταί τὸ «φινίρισμά» του.

2) Τὸ ἱκρίωμα περιλαμβάνει τὸν 3ον, 4ον καὶ 5ον (ἀπὸ δυσμῶν) κίονα. Αἱ δὲ ἐργασίαι σύγκεινται εἰς τὰ αὐτά, δηλαδή «μερεμέτια».

Συγχρόνως ἐργασίαι γίνονται καὶ εἰς τὸν ἀντίστοιχον τοῖχον τοῦ σηκοῦ.

29.3.75

Αἱ εἰς τὴν 20.3.75 ἀναφερόμεναι ἐργασίαι ἐπερατώθησαν, ἐτελείωσεν δὲ ἀκόμη καὶ ἡ ἐργασία εἰς τὸν 9ον κίονα, δηλαδή ἡ τοποθέτησις νέου τεμαχίου. Τὸ ἱκρίωμα διαλύεται καὶ τοποθετεῖται εἰς τὴν Δ πλευρὰν, περιλαμβάνον ὅλους τοὺς κίονας αὐτῆς.

ΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ

4.4.75

Τὸ ἱκρίωμα ἐτοποθετήθη εἰς τὴν Δ πλευρὰν καὶ καταλαμβάνει ὅλο τὸ ὕψος καὶ πλάτος αὐτῆς. Ἡ κατάστασις πολὺ κακὴ, τόσον ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς φθορᾶς ὅσον καὶ τῆς αἰθάλης.

Ἔργασίαι ἤρχισαν ἀπὸ τὸ ἐπάνω πατάρι, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὰ ἀετώματα.

Ἐδῶ 1) Συνεκολλήθησαν διὰ ἀπλῆς λιθοκόλλας ἐτοιμόρροπα τεμάχια, 2) Συνεκρατήθη-

σαν διὰ νέων γόμφων σχήματος I (6) τὰ τεμάχια τοῦ γείσου, 3) Καθαρίζονται γενικῶς ἀπὸ τὴν αἰθάλην.

14.4.75

Ὅλαι αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ ἐπάνω πατάρι ἐτελείωσαν πλὴν τῆς τοποθετήσεως τῶν γόμφων, τῶν ὁποίων ὅμως ἔχει γίνεῖ ἡ παραγγελία.

Ἐτελείωσαν αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ δεύτερον πατάρι, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὸ ἐπιστύλιον. Ἐδῶ συνεκολλήθησαν ἅπαντα τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια καὶ ἐκαθαρίσθησαν ἀπὸ τὴν αἰθάλην. Ἐπὶ πλεόν ἐτοποθετήθη νέον τεμάχιον ὡς συμπλήρωμα ἐλλείποντος εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ 3ου ἀπὸ νότου τριγλύφου τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου μετὰ τῶν σταγόνων. Μικροεργασίαι θὰ γίνουν εἰς τοὺς κίονας.

22.4.75

Τεμάχιον ἐτοιμόρροπον εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν συνεκρατήθη διὰ γόμφων. Ἡ ἐργασία ἦτο ἀρκετὰ ἐπικίνδυνος, διότι ὁλόκληρον τὸ γωνιαῖον τεμάχιον κυριολεκτικῶς «ἐκρέματο», ρωγμαὶ δὲ ὑπῆρχον τόσον ἐπὶ τῆς Δ ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς Ν πλευρᾶς καὶ εἰς μῆκος 1 μ. περίπου. Καθ' ὅλον δὲ τὸ μῆκος τῆς ρωγμῆς ἐτοποθετήθησαν γόμφοι. Εἷς σχήματος Η εἰς τὴν Ν πλευράν, καὶ ἄπλοῦς γόμφος 0.35 μ.×0.015 μ. εἰς τὴν Δ πλευράν.

Συγχρόνως γίνονται μικροεργασίαι εἰς τὴν Β πλευράν.

BIBΛΙΟΘΗΚΗ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

Ἐναρξίς ἐργασιῶν ἀπὸ 8.12.71

Ἡ πτώσις τεμαχίων ἐκ τῆς ἀνωδομίας τοῦ Δ τοίχου τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως τοῦ τοίχου τούτου.

Κατ' ἀρχὴν εἰς τὰ τέλη Νοεμβρίου 1971 ἐστήθη ἰκρίωμα κατὰ τὸ ΝΔ ἄκρον αὐτοῦ.

Τὸ ἰκρίωμα περιλαμβάνει τρία ἐπάλληλα ἐπίπεδα, ἐξ ὧν τὸ ἀνώτερον ἐπιτρέπει τὴν ἐργασίαν εἰς τὰ ἐπιστύλια. Τὰ παρατηρηθέντα ρήγματα ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι πολυπληθῆ, τινὰ δὲ τούτων μεγάλα καὶ λίαν ἐπικίνδυνα. Ἡ ἄμεσος θεραπεία περιλαμβάνει τὴν ἀπόφραξιν τῶν ρηγμάτων καὶ ρωγμῶν ἐλάσσονος σημασίας· ἀντιμετωπίζεται δὲ καθαιρέσεις τῶν τμημάτων ἐκείνων εἰς τὰ ὁποῖα τὰ ρήγματα εἶναι ἰδιαίτερος σοβαρὰ καὶ ἐπανατοποθέτησίς των μετὰ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν στερεώσιν των. Ἡ ἐργασία ἤρχισεν ἀπὸ τὰ ἄνω πρὸς τὰ κάτω.

Δεκέμβριος 1971

Καθ' ὅλον τὸν Δεκέμβριον ἐγένετο συγκόλλησις ἀπολεπιζομένων τεμαχίων, ἀπόφραξις ρωγμῶν καὶ προσθήκη χαλκῶν συνδέσμων εἰς τὴν παραστάδα τοῦ Δ προπύλου.

Αἱ φωτογραφαὶ δεικνύουν λεπτομερεῖας τῆς καταστάσεως πρὸ καὶ μετὰ τὰς ἐργασίας.

Ἰανουάριος 1972

Αἱ ἐργασίαι συνεχίσθησαν μὲ τὴν θεραπείαν τῆς ἐγκαρσίας παραστάδος, ἐκείνης δηλαδὴ

ήτις ἔχει φορὰν Α-Δ. Κατὰ τὰς ἐργασίας ταύτας διεπιστώθη ὅτι τὸ ἀνώτερον τμήμα τῆς παραστάδος συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ κορινθιακοῦ ἐπικράνου παρουσιάζουν τόσον σοβαρὰ ρήγματα, ὥστε νὰ κρίνεται ἀπαραίτητη ἡ λήψις ἐκτάκτων μέτρων. Ὑπὸ τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας ἐκρίθη ἀρχικῶς ἐπαρκὴς ἡ προσθήκη μεταλλικῶν στεφανῶν. Ἐν τούτοις ἡ Α' Ἐφορεία ἔκρινε ὅτι εἶναι προτιμωτέρα μιὰ ριζικὴ θεραπεία τῆς καταστάσεως, καὶ ὅτι τὰ μεταλλικὰ στεφάνια θὰ εἶναι ἀντιαισθητικά. Ὡς ἐκ τούτου ἡ Α' Ἐφορεία εἰσηγήθη εἰς τὴν Δ/σιν Ἀναστηλώσεως τὴν ἔγκρισιν τῆς καθαιρέσεως τῶν περισσοτέρων βεβλαμμένων τμημάτων, τὴν στερέωσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν τεμαχίων τῶν λίθων καὶ τὴν ἐπαναφορὰν αὐτῶν εἰς τὸ κτίριον.

Ἐν τῷ μεταξύ, ἀπὸ τῆς 17.1.72 καὶ μέχρις ἐγκρίσεως ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον τῆς εἰσηγήσεως τῆς Ἐφορείας διεξήχθη ἡ συνήθης στερεωτικὴ ἐργασία καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ Δ τοίχου τῆς βιβλιοθήκης.

Δέον ὅπως σημειωθῇ ὅτι τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Ἰανουαρίου ἀνεκαλύφθη μεταξὺ σωροῦ μαρμάρων ἀποκειμένου παρὰ τὸ Δ πρόπυλον τῆς βιβλιοθήκης τεμάχιον προερχόμενον ἐκ τοῦ 4ου ἀπὸ βορρᾶ κίονος τοῦ Δ τοίχου, τὸ ὁποῖον καὶ συνεκολλήθη, διὰ προσθήκης χαλκῶν συνδέσμων.

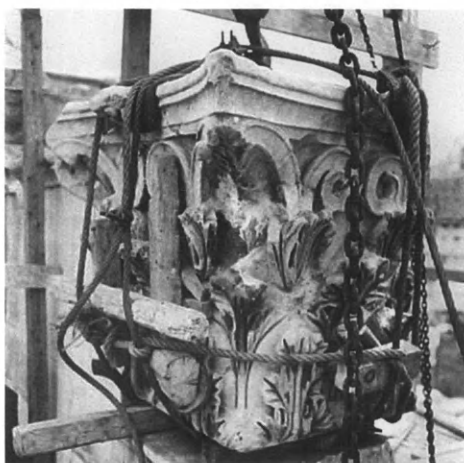
Ἐπίσης εὐρέθη τμήμα τῆς βάσεως τοῦ 5ου ἀπὸ βορρᾶ κίονος περιλαμβάνον τμήμα τροχίλου καὶ σκοτίας.

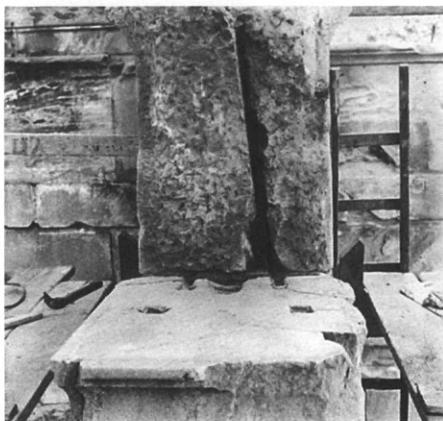
24.1.72

Ἐνεκρίθη ἡ καθαιρέσις τῶν περισσοτέρων βεβλαμμένων τμημάτων, καὶ ἡ μεταξύ των συγκόλλησις καὶ στερέωσις ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Κατόπιν αὐτῶν οἱ τεχνῖται ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ παρὰ τὴν παραστάδα τοῦ Β προπύλου ἱκριώματος.

26.1.72

Σήμερον κατέβασαν τὸ ἐπικράνον τῆς παραστάδος τοῦ Β προπύλου. Ἡ κατάστασις αὐτοῦ λίαν βεβλαμμένη. Συγχρόνως μέρος τῶν τεχνιτῶν ἀσχολεῖται μὲ τὴν πλήρωσιν τῶν ρωγμῶν τῶν κιόνων τοῦ Δ τοίχου διὰ τσιμέντου.

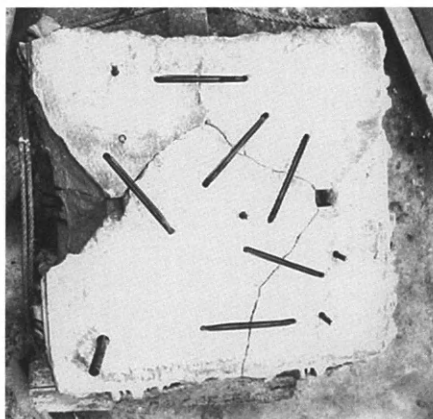
Ὁ κάτωθεν τοῦ ἐπικράνου δόμος.

29.1.72

Ὁ κάτωθεν τοῦ ἐπικράνου δόμος, κατόπιν νεωτέρας προφορικῆς ἐντολῆς τῆς Δ/νσεως Ἀναστηλώσεως, δὲν θὰ καθαιρεθῇ, ἀλλὰ θὰ ἐπισκευασθῇ ἐπὶ τόπου, ἐνῶ ἐτοιμόρροπα τεμάχια θὰ συγκολληθοῦν ἐπίσης ἐπὶ τόπου. Συγχρόνως δὲ ἤρχισεν ἡ ἐργασία καθαρισμοῦ καὶ συγκολλήσεως τοῦ ἐπικράνου τῆς παραστάδος τοῦ Β προπύλου.

3.2.72

Τὸ ἐπικράνον τῆς (ἐγκαρσίας) παραστάδος διελύθη εἰς τὰ ἐτοιμόρροπα κομμάτια καὶ συνεκολλήθη ἐκ νέου μὲ τὴν βοήθειαν γόμφων καὶ ἐνδέσμων. Ἐπίσης καὶ ὁ κάτωθεν τοῦ ἐπικράνου δόμος ἐπεσκευάσθη διὰ γόμφων καὶ ἐνδέσμων.

Ἐπικράνον τῆς παραστάδος, ἡ κάτω ἐπιφάνεια.

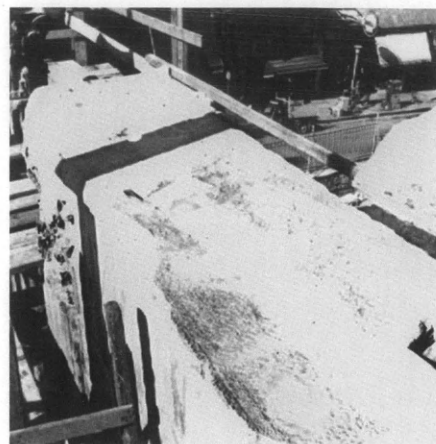
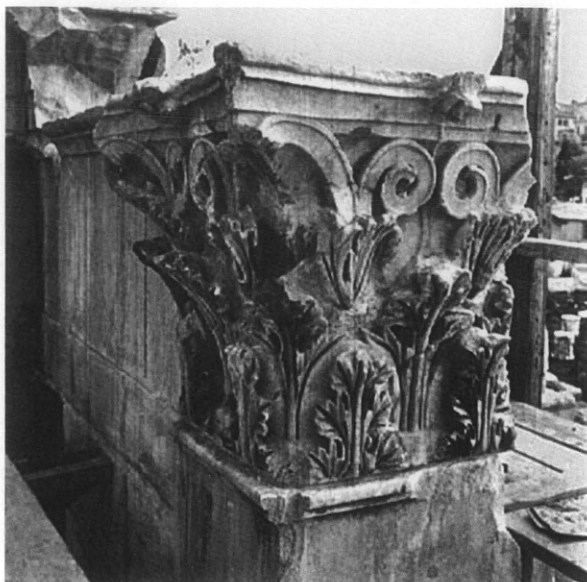

Ὁ κάτωθεν τοῦ ἐπικράνου δόμος.

10.2.72

Συνεκολλήθησαν τὰ τεμάχια τοῦ ἐπικράνου καὶ τοῦτο ἐτοποθετήθη πάλιν εἰς τὴν θέσιν του. Ἐπίσης ὁ κάτωθεν τῆς παραστάδος δόμος ἐκαθαρίσθη καὶ συνεκολλήθησαν τὰ ἀπαρτίζοντα αὐτὸν τεμάχια.

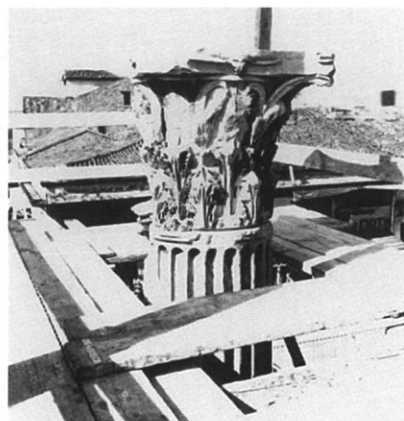
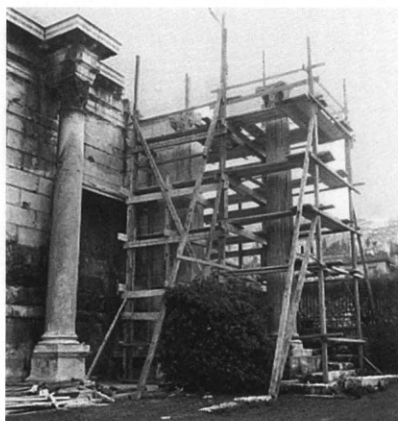

Συγχρόνως συνεκολλήθη τμήμα της γωνίας της έγκαρσίας παραστάδος εις τὸν άμέσως κάτωθεν τοῦ έπικράνου λίθου.

14.2.72

Τὸ συνεργεῖον έπεκτείνει τὸ ικρίωμα πρὸς δυσμὰς ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ συντήρησις τοῦ κιονοκράνου τοῦ έλευθέρου κίονος, τοῦ ἱσταμένου πρὸ τῆς προρρηθείσης παραστάδος.

18.2.72

Τὸ κιονόκρανον ἐπεσκευάσθη, ἐκαθαρίσθη ἀπὸ ξένα στοιχεῖα (χώματα, τσιμέντα κτλ.). Ἐκλείσθησαν τὰ ἀνοίγματα ἀφ' ἐνὸς μὲ λιθοκόλλαν καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τσιμέντο, ἐνῶ ὅλα τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια συνεκρατήθησαν διὰ γόμφων.

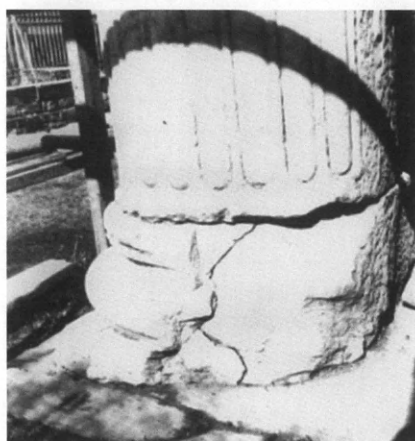
Ἡ ὁπῇ ἐκαθαρίσθη καὶ ἐκλείσθη μὲ τσιμέντο.

Τὸ κιονόκρανον ἐκαθαρίσθη ἀπὸ χώματα, «κουρασάνι» καὶ τὰ λοιπά.

Ἡ ὀπὴ ἐκαθαρίσθη ἀπὸ τὰ χόματα καὶ μικροτέρους λίθους.

Ἡ βάσις τοῦ κίονος.

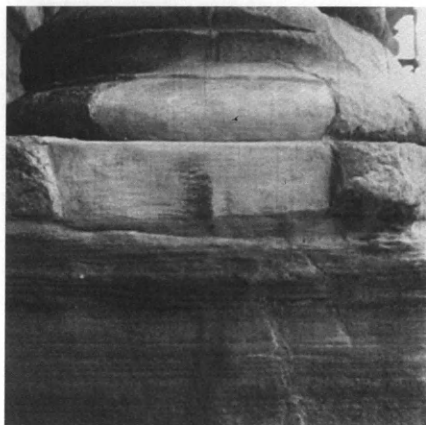

22.2.72

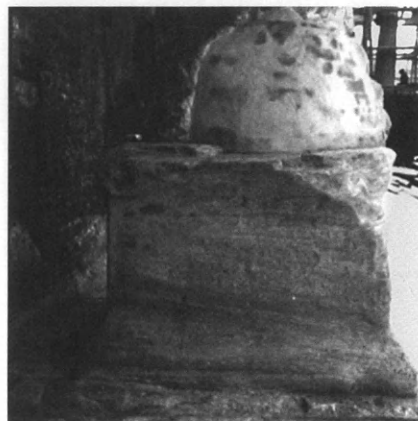
Ἐπερατώθησαν αἱ ἐργασίαι ἐπισκευῆς τοῦ πρὸ τῆς Β παραστάδος κίονος. Ἡ «σκαλωσιὰ» μεταφέρεται βορειότερον.

25.2.72

Συγχρόνως ἐπισκευάζονται αἱ βάσεις τῶν κιόνων καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς Δ πλευρᾶς.

Ὁ 3ος ἀπὸ βορρᾶ κίων συνεπληρώθη κατὰ τὴν Β πλευρὰν αὐτοῦ ἀφοῦ προηγουμένως ἐκαθαρίσθη ἀπὸ ξένα σώματα.

Ὁ 2ος ἀπὸ βορρᾶ κίων ἐκαθαρίσθη ἀπὸ κακοτέχνως τοποθετημένα εἰς τὰ κενὰ τοῦβλα καὶ ἐπληρώθη πάλιν μὲ τοῦβλα καὶ τσιμέντο.

29.2.72

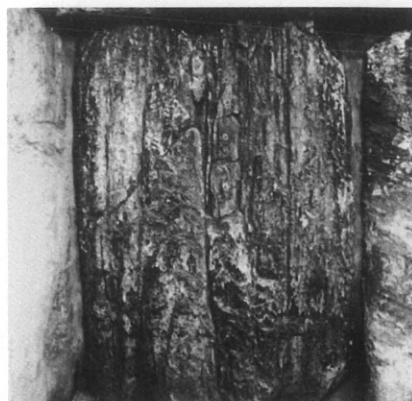
Κατὰ τὸν ὡς ἄνω τρόπον ἐκαθαρίσθησαν ὅλαι αἱ βάσεις τῶν κιόνων (ιδεῖ πίνακας φωτογραφιῶν).

1.3.72

Έργασίαι γίνονται κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου εἰς τοὺς ὀρθοστάτας. Αἱ ρωγμαὶ καθαρίζονται καὶ πληροῦνται λιθόκολλας ἢ τσιμέντου. Ἐπίσης αἱ ἀποσαθρωμένα ἐπιφάνειαι ἀποχωρίζονται, καθαρίζονται καὶ ἐπανασυγκολλῶνται εἰς τὰς θέσεις των.

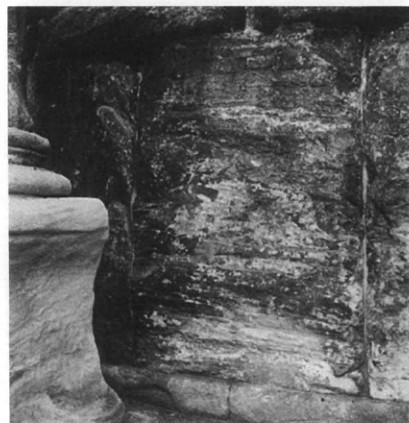
Ὁ 5ος ὀρθοστάτης ἀπὸ βορρᾶ μεταξὺ 1ου καὶ 2ου κίονος.

Γωνιαῖον τμήμα τοῦ 1ου ὀρθοστάτου ἀπὸ βορρᾶ.

Ὁ 7ος ὀρθοστάτης ἀπὸ βορρᾶ μεταξὺ 2ου καὶ 3ου κίονος.

Ὁ 4ος ὀρθοστάτης ἀπὸ βορρᾶ πλησίον τοῦ 1ου κίονος.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπεσκευάσθησαν ὅλοι οἱ ὀρθοστάται κατὰ μῆκος τοῦ Δ τοίχου.

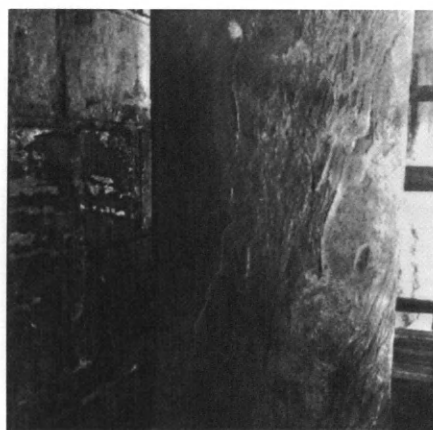
2.3.72

(Ἰδὲ 22.2.72)

Τὸ ἱκρίωμα ἐτοποθετήθη βορειότερον. Οἱ τεχνῖται εἰς δύο πατάρια. Εἰς τὸ πρῶτον καθαρίζονται τὰ δύο πρῶτα ἀπὸ νότου κιονόκρανα. Τεμάχια ἐτοιμόρροπα ἀπεχωρίσθησαν, καὶ ἐκαθαρίσθησαν μὲ σκοπὸν νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν. Κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τεμαχίου ἐκ τοῦ 2ου ἀπὸ νότου κιονοκράνου διεπιστώθησαν κάτωθεν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ κίονος δύο ρωγμαί, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἰσχυρά. Κατόπιν αὐτοῦ ἀπεφασίσθη ἡ τοποθέτησις ὀρειχαλκίνης ράβδου, ἥτις τοποθετηθεῖσα ἐγκαρσίως καθ' ὅλη τὴν διάμετρον τοῦ κίονος σκοπὸν ἔχει νὰ συγκρατήσῃ ἅπαντα τὰ τεμάχια. Ἐπίσης τεμάχια ἐκ τοῦ ἄνω δόμου λίαν ἐτοιμόρροπα ἀποχωρίζονται καὶ ἐπανασυγκολλῶνται.

Εἰς τὸ δεύτερον ἐκ τῶν ἄνω πατάρι οἱ τεχνῖται κολλοῦν τὰ ἀπολεπιζόμενα τεμάχια τῶν κιόνων καὶ τοῦ τοίχου.

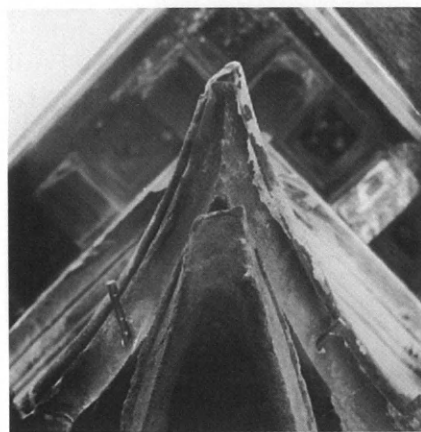
2ος κίων ἀπὸ νότου.

1ος κίων ἀπὸ νότου.

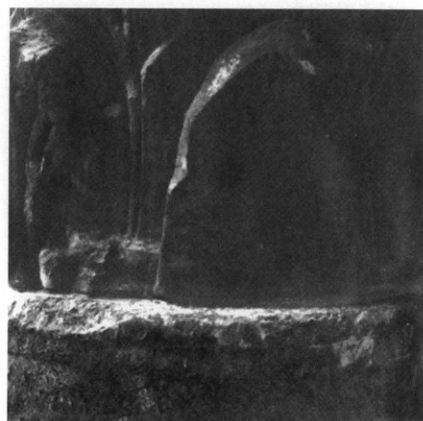
2ος κίων ἀπὸ νότου.

Κιονόκρανον 1ου κίονος.

Τὸ μεταξὺ 1ου καὶ 2ου κίονος τμήμα (ἀπὸ νότου).

2ος κίων ἀπὸ νότου.

10.3.72

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸν 1ον καὶ 2ον ἀπὸ νότου κίονα ἐτελείωσαν, τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται βορειότερον καὶ περιλαμβάνει τὸν 3ον καὶ 4ον ἀπὸ νότου κίονα.

15.3.72

Ἦρχισαν αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ ἄνω τμήμα. Οὕτω:

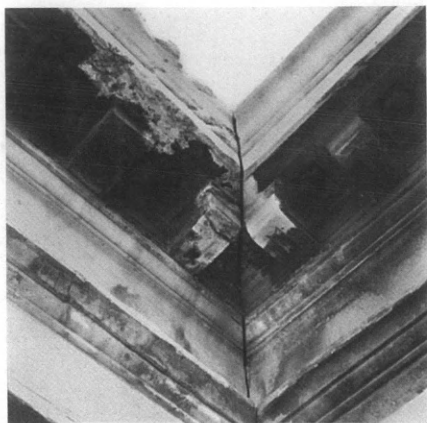
1) Θὰ τοποθετηθοῦν γόμφοι ἐξ ἀνοξειδώτου χάλυβος διὰ νὰ συγκρατηθοῦν τὰ τεμάχια τοῦ κιονοκράνου τοῦ 4ου ἀπὸ βορρᾶ κίονος χωρὶς αὐτὰ νὰ μετακινηθοῦν.

2) Θὰ πληρωθοῦν αἱ ρωγμαὶ διὰ τσιμέντου.

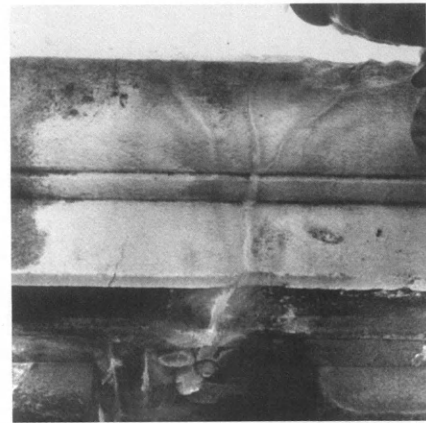
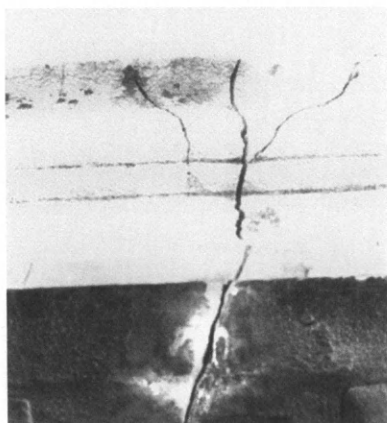
3) Θὰ ἀποκολληθοῦν τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια, θὰ καθαρισθοῦν καὶ θὰ ἐπανατοποθετηθοῦν.

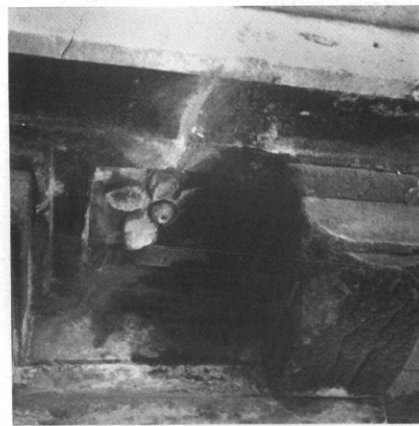
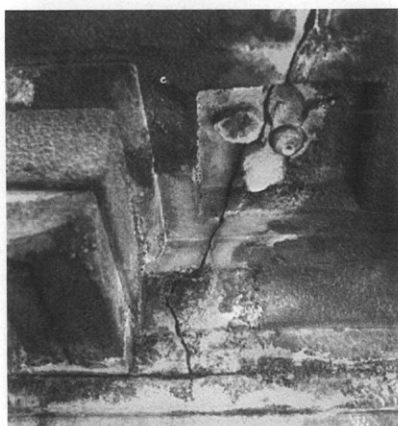
4ος κίων (ἀπὸ βορρᾶ), ζωφόρος.

5ος κίων (ἀπὸ βορρᾶ), γεισίποδες, ΝΔ γωνία.

4ος κίων ἀπὸ βορρᾶ. Β ὄψις.

Γεισίπους καὶ φάντωμα 4ου κίονος ἀπὸ βορρᾶ.

5ος κίων (ἀπὸ βορρᾶ). Δ ὄψις.

27.3.72

Ἦνοίχθησαν ὅπαι ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ 4ου ἀπὸ βορρᾶ κίονος ἵνα τοποθετηθοῦν οἱ ἐξ ἀνοξειδώτου χάλυβος γόμφοι. Συγχρόνως ἐτελείωσαν αἱ ἐργασίαι ἐπὶ τοῦ 5ου ἀπὸ βορρᾶ κιονοκράνου διὰ τὴν τοποθέτησιν γόμφων, οἱ ὅποιοι συνεκράτησαν τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια. Εἰς τὸν κάτωθεν τῆς ζωφόρου δόμον (μεταξὺ τοῦ 5ου καὶ 4ου ἀπὸ βορρᾶ κίονος) αἱ ρωγμαὶ ἐπληρώθησαν διὰ κόλλας, ἐνιαχοῦ δέ (αἱ μεγαλύτεραι) διὰ τσιμέντου.

1.4.72

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸν 3ον καὶ 4ον ἀπὸ νότου κίονα ἐτελείωσαν, καὶ τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται βορειότερον, εἰς τὸν 5ον καὶ 6ον ἀπὸ νότου κίονα.

15.4.72

Εἰς τὸν 2ον ἀπὸ βορρᾶ κίονα 1) Συνεκολλήθη τεμάχιον ἐτοιμόρροπον τοῦ κιονοκράνου διὰ τριῶν γόμφων, 2) Ἐκαθαρίσθησαν τὰ φατνώματα κάτωθεν τοῦ γείσου, 3) Ἀφηρέθησαν ὅλοι οἱ ἐκ σιδήρου γόμφοι καὶ ἀντικατεστάθησαν διὰ ἀνοξειδώτου χάλυβος (9 γόμφοι) τοῦ 2ου (ἀπὸ βορρᾶ) κίονος.

2ος κίων από βορρᾶ. Αντικατεστάθησαν ὅλοι οἱ ἐκ σιδήρου γόμφοι δι' ἐτέρων ἐξ ἀνοξειδώτου χάλυβος.

Εἰς τὸν 3ον ἀπὸ βορρᾶ κίονα 1) Ἀνευρέθη (εἰς σωρὸν τεμαχίων παρὰ τὴν παραστάδα) γωνιαῖον τμήμα τοῦ κιονοκράνου τοῦ 3ου ἀπὸ βορρᾶ κίονος, τὸ ὁποῖον καὶ προσετέθη διὰ γόμφων ἐξ ἀνοξειδώτου χάλυβος ὥς καὶ μὲ δύο «φουρούσια» ἀπὸ «μπροῦτζο» διὰ νὰ συγκρατηθοῦν καλλίτερον, 2) Ἐκαθαρίσθησαν τὰ φατνώματα ἀπὸ τὴν αἰθάλην, 3) Συνεκολλήθησαν τεμάχια τοῦ γείσου ἐτοιμόρροπα. Καὶ τέλος συνεκρατήθησαν διὰ λιθόκολλας ἅπαντα τὰ ἐτοιμόρροπα τεμάχια τοῦ γείσου, τῆς ζωφόρου καὶ τοῦ τοίχου.

Τὸ κιονόκρανον τοῦ 3ου ἀπὸ βορρᾶ κίονος μετὰ τοῦ νεοανευρεθέντος τεμαχίου (δεξιὰ).

2.5.72

Τὸ ἱκρίωμα μετεφέρθη εἰς τὸν τελευταῖον, δηλαδὴ τὸν 1ον ἀπὸ βορρᾶ κίονα. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κίονος τούτου εἶναι λίαν σεσαθρωμένη. Ρωγαὶ μεγάλαι καὶ μικρότεραι ἔχουν καταστήσει τὰ φύλλα τοῦ κιονοκράνου ἐτοιμόρροπα. Οὕτω ἤρχισαν συγχρόνως αἱ ἐξῆς ἐργασίαι:

1) Εἰς τὸ κιονόκρανον: ἀνοίγονται «τρύπες» διαμπερεῖς διὰ νὰ συγκρατήσουν ἐτοιμόρροπα τεμάχια. Πολλὰ ἀπὸ τὰ φύλλα τοῦ κιονοκράνου συγκρατοῦνται τὰ μὲν μικρότερα διὰ

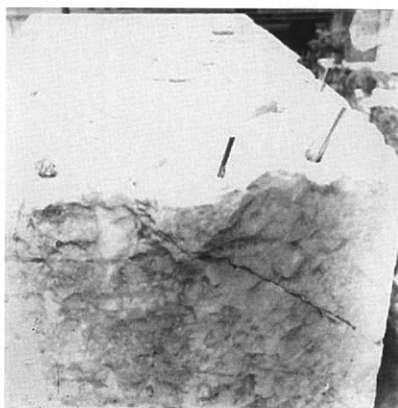
λιθοκόλλας, τὰ δὲ μεγαλύτερα διὰ μικρῶν ἐξ ὀρειχάλκου ἐνδέσμων.

2) Κορμὸς κίονος: ἀνοίγονται εἰς δύο διαφορετικὰ σημεία δύο ὀπαί (μήκους 0.72 μ., διαμ. 0.025 μ.) διὰ νὰ τοποθετηθοῦν «βέργες» ἐξ ἀνοξειδώτου χάλυβος, αἱ ὁποῖαι θὰ «βιδωθοῦν» καὶ οὕτω θὰ συγκρατήσουν τὰ ἐκ τῶν πολλαπλῶν ρωγμῶν ἐτοιμόρροπα τεμάχια.

3) Φατνώματα: ἐκαθαρίσθησαν ἀπὸ τὴν αἰθάλην.

4) Τοῖχος: φράσσονται αἱ ὀπαί, αἱ μὲν μεγαλύτεραι διὰ τσιμέντου, αἱ δὲ μικρότεραι διὰ λιθοκόλλας.

5) Β παραστάς: εἰς τὸν ἐπάνω δόμον ἡνοίχθη ὀπή διὰ νὰ συγκρατήσῃ μέγα ρῆγμα.

Β παραστάς. Συνεκρατήθη γωνιαῖον ἐτοιμόρροπον τεμάχιον διὰ δύο γόμφων.

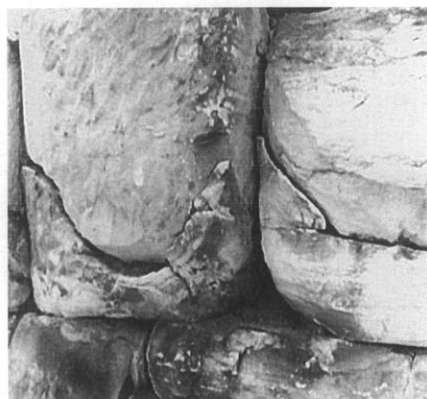
1ος κίων ἀπὸ βορρᾶ. Ἐτοποθετήθησαν ἐσωτερικῶς ἐγκάρσιαι «βέργαι» ἐξ ἀνοξειδώτου χάλυβος, αἱ ὁποῖαι βιδώνονται εἰς τὰ δύο ἄκρα.

Αἱ ὀπαὶ τοῦ τοίχου ἐπισκευάζονται καὶ πληροῦνται διὰ λιθοκόλλας ἢ τσιμέντου.

10.5.72

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὴν προσθίαν ὄψιν τοῦ τοίχου ἐπερατώθησαν. Τὸ ἱκρίωμα μεταφέρεται εἰς τὸ ὀπίσθιον τμήμα (ἀνατολικόν), ὅπου τὸ συνεργεῖον ἀσχολεῖται μὲ τὴν συγκράτησιν τῶν ἐτοιμορρόπων τεμαχίων τοῦ τοίχου.

Τμήμα επικρανίτιδος ἄνωθεν τοῦ 4ου καὶ 5ου λίθου.

Ἐπικρανίτις ἄνωθεν 9ου καὶ 10ου λίθου ἀπὸ νότου.

10ος δόμος, 11ος λίθος.

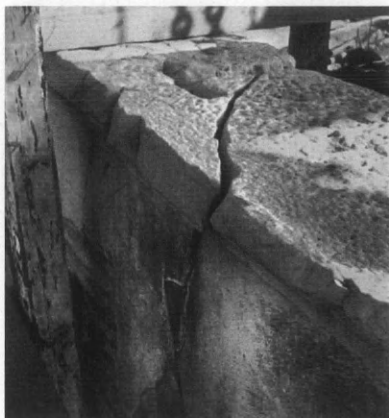
Ἐπικρανίτις ἄνωθεν 3ου καὶ 4ου λίθου.

Ἰανουάριος 1976

Ἀρχίζομε καὶ πάλιν ἐργασίας εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀδριανοῦ. Τὸ ἔτος 1972 (Μάϊον), ὅταν ἐσταματήσαμε τὰς ἐργασίας εἰς τὴν βιβλιοθήκην εἶχε μείνει ἡ Ν παραστάδα. Μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου τὸ χάσμα ἀνάμεσα εἰς τὴν παραστάδα καὶ τὸν παρακείμενον τοῖχον ἐμεγάλωσεν ἐπικίνδυνα. Ἔτσι περὶ τὰ μέσα Ἰανουαρίου 1976 ἐξεκινήσαμε τὰς ἐργασίας εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ μάλιστα εἰς τὴν παραστάδα.

Ἡ κατάσταση ἦταν πολὺ ἀνησυχητική, τόσο ἡ παραστάδα αὐτὴ ὡς καὶ ὁ παρακείμενος τοῖχος παρουσιάζουν τεραστίας ρωγμές.

Ὁ ἀνώτατος λίθος τῆς παραστάδος.

Ἔτσι ὁ ἀνώτατος λίθος ἦταν κομμένος σχεδὸν εἰς τὰ δύο. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ παραστάδα, ἡ ὁποία ἦταν κομμένη εἰς πολλὰ κομμάτια, ἐκτὸς τοῦ ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου ἦταν πολὺ σαθρή.

Ἀναγκασθήκαμε σιγὰ-σιγὰ νὰ ἀπομακρύνουμε τὴν παραστάδα μὲ σκοπὸν νὰ τὴν ἐπανατοποθετήσουμε σωστὰ καὶ χωρὶς κενά. Διὰ νὰ ἀπομακρυνθῇ ὅμως ἡ παραστάδα ἦταν ἀναγκαῖον νὰ γκρεμισθοῦν μεταγενέστεροι τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι ἀκουμποῦσαν εἰς τὸ Ἀ τμήμα τοῦ τοίχου.

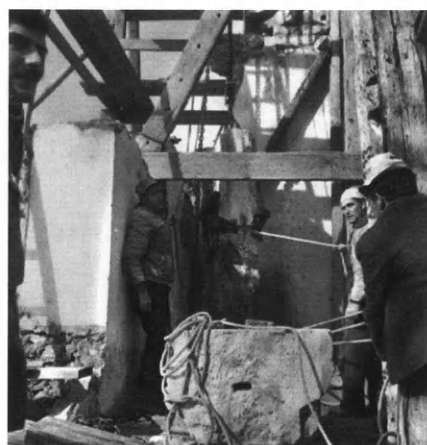
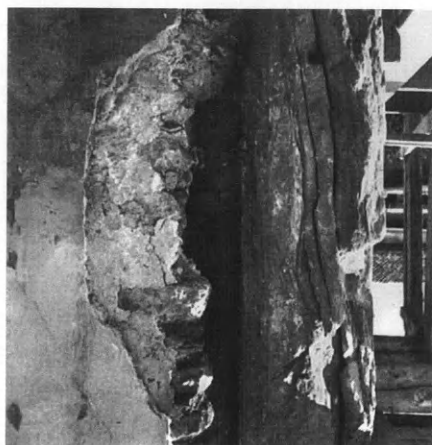
15.2.76

Μετὰ τὸ γκρέμισμα τοῦ μεταγενέστερου τοίχου ἀπομακρύνθηκαν τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο τὰ κομμάτια τῆς παραστάδος.

20.2.1976

Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ κάτω τμήματος τῆς παραστάδος χρειάζεται νὰ συμπληρωθῇ τὸ ἐπόμενο τμήμα μ' ἓνα νέον τεμάχιον καὶ ὕστερα νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν τὰ ὑπόλοιπα κομ-

μάτια τῆς παραστάδος. Διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν οἱ τεχνῖται κατεσκεύασαν ἓνα παράπηγμα εἰς τὴν ἀποθήκην τῆς ὁδοῦ Ἑπαμεινώνδα διὰ νὰ πελεκήσουν τὰ κομμάτια τοῦ μαρμάρου.

25.2.76

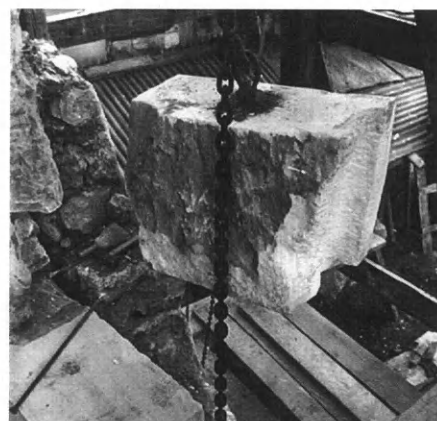
Ἡ ἐργασία εἰς τὸ νέον κομμάτι μαρμάρου ἐτελείωσε καὶ τὸ κομμάτι πρόκειται νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν θέσιν του. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν τὸ κομμάτι μεταφέρεται ἀπὸ τὴν ὁδὸν Ἑπαμεινώνδα εἰς τὴν εἴσοδον τῆς Βιβλιοθήκης (ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἄρεως). Ἐν τῷ μεταξὺ ἐργασίαι συντηρήσεως γίνονται εἰς τὸ κάτω τμήμα τῆς παραστάδος (ἀρχαῖον). Γόμφοι τοποθετοῦνται διὰ νὰ συγκρατήσουν τὰ ἐτοιμόρροπα κομμάτια, ἐνῶ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἡ παραστὰς τοποθετεῖται εἰς τὴν ὀρθὴν τῆς θέσιν (πρβ. Ἰανουάριον 1976) καὶ προσκολλᾶται εἰς τὸν παρακείμενον τοῖχον ἐξουδετερώνοντας τὸ κενόν.

2.3.76

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὴν παραστάδα συνεχίζονται. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐτελείωσε καὶ τὸ δεύτερον νέον κομμάτι καὶ πρόκειται νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν θέσιν του.

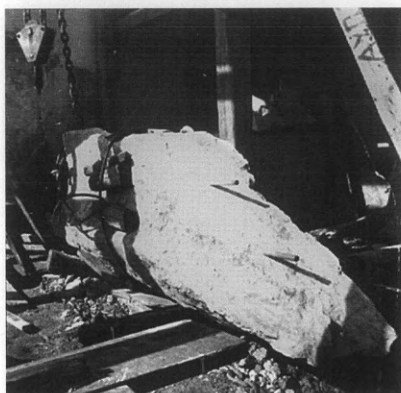
Ἡ παραστὰς τοποθετεῖται τώρα κοληλῆτὰ εἰς τὸν τοῖχον. Γόμφοι ἱκανοῦ μήκους βοηθοῦν εἰς τὴν στερέωσίν της.

Τὸ νέον κομμάτι τοποθετεῖται ἐπάνω εἰς τὰ παλαιά.

15.3.76

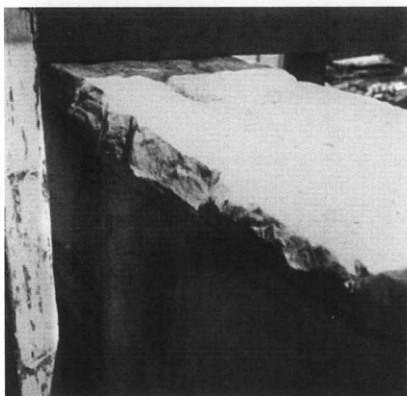
Ἐπάνω ἀπὸ τὰ δύο καινούργια κομμάτια θὰ τοποθετηθῇ τὸ νέον, προηγουμένως ὅμως θὰ καθαρισθῇ καὶ θὰ στερεωθῇ τὸ ἴδιο τὸ κομμάτι.

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος κομμάτι ἀπεχωρίσθη ἀπὸ τὴν παραστάδα καὶ καθαρίζεται. Δύο μεγάλοι γόμφοι, μήκους 0.86 μ., θὰ βοηθήσουν τὴν στερέωσίν του.

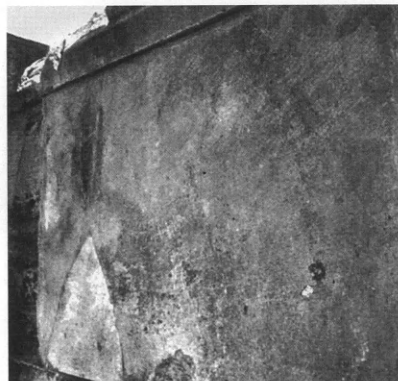
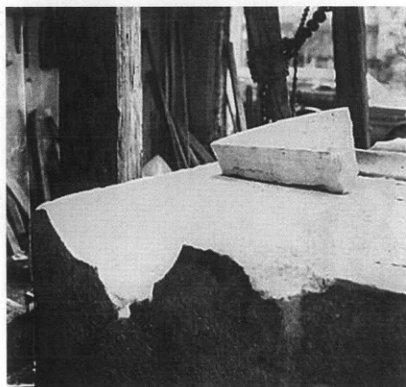
26.3.76

Εὗρισκόμεθα εἰς τὸν τελευταῖον δόμον (τὸν ἄνω). Πρὶν ὅμως τοποθετηθῇ ὁ τελευταῖος δόμος θὰ συγκολληθῇ ἀπὸ τὰ ἀπαρτίζοντα αὐτὸν κομμάτια.

1.4.76

Ἀφοῦ συνεκολλήθησαν τὰ κομμάτια τοῦ τελευταίου δόμου θὰ συμπληρώσωμε μὲ νέον ἓνα τμήμα, τὸ ὁποῖον λείπει.

2.4.76

Τὸ συνεργεῖον μεταφέρεται εἰς τὴν Δ πλευρὰν τοῦ Παρθενῶνος διὰ τὸ στήσιμο τοῦ ἱκρίωματος.

15.4.76

Τὸ συνεργεῖον συνεχίζει τὴν ἐργασίαν εἰς τὴν παραστάδα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ.

15.5.76

Ύστερα ἀπὸ πολυήμερον διακοπὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ συνεργεῖον ἠργάσθη εἰς τὸ στήσιμο ἱκρίωματος εἰς τὸ Ἐρέχθειον καὶ τὸν Παρθενῶνα (διὰ τὴν Ἐπιτροπὴν τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως), ἐτελείωσαν αἱ ἐργασίαι εἰς τὴν παραστάδα τῆς Βιβλιοθήκης.

ΜΝΗΜΕΙΟΝ ΛΥΣΙΚΡΑΤΟΥΣ

27.10.75

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς φωτογραφήσεως τῆς ζωφόρου τοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτους ἐκ μέρους τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, καὶ ἐπειδὴ εἶχε τοποθετηθῇ ἱκρίωμα, ἡ Δ/νσις τῆς Ἀκροπόλεως ἀπεφάσισε νὰ γίνουν «σωστικά» ἐργασίαι καὶ σὲ τοῦτο.

5.11.75

Αἱ ἐργασίαι ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν στέγην.

Κατ' ἀρχὴν ἀφηρεθήσαν τὰ παλαιὰ τσιμέντα καὶ ἀντικατεστάθησαν μὲ νέα. «Στοκαρίστηκε» τὸ κεντρικὸν ἀκρωτήριο καθὼς καὶ τὰ μικρότερα ἀκρωτήρια, τὰ ὅποια ἀκουμποῦν ἐπάνω εἰς τὴν στέγην. Ἡ κατάστασις δὲν εἶναι ἰδιαιτέρως κακή. Ἐπίσης παλαιοὶ «μπρούτζινοι» γόμφοι ἐκαλύφθησαν μὲ νέον τσιμέντο. Ἐκαλύφθησαν καὶ μικρορωγαὶ μὲ λιθόκολλαν.

Ζωφόρος. Ἡ κατάστασις ἀθλία. Οἱ μορφές κατάμαυρες ἀπὸ τὴν αἰθάλην ἐνῶ λείπουν ὅλα τὰ κεφάλια. Κατ' ἀρχὴν ἐγιναν «στοκαρίσματα». Ἐπειτα ἀφηρεθὴ τὸ παλαιὸν τσιμέντο καὶ ἀντικατεστάθη μὲ νέον.

5.11.75

Προσεκτικὴ ἐργασία γίνεται εἰς τὴν ζωφόρον τοῦ μνημείου. Εἰς τὴν ΒΔ ὄψιν ἤρchiσε μὲ μεγάλην προσοχὴν ἡ ἀφαίρεσις τοῦ παλαιοῦ τσιμέντου καὶ ἡ τοποθέτησις νέου ἐνῶ ἐτοιμώροπα κομμάτια συγκρατοῦνται εἰς τὴν θέσιν των.

15.11.75

Βάση. Ἡ ἐργασία ἐξακολουθεῖ ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω. Ἔτσι «στοκάζεται» ὁ ΒΔ κίων καθὼς καὶ ἡ βάσις του. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριὰ αἱ βαθμίδες, ἐπάνω εἰς τὰς ὁποίας πατοῦν οἱ κίονες, εἶναι πολὺ κατεστραμμένοι. «Στοκάζονται» αἱ ρωγαὶ καὶ συγκρατοῦνται τὰ κομμάτια. Εἰς τὴν Ἀ πλευρὰν τῆς βάσεως τέσσερεις γομφίσκοι συγκρατοῦν ἀντίστοιχα κομμάτια. Τὸ ΒΑ τμήμα «χάσκει» ἐνῶ ὁ στυλοβάτης εἰς τὸ ἴδιον σημεῖον ἐτοιμάζεται νὰ καταρρεύσει. Τὸ κομμάτι συγκολλεῖται ἐνῶ δέκα γομφίσκοι συγκρατοῦν ἀντίστοιχα κομμάτια.

10.11.75

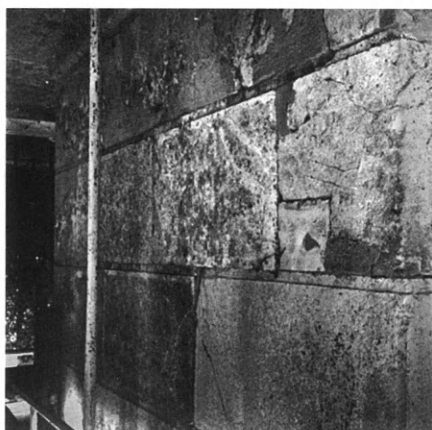
Κίονες. Όλοι οἱ κίονες «μερεμετίζονται» καθὼς καὶ ὁ μεταξὺ αὐτῶν τοῖχος. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὸ τοποθετοῦνται καὶ γόμφοι ὅπου αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖον. Ἔτσι εἰς τὴν Ν ὄψιν τοῦ ΝΔ κίονος δύο γόμφοι λοξὰ τοποθετημένοι συγκρατοῦν τὸ κάτω τμήμα τοῦ κίονος, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀποχωρισθῇ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπον σῶμα μὲ μίαν ρωγμὴν. Ἡ Β ὄψις τοῦ ἰδίου κίονος ἔχει ὑποστῇ μεγάλη διάβρωσιν. Ἡ βάσις του ἔχει κυριολεκτικῶς «λυώσει». Ὅ,τι εἶχε μένει συνεκρατῆθη, ἐνῶ ἀραιὴ λιθόκολλα συνεκράτησε τὴν ἐπιφάνειαν τῆς βάσεως.

15.11.75

Τοῖχοι. Οἱ μεταξὺ τῶν κιόνων τοῖχοι ἐπίσης «μερεμετίστηκαν».

20.11.75

Αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους θὰ τελειώσουν μὲ τὴν ἐπισκευὴν τῆς πωρίνης βάσεως τοῦ μνημείου. Ἡ ἐργασία ἐδῶ ἦταν κυρίως ἡ ἀπόφραξις τῶν ρωγμῶν.

ΜΑΡΙΑ Σ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

SUMMARY

CONSERVATION WORKS ON THE PARTHENON,
THE PROPYLAEA, THE THESEION TEMPLE, THE LIBRARY
OF HADRIAN AND THE MONUMENT OF LYSIKRATES
DIARIES 1971-1976

In 1975, when the Working Group for the elaboration of preservation projects for the Acropolis monuments was established, a new era was inaugurated for the Acropolis monuments. Some years later this Working Group was included in the organogram of the Ministry as the permanent interdisciplinary "Committee for the Preservation of the Acropolis Monuments". A technical office was founded supported by abundant means and advanced technology; since 2000 and until today the work is being continued by the Acropolis Restoration Service. This office under the supervision of the Committee undertook the restoration of damages, as well as the removal of authentic parts of the original decoration of the buildings (in order to protect them from the consequences of their exposure to the pollution) and the installation in the Acropolis Museum (now exhibited in the new Acropolis Museum).

The large public is aware of these important interventions, as they became widely known through conferences, exhibitions and systematic publications coordinated by the Committee.

However, I think that the interventions carried out by the 1st Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities before the founding of the Committee should also be made known, even after all these years.

The works carried out at the time had primarily a rescue character, aiming to prevent the damage of architectural and sculptural parts of the buildings, which sometimes fell to the ground, especially after frost. These works stretching over the years 1971-1976, concern not only the Acropolis monuments but also the Theseion temple, the library of Hadrian and the monument of Lysikrates.

In the '50s Yiannis Miliadis, the Acropolis director at the time, faced the problem of the damages caused by the fall of architectural or sculptural parts from the monuments. He instructed me to collect the stone parts falling from the buildings; consequently, they were reattached on the monuments, wherever possible, with the help of skilled workmen and the use of Meyers stone cement and brass clamps.

Some of these works were published summarily in the *Archaiologikon Deltion* 1973-4. Since this report mentions only a small part of the interventions, I deemed it useful to make known all the works carried out in those years and which I recorded daily in the relevant diaries.

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2012

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2012

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

